Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek

onder redactie van de Commissie voor Taal- en Letterkunde van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, kernredactie: Wim van Anrooij, Ingrid Biesheuvel, Karina van Dalen-Oskam en Jan Noordegraaf

bron
Het Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek werd speciaal opgezet voor digitale publicatie en verscheen niet eerder in druk.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/anro001bioe01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

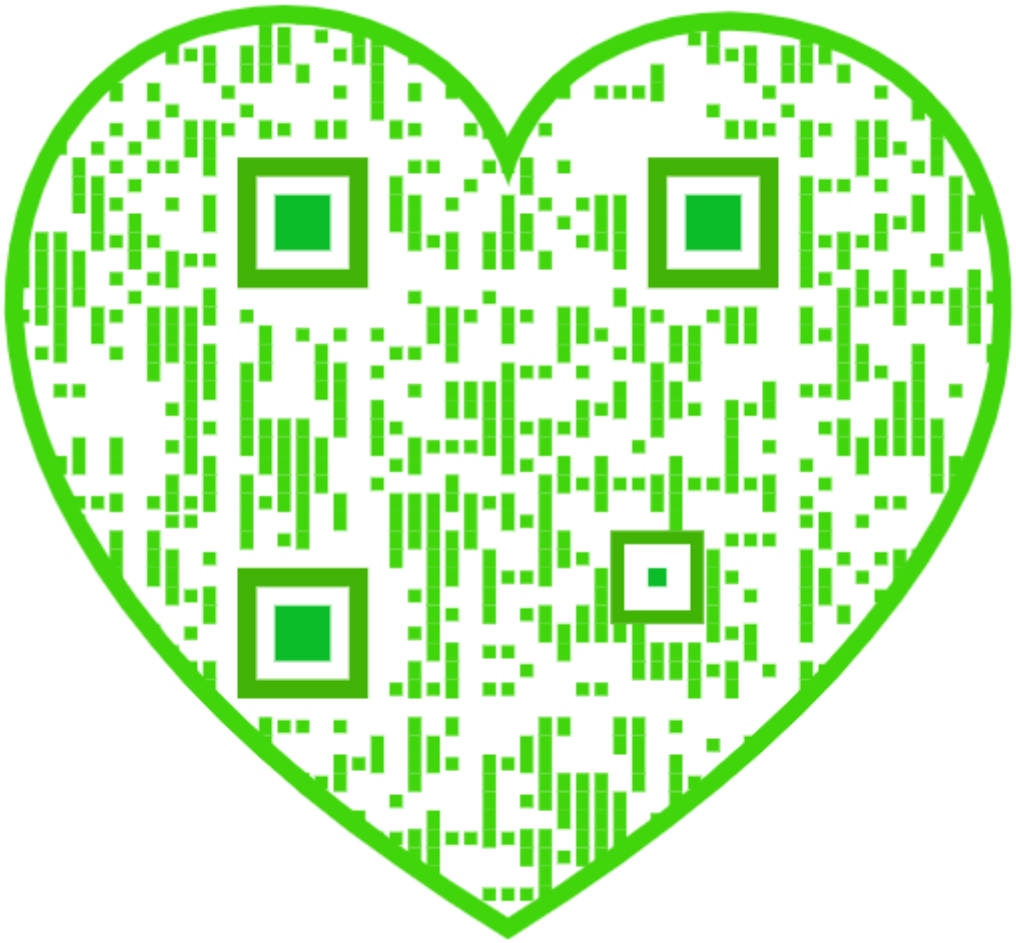

Asselbergs, W.J.M.A.

Asselbergs, Willem Jan Marie Anton * 2 januari 1903 Bergen op Zoom; † 27 juli 1968 Nijmegen, literatuurhistoricus, hoogleraar Nederlandse en Algemene Letterkunde, als dichter en essayist bekend onder de naam Anton van Duinkerken.

Willem Asselbergs was de oudste zoon van een Brabantse bierbrouwer. Op negenjarige leeftijd ging hij naar de Franstalige kostschool van fraters, de Ruwenberg, in Sint-Michielsgestel. Van zijn 12de tot zijn 24ste heeft hij het klein- en het grootseminarie van het Bisdom Breda doorlopen, waar hij zich een degelijke kennis van de Latijnse en Franse letterkunde, van theologie en filosofie heeft eigengemaakt In 1923 begon hij gedichten te publiceren in het zuidelijk-katholieke tijdschrift *Roeping*. Toen hem dit door de leiding van het seminarie verboden werd, koos hij, niet zonder innerlijke strijd, voor de literatuur, verliet het seminarie en ging Nederlands studeren aan de R.K. Leergangen in Tilburg. Vanaf 1927 tot 1952 is hij verbonden geweest aan het dagblad *De Tijd*, waarin hij in het begin voornamelijk Franse, later vooral Nederlandse boeken besprak. Op verzoek van Jan Engelman werd hij redacteur van het meer noordelijk-katholieke tijdschrift van de jongere generatie, *De Gemeenschap*. In 1937 verleende de universiteit van Leuven de pas 34-jarige Van Duinkerken een eredoctoraat in de Nederlandse Letteren op grond van de forse bloemlezing *Dichters uit de tijd der Contra-reformatie* (1932), met een uitvoerige historische beschouwing vooraf. In 1940 werd hij aan de Leidse universiteit buitengewoon hoogleraar in de Vondelwetenschappen. Vanwege zijn principieel anti-fascistische houding heeft hij gedurende de Tweede Wereldoorlog driekwart jaar moeten doorbrengen in het gijzelaarskamp in Sint-Michielsgestel. De Jan van Eijck-academie in Maastricht benoemde Asselbergs in 1948 tot hoogleraar cultuurgeschiedenis. Vooral zijn magnum opus op het gebied van de wetenschappelijke beoefening van de Nederlandse letterkunde: *Het tijdperk der vernieuwing van de Noordnederlandse Letterkunde* (1880-1905), het zogenaamde *Negende deel,* verschenen in 1951, leidde tot zijn benoeming tot hoogleraar Nederlandse en Algemene letterkunde aan de universiteit van Nijmegen. Deze functie heeft hij vervuld tot aan zijn dood in 1968.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

Het is onmogelijk de literatuurhistoricus W.J.M.A. Asselbergs volkomen los te zien van de essayist en dichter Anton van Duinkerken. In dezelfde tijd dat hij zijn eerste verzen publiceerde, was hij op zoek naar de zin van de geschiedenis en naar een helder begrip van ‘literatuurgeschiedenis’. Hij bestudeerde daartoe de ideeën van Albert Verwey en Dirk Coster. Vooral door zijn persoonlijke contacten met deze laatste rijpten Asselbergs' opvattingen over literatuurgeschiedenis als geschiedenis van de menselijke geest en menselijke relaties. Evenals Coster kan men Asselbergs christen-humanist noemen, maar bij Asselbergs is dit humanisme van zuiver katholieke snit. Bezig zijn met literatuurgeschiedenis had z.i. geen zin als het geen zoeken inhield naar de mens en de menselijke waardigheid. Studies op het terrein van de letterkundige geschiedenis, of ze nu gaan over dichters uit de contrareformatie, over figuren van het ‘Tweede plan’ of over de Tachtigers, leidt Asselbergs in met nauwkeurige biografische gegevens en met het schetsen van de maatschappelijke context waarin het letterkundige werk ontstaan is, alvorens over te gaan tot de bespreking van de ontwikkelde ideeën of waarden. Diezelfde werkwijze ziet men terug in zijn literair-kritisch werk in kranten en tijdschriften. Uiteindelijk zoekt hij ook in zijn recensies de ziel van de schrijver achter diens boek. Er is echter een groot verschil tussen zijn boekbesprekingen in *De Tijd* en die in literaire bladen, als *De Gids* - waarvan hij de eerste katholieke redacteur was - en *De Gemeenschap*. Hij is zich er zeer van bewust in het katholieke dagblad te schrijven voor minder geoefende lezers. Daarom beoordeelt hij boeken volgens morele, zelfs katholieke maatstaven. In de literaire periodieken legt hij meer kunstzinnige, literaire criteria aan. Dezelfde discrepantie doet zich voor tussen zijn benadering van literatuur in zijn driedelige *Bloemlezing uit de katholieke poëzie* (waarvan het bovengenoemde deel over de Contra-reformatie er een is) en zijn zgn. *Negende deel*. Asselbergs hanteerde bij de samenstelling van de bloemlezing, zoals uit recent onderzoek zonneklaar is, noch wetenschappelijke, noch kunstzinnige, maar zuiver ideologische, in zijn geval katholieke principes. Dus rijpe en groene schrijvers werden, mits katholiek, tot poëet verklaard. Van Duinkerken bezondigde zich bovendien aan een ‘annexatiestrategie’ waarbij diverse dichters ten onrechte ingelijfd werden in de moederkerk Overigens had Menno ter Braak dat al bij de verschijning van het derde deel, *Dichters der emancipatie* (1939), geconstateerd.

Niet onder zijn literair pseudoniem, maar onder eigen naam en titel, prof. dr. W.J.M.A. Asselbergs, verschijnt in 1951 het ‘*Negende deel’*. De vlotte leesbaarheid ervan verraadt de bedreven journalist. Bijzonder subtiel en raak zijn de schrijversportretten. Asselbergs expliciteert hierin zijn uitgangspunt, dat de geschiedenis der letteren een wetenschap van *feiten* is alvorens een wetenschap van *waarden* te worden. Tien jaar eerder (in: *Het Tweede Plan)* had hij er al op gewezen, dat ze zeker niet minder een wetenschap van *waarden* dan een van *vormen* is, al is zij in beginsel als iedere historische wetenschap gegrond op het onderzoek van *feiten.* Dat Asselbergs aandacht voor de *vorm* eveneens van belang achtte is niet verwonderlijk bij iemand die in zijn gulzig genoten humaniora-opleiding zo goed op de hoogte geraakt was van de klassieke wetten der retorica en poëtica en zich daar ook met groot gemak van bediende in zijn alom geprezen redevoeringen. Hij heeft aan diverse aspecten van literaire vormbeheersing ook afzonderlijke studies gewijd. Uitstekende voorbeelden daarvan zijn te vinden in zijn *Nijmeegse colleges* (1967).

Mag dit alles volgens hem belangrijk zijn voor de wetenschappelijke beoefening van de letterkundige geschiedenis, Asselbergs zou Van Duinkerken niet zijn als hij er niet evenzeer op gewezen had dat data - zowel in de conventionele als in de moderne betekenis van dit woord - alléén niet volstaan om toenadering tot poëzie te verkrijgen. 'Die is slechts hem vergund die tussen de beelden van de dichter de zinne-beelden waarneemt en zijn roep naar het mysterie der dingen verstaat' (*Ascese der schoonheid,* 1941).

Met zijn beschouwing van literatuur als allereerst een wetenschap van feiten stond Asselbergs in de historiografische traditie van Jan te Winkel, die overigens i.t.t. Asselbergs geen man van analyse en synthese was, maar voornamelijk een feitenverzamelaar. Asselbergs toont veel minder affiniteit met G. Kalff voor wie de esthetische waarde van literair werk - een subjectiever criterium - voorop stond. Voor Asselbergs was literatuurgeschiedenis geesteswetenschap, voor Kalff kunstgeschiedenis. De Groningse school van Overdiep en Van Es, die stilistische criteria het hoogste goed achtte, was Asselbergs vreemd. Zijn grote bloemlezing staat, katholiek ideologisch als zij is, nog in de traditie van Gerard Brom, die hij zou opvolgen als hoogleraar in Nijmegen. Maar in het *Negende Deel* toont Asselbergs zich aan deze beperkte visie totaal ontstegen. Tegen Broms neiging tot stellingname vóóraf lijkt hij zich zelfs af te zetten in zijn inaugurele rede van 1952 als hij zijn studenten voorhoudt dat voorwaarde om de letteren te kunnen bestuderen allereerst *begrip* is en niet *oordeel*.

Eenmaal hoogleraar in Nijmegen manifesteert Asselbergs zich, behalve in zijn *Brabantse Herinneringen* (1964), louter als wetenschapper en wel in korte, doorwrochte opstellen, de al genoemde *Nijmeegse colleges*, stuk voor stuk getuigend van gedegen kennis over zeer diverse onderwerpen.

Invloed

Het uitgaan van feiten, van teksten als concrete gegevens, eerder dan van de ideeën van de dag, leidde ertoe, dat Asselbergs zijn leerlingen bij voorkeur liet promoveren op degelijk geannoteerde tekstuitgaven. Volgens hem bewees je daar het nageslacht groter dienst mee dan met theoretische beschouwingen over literaire problemen, tijdgebonden als deze zijn. Veel dissertaties zijn uitgaven van werk van dichters uit de contrareformatie en/of dichters van *Het Tweede Plan*, gesitueerd in een brede cultuurhistorische context. Meer dan zijn tijdgenoten/geschiedschrijvers heeft hij oog gehad voor de *Doorwerking van nieuwe letterkundige begrippen* in bijvoorbeeld toneel, literatuuronderwijs, journalistiek en streekliteratuur. Hij besluit zelfs zijn *Negende deel* met een paragraaf gewijd aan 'beroepsorganisatie' van letterkundigen. Door zijn brede belangstelling en maatschappelijk engagement was zijn invloed temidden van zijn tijdgenoten in allerlei gremia aanzienlijk. Dit neemt echter niet weg dat hij nu als literatuur-historicus, maar ook als dichter, goeddeels vergeten lijkt, ware het niet dat hij juist de afgelopen jaren diverse malen onderwerp van historisch onderzoek geweest is. En nu, in 2003, heeft zijn honderdste geboortedag in het zuiden van het land geleid tot symposia en essays.

Nel Rogier
3 december 2003

Voornaamste geschriften

Verzamelde gedichten. Utrecht, [1957].
Verzamelde geschriften. 3 delen. Utrecht, 1962.
Festoenen voor een kerkportaal. Leuven,1966.
De stijl van Elkerlijk. Zwolle, 1968.

Belangrijkste secundaire literatuur

Levensberichten MNL:
http://www.leidenuniv.nl/host/mnl/mnl/levens/68-69/asselbergs.htm
J.C. Brandt Corstius: 'Herdenking van Willem J.M.A. Asselbergs.' In: *Jaarboek der KNAW* 1968-1969, p. 248-254.
André Roes: *Een schaduw die verschuift*. Baarn, 1984.
Kees Fens: 'Asselbergs. De schrijver'. In: *Literatuur* jrg.6 (1989) p. 354-357.
Michel van der Plas: *Daarom, mijnheer, noem ik mij katholiek.* Biografie van AvD. Amsterdam-Tielt, 2000.
Mariëlle Polman: *De keerzijde van het leven*. AvD als literatuurcriticus bij De Tijd (1927-1952). Nijmegen, 2000.
Mathijs Sanders: 'Monument of grafzerk? AvD als bloemlezer van katholieke poëzie'. In: Mariëlle Polman (red.): *Anton van Duinkerken.* Tilburg, 2003 (Zuidelijk Historisch Contact), p.131-144.
Charles van Leeuwen: 'Een heerlijk en onuitputtelijk vakgebied. AvD als geleerde'. In: Mariëlle Polman (red.): *Anton van Duinkerken.* Tilburg, 2003 (Zuidelijk Historisch Contact), p.147-165.

Locatie archief en brievencollecties

Letterkundig Museum in Den Haag.

Baur, F.

Baur, Frank (Franciscus) * 20 april 1887 Vilvoorde; † 9 januari 1969 Waasmunster, dichter (onder pseudoniem Aran Burfs) en literatuurhistoricus die zich als neerlandicus concentreerde op de wetenschappelijk gefundeerde Gezelle-studie maar ook belangrijke bijdragen heeft geleverd op het gebied van het comparatisme en de algemene literatuurwetenschap.

Baur groeide op als oudste zoon in een talrijk gezin. Hij volgde lager gemeentelijk onderwijs te Mechelen, Vilvoorde en Oostende. In Oostende voltooide hij in 1904 zijn middelbare studies, in de moderne afdeling van het atheneum. In die periode begon hij al gedichten te schrijven, die de invloed vertonen van Pol de Mont en van Guido Gezelle. Na enkele jaren in de katholieke journalistiek werkzaam te zijn geweest (in het weekblad *Onze tijd* en als parlementair redacteur in het *Nieuws van de dag*), behaalde hij via de Centrale Examencommissie het diploma oude humaniora, dat hem toegang verschafte tot de universitaire studie Germaanse talen. Hij legde het examen van de eerste kandidatuur aan de Katholieke Universiteit Leuven af in 1912, maar trad daarna in het Theologisch Seminarie te Mechelen in. Het instituut werd gesloten bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Baur vond tijdelijk werk als leraar middelbaar onderwijs, maar week in 1915 uit naar Nederland, waar hij tot de eerste studenten van C.G.N. de Vooys behoorde in Utrecht. Hij werd echter opgeroepen om zijn militaire dienst te doen en werd brancardier aan het IJzerfront.

Na de oorlog voltooide hij zijn studies Germaanse talen in Leuven. Vervolgens werd hij leraar aan het atheneum in Gent, waar hij ook een onderwijsopdracht kreeg aan de Rijksmiddelbare normaalschool. In 1927 werd hij belast met verschillende vakken Nederlandse letterkunde in de opleiding Germaanse talen van de Rijksuniversiteit Gent, een opdracht die nog werd uitgebreid met pedagogische vakken in het inmiddels opgerichte Hoger Opvoedkundig Instituut. Tijdens zijn Gents professoraat, dat werd afgesloten in 1957, groeide zijn reputatie als degelijke en veelzijdige wetenschapper, begiftigd met een pittige en snedige eruditie. Hij werd een geliefd lesgever en een gevierd spreker in brede kringen van toehoorders.

Baur werd lid van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (sinds 1936 briefwisselend, vanaf 1939 tot zijn overlijden als werkend lid) en vervulde tussen 1946 en 1954 een parlementair mandaat als senator voor de CVP (christelijke volkspartij). Hij bleef ongehuwd.

Ontwikkeling en karakterisering

In 1909 al publiceerde de jonge journalist en dichter onder zijn pseudoniem Aran Burfs een uitvoerige studie over *Onze dichters der 'Heimat'. Proeve van dichterstudie*, waarin hij een 'gezonde Heimatkunst' verdedigde als antidotum tegen het werk van de Nieuwe Gidsers, tegen het naturalisme en het symbolisme. De traditie van Gezelle zou volgens Baur worden voortgezet door René de Clercq en A. Rodenbach, aan wie

hij in 1908 en 1909 ook korte studies wijdde. Kenmerkend voor deze vroege studies is niet alleen zijn uitgesproken voorkeur voor katholieke dichters maar ook een nadrukkelijk beleden Vlaamsgezindheid. Zijn vorming als neerlandicus, waarbij de colleges van De Vooys volgens zijn eigen getuigenis een belangrijke rol hebben gespeeld, zou zijn blik verbreden. Hij sloot zijn studies af in 1920 met een eindwerk over *Het probleem der literatuurwetenschap,* dat een aanzet vormt van 'De literatuur, haar historiografie en methodes', afgedrukt als algemene inleiding in het eerste deel van de *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* (1939), waarvan Baur de hoofdredacteur was. Dit opstel kan worden beschouwd als de vroegste inleiding in de algemene literatuurwetenschap in de Nederlanden.

Baurs wetenschappelijke bijdragen omvatten publicaties op het gebied van de moedertaaldidactiek en van het letterkundig comparatisme. Baanbrekend is vooral zijn werk op het gebied van de Gezelle-studie. Hij heeft een belangrijk aandeel gehad in het tot stand komen van de *Jubileumuitgave van Guido Gezelle's volledige dichtwerken* (1930-1935), waarvan hij verschillende delen verzorgde en waarin de correspondentie Gezelle-Van Oye is afgedrukt. In aansluiting daarbij bezorgde hij *Uit Gezelle's leven en werk* (1930), een dundrukeditie van de *Dichtwerken* (2 dln., 1938; met in de tweede, herziene druk, 1943, een synthetische inleiding), en nog twee andere dundrukedities: *Proza en varia* en *Gelegenheidspoëzie* (1950); in 1947 liet hij nog een bloemlezing uit de gedichten verschijnen, gerangschikt volgens thema's.

In veel van zijn Gezelle-opstellen toont Baur het belang aan van een nauwgezette studie van de chronologie van de verzen. Dit tekstgenetisch onderzoek vormt echter slechts een onderdeel van zijn 'Gezelliana', waarin ook vertalingen aan bod komen, evenals de vriendschap met Van Oye, die hij als 'christelijke caritas' interpreteerde, hiermee ingaande tegen de 'heidense' interpretatie van *Gezelle's eros,* voorgesteld door Urbain van de Voorde. Baurs belangstelling voor het biografisch onderzoek kwam verder nog tot uiting in een nieuwe studie over *Albrecht Rodenbach. Het leven. De persoonlijkheid* (1960), waarin hij een poging ondernam om het beeld van de 'ideale jongeling' te corrigeren aan de hand van onuitgegeven bronnenmateriaal. Baur combineerde een filologische acribie met een 'intuïtief' inlevingsvermogen en liet het biografische onderzoek samengaan met nauwgezette tekststudie.

Invloed

Door zijn legendarische welsprekendheid en door zijn superieure pedagogische kwaliteiten groeide Baur uit tot een succesrijk hoogleraar. Dezelfde kwaliteiten maakten hem ook tot een geliefd feestredenaar. Reeds in 1948 werd hem een tweedelig *Hulde-album* aangeboden. Ook in latere hulde-adressen werden zijn buitengewone verdiensten, ook als mens en als cultuurdrager in het licht gesteld. Het *Kultureel Jaarboek 1966* van de Provincie Oost-Vlaanderen bracht onder de titel 'scripta minora' een keuze uit de opstellen uit zijn hoogleraarstijd, samen met een herdruk van 'De literatuur, haar historiografie en methodes'. Het opstel gaat uit van een nog steeds actuele visie op de literatuurgeschiedenis, ingebed in haar cultuurhistorische context.

Anne Marie Musschoot
[15 oktober 2003]

Voornaamste geschriften

René de Clercq. Brussel, 1908.
Onze dichters der Heimat. Proeve van dichterstudie. Brussel, 1909 (onder pseudoniem Aran Burfs).
Uit Gezelle's leven en werk. Brussel-Leuven, 1930; Amsterdam, 1931.
'Inleiding'. In: *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*. I. Antwerpen-'s-Hertogenbosch, 1939.
Albrecht Rodenbach. Het leven. De persoonlijkheid. Tielt-Den Haag, 1960.

Belangrijkste secundaire literatuur

Beknopte bibliografie in *Album F. Baur* (1948), Van Elslander 1985, Van Elslander 1987 en Van Elslander 1998.
A. van Elslander: 'Frank Baur'. In: *Nationaal Biografisch woordenboek* XI (1985), p. 14-28.
A. van Elslander: 'Prof.dr. Frank Baur (1887-1969). Zijn werkzaamheden in de Academie'. In: *Verslagen en Mededelingen van de KANTL 1987,* p. 216-225.
A. van Elslander: 'Baur, Frank'. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, 1998, p. 396-397.

Locatie archief

Het archief van Baur werd verspreid. Zijn omvangrijke bibliotheek werd aangekocht door de Facultés universitaires Notre Dame de la Paix te Namen.

Locatie brievencollectie

Van Baur is geen brievencollectie bekend.

Berg, B. van den

Berg, Berend van den, * 14 februari 1911 Kornhorn; † 7 juli 1979 Driebergen, veelzijdig taalgeleerde, die zowel op het gebied van de historische taalkunde als op het gebied van de moderne taalkunde een groot aantal boeken en artikelen gepubliceerd heeft. Van zijn hand verscheen onder meer een veelgebruikte

schoolgrammatica, *Beknopte Nederlandse spraakkunst* (eerste druk 1952), en een vele malen herdrukte en bijgewerkte *Foniek van het Nederlands* (eerste druk 1958).

Na de christelijke hbs in Dordrecht, waar hij in 1928 eindexamen deed, ging Van den Berg in Leiden Nederlandse taal- en letterkunde studeren. Tegelijkertijd werkte hij aan het staatsexamen gymnasium A, dat hij in 1931 behaalde. Het doctoraal Nederlands legde hij in 1934 af. Na een periode van werkloosheid werd hij van september 1936 tot oktober 1937 huisleraar bij de Nederlandse consul, Luden, te Londen. Hij promoveerde op 10 juni 1938 bij prof. dr. G.G. Kloeke op een proefschrift getiteld *Oude tegenstellingen op Nederlands taalgebied*. Vanaf oktober 1938 was hij als leraar Nederlands verbonden aan het Rotterdamsch Lyceum. In de Rotterdamse Gemeentebibliotheek leerde hij Renée C.H. Freni kennen, met wie hij in 1940 trouwde. Zij kregen drie kinderen: twee meisjes en een zoon.

Bij een razzia op 10 november 1944 werd Van den Berg naar Duitsland gedeporteerd, maar in verband met zijn toen al zwakke gezondheid mocht hij nog voor Kerstmis terugkeren. Van den Berg had een zwakke maag en een zwak hart. Dat belette hem niet heel veel werk op zich te nemen. Hij gaf na de oorlog ook les aan een avond-hbs en daarna aan de Haagse School voor Taal- en Letterkunde, een functie die hij tot 1969 vervulde. In februari 1956 had hij zijn baan als leraar Nederlands te Rotterdam ingewisseld voor een soortgelijke functie aan het Stedelijk Gymnasium te Haarlem. Zes jaar later werd hij gewoon hoogleraar Nederlandse taalkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Op 15 oktober 1962 hield hij zijn oratie onder de titel *Enkele waarnemingen betreffende de zinsbouw in het Nederlands*. Hij zou hoogleraar blijven tot 1978, toen hij op 19 oktober afscheid nam met een rede getiteld *De grammatica van het Standaardnederlands.*

Ontwikkeling en karakterisering

Van den Berg was een uiterst veelzijdig neerlandicus. Hij was niet alleen een groot kenner van het Middelnederlands en het Zeventiende-eeuws, maar ook, getuige zijn dissertatie *Oude tegenstellingen op Nederlands Taalgebied. Een dialektgeografisch onderzoek met zes kaarten*, een bekwaam dialectoloog en onderzoeker van het

hedendaagse Nederlands. Bovendien paste hij zijn werkwijze voortdurend aan nieuwe inzichten en aan nieuwe technologie aan. Bood zijn *Foniek van het Nederlands* aanvankelijk een gedegen overzicht van traditionele vormen van fonetisch en fonologisch onderzoek, enkele jaren na de publicatie van Chomsky en Halle's *The Sound Pattern of English* (1968) experimenteerde de auteur naar hartelust met fonologische regels die onderliggende vormen moesten omzetten in oppervlakterepresentaties. Ook het *Retrograad woordenboek van het Middelnederlands* (1972) laat zien hoe Van den Berg met zijn tijd meeging: het werk kwam tot stand met behulp van de computer, wat in die tijd betekende, dat talloze uren gestoken moesten in het gereedmaken van ponskaarten.

Een jaar eerder had Van den Berg zijn *Inleiding tot de Middelnederlandse syntaxis* gepubliceerd, dat nog geheel in het kader van de lineaire methode van E.M. Uhlenbeck tot stand was gekomen. Van den Bergs versie van deze methode was uit een kritische evaluatie van Van der Lubbes woordgroepsleer ontstaan en heeft hem vele jaren beziggehouden. Het kenmerkt hem, dat hij deze methode, onder invloed van Chomsky's transformationele taalbeschrijving, toch weer losgelaten heeft. Hij was altijd bereid tot vernieuwing en verbetering.

Van den Berg was hoogleraar in een periode waarin met name de studenten democratisering en inspraak eisten. Daar had hij het bepaald niet gemakkelijk mee, ook al niet omdat het democratiseringsproces veel vergaderen in de avonduren eiste. Zijn zwakke gezondheid heeft daaronder geleden. Wat hem nog meer pijn gedaan moet hebben, was de eis van de studenten, dat het aandeel van de historische taalkunde, zeg maar ‘Schönfeld’, gereduceerd werd. Van den Berg hield met hart en ziel van de historische taalkunde en probeerde het aantrekkelijker te maken door syllabi te verstrekken waarin de Hoogduitse klankverschuiving, de wet van Verner en wat dies meer zij op een meer studentvriendelijke manier werden uitgelegd. Zijn inspanningen daartoe hebben niet mogen baten. Na zijn vertrek als hoogleraar is het vak in deze vorm geleidelijk aan de Utrechtse universiteit uit het basisprogramma verdwenen, zoals trouwens aan alle Nederlandse universiteiten.

Invloed

De invloed van Van den Bergs wetenschappelijke werk is niet bijzonder groot geweest. Uhlenbecks lineaire methode, die Van den Berg eigenlijk als enige navolgde, werd halverwege de jaren zestig fors onderuit gehaald door Kraak in diens proefschrift *Negatieve zinnen* (1966). Zijn *Inleiding tot de Middelnederlandse syntaxis* (1971) vond weinig weerklank. Kort na publicatie van deze inleiding begon Van den Berg zich vertrouwd te maken met de generatieve grammatica, met name de generatieve fonologie en morfologie, maar, hoe onsympathiek het ook moge klinken, hij was toen eigenlijk te oud om het in die richting nog ver te brengen.

De meeste invloed heeft hij ongetwijfeld uitgeoefend met de vele drukken van zijn*Foniek van het Nederlands*, een leerboek dat gebruikt werd bij MO-opleidingen en op universiteiten en dat de auteur tot aan zijn dood is blijven moderniseren. Duizenden neerlandici moeten via dit boek kennisgemaakt hebben met de klanken van de Nederlandse taal.

Zijn *Beknopte Nederlandse grammatica* voor de middelbare school beleefde in de periode 1952 tot 1967 vijf drukken en ook hier kan men niet van een bijzonder grote invloed spreken.

Maarten Klein
[november 2003]

Voornaamste geschriften

Oude tegenstellingen op Nederlands Taalgebied. Een dialektgeografisch onderzoek met zes kaarten. Leiden: M. Dubbeldeman, 1938.
Foniek van het Nederlands. Den Haag: Van Goor Zonen, 1958.
Onderzoekingen betreffende de zinsbouw in het Nederlands. Den Haag: Van Goor Zonen, 1963.
Inleiding tot de Middelnederlandse Syntaxis. Groningen: Wolters-Noordhoff nv, 1971.
De grammatica van het Standaardnederlands. Afscheidscollege gegeven op 19 oktober 1978. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1978.

Belangrijkste secundaire literatuur

In P.C.A. van Putte & H.J. Verkuyl (eds.): *Nieuwe tegenstellingen op Nederlands taalgebied. Een bundel opstellen aangeboden aan prof. dr. B. van den Berg*. Utrecht, 1978 vindt men een bibliografie van Van den Bergs werk. Een aanvulling daarop vindt men in M.C. van den Toorn (1981): 'Berend van den Berg, Kornhorn 14 februari 1911 - Driebergen 7 juli 1979', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1979-1980*. Leiden: Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Aan dit levensbericht heb ik veel ontleend.
M.C. van den Toorn: 'In memoriam prof.dr. B. van den Berg. 14 februari 1911-1 juli 1979'. In: *Taal en tongval* 31 (1979) nr. 3 en 4, p. 103 -106.
A.L. Sötemann, W.P. Gerritsen, M.C. van den Toorn: 'Prof.dr. B. van den Berg (overl.)'. In: *De nieuwe taalgids* 72 (1979) afl. 4, p. 287.

Locatie archief

Geen archief bekend

Locatie brievencollectie

Geen brievencollectie bekend

Berlaimont, N. van

Noël (Simonsz) van Berlaimont (de Berlaimont, Berlaymont, Berlainmont, Barlaimont, Barlamont) * ? Velaines bij Doorn?; † 1531 Antwerpen, schoolmeester en schrijver van twee leerboeken.

Noël van Berlaimont verdiende de kost als leraar Frans en hij was lid van het Antwerpse schoolmeestersgilde van Sint-Ambrosius. Hij was katholiek. Hij was getrouwd met Anna van den Beempde, bij wie hij ten minste één zoon, Jan, had die omstreeks 1526 werd geboren en notaris werd. Meer is er over Van Berlaimonts leven niet bekend.

Ontwikkeling en karakterisering

Van Berlaimont heeft twee leerboekjes geschreven, waarvan het eerste, de *Vocabulare*, in 1527 het licht zag en het andere, *Die conjugacien in Franchoys ende in Duytsch oft in Vlaems*, na zijn dood, in 1545 (de oudste druk zal wel verloren gegaan zijn). *Die conjugacien* is vóór 1580 een aantal malen herdrukt, maar het heeft bij lange na niet het enorme succes van het *Vocabulare* gekend. In 1552 werden *Die conjugacien* in Antwerpen bij Luberts uitgegeven als tweede deel van *Een profitelijck boexken om Francoys ende Duytse oft Vlaems te leeren spreken*. Dit was een Frans-Nederlands gespreksboekje dat eerder een zelfstandig werk was dan een verkorting van de *Vocabulare*; waarschijnlijk was het eerste deel al eerder, in 1550, verschenen onder de titel *De cleyne Colloquien int vlaemsche ende franchois*, maar dat werk is verloren gegaan.

Blijvende invloed heeft Van Berlaimont gehad dankzij zijn *Vocabulare*. Dit was een zogenoemd gespreksboekje, bestaande uit dialogen in het Nederlands en Frans met een beknopte woordenlijst. Het boekje is het meest herdrukte Nederlandse leerboek voor vreemde talen. Van het werk zijn tussen 1527 en 1759 ongeveer honderdvijftig drukken of bewerkingen verschenen (onder wisselende titels, waarbij de naam van de oorspronkelijke auteur al spoedig verdween), die vanaf 1577 vooral in Noord-Nederland verschenen en niet meer in Zuid-Nederland, dat onder Spaanse heerschappij stond. Aan het boekje werden in 1579 twee nieuwe dialogen toegevoegd en in 1583 nog eens twee. De nieuwe teksten zijn samengesteld door de Antwerpse drukker H. Heyndrickx en de Antwerpse schoolmeester Assuerus Boon. Aan het boekje werden telkens nieuwe talen toegevoegd, totdat het boekje het maximum van tien talen bevatte: naast Nederlands en Frans de talen Latijn en Spaans (in 1551), Italiaans (in 1558), Duits en Engels (in 1576) en Portugees (in 1598). Het Latijn werd toegevoegd door de bekende humanist en Leuvense hoogleraar Cornelius Valerius (leermeester van Justus Lipsius), waardoor het boekje meer status kreeg, en ook gebruikt werd door studenten en op universiteiten. Het Portugees werd toegevoegd op het moment dat Portugese joden zich in Amsterdam vestigden en de eerste tochten naar Azië werden ondernomen, waar op dat moment de Portugezen de heersers waren. Later kwamen er nog Tsjechisch, Pools en Hongaars bij (zie Prędota 2002). Overigens bestond er vóór 1576 geen leerboek of woordenlijst van de Germaanse talen Duits en Engels in de Lage Landen; de uitgave van 1576 luidde dan ook het begin in van het onderwijs in deze twee Germaanse talen.

Invloed

Het boek werd vertaald in verschillende talen, zoals het Bretons: de Frans-Bretonse versie heeft maar liefst vijftien drukken gekend; bovendien verschenen er tot 1878 Frans-Bretonse gespreksboekjes voor op school die omwerkingen en navolgingen waren van het oorspronkelijke werk, zodat het zestiende-eeuwse gespreksboekje tot eind negentiende eeuw zijn nawerking heeft gehad. Hoewel de titel anders doet vermoeden, is het *Spraeck ende woord-boeck inde Maleysche ende Madagaskarsche talen* van Frederik de Houtman uit 1603 voor de helft een vertaling van het boekje van Van Berlaimont.

Het boekje is een bron geweest van verschillende belangrijke Nederlandse woordenboeken: het *Naembouck* van Lambrecht uit 1546, de *Thesaurus* van Plantijn uit 1573 en het etymologische woordenboek van Kiliaan uit 1599. Daarenboven is het de bron geworden van vele, ook buitenlandse, pedagogische boekjes en is het het enige boek uit deze tijd dat een beeld geeft van de beschaafde spreektaal van vele landen, waaronder het Nederlands. Verdeyen, die het *Vocabulare* grondig heeft bestudeerd, concludeert dan ook terecht dat Van Berlaimont een ereplaats in de geschiedenis van de moderne taalstudie verdient.

Nicoline van der Sijs
[april 2004]

Voornaamste geschriften

Vocabulare, Antwerpen, 1527.
Die conjugacien in Franchoys ende in Duytsch oft in Vlaems, Antwerpen, 1545.

Belangrijkste secundaire literatuur

R. Verdeyen: *Colloquia et Dictionariolum septem linguarum, gedrukt door Fickaert te Antwerpen in 1616*. 's-Gravenhage/Antwerpen, II 1925, I 1926, III 1935.
K.J. Riemens: 'Bijdrage tot de bibliografie van Noël van Berlaimont'. In: *Het Boek* 18 (1929), p. 11-22.
H.L.V. de Groote: 'De zestiende-eeuwse Antwerpse schoolmeesters'. In: *Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant* 50 (1967-1968), p. 179-318; 51, p. 5-52.
R. Rizza (red.): *Colloquia et dictionariolum octo linguarum Latinæ, Gallicæ, Belgicæ, Teutonicæ, Hispanicæ, Italicæ, Anglicæ, Portugallicæ*. Viareggio-Lucca, 1996.
Nicoline van der Sijs: *Wie komt daar aan op die olifant? Een zestiende-eeuws taalgidsje voor Nederland en Indië, inclusief het verhaal van de avontuurlijke gevangenschap van Frederik de Houtman in Indië*. Amsterdam, 2000.
S. Prędota m.m.v. J. Woronczak: *Christophorus Warmers Nederlandse en Poolse samenspraken van 1691*. Wrocaw, 2002.

Locatie archief en brievencollecties

Geen archief en brievencollecties bekend

Beuken, W.H.

Beuken, Willem Hendrik * 10 augustus 1898 Mechelen-Wittem (Limburg); † 17 juli 1989 Helmond, filoloog, vooral werkzaam geweest op het gebied van de geestelijke letterkunde der Middeleeuwen, van 1921 tot 1944 docent Nederlands aan het St.-Carolus Borromeuscollege te Helmond en van 1944 tot 1963 rector van deze middelbare school.

Beuken, geboren in een onderwijsgezin, ontving het eerste jaar middelbaar onderwijs van zijn vader. Het vervolg van dit privé-onderwijs vond op Rolduc plaats, waar hij na vier jaar zijn hbs-diploma behaalde. Na in het bezit te zijn gekomen van zijn onderwijzersakte, ging hij les geven op de lagere school van zijn vader in Mechelen-Wittem. Tegelijkertijd volgde hij aan de Leergangen in Roermond de opleiding Nederlands m.o., toentertijd nog een ongesplitste akte. In 1921 werd hij benoemd als docent Nederlands aan de rooms-katholieke hbs in Helmond. In 1922 deed hij staatsexamen gymnasium, waarop hij zich door middel van een schriftelijke cursus had voorbereid. Zonder onderbreking begon hij aan de universiteit van Utrecht aan de studie Nederlandse letteren, met als bijvak geschiedenis. In 1924 deed hij kandidaatsexamen, in 1926 behaalde hij zijn doctoraal. Twee jaar later promoveerde Beuken op het proefschrift *Het Middelnederlandsche gedicht Vanden levene ons heren.*

Ontwikkeling en karakterisering

De wetenschappelijke bezigheden van Beuken richten zich aanvankelijk op *Vanden levene ons heren.* De laatste uitgave van dit volksverhaal dateerde van 1843 en had tal van tekortkomingen. Met de uitgave van zijn proefschrift wil Beuken een beschouwing van *Vanden levene ons heren* geven die op de hoogte is van haar tijd. Hij onderzoekt de plaats van dit volkstalige gedicht in de middeleeuwse letterkunde. Hij kwalificeert het als een van de oudste levens van Jezus in onze letterkunde, waarvan hij het ontstaan in de tweede helft van de dertiende eeuw plaatst, maar zeker vóór 1290. Het zal vooral geschreven zijn voor de burgerij, ongeletterde kloosterlingen en voor een gedeelte ook de adel. Hij verdedigt de opvatting dat *Vanden levene ons heren* een oorspronkelijk werk is: noch de Franse, noch de Duitse literatuur kennen een vergelijkbaar werk.

Beukens proefschrift ademt, naast een theologische, vooral een filologische sfeer. Van teksthandschrift en fragmenten geeft hij een zorgvuldige beschrijving, grafische bijzonderheden, abbreviaturen en orthografie. Hij bestudeert taal, rijm en woordvoorraad en gaat uitvoerig in op de bouw en stijl van het gedicht. Op grondige wijze onderzoekt hij de verhouding tussen teksthandschrift en fragmenten en stelt daarna een stamboom op waaruit blijkt dat het enige integraal bewaarde handschrift het verst van het archetype afstaat.

In 1929 verschijnt de handelseditie van zijn proefschrift. Een jaar later polemiseert hij met Van Mierlo over de ouderdom van *Vanden levene ons heren.* Van Mierlo plaatst het gedicht in de eerste helft van de dertiende eeuw. Beuken ontzenuwt de argumenten van zijn opponent en handhaaft de datering zoals hij die beargumenteerd had in zijn proefschrift. Met de uitgave van een bloemlezing uit *Vanden levene ons heren* (1931) sluit Beuken voor enkele decennia zijn werkzaamheden aan dit gedicht af.

In 1968 verschijnt een herdruk van zijn proefschrift. De wetenschappelijke vorderingen binnen de mediëvistiek zijn er duidelijk in op te merken. Moderne fotografeer- en belichtingstechnieken bewijzen hem goede diensten bij het collationeren van de teksten; de codicologie heeft haar werkwijze verfijnd en maakt het mogelijk de merites van een manuscript nauwkeuriger te bepalen; dialectgeografisch onderzoek maakt preciezere lokalisering van een tekst mogelijk; de comparatistische literatuurwetenschap biedt meer vergelijkingsmateriaal. De grondige herbezinning stelt Beuken in staat enkele conclusies uit zijn proefschrift aan te scherpen.

Beuken schrijft in de jaren na zijn promotie tal van artikelen en boekbesprekingen. Ook verzorgt hij enkele tekstedities, waaronder die van *Mariken van Nieumeghen.* Hij polemiseert met M.E. Kronenberg, die een uitspraak had gedaan over de afhankelijkheidsrelatie van de *Story of Mary of Nemmegen* van *Mariken van Nieumeghen*, die afweek van de gangbare opvatting.

In 1936 publiceert Beuken samen met Anton van Duinkerken *Dichters der Middeleeuwen*. In de kritieken wordt Van Duinkerken geprezen voor zijn gloedvolle inleiding en Beuken gecomplimenteerd voor zijn keuze van het opgenomen materiaal.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog verzoekt uitgeverij Van Lochum Slaterus Beuken een bijdrage te leveren aan een cultuurhistorie van Europa in taferelen. Beuken zegt zijn medewerking toe, maar overschrijdt de limiet voor zijn bijdrage over Ruusbroec fors. Vandaar dat hij deze studie als zelfstandige monografie wil uitgeven en een nieuwe wil schrijven voor de serie ‘Gastmaal der Eeuwen’. Door papiergebrek kan Van Lochum Slaterus de monografie echter niet uitgeven. Beuken vindt uitgeverij

Het Spectrum wél bereid een onmiddellijke uitgave ervan te verzorgen. De editie van *Heilige dronkenschap* zal dan nog vijf jaar op zich laten wachten (1951).

Bijna een kwart eeuw later zal hij zich opnieuw met Ruusbroec bezighouden. In 1970 verschijnt een bloemlezing van fragmenten van diens werk, zoals te verwachten valt degelijk ingeleid en rijkelijk voorzien van aantekeningen.

Ook in het geestelijk toneel blijkt Beuken zich grondig verdiept te hebben. In 1973 publiceert hij *Die eerste bliscap van Maria* en *Die sevenste bliscap van onser vrouwen*. Cultuurhistorie, theologie en filologie komen in deze uitgave weer op de gebruikelijke vruchtbare wijze samen.

Beuken eindigt zijn wetenschappelijke arbeid zoals hij deze begonnen is: met het leven van Jezus. In *Oud-Holland* had hij een bericht gelezen over de aanwezigheid in de Pierpont Morgan Library in New York van een tekst van een vijftiende-eeuws leven van Christus. Hij besluit tot een uitgave van deze tekst, in samenwerking met de jonge academicus James Marrow. In 1979 verschijnt de - om zakelijke redenen - Engelstalige editie van *Spiegel van den leven ons heren*.

Invloed

Beuken is een belangrijke exponent geweest van de wetenschapsbeoefening zoals die is verricht door geleerden als Verwijs, Verdam, Te Winkel *et al*. Hij is een goed filoloog geweest, een nauwgezet, betrouwbaar en gerespecteerd onderzoeker, een zorgvuldig formuleerder, en buiten kijf specialist op het gebied van de geestelijke letterkunde in brede zin. De mediëvistiek dankt aan hem ettelijke grondige tekstuitgaven, talloze artikelen en studies. Wie zich heden ten dage wil bezighouden met *Vanden levene ons heren, Mariken van Nieumeghen*, Ruusbroec, mystiek, de *Bliscappen, Spiegel vanden leven ons heren* etc., zal moeilijk om hem heen kunnen.

Marcel van der Voort
[30 juli 2003]

Voornaamste geschriften

Vanden levene ons heren. Inleiding met kritiese kommentaar en uitgave van alle teksten. Purmerend, 1929.

‘Mariken's eerherstel’. In: *Tijdschrift voor Taal en Letteren* 19 (1931), p. 111-122.

Die waerachtige ende seer wonderlijcke historie van Mariken van Nieumeghen. Zutphen, 1931.

‘Passietonelen en middeleeuwse volksdevoties’. In: *Bundel opstellen van oud-leerlingen aangeboden aan Prof. Dr. C.G.N. de Vooys ter gelegenheid van zijn vijfentwintigjarig hoogleraarschap aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. 1915-16 october - 1940.* Groningen-Batavia, 1940, p. 9-19.

Ruusbroec en de middeleeuwse mystiek. Utrecht/Brussel, 1946.

Heilige dronkenschap, Jan van Ruusbroec, de Godschouwer van het Soniënbos. Arnhem, 1951.

‘De bliscappen en de schilderkunst’. In: *Spiegel der Letteren* 13 (1970b), p. 55-62.
Die eerste bliscap van Maria en Die sevenste bliscap van onser vrouwen. Ingeleid en van aantekeningen voorzien. Culemborg, 1973.
Spiegel van den leven ons heren. (Mirror of the life of our Lord). Diplomatic Edition of the Text and Facsimile of the 42 Miniatures of a 15th Century Typological Life of Christ in the Pierpont Morgan Library, New York. Historical and Philological Introduction by -. Essay on the Miniatures by James H. Marrow. Doornspijk, 1979.

Belangrijkste secundaire literatuur

Marcel van der Voort: ‘Gedreven onderwijsman, onvermoeibaar wetenschapper. Willem Hendrik Beuken (1898-1989)’. In: Wim van Anrooij, Dini Hogenelst en Geert Warnar (red.): *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam 2003, p. 209-220.

Locatie archief

Behoudens het familie-archief, geen Beuken-archief bekend.

Locatie brievencollecties

Den Haag, Letterkundig Museum, Dossier Van Lochum Slaterus
Leiden, UB, BPL 2998

Bilderdijk, W.

Bilderdijk, Willem * 7 september 1756 Amsterdam; † 18 december 1831 Haarlem, jurist, dichter en schrijver die streefde naar verruiming van de poëticale kaders van zijn tijd. In werk en levensloop symboliseert hij een conservatieve weerstand tegen de ontluikende West-Europese moderniteit.

Bilderdijks loopbaan als dichter begon glansrijk toen hij vanaf 1776 bij diverse dichtgenootschappen een reeks prijzen in de wacht sleepte. Zijn tweejarige rechtenstudie te Leiden (1780-1782) vervolgde hij met een functie als advocaat in Den Haag, waar hij als prinsgezinde pleiter midden in de Patriottentijd (1780-1787) de bekende volksvrouw Kaat Mossel verdedigde. Zijn professionele carrière was echter weinig succesvol (hij slaagde er maar niet in om het Oranjegezinde patronagestelsel binnen te dringen), zijn schulden namen voortdurend toe en zijn huwelijk met Catharina Rebecca Woesthoven (1763-1828) liep uit op een mislukking. Bilderdijks weigering om de eed op het revolutionaire regime af te leggen, leidde in 1795 tot een ruim tienjarige verbanning uit de noordelijke Nederlanden. In Londen ontmoette hij de jonge Katharina Schweickhardt (1776-1830), met wie hij in 1797 naar Duitsland vertrok. Daar leefden zij ongehuwd samen, voornamelijk in Brunswijk.

Terug in Nederland (1806) sleepte hij niet, zoals hij gehoopt had, een benoeming tot hoogleraar in de wacht. Terwijl in zijn levensonderhoud werd voorzien door onder anderen Lodewijk Napoleon en later Willem I, ontwikkelde Bilderdijk zich tot een uitgesproken criticus van zijn eigen tijd. Bij elke gelegenheid veroordeelde hij het heersende ideeëngoed van het nieuwe koninkrijk: het vooruitgangsgeloof, het optimistische mensbeeld en het constitutioneel-liberale denken. Te Leiden gaf hij tussen 1817 en 1827 privaatcolleges aan in totaal ongeveer veertig, vooral jonge, belangstellenden. In deze jaren verdiepte zich de vriendschap met Isaäc da Costa, die door Bilderdijk beschouwd werd als zijn geestelijke zoon. Rond 1825 nam zijn dichterlijke productie sterk af. In 1827 vertrok hij naar Haarlem. Daar stierf in 1830 zijn geliefde Katharina; één jaar later overleed hij zelf.

Ontwikkeling en karakterisering

In zijn prijsverzen maar ook in zijn spraakmakende bundel erotische poëzie (*Mijn verlustiging*, 1779) toonde Bilderdijk al vroeg zijn talenten en zijn zelfstandigheid als dichter. De voornaamste verandering in zijn geestelijk leven vond reeds plaats tussen 1783 en 1788. Na lezing van onder meer het werk van Emanuel Swedenborg raakte hij, evenals Rijklof Michaël van Goens (1748-1810), in de ban van de theosofie. Bovendien namen zijn religieuze overtuigingen een apert christelijk

(protestants-gereformeerd) karakter aan. Hij verwierp de in de dichtgenootschappen heersende, classicistische opvattingen (het zogenaamde imitatio-begrip) en wendde zich in plaats daarvan tot een neoplatoons getinte, expliciet christelijke esthetica. Op politiek gebied veranderde Bilderdijk van stadhoudersgezinde republikein in een conservatieve, zelfs reactionaire monarchist met uitgesproken aristocratische denkbeelden.

Bilderdijks christelijke theosofie ligt ten grondslag aan zijn fraaiste dichterlijke uitingen. Daartoe behoort een stroom van liefdeslyriek. Grote nadruk legde Bilderdijk ook op de hoogmoed als oorzaak van de zonde, op de onrust van de mens buiten God en op de naastenliefde als een vorm van godsliefde. Dergelijke opvattingen beantwoordden aan zijn neiging tot de mystiek. Dit laatste manifesteerde zich weer in een extreme nadruk op de lijdelijkheid van de mens, die zich geheel moet onderwerpen aan de wil van God. Bilderdijks verdediging van de calvinistische predestinatieleer hangt dan ook nauw samen met zijn mystieke lijdzaamheid, zijn verzet tegen democratische 'eigenwilligheid' en zijn politiek conservatisme.

Als gevolg van zijn verwerping van de revolutie en zijn wending tot een meer traditionele vorm van christendom wees Bilderdijk het streven naar roem en aanzien onverkort af. De mening van het volk is waardeloos, meende hij; gloriezucht leidt slechts tot hoogmoed jegens God. Vooral in latere jaren zou hij voortdurend zijn geestelijke zelfstandigheid beklemtonen - zijn lijfspreuk *semper idem* herinnert daaraan - en de geest (en mening) der eeuw afkeuren. Hij weidde bovendien graag en veelvuldig uit over de zedelijke meerwaarde van een oude en edele afstamming; zelf rekende hij zich tot het geslacht Teisterband. De Hollandse, burgerlijke koopmanschapstraditie beschouwde hij als ronduit verderfelijk. Deze afkeer van de kapitalistische burger-aristocratie is één van de rode draden in zijn postuum verschenen, dertiendelige *Geschiedenis des vaderlands*.

In zijn esthetica beschouwde hij de evocatie van het goddelijke Schone dat achter de dingen verborgen gaat als het grondbeginsel van de kunst. Hij gaf de voorkeur aan het innerlijk licht - dat hij soms aanduidde als 'gevoel', soms als 'Rede' - boven het discursieve verstand. Hij pleitte voor een gevarieerder woordgebruik en prosodie en gaf de emoties ruimer baan. Mede omdat Bilderdijk poëzie definieerde als een spontane uiting van het gevoel, heeft men hem wel tot de Romantiek gerekend. Zijn verbeeldingsbegrip wijkt overigens geheel af van dat van de Romantiek.

Bilderdijk heeft zijn werk op taalkundig terrein beschouwd als zijn belangrijkste bijdrage tot de wetenschap. Hij is zijn leven lang met de etymologie bezig geweest, zoekend naar de 'wortels' van woorden in diverse talen, uiteenlopend van Hebreeuws en Perzisch tot Gotisch en Deens. Zijn belangrijkste drijfveer hierbij was zijn zoektocht naar een algemene grammatica. Bilderdijk meende dat alle talen onderling verwant waren, en dat het mogelijk was om de grondtrekken van de grondtaal - de taal van het paradijs - vast te stellen. Het Hollands nam daarbij een bijzondere plaats in. Deze taal beschouwde hij als een van de minst gecorrumpeerde talen, die als zodanig de nauwe verwantschap aantoont tussen de oosterse en de noordelijke talen. Verweven met dit alles is de gedachte van een noordelijke oerbeschaving die de kennis van de noachieten zou hebben overgedragen op de grote beschavingen rondom

de Middellandse Zee. De Hollandse taal en cultuur droegen volgens Bilderdijk duidelijke sporen van deze oerbeschaving.

Invloed

Zoals over alles, hield Bilderdijk er ook over de spelling een uitgesproken mening op na. In de jaren twintig viel hij verschillende malen, onder meer in zijn *Nederlandsche Spraakleer* (1826), het spellingsvoorstel van Matthijs Siegenbeek aan. Tot een hoogoplopend conflict kwam het toen Siegenbeek aantoonde dat 'nogtans' op etymologische gronden verkieselijk was boven Bilderdijks 'nogthands'. Van groter belang voor de ontwikkeling van een neerlandistiek *avant la lettre* waren Bilderdijks bemoeienissen met de nationale literatuur, inclusief de middeleeuwse. Als lid van het door Lodewijk Bonaparte opgerichte Koninklijk Instituut verzorgde hij het derde deel van Maerlants *Spiegel historiael* (1812, samen met Jan Steenwinkel). In latere jaren verzorgde hij edities van de *Gedichten* van P.C. Hooft (1823) en de *Korenbloemen* van Constantijn Huygens (1824-1825), een bewerking van de *Hartspiegel* van H.L. Spieghel (1828) en een commentaar op Huydecopers *Proeve van taal- en dichtkunde* (1828). Ook minder bekende dichters gaf hij in deze latere jaren uit: Antonides van der Goes, Pieter van Schelle en Onno Zwier van Haren.

Als dichter heeft Bilderdijk alle genres en diverse versvormen beoefend; zijn oeuvre zou minstens 300.000 versregels bedragen. Daarnaast publiceerde hij talrijke vertalingen, letterkundige studies en essays over de kentheorie, het natuurrecht, de architectuur en de theologie. Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw dwong deze imposante nalatenschap bewondering af, of wekte zij vanwege haar gebrek aan intellectuele distantie en gelijkhebberigheid grote irritatie. Vooral binnen de Nederlandse protestantse traditie heeft Bilderdijk zeker gezag uitgeoefend. Het wetenschappelijk onderzoek naar zijn leven en werk heeft zich pas na 1980 sterk ontplooid.

Joris van Eijnatten
[december 2003]

Voornaamste geschriften

Het grotere deel van de gedichten is verzameld in *De dichtwerken van Bilderdijk*. Haarlem, 1856-1859 (16 dln.).
Een indicatie van de omvang van Bilderdijks oeuvre biedt *Catalogus van de gedrukte werken aanwezig in de collectie van het Bilderdijk-Museum gevestigd te Amsterdam*. Amsterdam, 1994.

Belangrijkste secundaire literatuur

R.A. Kollewijn: *Bilderdijk, zijn leven en werken*. Amsterdam, 1891 (2 dln.).

Gert-Jan Johannes: *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding -- van Van Alphen tot Verwey*. Amsterdam, 1992.
Ton Geerts: *Het Bilderdijk-Museum. Catalogus van kunstvoorwerpen*. Leiden, 1994.
Joris van Eijnatten: *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk, 1756-1831*. Hilversum, 1998.

Locatie brievencollecties en archief

De voornaamste Bilderdijkiana liggen verspreid over de volgende archieven: (1) Het Bilderdijk-Museum, Vrije Universiteit, Amsterdam; (2) NIWI, Amsterdam; (3) Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam; (4) Letterkundig Museum, Den Haag; (5) Koninklijke Bibliotheek, Den Haag; (6) Maatschappij der Nederlandse Letterkunde in de Universiteitsbibliotheek Leiden

Zie ook:

M. van Hattum: *Catalogus van Handschriften, aanwezig in de collectie van het Bilderdijk-Museum*. Amstelveen, 1987.
Joris van Eijnatten: *Adversaria Willem Bilderdijk Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden, en Letterkundig Museum*, *Den Haag*. Amstelveen, 1997.
G.D.J. Schotel: 'Verslag over eenige handschriften nagelaten door Mr. W. Bilderdijk'. In: *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappy der Nederlandsche Letterkunde* (1866), p. 119-137.

Museum

Het Bilderdijk-Museum, beheerd door de Vereniging Het Bilderdijk-Museum, is gehuisvest in kamer 1B-21 in het hoofdgebouw van de Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, Amsterdam. Bezichtiging is mogelijk op maandag tot en met vrijdag tussen 9:00 en 12:30 en 13:00 en 16:45, via de afdeling Handschriften en Oude Drukken van de Bibliotheek (kamer 1B-41/31).

Veel informatie is te vindenop de Bilderdijk-website: http://www.bilderdijkmuseum.vu.nl/

Op dit moment wordt in een co-project van het Bilderdijk-Museum en de Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit gewerkt aan de vervaardiging van de primaire bibliografie van Bilderdijks werken.

Dr. M. van Hattum bereidt een editie voor van onuitgegeven brieven van Willem Bilderdijk.

Blancquaert, E.

Blancquaert, Edgard * 20 juni 1894 Opdorp; † 29 september 1964 Mariakerke, taalkundige (germanist), foneticus en dialectoloog, politicus, bestuurder en organisator, grondlegger van de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (*RND*), auteur van de *Practische uitspraakleer der Nederlandsche taal*. (1934, achtste druk 1969).

Blancquaert stamt uit een links onderwijzersmilieu, zijn beide ouders waren werkzaam in het basisonderwijs. Hij bezocht de gemeenteschool van Opdorp en volgde middelbaar onderwijs aan het Koninklijk Atheneum te Mechelen. In 1912 begon hij zijn studie Germaanse filologie aan de Gentse Universiteit. Hij meldde zich vrijwillig voor deelname aan de oorlog en in 1915 trok hij als sergeant naar het front. Eén jaar later ging hij als onderluitenant naar Kongo, vanwaar hij in 1918 om gezondheidsredenen terugkeerde, in de rang van eerste luitenant. Zijn ziekteverlof benutte hij om in Londen fonetiek te studeren bij Daniel Jones en Harold Palmer; in september 1918 legde hij in Le Havre zijn eerste doctoraat af. Na de oorlog, in 1919, zette hij zijn studie voort aan de Vrije Universiteit te Brussel, waar hij nog in hetzelfde jaar promoveerde op het proefschrift over de taal van zijn geboortedorp: *Het Opdorpsche Dialect*. In 1920 werd hij leraar aan het Koninklijk Atheneum te Gent en in het studiejaar 1921-22 stelde een beurs van de Universitaire stichting hem in staat in Parijs aan de Sorbonne te gaan studeren bij Dauzat, Algemene Taalwetenschap en Gilliéron, Dialectologie. In 1925 volgde zijn benoeming tot docent en in 1927 tot hoogleraar aan de Gentse Universiteit, van 1944 tot 1947 was hij rector en in 1952 beheerder-inspecteur, vervolgens regeringscommissaris. Blancquaert is in 1939 enige maanden minister van openbaar onderwijs geweest. Hij was lid van tal van geleerde gezelschappen en betrokken bij vele ondernemingen: WNT, Belgisch-Nederlandse Spellingcommissie, vertaling van de Belgische wetboeken, Commissie voor Toponymie en Dialectologie; hij nam het initiatief tot het Belgisch interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek, dat talrijke kostbare uitgaven mogelijk maakte.

Ontwikkeling en karakterisering

De carrière van Blancquaert is die van een geleerde en bestuurder geweest. Zijn studie bij Palmer en Jones in Londen heeft zijn belangstelling voor en kennis van de fonetiek vergroot en verdiept en zal hem mede geïnspireerd hebben tot het schrijven

van zijn *Practische uitspraakleer*. Zijn lessen bij Gilliéron hebben zijn taalgeografische werkwijze helemaal bepaald. Zijn onderneming, de reeks Nederlandse dialectatlassen, het omvangrijkste project van de Nederlandse dialectologie, sluit wat methode en uitwerking betreft helemaal aan bij zijn Franse voorbeeld, de *Atlas linguistique de la France*. De door middel van veldwerk verkregen fonetisch genoteerde dialectgegevens worden ongeretoucheerd afgedrukt in een tekstgedeelte en een atlas. De vragenlijst bevat 142 vragen, in grote meerderheid korte zinnetjes. De kaarten geven per plaats de fonetische vorm. Blancquaert was van mening dat men, na voltooiing van de reeks, de individuele kaarten slechts aan elkaar hoefde te plakken om een taalatlas van het Nederlandse taalgebied, inclusief Frans-Vlaanderen, te maken. Zijn voornaamste doelstelling echter was een zo gedegen mogelijk synchroon overzicht te verkrijgen van de klankrijkdom van de Nederlandse dialecten. In het huidige onderzoek spelen de kaarten geen enkele rol, terwijl de teksten steeds meer aandacht kregen en beschouwd worden als het beste materiaal voor het klankgeografisch onderzoek in het Nederlandse taalgebied.

Invloed

Zijn *Practische uitspraakleer* is van grote invloed geweest op de ontwikkeling van het ABN in Vlaanderen. Het grote aantal drukken in relatief korte tijd bewijst dat wel. Als hoogleraar heeft hij echt school gemaakt; zijn aandacht voor de fonetiek en de levende dialecten betekenden een verrijking van de studie germanistiek; de enthousiaste wijze waarop hij zijn studenten bij zijn onderzoek betrok en stimuleerde heeft velen de weg naar het wetenschappelijk onderzoek geopend. Het omvangrijke en zeer gevarieerde hulde-album dat hem bij zijn emeritaat werd aangeboden legt daarvan op welhaast iedere bladzijde getuigenis af.

J.B. Berns
[januari 2004]

Voornaamste geschriften

Dialect-atlas van Klein-Brabant. I. Tekst; II. Kaarten. Antwerpen, 1925. Tweede uitgave 1952. (*Reeks Nederlandse Dialectatlassen*, 1).
'Vlaamsche Dialectologie: I. Methode van de Vlaamsche Dialectologie; II. Historisch overzicht van de Vlaamsche Dialectologie'. In: *Handelingen van de Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 1 (1927), p. 201-243.
Practische uitspraakleer van de Nederlandsche taal. Antwerpen, 1934. Achtste druk 1969.
Na meer dan 25 jaar Dialect-onderzoek op het Terrein. Tongeren, 1948. (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, reeks III, nr. 28).

Belangrijkste secundaire literatuur

Een bibliografie tot 1958 is opgenomen in W. Pée e.a. (red.): *Album Edgard Blancquaert. De gehuldigde aangeboden ter gelegenheid van zijn emeritaat*. Tongeren, 1958.
De lijst van geschriften bij zijn levensbericht door W. Pée bevat ook de latere publicaties. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1967-68, p. 128.
Een biografie van de hand van zijn leerling, vriend en opvolger Willem Pée in het hierboven genoemde *Album Edgard Blancquaert* en in het *Jaarboek* 1967-68.
W. Pée: 'Blancquaert'. In: *Nationaal Biografisch Woordenboek*. Deel V. Brussel, 1972, kol. 79-83.
J. Goossens: *Inleiding tot de Nederlandse dialectologie*. Tweede druk. Groningen, 1977, p. 137-139 en de daar gegeven literatuur.
H.H.A. van de Wijngaard en R. Belemans (red.): *Nooit verloren werk*: *Terugblik op de Reeks Nederlandse Dialectatlassen*. Groesbeek, 1997. *Het Dialectenboek*; 4.
Wie op zijn zoekmachine 'reeks nederlandse dialectatlassen' intikt krijgt van meerdere kanten actuele informatie.

Locatie archief

Er is geen archief Blancquaert.

Locatie brievencollecties

De correspondentie van professor Blancquaert wordt niet centraal bewaard.

Blommaert, P.-M.

Blommaert, Philip-Marie * 27 augustus 1808 Gent; † 14 augustus 1871 Gent, letterkundige die zich inzette voor de Vlaamse Beweging, over vaderlandse geschiedenis en literatuurhistorie publiceerde, veel oude teksten editeerde en actief was in diverse letterkundige en historische genootschappen in België en Nederland.

Na het atheneum studeerde jonkheer Philip-Marie Blommaert, net als zijn vader en grootvader, rechten. Hij huwde op drieëndertigjarige leeftijd een vrouw uit een rijke Gentse familie, Theresia Charlotte Massez. Zij kregen twee zonen: Karel Philip (1842) en Jean-Paul (1844). Hoewel Blommaert gepromoveerd was aan de rechtenfaculteit, zou hij nooit een juridisch beroep uitoefenen. Korte tijd had hij zitting in de provincieraad van Oost-Vlaanderen en in de gemeenteraad van Gent, maar politieke functies lagen de zachtmoedige studeerkamergeleerde slecht. Zijn adellijke afkomst en zijn financiële situatie maakten het voor hem mogelijk om zich zijn hele leven in te zetten voor de Vlaamse zaak en zich bezig te houden met zijn grote liefdes, de Nederlandstalige letteren en vaderlandse geschiedenis. In januari 1839 was hij samen met onder meer Serrure en De Saint-Genois betrokken bij de oprichting van een nieuw letterkundig genootschap te Gent: de *Maetschappy der Vlaemsche bibliophilen*, die het doel had om Vlaamse teksten uit de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd uit te geven. Blommaert was vanaf de oprichting secretaris. Zijn naam verscheen daarna tevens op de ledenlijsten van soortgelijke genootschappen te Leuven, Brussel, Brugge, Duinkerken, Antwerpen, Leiden, Utrecht en zelfs Leeuwarden.

Ontwikkeling en karakterisering

Blommaert voelt zich al vroeg betrokken bij de strijd van de Vlaamse Beweging voor de rechten van het Nederlands in België. Zijn eerste publicatie verschijnt niet lang na de afscheiding van Nederland: *Aenmerkingen over de verwaerloozing der nederduitsche tael* (1832), een pamflet waarin hij zijn beklag doet over de ondergeschikte rol van het Nederlands in het jonge België. Blommaerts betrokkenheid bij de Vlaamse Beweging gaat hierna verder. Samen met F.A. Snellaert neemt hij in 1840 het initiatief om een petitie in te dienen bij de regering. Wie dit ‘Petitionnement’ heeft geschreven, is nog altijd onderwerp van discussie, maar het is zeer wel mogelijk dat Blommaert degene is die de pen heeft gevoerd. De samenstellers pleiten voor het gebruik van het Nederlands naast het Frans bij bestuurlijke aangelegenheden, oprichting van een Vlaamse academie en een gelijkwaardige positie van het ‘Nederduits’ aan de universiteiten. Hoewel het petitionnement geen directe resultaten oplevert, geldt het als een belangrijk geschrift: voor het eerst is de Belgische regering ondubbelzinnig en rechtstreeks gevraagd om de positie van het Nederlands te verbeteren.

Blommaerts liefde voor de Vlaamse taal en cultuur gaat hand in hand met een grote historische belangstelling. Hij verdiept zich in de beschaving van de oude Germanen, omdat hij in de wijze waarop die overvleugeld dreigde te worden door de Romeinse cultuur een parallel ziet met de problemen van de volkstaal in de eigen tijd. Hij schrijft hervertellingen van mythen en sagen van onze voorouders (zoals de *Edda* en het *Nevelingenlied*) en publiceert onder meer over de oude Germaanse wetgeving, godsdienst en manier van begraven. Deze artikelen verwerkt hij later in het boek *Aloude geschiedenis der Belgen of Nederduitschers* (1849).

Maar Blommaerts hart ligt in de eerste plaats bij de Middeleeuwen, de bloeitijd van Vlaanderen. Daarbij heeft hij vooral aandacht voor zijn eigen stad: van zijn hand verschijnen onder meer een artikel over de Gentse gilden, een artikel over de inhuldiging van graaf Jan zonder Vrees in Gent in 1405, een artikel en een boekje over de oorlog die Gent in 1450-1453 tegen de hertog van Bourgondië voerde en twee boekjes over Gentse rederijkerskamers. Maar hij schrijft bijvoorbeeld ook over de kamers van retorica in Veurne en omgeving, Petrarca's reis naar de Nederlanden en de *Spiegel historiael* van Lodewijk van Velthem. Blommaert is echter vooral van betekenis geweest vanwege zijn tekstedities. Zijn eerste editie is die van vier teksten uit het handschrift-Van Hulthem (*Theophilus, Vander zielen ende vanden lichame, Vander feesten een proper dinc* en *De maghet van Gend*). Met J.F. Willems en de Duitse geleerde F.J. Mone behoort hij daarmee tot de eerste editeurs van teksten uit dit handschrift. Niet lang daarna verschijnt zijn driedelige *Oudvlaemsche gedichten* (1838-1851), waarin behalve Hulthem-teksten ook de eerste uitgaven te vinden zijn van enkele werken die nu tot de bekendste uit de Middelnederlandse literatuur behoren: *Tprieel* en *Tpaerlement van Troyen* van Segher Diengotgaf, de *Borchgravinne van Vergi* en de *Reis van Sinte Brandaen*, alsmede *Tondalus' visioen* en de *Dietsche Lucidarius*. Voorts geeft hij samen met Serrure de *Kronyk van Vlaenderen van 580 tot 1467* en de *Grimbergsche oorlog* uit, publiceert hij het *Leven van Sinte Amand* en maakt hij een editie van *Der vrouwen heimelykheid.*

Al hebben de Middeleeuwen Blommaerts primaire interesse, hij houdt zich ook bezig met Vlaanderen tijdens de Spaanse overheersing. Hij geeft uit deze periode voornamelijk geschiedkundige werken uit, waarbij hij opnieuw een niet-aflatende voorkeur voor Gent heeft: de *Vlaemsche kronijk* (over Gent in de jaren 1566-1585), *Het beclagh van Joncheer Jan van Hembyse* (een Gentse politicus tussen 1577 en 1579) en de *Incomste des princen van Oraengien binnen der stede van Ghendt 1577*. Maar hij publiceert ook een zestiende-eeuws handschrift met Spaansgezinde teksten.

Hij schrijft daarnaast talrijke artikelen over nu vrijwel vergeten zeventiende-eeuwse Vlaamse dichters als Willem Caudron en Karel Baten. Verschillende van deze artikelen zal hij later verwerken in *De nederduitsche schryvers van Gent* (1861). Na dat boek zal hij nog meewerken aan *Graf- en gedenkschriften der provincie Oost-Vlaanderen* (1865-1866), samen met onder meer Jules de Saint-Genois en C.P. Serrure, en aan de *Biographie nationale*, het grote Franstalige biografische woordenboek van de *Académie royale de Belgique*.

Invloed

Blommaerts zo bevlogen - en daarmee zelden objectief historiografische -geschiedkundige geschriften raakten al snel in de vergetelheid. Maar zijn tekstedities bleven lange tijd in gebruik. Dat neemt echter niet weg dat er al vanaf het eind van

de negentiende eeuw veel kritiek op zijn uitgaven is: hij heeft woorden in de handschriften volkomen verkeerd gelezen, emendeert naar de smaak van latere generaties te weinig of onjuist en geeft met verkeerde interpunctie blijk van onvolledig begrip van de teksten. Desondanks was men gedurende meer dan een eeuw voor veel teksten aangewezen op Blommaerts edities. Pas nu in 1999 het gehele handschrift-Van Hulthem is uitgegeven, zijn nagenoeg alle door Blommaert gepubliceerde teksten beschikbaar in nieuwere edities. Slechts een heel enkele tekst (onder andere de *Dietsche Lucidarius* en de *Grimbergsche oorlog*) vormt daarop een uitzondering.

Nolanda Klunder
[17 september 2002]

Voornaamste geschriften

'Aenmerkingen over de verwaerloozing der nederduitsche tael'. In: *Nederduitsche letteroefeningen* 1834, p. 11-30. (Eerder afzonderlijk verschenen, 1832).
'Geschiedenis der nederduitsche dichtkunst in België'. In: *Nederduitsche letteroefeningen* 1834, p. 124-136.
Theophilus, Gedicht der XIVe eeuw, gevolgd door drie andere gedichten van het zelfde tydvak. Gent, 1836.
Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen. Gent, 1838-1851. 3 dln.
Leven van Sinte Amand, Patroon der Nederlanden. Dichtstuk der XIVe eeuw. Gent, 1842-1843. 2 dln. (Maetschappy der Vlaemsche bibliophilen; 1e serie, 4).
Aloude geschiedenis der Belgen of Nederduitschers. Gent, 1849.
(met C.P. Serrure): *De Grimbergsche oorlog, ridderdicht uit de XIVe eeuw*. Gent, 1852-1854. 2 dln. (Maetschappy der Vlaemsche bibliophilen; 2e serie, 14).
De nederduitsche schryvers van Gent. Gent, 1861.

Belangrijkste secundaire literatuur

Voornaamste publicaties genoemd in Deschamps 1966 en Klunder 2003.
J. Deschamps: 'Blommaert, jonkheer Philip Marie'. In: *Nationaal biografisch woordenboek*. Dl. 2. Brussel, 1966, p. 63-68.
D. Hermans: 'Philip Marie Blommaert'. In: *Twintig eeuwen Vlaanderen*. Dl. 13: *Vlaamse figuren*. Hasselt, 1976, p. 299-302.
A. Deprez: 'Blommaert, jonkheer Philip M.'. In: R. de Schryver, B. de Wever, G. Durnez [e.a.] (red.): *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Dl. 1. [z.p.], (1998), p. 515-516.
L. Valcke: 'Twee stille en rijke, adellijke Gentse flaminganten: Philippe Blommaert en Jules de Saint-Genois'. In: J. Art en L. François (red.): *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo*. (Gent, 1999), p. 615-627.

N. Klunder: ‘Een “onverdroten werkman in den Vlaamschen wijngaard”: Philip-Marie Blommaert (1808-1871)’. In: Wim van Anrooij, Dini Hogenelst en Geert Warnar (red.): *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie van de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 2003, p. 37-48.

Locatie archief

Geen archief bekend.

Locatie brievencollecties

Een enkele brief bevindt zich in de Provinsjale en Buma Biblioteek fan Fryslân, in het Letterkundig Museum en in de collectie van de universiteit Utrecht. Ook in de Gentse universiteitsbibliotheek bevinden zich brieven (zie CEN).

Boekenoogen, G.J.

Boekenoogen, Gerrit Jacob * 18 april 1868 Wormerveer; † 26 augustus 1930 Leiden, taal- en letterkundige die naast zijn lexicografische hoofdbezigheid vooral heeft gepubliceerd op het terrein van de dialectologie, naamkunde, letterkunde en volkskunde.

Boekenoogen stamde uit een voorname handelsfamilie: zijn vader was koopman, bezat oliemolens en was geruime tijd wethouder te Wormerveer. Zijn moeder kwam uit de Zaanse papiermakersfamilie Van Gelder. Na de Franse School en het gymnasium ging Boekenoogen Nederlandse taal- en letterkunde studeren aan de Universiteit van Amsterdam, maar halverwege zijn studie volgde hij zijn leermeester

J. Verdam naar de Universiteit van Leiden. Toen hij er in 1893 afstudeerde, zette hij zich meteen aan zijn proefschrift over *De Zaansche volkstaal,* waarop hij in 1896 cum laude promoveerde. De rest van zijn werkzame leven was hij als redacteur verbonden aan het *Woordenboek der Nederlandsche taal* te Leiden.

Boekenoogen was een introverte, vrijgezelle wetenschapper met een sobere levensstijl, die zijn leven lang op kamers is blijven wonen. Hij was een welhaast pathologisch verzamelaar en vorser: van woorden, prenten, namen, boekjes, verhalen en rijmen. Buiten de wetenschap is hij vooral actief geweest in de doopsgezinde gemeente. Als persoon is hij later wel getypeerd als een puriteinse mennistenbroeder.

Ontwikkeling en karakterisering

Voor het *WNT* heeft Boekenoogen gewerkt aan de delen van *Boven* tot *Bram*, van *Opaal* tot *Ozon* en van *P* tot *Pleizier* (ruim 4500 kolommen). Zijn lexicografische werk getuigt van een enorme nauwgezetheid, al schoot het naar de smaak van collega's niet altijd op. De taalkundige ontwikkelde dan ook steeds meer (historische) belangstelling voor de ‘triviale’ cultuur van het volk en het kind: volksboekjes, spotsermoenen, centsprenten, kinderversjes, sprookjes, sagen, raadsels.

Op het terrein van de historische Nederlandse letterkunde heeft Boekenoogen zich vooral verdienstelijk gemaakt als editeur van en publicist over gedrukte prozaromans, volksboekjes en colportagelectuur (vijftiende - negentiende eeuw). Mede op initiatief van Boekenoogen verzorgde de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde een filologisch verantwoorde reeks Nederlandse Volksboeken. Van deze reeks heeft Boekenoogen er niet minder dan acht voor zijn rekening genomen. Het betreft onder meer de *Historie van Floris ende Blancefleur* (1903), *Jan van Beverley* (1903), *Van den jongen geheeten Jacke* (1905), en de *Historie vanden ridder metter Swane* (posthuum in 1931). Buiten deze reeks om bezorgde Boekenoogen nog een facsimile-editie van *Die evangelien vanden spinrocke* (1910). Samen met de Vlaamse volkskundige Emile van Heurck stelde hij twee indrukwekkende folianten samen over de volksprentkunst in de Lage Landen.

Zijn andere passie betrof de mondelinge overlevering. In de jaren 1892-1894 heeft Boekenoogen in allerhande Nederlandse kranten en tijdschriften oproepen geplaatst om hem volksliedjes en volksverhalen op te sturen. Dit resulteerde in een grote hoeveelheid brieven uit alle windstreken. Boekenoogen was wat het mondelinge vertelgoed betreft doordrongen van de vijf-voor-twaalf-gedachte: er moet verzameld worden, voordat het allemaal verloren gaat. Tevens meende hij (in navolging van de gebroeders Grimm) dat in de oude verhalen en liedjes echo's opgevangen konden worden van het pre-christelijke, Germaanse cultuurgoed - of dan toch tenminste de zeden en gewoontes van onze middeleeuwse voorouders.

In *De Gids* schreef Boekenoogen over ‘onze rijmen’ (1893) en in de *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* over raadsels en raadselsprookjes (1900-1901). In tien jaargangen van het tijdschrift *Volkskunde* publiceerde hij de verzamelde ‘Nederlandse sprookjes en vertelsels’ (1900-1910). Zijn belangrijkste correspondent was Cornelis Bakker (1863-1933), een plattelands-arts uit Broek in Waterland, die de oudere boeren, knechten en vissers onder zijn patiënten liet vertellen. Zelf was Boekenoogen in het geheel geen veldwerker: de meeste kennis omtrent volkstaal en -cultuur putte hij uit correspondentie, archieven en boeken. De twee grote studies over Nederlandse

volksrijmen en volksverhalen die Boekenoogen altijd in het vooruitzicht heeft gesteld, heeft hij uiteindelijk nooit kunnen schrijven.

Invloed

Boekenoogen was vooral een belezen studeerkamergeleerde met een onbedwingbare lust tot speuren, vergaren, ordenen, beschrijven en editeren. Hij had een uitgesproken voorkeur voor zakelijke gegevens (met veel voorbeelden) en wijdde liefst uit over (sub)genres, uitgevers, drukgeschiedenissen, bewaarplaatsen en varianten. Historische bronnen en verhalen boeiden hem meer dan de context van dichters, vertellers, voordracht of publiek. Aan (speculatieve) cultuurhistorische theorievorming, interpretatie en analyse waagde hij zich bij voorkeur zo min mogelijk.

Afgezien van zijn waardevolle bijdrage aan het *Woordenboek der Nederlandsche taal*, heeft Boekenoogen vooral de systematische bestudering van de 'alledaagse taal en cultuur', op nationaal niveau, in heden en verleden, in het academisch bedrijf geaccepteerd gemaakt - bijna een eeuw nadat geleerden als de gebroeders Grimm en Hoffmann von Fallersleben dat in Duitsland hadden gedaan.

T. Meder
[30 juli 2003]

Voornaamste geschriften

'Onze rijmen'. In: *De Gids* 1893, 4, p.1-34, 266-303.
De Zaansche volkstaal. Bijdrage tot de kennis van den woordenschat in Noord-Holland. Twee delen. Leiden, 1897.
'Nederlandsche sprookjes en vertelsels'. In: *Volkskunde* 13 (1900-1901), p. 111-121, 168-172, 193-205, 240-251; 14 (1901-1902), p. 36-42, 79-87, 114-125, 198-205, 234-242; 15 (1903), p. 34-41, 72-78, 110-116, 185-193, 227-236; 16 (1904), p. 51-54, 94-103, 138-144, 244-251; 17 (1905), p. 17-23, 53-63, 95-106, 168-173; 18 (1906), p. 25-33, 68-75, 92-97, 222-224; 19 (1907-1908), p. 22-30, 61-67, 106-108, 151-157, 229-235; 20 (1909), p. 59-64, 109-114; 21 (1910), p. 76-78, 221-225.
'Raadsels en raadselsprookjes'. In: *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 1900-1901, p. 36-81.
'Over middeleeuwsche Vlaamsche miniaturen'. In: *Onze Eeuw* 4 (1904) 4, p. 103-146.
Historie van den jongen geheeten Jacke. Leiden, 1905. (Nederlandsche Volksboeken 10)
'De Nederlandsche volksboeken'. In: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 3 (1905), p. 107-142.
'Nederlandsche sprookjes uit de 17de en het begin der 18de eeuw'. In: *Volkskunde* 20 (1909), p. 129-157, 193-205 en 21 (1910), p. 7-21.
'Geparodieerde sermoenen'. In: *Volkskunde* 21 (1910), p. 101-111, 150-155.
(met E.H. van Heurck): *Histoire de l'imagerie populaire flamande et de ses rapports avec les imageries étrangères*. Brussel, 1910.

Belangrijkste secundaire literatuur

Een uitvoerige bibliografie is te vinden bij Muller 1930-1931 of 1949.
J.W. Muller: 'Levensbericht van Dr. G.J. Boekenoogen (18 april 1868 - 26 augustus 1930)'. In: *Handelingen en Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 1930-1931, p. 59-82. (Herdrukt in G.J. Boekenoogen: *Verspreide geschriften*. Ed. A.A. van Rijnbach. Leiden, 1949, p. 1-29.)
M. Draak: 'De verzameling Boekenoogen'. In: *Verslag van de volkskunde-commissie der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen*. Amsterdam, 1949, p. 4-8.
M. de Niet: 'G.J. Boekenoogen, taalkundige 1868-1930'. In: M. van Delft (red.): *Verzamelaars en verzamelingen. Koninklijke Bibliotheek, 1789-1998*. Zwolle, 1998, p. 93-96.
L.P. Grijp: 'Van Boekenoogen tot frater Remigius. Kinderliedverzamelingen in het Meertens Instituut'. In: A. de Vries, H. van Lierop-Debrauwer & P. Mooren (red.): *Poëzie is kinderspel. Poëzie onder en boven de 18*. Tilburg, 2000, p. 86-98.
T. Meder: 'Fascinatie voor volkstaal en volkscultuur. Gerrit Jacob Boekenoogen (1868-1930)'. In: Wim van Anrooij, Dini Hogenelst en Geert Warnar (red.): *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 2003, p. 77-90.
T. Meder werkt momenteel aan een editie van de volksverhalen uit de collectie Boekenoogen (met uitzondering van de hierboven genoemde verhalen die waren ingezonden door C. Bakker), inclusief een biografie van de verzamelaar.

Locatie archieven

Het Meertens Instituut te Amsterdam bezit meerdere collecties van Boekenoogen: correspondentie met kinderrijmen, kinderliedjes en volksverhalen; verder een verzameling kinderprenten en overig volkskundig materiaal.

De collectie van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, bewaard in de Universiteitsbibliotheek Leiden beschikt over een hoeveelheid handgeschreven dialectologisch materiaal en andere aantekeningen, alsmede Boekenoogens verzameling volksboekjes, ridderromans en sprookjesboeken uit de zeventiende tot de negentiende eeuw.

De Koninklijke Bibliotheek te Den Haag beschikt ook over een Collectie Boekenoogen met achttiende- en negentiende-eeuwse kinderlectuur, maar waarschijnlijk zijn dit louter boeken van Hendrik Boekenoogen geweest, de broer van Gerrit Jacob die ook verzamelde.

Tot slot is er nog het nodige materiaal door veiling in particuliere handen terecht gekomen, en door overerving in familiekring bewaard gebleven (o.a. te Voorburg en Amersfoort).

Locatie brievencollecties

Brieven van Boekenoogen worden onder meer bewaard in de Brugse Stadbibliotheek, in het archief van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (UB Leiden, Ltk 2117-19) en in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag (leeszaal Bijzondere Collecties 135 H 24; 120 C 24; 77 D 52; 77 E 39) (zie CEN).

Bolhuis, L. van

Bolhuis, Lambertus van *Groningen 20 november 1741; † Groningen 16 augustus 1826, predikant-taalkundige en dialectoloog

Lambertus van Bolhuis studeerde theologie aan de universiteit in zijn geboorteplaats en was vanaf 1766 hervormd predikant in een aantal plaatsen in het noorden des lands. Van 1786 tot en met 1823 was zijn standplaats Groningen. Als erudiet kanselheer was hij op velerlei gebied actief, onder meer als editeur van een beknopte spraakkunst van de overleden onderwijzer Klaas Stijl (1724-1774), en als schrijver van een eigen grammatica. In 1780 werd hij lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Hij was een van de oprichters van de Kweekschool voor onderwijzers te Groningen (1797). Gedurende enige jaren trad hij op als docent voor Groningse studenten. Zoals Siegenbeek memoreerde, gaf Van Bolhuis ‘door zucht voor de eer der vaderlandsche taal gedreven, aan onderscheidene kweekelingen der Hoogeschool in dezelve onderwijs, 't welk hij later aan zijnen vriend den Hoogleeraar ruardi overliet, die, op zijne aansporing, opzettelijk daartoe ingerigte lessen hield’, aldus Siegenbeek. Deze Johannes Ruardi (1746-1815), hoogleraar klassieke talen te Groningen, verzorgde waarschijnlijk vanaf 1795 een ‘Dicteer-Collegie over de Nederduitsche Taal’. In 1809 werd Van Bolhuis nog corresponderend lid van de Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlands Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten, de voorloper van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

Ontwikkeling en karakterisering

Van Bolhuis heeft zich op taalkundig gebied in eerste instantie verdienstelijk gemaakt door in 1776 een uitgave te bezorgen van een beknopte spraakkunst van Klaas Stijl, onder de titel *Beknopte aanleiding tot de kennis der spelling, spraakdeelen, en zinteekenen van de Nederduitsche taal; ten dienste van mingevorderden, naar den nieuweren smaak, ter uitgave opgesteld door Klaas Stijl, na des schrijvers tusscheninvallenden dood uitgegeven, aangeprezen in eene Voorrede, en voor de helft vermeerderd met bijgevoegde aanmerkingen, die den weg openen tot dieper en uitgestrekter onderzoek, door Lambertus van Bolhuis [...]*. Dit werk werd herdrukt in 1778, 1787 en 1802.

Bolhuis' uitgave van de spraakkunst van Stijl is vooral interessant vanwege de talrijke geleerde annotaties, die laten zien dat Van Bolhuis grondig studie had gemaakt van hetgeen er op het gebied van de Nederlandse taalkunde was verschenen. Verder geeft Van Bolhuis ook een groot aantal dialectologische waarnemingen inzake het Gronings. Zijn excursies op dit gebied zijn weliswaar fragmentarisch, maar in principe toch systematisch en zuiver. Aan de *Beknopte aanleiding* voegde Van Bolhuis ook een aanhangsel toe, namelijk een verhandeling over de ‘geslachten der zelfstandige naamwoorden’ en een steeds uitgebreide ‘*Geslachtlijst*’, die gebaseerd was op het werk van Lambert ten Kate (1674-1731) en op de bekende geslachtslijst van David van Hoogstraten (1658-1724) in de opeenvolgende edities van Adriaan Kluit (1735-1807).

Na zijn verkiezing tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden in 1780 - hij werd voorgedragen als ‘eenen Taalkundigen, die zich reeds eenigen roem verworven heeft, door deszelfs aanteekeningen op de Spraakkunst van R. [sic] Stijl’ - leverde hij enkele jaren later, in 1783, een lijstje met Groninger dialectwoorden, waarschijnlijk bedoeld als bijdrage aan het woordenboek van de Maatschappij, die hem met het lidmaatschap had geëerd. In de eerste decennia van haar bestaan namelijk had de Maatschappij, opgericht in 1766, nogal wat dialectmateriaal bijeengebracht ten behoeve van een belangrijk project, te weten de samenstelling van een ‘Algemeen Omschrijvend Woordenboek der Nederduitsche Taal’. In dat verband waren ook de streektaalvormen van belang. ‘Hopende de Maatschappij’, aldus de *Handelingen* van 1778, ‘met den tijd, van ieder onzer Provintien, een Idioticon te verzamelen, zoo volkomen, als het door de samenwerkende poogingen van de Taalkundige Leden onzer Maatschappye, zal kunnen gemaakt worden.’

In 1793 publiceerde Van Bolhuis een *Beknopte Nederduitsche Spraakkunst*, als antwoord op een ten tweede male door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uitgeschreven prijsvraag inzake ‘een beknopte en telkens met voorbeelden opgehelderde, Nederduitsche Spraakkunst’. Het boekje, met ‘de gouden eerprijs bekroond’, werd in 1799, 1803 en 1804 herdrukt.

Deze spraakkunst was in eerste instantie bedoeld voor de onderwijzer. Het boek is vooral een handzame normatieve schrijftaalgrammatica van zo'n honderd bladzijden. Het startpunt is niet de spelling, zoals bij Stijl, maar het ‘verstaan’ van ‘wat een ander meent’; vandaar komt Van Bolhuis uit bij onderdelen als lezen, het begrijpen van de zin der woorden, en het spreken en schrijven. De spraakkunst heeft verder grotendeels een klassieke opbouw: letters, klanken, woordsoorten, en bevat in feite geen zinsleer. Er wordt ingegaan op de betekenis en in het laatste gedeelte wordt veel aandacht besteed aan spelling en interpunctie als onderdelen van het schrijven.

Ten onrechte werd aan Van Bolhuis ook wel het auteurschap van een eveneens door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uitgegeven *Grammatica* (1814) en een *Syntaxis* (1810) toegeschreven. Deze werken zijn echter samengesteld door de Leidse hoogleraar Matthijs Siegenbeek (1774-1854).

Invloed

Op grond van het gegeven dat de spraakkunsten van Stijl en Van Bolhuis meerdere malen herdrukt zijn, mag men aannemen dat ze in ruime kring bekend zijn geweest. Met regelmaat wordt door tijdgenoten in positieve zin naar de werken van Stijl en Van Bolhuis verwezen. Een contemporain recensent karakteriseerde in 1804 de spraakkunst van Van Bolhuis als ‘het beste en volkomenste voorzeker, 't welk wij in dit vak bezitten’.

De *Beknopte Nederduitsche Spraakkunst* werd ook gebruikt bij het academisch onderwijs in de Nederlandse taalkunde dat Everwinus Wassenbergh (1742-1826) vanaf 1797 aan de universiteit van Franeker heeft verzorgd. Het decreet ‘tot herstel der Academie’ te Franeker van 9 juni 1797 had bepaald dat Wassenbergh naast zijn oorspronkelijke opdracht als hoogleraar Grieks ook als hoogleraar ‘in de Nederduitsche Taalkunde’ werkzaam zou zijn; Van Bolhuis' spraakkunst fungeerde in de colleges als tekstboek. Zo heeft het werk van ‘dezen logicistischen verlichtingsmensch’, zoals H.J. de Vos dominee Van Bolhuis ooit karakteriseerde, ook onder studenten de nodige bekendheid gehad.

Jan Noordegraaf
[november 2003]

Voornaamste geschriften

Beknopte aanleiding tot de kennis der spelling, spraakdeelen, en zinteekenen van de Nederduitsche taal; ten dienste van mingevorderden, naar den nieuweren smaak, ter uitgave opgesteld door Klaas Stijl, na des schrijvers tusscheninvallenden dood uitgegeven, aangeprezen in eene Voorrede, en voor de helft vermeerderd met bijgevoegde aanmerkingen, die den weg openen tot dieper en uitgestrekter onderzoek, door Lambertus van Bolhuis [...]. Groningen: J. Oomkens, 1776. (Herdrukken in 1778, 1787, 1802).

‘1e Verzameling van Groninger-landsche Woorden welke men in de gemeene landstale van Groningen, en deszelfs omliggende Landen gebruikt, en die in Halma's Woordenboek niet voorkomen, door Lambertus van Bolhuis, Predikant te Oostwold in den Oldambte, overgegeven aan de Maatschappy der Nederl. Letterk. te Leyden [...] d. 28 Mai 1783’. Ms., 1783. Gedrukt als bijlage bij Heeroma 1967, 126-130.

Beknopte Nederduitsche Spraakkunst opgesteld door Lambertus van Bolhuis, predikant te Groningen en lid van de Leydsche Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde; in het jaar 1792. Met den gouden eerprijs bekroond; en uitgegeven door de Maatschappij tot 't Nut van 't Algemeen. Leiden, Deventer & Groningen: Du Mortier, De Lange & Oomkens, 1793. (Herdrukken in 1799, 1803, 1804).

Belangrijkste secundaire literatuur

Matthijs Siegenbeek: ‘Lambertus van Bolhuis’. In: *Handelingen van de jaarlijksche vergadering der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leyden*, 1827, p. 4-11.
H.J. de Vos: *Moedertaalonderwijs in de Nederlanden*. Twee delen. Turnhout, 1939.
K. Heeroma: ‘Lambertus van Bolhuis als 18de-eeuws Groninger dialectoloog’. In: *Driemaandelijkse bladen*. N.S. 19 (1967), p. 98-130.
Cita Gemser-Jurna: *Het Nut en het moedertaal-onderwijs*. Doctoraalscriptie Nederlandse Taalkunde, Vrije Universiteit Amsterdam. Ongepubl., Amsterdam 1983.
Jan Noordegraaf: *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*. Dordrecht & Cinnaminson, 1985.

Locatie archief

niet bekend

Locatie brievencollecties

zie CEN

Bolland, G.J.P.J.

Bolland, Gerardus Johannes Petrus Josephus *Groningen; 9 juni 1854 † Leiden 11 februari 1922, autodidact, taalkundige en geruchtmakend wijsgeer die bijzondere waardering voor de moedertaal had.

Na een moeilijke jeugd waarin hij niet meer dan een lagere-schoolopleiding ontving, was Bolland in de jaren 1877-1879 werkzaam als onderwijzer te Katwijk aan Zee; hij stond daar vanwege zijn belangstelling voor het Sanskriet bekend als ‘meester Sansketans’. Na voor de hoofdakte L.O. gezakt te zijn - op het onderdeel Nederlandse taal - verbleef hij op instigatie van de Leidse hoogleraar Oudgermaans Pieter Jacob Cosijn (1840-1899) een jaar in Engeland om zich voor te bereiden op het examen voor de akte M.O. Engels, waarvoor hij in november 1880 met glans slaagde. Daartoe financieel in staat gesteld door een actie van Cosijn, die van Bollands capaciteiten hoge verwachtingen had, vertrok hij in december 1880 naar Duitsland om zich voor te bereiden op een taalkundige promotie. In Jena volgde hij onder meer colleges bij Berthold Delbrück (1842-1922) en Eduard Sievers (1850-1932).

Mede om financiële redenen opteerde Bolland eind januari 1881 voor een benoeming als leraar Engels en Duits in Batavia. In Indië begon hij zich op de filosofie toe te leggen. Mede door toedoen van zijn vroegere mentor Cosijn werd Bolland in maart 1896 tot hoogleraar in de bespiegelende wijsbegeerte te Leiden benoemd, waar hij al spoedig van zich deed spreken en grote aantallen leerlingen trok uit zeer verschillende kring. Hij wist de filosofie van Hegel in Nederland te doen herleven en heeft daarmee de belangstelling voor de wijsbegeerte in Nederland in belangrijke mate gestimuleerd. Zijn hantering van de Nederlandse taal is zeer karakteristiek; zijn ‘kameelzinnen’ en het ‘hollands-bollands’ in het algemeen werden door de linguïst-filosoof J.A. Dèr Mouw (1863-1919) scherp bekritiseerd.

Ontwikkeling en karakterisering

In 1879 publiceerde Bolland een artikel over het dialect van de stad Groningen in de *Taalkundige Bijdragen*, teneinde ‘der taalwetenschap in het algemeen, en den germanisten in het bijzonder’ een dienst te bewijzen. Daarmee gaf hij gehoor aan een oproep die een van de redacteuren van het blad, P.J. Cosijn, al in de *Taal- en*

Letterbode van 1872 aan de Nederlandse onderwijzers gedaan had, om in geschrifte ‘van hunne kennis der volkstaal, zoo geordend mogelijk, [...] blijken te geven!’. Bij zijn vertrek in 1881 naar Indië betreurt hij het dat hij ‘gansch en al van den geesteskring der linguisten’ zal worden afgesneden; liever had hij de wetenschap gediend.

Eenmaal in Indië kreeg hij van Cosijn het advies de germanistiek maar op te geven en een ander arbeidsveld te kiezen, de studie der Indische talen; zijn kennis van het Germaans kon hij dan toepassen op het Javaans, Madurees etc. Nu heeft Bolland wel ‘iets’ aan Maleis gedaan, maar zich verder geconcentreerd op de klassieke talen en het Hebreeuws, zoals latere publicaties laten zien. In 1883 begint hij zich te richten op de filosofie. Zijn brief van 2 juli 1885 aan Cosijn is duidelijk wat betreft z'n wijsgerige interesses. Hij heeft, zo schrijft hij, veel Grieks en Latijn gelezen, de germanistiek enigszins bij weten te houden en heeft zelfs zin om weer naar dit vak terug te keren. Terloops liet hij weten Karl Brugmanns *Grammatik* en Hermann Pauls *Principien* ‘schoone werken’ te vinden. In de loop van 1893 stelde Bolland een geschrift over de Griekse klemtoon samen, dat enkele jaren later werd gepubliceerd in het tijdschrift *Hellas*; in 1897 verscheen het in uitgebreide versie separaat onder de titel *Die althellenische Wortbetonung im Lichte der Geschichte*. In dit werk is een grote hoeveelheid kennis neergeslagen op het gebied van de taalgeschiedenis en de vergelijkende taalwetenschap.

In de maanden december 1911 en januari 1912 trok professor Bolland door Vlaanderen om er te spreken over *Het Nederlandsch als taal voor hoogere aangelegenheden des geestes*. In een poging de ‘geliefde stamgenoten’ in hun taalstrijd een hart onder de riem te steken hield hij er een lange diatribe tegen het Frans. Het Nederlands was ‘[i]n het licht van de redelijke bezinning [...] zelfs de edelste van allen, de taal, welke, ofschoon de taal van een betrekkelijk klein volk, door de goddelijke Voorzienigheid voor het woord der wijsheid als bestemd schijnt!’. Bollands gedachten over het superieure Nederlands kunnen voor een belangrijk deel ook gezien worden als reprise van zestiende- en zeventiende-eeuws neerlandistisch gedachtegoed. Over de voortreffelijkheid van het Nederlands, ook voor wetenschappelijke doeleinden, vinden we opmerkingen onder meer bij de auteurs van de *Twe-spraack* (1584), in de *Spreeckonst* (1635) van Montanus, door wie ook het Frans bij gebrek aan echte ‘Menging’, de mogelijkheid om door samenstelling nieuwe woorden te maken, nadrukkelijk als een ‘Arme Spraec’ wordt getypeerd, en bij Simon Stevin, die zich goed rekenschap heeft gegeven van de ‘wonderlicke verborghen eygenschappen der Duytsche sprake’. De voortreffelijkheid van het Nederlands wordt ook door Bolland geadstrueerd met een verwijzing naar de productiviteit van diverse morfologische categorieën.

Inzake taalwaardering droeg Bolland in geschrifte en in brieven een duidelijke mening uit: het Frans en een hybride taal als het Engels waren niet geschikt om in te filosoferen; een Germaanse taal als het Nederlands was daarvoor beter geschikt. Deze overtuiging kwam hem op de nodige conflicten te staan, onder meer met de grondlegger van de significa, de Engelse Lady Victoria Welby (1837-1912). Hun door Frederik van Eeden geïnstigeerde briefwisseling was dan ook niet van lange duur.

Invloed

Men mag Bolland geen taalkundig dilettant noemen. Zijn mentor Cosijn had grote verwachtingen van hem en had hem graag als taalkundig collega gehad - ‘Hoe gaarne had ik U hier in Holland, het liefst in Leiden. Want van Uwe bemoeiingen in 't belang der wetenschap stelde ik mij de schoonste vruchten voor’ schreef hij hem op 17 september 1881. Was Bolland niet als filosoof, maar als linguïst naar Leiden gekomen, dan had hij een interessante rol kunnen spelen in de Nederlandse taalkunde rond de eeuwwisseling.

Jan Noordegraaf
[november 2003]

Voornaamste geschriften

‘Het dialect der stad Groningen (klankleer)’. In: *Taalkundige Bijdragen* 2 (1879), p. 278-301.
Die althellenische Wortbetonung im Lichte der Geschichte. Leiden, 1897. (Eerder gepubliceerd in *Hellas. Organe de la société philhellénique d'Amsterdam* 5 (1895), p. 195-251).
Het Nederlandsch als taal voor hoogere aangelegenheden des geestes. Brussel, 1912.

Belangrijkste secundaire literatuur

BWN 2, 44-47.
W.N.A. Klever: *Jeugd en Indische jaren van G.J.P.J. Bolland*. Amsterdam, 1969.
L.J.M. Bergmans: ‘Dutch as a language for the higher concerns of the mind. G.J.P.J. Bolland (1854-1922) and his critics’. In: F.J. Heyvaert & F. Steurs (eds), *Worlds behind words*. Festschrift F.G. Droste. Leuven, 1989, p. 307-316.
J. Noordegraaf: ‘Was Bolland taalgek?’. In: J.B. den Besten e.a. (red.): *Vragende wijs*. Festschrift L. Peeters. Amsterdam & Atlanta, 1990, p. 187-195. (Herdrukt in *Oorsprong en ideaal. Opstellen over taalzoekers* door Jan Noordegraaf. Münster, 1995, p. 121-133).
J. Noordegraaf: ‘Van Eeden, Bolland en Lady Welby’. In: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 12 (1991), p. 281-298.
W. Otterspeer: *Bolland. Een biografie*. Amsterdam, 1995.

Locatie archief

Archief Bolland, UB Leiden
zie verder Otterspeer 1995, p. 566.

Locatie brievencollecties

zie CEN; verder Otterspeer 1995

Brill, W.G.

Brill, Willem Gerard * 10 oktober 1811 Leiden; † 19 januari 1896 Utrecht, hoogleraar te Utrecht, taalkundige die enkele omvangrijke spraakkunsten schreef die in de negentiende eeuw als naslagwerk grote bekendheid genoten. Als hoogleraar vond hij de vaderlandse geschiedenis een belangrijker gebied dan de taalkunde.

Brill werd geboren te Leiden, als oudste zoon van de bedrijfsleider van drukkerij Luchtmans. Willem Brill bezocht de Franse school en het Leids gymnasium. In 1828 schreef Brill zich aan de universiteit van Leiden in als student in de theologie. Na zijn proponentsexamen en na twee beroepen, die hij afwees, wendde Brill zich tot de studie van de letteren. Op 24 juni 1837 promoveerde hij op een dissertatie over Aristofanes.

In 1838 werd Brill docent voor Frans, Duits, Engels, Nederlands en Hebreeuws aan het Leidse gymnasium. Tijdens zijn leraarschap te Leiden verzorgde Brill ook colleges Duits aan de universiteit. Om zijn financiële zekerheid te vergroten vertrok hij naar Zutphen als docent voor moderne talen en geschiedenis aan het nieuwe Stedelijke Gymnasium.

Op 13 april 1859 werd Brill benoemd tot hoogleraar Nederlands en Vaderlandse Geschiedenis aan de universiteit van Utrecht als opvolger van Lodewijk Gerard Visscher (1797-1859). Brill doceerde een breed scala van vakken op het gebied van taal, letteren en geschiedenis aan relatief veel studenten, omdat deze vakken voor iedereen tot de propaedeuse behoorden. In zijn functie van hoogleraar werd Brill voorzitter van het Historisch Genootschap te Utrecht, dat belangrijke bronnen publiceerde.

Ontwikkeling en karakterisering

In 1838 publiceert Brill zijn eerste artikel in *De Gids* - over Goethe. Er zullen in *De Gids* nog vele artikelen volgen en Goethe zal tot het eind van zijn leven hem inspireren.

De eerste artikelen in *De Gids* (1838-1840) hebben in hoofdzaak literatuur en esthetiek als onderwerp. Latere stukken houden zich meer bezig met ethische beginselen en politiek-ideologische opvattingen. Er is moeilijk vat te krijgen op deze publicaties. Ter opening van zijn academische lessen als Leidse lector heeft hij zijn eerste *Gids*-artikel over Goethes *Ifigenie* voorgedragen. Hierin staat centraal Goethes poging persoonlijke gevoelens te onderdrukken bij het uitbeelden van het idee, de wezenskern van de objectieve wereld. In het tweede en derde artikel besteedt Brill aandacht aan de manier waarop die ideale wezenskern in de natuurlijke verschijnselen te ontdekken valt en gaat hij in op de relatie kunstenaar-werkelijkheid, c.q. natuur.

In Brills wereldbeeld is de natuur niet het verloren paradijs. De natuur is zinnelijk en vergankelijk. Maar de mens is het hoogste in de natuur: hij onderscheidt zich van alle levende wezens, omdat hij behalve zintuiglijk waarneemt, zich tegelijkertijd door de rede - het in ieder individu ingeplante goddelijke beginsel - bevrijdt van die natuur.

Aan Goethe ontleent Brill behalve de visie op kunst en natuur vooral de opvatting van de eeuwige ideeën als manifestaties. In het volle, vergankelijke leven kan door de mens het goddelijke gevat worden. Aan zijn Duitse voorbeelden Goethe en Herder ontleent Brill ook een heel praktisch-ethisch humaniteitsideaal.

Brill begint zich door zijn onderwijs in de talen ook bezig te houden met taal en taalwetenschap. Zo stelt hij een grammatica van het Nederlands samen, *Hollandsche Spraakleer* (1846), die onder licht gewijzigde titel en met interessante uitbreidingen en vervolgdelen tot 1881 herdrukt wordt; ook voor het lager onderwijs maakte hij een bewerking (1853). Min of meer ter inleiding op zijn grammaticale werken publiceert hij een brochure *Over de taal* (1844) en een artikel ‘Over den oorsprong der taal’ in *De Gids* (1851). Ook over het Frans en het Engels laat hij zijn licht schijnen: *Kritische aanmerkingen over de Fransche Spraakkunst aan onderwijzers en examinatoren opgedragen* (Leiden 1856) en *Opmerkingen op het gebied der Engelsche Spraakkunst* (Leiden 1858). In het *Archief voor Nederlandsche taalkunde*, het *Nieuw Archief* (1847-55) en in *De Taalgids* (1859-1867) publiceert hij ondertussen verschillende artikelen over taalkunde.

In *Over de taal als het pand van 's menschen hoogen rang in de schepping en over het verband tusschen de meerdere of mindere intellectuële vatbaarheid eener natie, en de hoogere of lagere klasse, waartoe de taal, door haar gesproken behoort* (1844) liet Brill zich voor zijn doen tamelijk theoretisch uit. Voor de visie op de taal is Herder zijn inspiratiebron: *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1772).

De mens heeft de taal niet uitgevonden, noch is hem de taal rechtstreeks door God geschonken. Evenmin vormt het imiteren van natuurgeluiden of een emotionele ontlading de oorsprong van de menselijke taal. Brill legt de oorsprong in het denken. De mens is van nature in staat het wezen der dingen te ervaren. En dankzij zijn door God ingeplante natuur als redelijk wezen is de mens in staat dit wezen der dingen in taal weer te geven.

In 1846 verschijnt Brills *Hollandsche spraakleer*. Tijdens het schrijven van de spraakkunst met daarin de invloed van de nieuwe Duitse taalstudie, correspondeert Brill met Matthias de Vries. Op deze wijze maakt De Vries kennis met de resultaten

van de historische en vergelijkende taalwetenschap. Voor Brill was een historisch verantwoorde spraakkunst voldoende: de systematiek van de historische-vergelijkende taalkunde was hem vreemd.

Theoretische aspecten stelt Brill in zijn spraakleer (1846) niet of slechts impliciet aan de orde. De opbouw van het werk is in grote mate gelijk aan die van een spraakkunst die sinds de Bataafse republiek als naslagwerk dienst deed, die van Pieter Weiland (1805). De woordsoorten krijgen bij Brill de meeste aandacht: dezelfde tien woordsoorten die vandaag de dag in de schoolgrammatica worden onderscheiden. Veel ruimte wordt besteed aan verbuiging en vervoeging. Karakteristiek voor Brill is zijn semantische analyse van het gebruik van de diverse woordsoorten en de functie van buigings-uitgangen (Brill 1863). Op basis van de woordsoorten komt Brill tot een beschrijving van allerlei syntactische verbindingen. Daarbij legt hij de nadruk op het werkwoord.

De morfologische aspecten van woorden zijn voor hem geen uiterlijke vormaspecten maar manifestaties van de innerlijke kracht van een woord. De Indo-Germaanse talen hebben het stadium bereikt dat de wezenlijke kracht van de woordklassen gedemonstreerd wordt dank zij een rijk en welgevormd systeem van buiging en vervoeging.

Aan de later aan de spraakkunsten toegevoegde *Stijlleer* (1866, 1880^2) is betrekkelijk weinig aandacht besteed. Deze stijlleer gaat over beeldspraak en retorica, maar evenzeer over literaire genres en tijdperken en de grote schrijvers uit de wereldliteratuur. Brill geeft in dit werk een synthese: zijn spraakkunstig werk stond in dienst van deze literair-esthetische benadering.

Vooral vanaf 1860 profileert Willem Brill zich als historicus. Redevoeringen over sociaal-cultuurhistorische onderwerpen, enkele *Gids*-artikelen en historische publicaties gaan hand in hand. Deze laatste studies brengt hij samen in *Voorlezingen over de geschiedenis der Nederlanden* (3 dln) die verschenen tussen 1861 en 1886. Later voegde hij hier nog een verzameling aan toe onder de titel: *Betwiste bijzonderheden op het gebied der studie van de geschiedenis van ons land* (1889). Brill moet nog plannen gehad hebben voor een grote wereldgeschiedenis waarvan alleen de eerste twee delen verschenen: een geschiedenis der volken in schetsen.

In Brills opstellen over vaderlandse geschiedenis is de zestiende en zeventiende eeuw met de opstand tegen Spanje een belangrijk thema. Niet het calvinisme is voor hem de kern van de opstand, maar de bedreigde gewetensvrijheid.

Doordrongen van het humaniteitsideaal heeft Brill zich geroepen gevoeld vanaf de katheder dit uit te dragen. We danken daaraan een grote hoeveelheid redevoeringen. Voor Brill moeten zij erg belangrijk geweest zijn: hij sprak zich uit tegenover leerlingen over wat hem ten diepste bezielde.

Invloed

De betekenis van Brill ligt niet op het terrein van de geschiedbeoefening, noch hebben zijn publicaties over literair-filosofische onderwerpen, hoe curieus, eigenzinnig of interessant, blijvende betekenis. De grootste invloed heeft Brill uitgeoefend via zijn spraakkunsten. Functioneerden zij als zodanig in de negentiende eeuw reeds als naslagwerk, betekenisvoller is de invloed die zijn spraakkunstig werk uitgeoefend heeft op de traditionele schoolgrammatica. Dankzij de bewerking door Van Dale van

deze spraakkunsten beïnvloedt Brill indirect de manier waarop onderwijzers en leerlingen leren ontleden, een onderdeel van de schoolgrammatica dat omstreeks 1857-1860 in zwang kwam.

De wetenschappelijke ontwikkeling van de taalkunde heeft Brill echter niet diepgaand beïnvloed. Aan een strenge wetenschap heeft hij geen boodschap. Wijsheid gaat voor wetenschap. De feiten acht hij zonder ziel. Opsporen van details, kritische analyse van de werkelijkheid of van teksten is uiteindelijk zonder zin. Definities zijn overbodige scherpslijperij, methodische reflectie leidt ons af van de ware weg. Wetenschappelijke discussie kan leiden tot een onaangename confrontatie. De waarheid is gegeven, wij dienen haar slechts te erkennen.

De historisch-vergelijkende taalwetenschap heeft Brill daardoor niet op het hoogste niveau kunnen beoefenen. De theorievorming, de nadruk op de strenge wetten van de etymologie waren hem vreemd. De neo-grammatici zijn aan hem voorbijgegaan. Ook in de geschiedwetenschap ontbrak het hem aan methodische strengheid, aan concentratie op de details en het ontwikkelen van visie op basis van de uitkomsten van onderzoek.

L. van Driel
[februari 2004]

Voornaamste geschriften

‘Goethe's *Faust*, eene comedie’. In: *De Gids* 4, 1840, II, p. 477- 486.
‘Goethe uit het staatkundig oogpunt beschouwd’. In: *De Gids* 7, 1843, II, p. 653-662.
Over de taal, als het pand van 's menschen hoogen rang in de schepping, en over het verband tusschen de meerdere of mindere intellectuële vatbaarheid eener natie, en de hoogere of lagere klasse, waartoe de taal, door haar gesproken, behoort. Zutphen, 1844.
Hollandsche spraakleer. Leiden, 1846.
Hollandsche spraakleer ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs. Leiden, 1849.
Nederlandsche spraakleer ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs. Ie dl. *Klankleer, woordvorming, aard en verbuiging der woorden*. [2e uitg. *Hollandsche spraakleer*, 1849]. Leiden, 1854, 3e dr. Leiden, 1860; 4e dr. Leiden, 1871. IIe dl. *Leer van den volzin (syntaxis)*. Leiden, 1852; 2e dr. Leiden, 1854; 3e dr. Leiden, 1863; 3e dr. Leiden, 1881.
Geestelijke nalatenschap van den Hoogleeraar W.G. Brill, (ed. P.D. Chantepie de la Saussaye). Leiden, 1896.

Belangrijkste secundaire literatuur

P.D. Chantepie de la Saussaye: ‘Levensbericht van Willem Gerard Brill’. In: *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen 1896*. Amsterdam,

1897, p. 95-127. Ook in: P.D. Chantepie de la Saussaye: *Portretten en Kritieken*. Haarlem, 1909, p. 1-42.
Th. Druyven: ‘Samenspraak bij de *Hollandsche Spraakleer*. Over W.G. Brill en de samenwerking met M. de Vries bij de totstandkoming van de *Hollandsche Spraakleer* (1846)’. In: L. van Driel & J. Noordegraaf: *Studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde*. Kloosterzande, 1982, p. 157-173.
M. de Groot: *Het wereldbeeld van Willem Gerard Brill (1811-1896)*. Doc. scr. RU Utrecht 1982.
L. van Driel: ‘Willem Gerard Brill: tot dienstbare wetenschap geroepen’. In: L.J. Dorsman (red.), *Beroep op wetenschap. Utrechtse geleerden tussen universiteit en samenleving 1850-1940.* Utrecht 1999, p. 33-52.

Locatie archief en locatie brievencollecties

Niet bekend.

Brom, G.B.

Brom, Gerardus Bartholomeus *17 april 1882 Utrecht; † 30 november 1959 Nijmegen, literatuurwetenschapper, kunst- en cultuurhistoricus, voorman in de eindfase der culturele katholieke emancipatie.

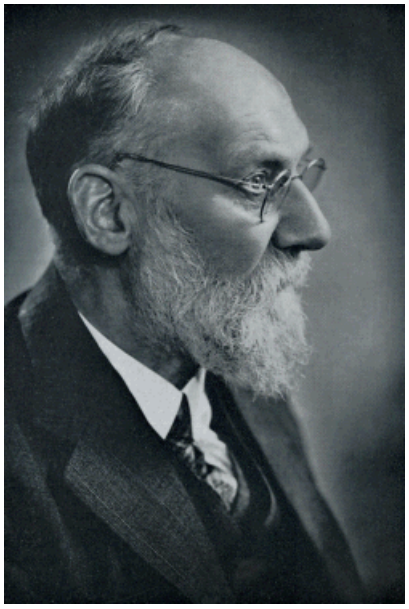

Gerard Brom was de jongste uit een groot katholiek gezin in het centrum van Utrecht. Zijn vader had een edelsmidse; hij overleed vóór Gerards geboorte. Gerard studeerde in zijn geboortestad korte tijd medicijnen, schakelde over naar Nederlandse taal- en letterkunde en promoveerde in 1907 bij zijn leermeester J.W. Muller. In hetzelfde jaar trouwde hij met de oorspronkelijk protestantse, maar katholiek geworden Willemien Struick, ijveraarster voor het goede lied, reidansen en dergelijke. Hun

huwelijk bleef kinderloos. Het leraarschap aan enkele gymnasia (1907 - 1920, twee jaar onderbroken door een studieverblijf in Italië) bevredigde hem niet. Hij was daarna bezoldigd secretaris van de mede door hem opgerichte Unie van Katholieke Studentenverenigingen, tot hij in 1923 benoemd werd tot hoogleraar aan de in dat jaar gestichte katholieke universiteit te Nijmegen, aan de totstandkoming waarvan hij belangrijke bijdragen had geleverd. De oudere, internationaal bekende geleerde pater J. van Ginneken s.j., die een Amsterdamse leerstoel door weigering van de gemeenteraad misgelopen was, kon in Nijmegen niet gepasseerd worden. Omdat die geen opsplitsing in taal- en letterkunde gedoogde, kreeg Brom kunstgeschiedenis en schoonheidsleer als leeropdracht. In 1946 werd deze alsnog: Nederlandse en algemene letterkunde. Na zijn pensionering in 1952 leidde hij een teruggetrokken maar werkzaam leven in Wijchen.

Ontwikkeling en karakterisering

Vóór zijn professoraat wijdde Brom zich vooral aan andere zaken dan pure wetenschap. Als gedreven lekenapostel en wereldverbeteraar zette hij zich in voor idealen als geheelonthouding, liturgische vernieuwing en de bekering van Nederland tot wat hij steeds ‘de Moederkerk’ noemde. Hij riep de katholieke studenten op zich af te keren van de oude studentenmores, en zuurdesem te worden van een betere, christelijke maatschappij (*De omkering van 't Studentenleven,* 1923, tevens een studie van het negentiende-eeuwse studentenleven in de literatuur). Een zekere naïviteit was hem bij dit alles niet vreemd en zijn hoge vlucht voerde hem vaak in ijle luchten. Nog vóór hij hoogleraar werd verloor hij het contact met de jongere generatie. In een rede, getiteld *Jongeren en Ouderen*, voor de Amsterdamse katholieke studentenvereniging Thomas Aquinas in 1933 (tekst alleen te vinden in *De Maasbode* van 18 mei, avondblad blz. 9-10) las hij de jongeren de les. Hij verweet hun lichtzinnig omspringen met katholieke waarden en de erfenis van oudere generaties. Hij keerde zich speciaal tegen Pieter van der Meer de Walcheren en tegen het tijdschrift *De Gemeenschap*. Zelf leidde Brom het tijdschrift *De Beiaard* (1916-1925), dat voor de culturele emancipatie van de katholieken belangrijk is geweest.

Na zijn benoeming tot hoogleraar richtte hij zich meer op de wetenschap, maar ook in zijn wetenschappelijke publicaties was de lekenapostel niet afwezig. Waarschijnlijk leidde deze profilering ertoe, dat hij twee maal, hoewel nummer één op de voordracht, werd gepasseerd voor een ordinariaat in de Nederlandse literatuur (Leiden 1935; Amsterdam 1936). In 1907 was Brom met zijn dissertatie als een *enfant terrible* de neerlandistiek binnengevallen. Het boek, *Vondels Bekering,* was geschreven in praatachtige taal zonder jargon, bevatte krasse formuleringen en verklaarde Vondel katholiek allang vóór zijn feitelijke overgang (*Vondels Geloof,* 1935, is een uitgebreide, rustiger versie). In de inleiding noemt de promovendus zich ‘de jongste telg uit de school van Jozef Alberdingk Thijm’, wat zijn levensprogram inhield. Hij hield zich ook later bezig met Vondel en andere zeventiende-eeuwers, maar toch het meest met de negentiende eeuw, met Thijm, Broere, Schaepman, Multatuli, Gezelle en vele anderen. Van de Middeleeuwen, de achttiende en de twintigste eeuw heeft hij nauwelijks werk gemaakt; van de achttiende eeuw alleen met zijn ‘Wolff en Deken en de Katholieken’ (in *Vijf Studies,*1957), een goed voorbeeld van Broms diachronische aanpak van een bepaald thema. *De Dominee in onze literatuur* (1924; ook in *Vijf Studies*) is een ander voorbeeld. Brom koos heel

eigen onderwerpen en had een zeer persoonlijke aanpak en stijl, soms snaaks, vaak scherp of sarcastisch. Hij behandelde zijn stof graag door voortdurend vergelijkingen te trekken of, sterker, personen of werk tegen elkaar af te zetten, waardoor de contouren scherper werden. Hij was nooit uit op literaire schoonheid op zichzelf - hij moest van de meeste Tachtigers dan ook niets hebben - maar bracht stijl en vooral inhoud van literair werk in verband met geestelijke stromingen van de ontstaanstijd. Dit geldt ook voor zijn studies op kunsthistorisch gebied, die overigens tegelijkertijd literair-historische studies zijn: *Java in onze Kunst* (1931), *Schilderkunst en Litteratuur in de 16e en 17e eeuw* (1957) en *Schilderkunst en Litteratuur in de 19de eeuw* (1959). Het procédé van vergelijken en afzetten werd soms harde confrontatie. Schaepman, van wie hij eerder een evenwichtige biografie had gepubliceerd (*Schaepman,* 1936), gebruikte hij in zijn biografie *Alfons Ariëns* (1941), die op een hagiografie lijkt, als *bête noire*. In de biografie *Alberdingk Thijm* (1956) deed hij iets dergelijks met Thijms zoon Karel, de tachtiger Lodewijk van Deyssel. In zijn *Multatuli* (1958) trad vooral de auteur zélf in het strijdperk. Hij bewonderde Multatuli om zijn stijl en temperament, maar liet van alles na de *Max Havelaar* niet veel heel. Deze sterk persoonlijke aanpak verbaast niet bij deze man, die wars was van het negentiende-eeuwse positivisme en historisme. Al in zijn proefschrift poneerde hij dat geschiedschrijvers behalve de feiten vooral de geesten dienden te kennen. G. Kurth en G. Goyau waren in dezen zijn voorbeelden.

Als katholiek emancipator komt Brom het meest direct naar voren met en in zijn tijdschrift *De Beiaard,* zijn bijdragen aan de totstandkoming van de katholieke universiteit (over deze totstandkoming: *Dies Natalis,* 1955), zijn activiteiten en functies in het Thijmgenootschap (aanvankelijk geheten ‘Vereeniging tot het bevorderen van de beoefening der Wetenschap onder de Katholieken van Nederland’) en in zijn biografieën. *Cornelis Broere en de katholieke emancipatie* (1955) is wellicht zijn beste biografie, rijk van inhoud en evenwichtig.

In zijn levensavond, waarin een leven lang studeren en notities maken een rijke na-oogst aan boeken opleverde, publiceerde hij ook een lijvige roman: *Het Hoofd van Johannes* (onder het pseudoniem Bartel Drager; z.j.), waarvan de laatste woorden luiden: ‘liefhebben, dienen!’

Invloed

Van Brom is zeker inspiratie en invloed uitgegaan, vooral op geloofsgenoten, maar snelle maatschappelijke en kerkelijke ontwikkelingen maakten hieraan nog vóór zijn dood een einde. In zijn wetenschappelijk werk hinderden zijn getuigende instelling, zijn vaak confronterend-polemische benadering en neiging tot apodictische uitspraken altijd al de niet-geloofsgenoten. Dat doen ze zeker ook elke hedendaagse lezer, die immers rustiger objectiviteit verlangt. Zijn *Geschiedschrijvers van onze Letterkunde* (1944) bijvoorbeeld moet door die eigenschappen, ondanks zijn rijkdom aan gegevens, mislukt heten. Er komt nog bij, dat een vernuftige stijl, vol woordspelingen en aforismen, wel boeit maar ook vermoeit. Zijn werken worden nu weinig meer gelezen, hoewel ze (soms overladen) schatkamers van gegevens en citaten zijn en onvermoede verbanden en perspectieven bieden. Als promotor liet hij sporen na in dertig dissertaties, de meeste met literaire onderwerpen. Zijn verdiensten voor de wetenschap

werden erkend door zijn benoeming tot lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen (1940).

M.C.A. van der Heijden
[maart 2004]

Voornaamste geschriften

Barok en Romantiek. Groningen, 1923.
Romantiek en Katholicisme in Nederland. 2 delen. Groningen, 1926.
Vondels Geloof. Amsterdam / Mechelen, 1935.
Geschiedschrijvers van onze Letterkunde. Amsterdam, 1944.
Boekentaal. Amsterdam, 1955. Verhandelingen Koninklijke Nederl. Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde.
Cornelis Broere en de katholieke emancipatie. Utrecht / Antwerpen, 1955.
Vijf Studies. Zwolle, 1957. Zwolse Reeks van Taal- en Letterkundige Studies 7.
Schilderkunst en Litteratuur in de 16^{e} en 17^{e} eeuw. Utrecht / Antwerpen, 1957. Aula-Boeken 2.
Multatuli. Utrecht / Antwerpen, 1958.
Schilderkunst en Litteratuur in de 19^{e} eeuw. Utrecht / Antwerpen, 1959. Aula-Boeken 26.

Belangrijkste secundaire literatuur

Voor een volledige bibliografie zie *Studies aangeboden aan prof. dr. Gerard Brom* (1952), p. IX-XX, aangevuld door L.J. Rogier: ‘Herdenking van Gerard Brom (17 april 1882-30 november 1959). Uitgesproken in de vergadering van 9 mei 1960’. In: *Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 1959-1960*. Amsterdam, 1960, p. 528 (nr. 23).
K. Meeuwese: ‘Gerard Brom’. In: *Dietsche Warande & Belfort* 105 (1960), p. 155-163.
K. Smits: ‘Gerard Brom (Utrecht, 17 april 1882 - Wychen, 30 november 1959)’. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1960-1961*. Leiden, 1961, p. 42-49.
A.H.M. van Schaik: ‘Brom, Gerardus Bartholomeus’. In: J. Charité (eindred.): *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 2. Amsterdam, 1985, p. 68-71.
P. Luykx en J. Roes (ed.): *Gerard Brom. Een katholiek leven. Autobiografische aantekeningen.* Baarn, 1987.

Locatie archief

Katholiek Documentatie-Centrum, Nijmegen (Radboud-Universiteit).

Bruin, C.C. de

Bruin, Cebus Cornelis (officieel Cebes Kornelis) de, *15 mei 1905 Nijkerk; † 9 oktober 1988 Leiden, neerlandicus die baanbrekend onderzoek verrichtte op het gebied van de Middelnederlandse bijbelvertalingen; als kerkhistoricus concentreerde hij zich op de geschiedenis van bijbel en vroomheid in de Middeleeuwen en de Reformatie.

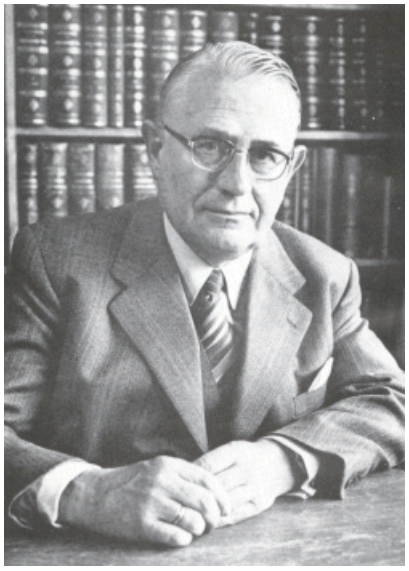

De Bruin bezocht het Stedelijk Gymnasium te Utrecht en begon aldaar in 1924 met zijn studie Nederlands, met als bijvak geschiedenis. Ondanks zijn grote belangstelling voor theologie koos hij niet voor die studierichting, omdat hij zich ongeschikt achtte voor het predikantschap. Als zijn leermeesters beschouwde hij C.G.N. de Vooys, A.G. van Hamel en G.W. Kernkamp. Bij De Vooys zou hij in 1934 promoveren. Na afsluiting van zijn studie, inclusief een jaar in Gent, werd hij leraar Nederlands. Van 1929 tot 1956 was hij werkzaam in het middelbaar onderwijs, eerst aan de Rijks-hbs te Oud-Beijerland (1929-1938), later aan het Marnix-Gymnasium en het Johannes Calvijn Lyceum te Rotterdam (1938-1956). Daarnaast doceerde hij van 1950-1970 aan de School voor Taal- en Letterkunde te Den Haag. Van 1956 tot 1975 was De Bruin hoogleraar aan de Leidse Theologische Faculteit, met als leeropdracht ‘geschiedenis van het christendom en van de leerstellingen van de christelijke godsdienst gedurende de middeleeuwen’. Deze benoeming betekende geen afscheid van de neerlandistiek. De Bruin gold in Leiden als ‘de meester van de twee studeerkamers’ en het is kenmerkend dat hij tot de meest gezaghebbende recensenten behoorde van zowel het *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* als het *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Hij was een geboren docent en een productief geleerde. In 1959 werd hij benoemd tot lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, en in 1976 werd hij buitenlands erelid van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde te Gent. In 1984 ontving hij de Prijs voor Meesterschap van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde voor zijn

gehele wetenschappelijk oeuvre. Als persoon was hij bescheiden; zelf gewaagde hij van ‘een zekere geremdheid en neiging tot teruggetrokkenheid’.

Ontwikkeling en karakterisering

De Bruin promoveerde in 1934 op het eerste deel van zijn studie *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament* (1934-1935), een werk dat nog steeds als uitgangspunt dient voor onderzoek op dit terrein. Zijn aandacht voor de vertaaltechniek heeft vooral ten doel het auteurschap van de verschillende teksten te achterhalen. De bestudering van Nederlandse bijbelvertalingen is een constante in De Bruins wetenschappelijke leven geweest, evenals wat hij zelf eens noemde ‘het waterdragerswerk’ van het uitgeven van teksten. Als vrucht van zijn Leidse tijd verscheen het *Corpus Sacrae Scripturae Neerlandicae Medii Aevi* (1970-1984). Van de negentien delen die deze verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten telt zijn er vijftien door De Bruin zelf bewerkt. Daarnaast wijdde hij onder meer een serie artikelen aan de ‘bijbelvertaler van 1360’.

Zijn grootste interesse ging uit naar het Luikse ‘Leven van Jezus’ (het *Luikse Diatessaron*), waarvan hij ook de stijl bewonderde. De nieuwtestamenticus Daniel Plooij en andere geleerden in binnen- en buitenland beschouwden deze evangeliënharmonie als een indirecte getuige van het oorspronkelijke *Diatessaron* van Tatianus (2e eeuw). Volgens Plooij zouden zelfs syricismen via het Latijn in het *Luikse Diatessaron* zijn terechtgekomen. De Bruin achtte dit te ver gezocht, en wenste de tekst allereerst te plaatsen in de eigen middeleeuwse context. De door Plooij c.s. als bijzonder beschouwde lezingen waren naar zijn mening deels ‘doodgewone Nederlandse woorden en wendingen’; deels waren zij te verklaren uit het feit dat gebruik gemaakt was van de *Glossa Ordinaria*. De Bruin verwees in dit verband naar de geglosseerde middeleeuwse evangeliënharmonieën. De monografie die De Bruin aan dit onderwerp wilde wijden, is echter niet tot stand gekomen.

De Bruins belangstelling voor bijbelvertalingen beperkte zich niet tot de Middeleeuwen. In *De Statenbijbel en zijn voorgangers* (1937), een boek dat hem landelijke bekendheid gaf, besprak hij ook de vroeg-reformatorische vertalingen.

Als hoogtepunt uit De Bruins oeuvre beschouwen velen zijn editie van *De Middelnederlandse vertaling van ’De imitatione Christi‘ (Qui sequitur) van Thomas a Kempis in HS. Leiden, Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 339* (1954). Het werk was het resultaat van een regeringsopdracht. In de inleiding bestrijdt de Bruin op welsprekende wijze de argumenten die tegen het auteurschap van Thomas a Kempis zijn ingebracht. Hij keert zich in het bijzonder tegen J. van Ginneken s.j., die de stelling had verdedigd dat de *Imitatio* berustte op een in het Nederlands geschreven dagboek van Geert Grote.

Minder specifiek op Nederland gericht was De Bruins bewerking van deel II (Middeleeuwen) van de derde druk van het *Handboek der Kerkgeschiedenis* (1965), dat geruime tijd aan de theologische faculteiten in gebruik geweest is. Tot in zijn laatste levensjaren bleef De Bruin wetenschappeljk actief op de hem vertrouwde terreinen van bijbelvertalingen en Moderne Devotie.

Invloed

De Bruin stond in wetenschappelijke kring sedert het verschijnen van zijn dissertatie, en bij het grote publiek sedert zijn boek over de Statenbijbel, bekend als de kenner bij uitstek van de Nederlandse bijbelvertalingen. Er was geen herdenking op dit terrein, of De Bruin was er bij betrokken.

Men kende zijn naam ook doordat in het onderwijs gebruik werd gemaakt van zijn bloemlezing *Middelnederlands geestelijk proza* (1940), die door De Vooys was ingeleid. De Bruin verzorgde ook herziene edities van *Verwijs' Bloemlezing uit de Middelnederlandse dichtkunst* (de delen I-III verschenen in 1956-1958).

Het *Corpus Sacrae Scripturae Neerlandicae Medii Aevi* is nog steeds een onmisbare bron, al betreuren sommigen dat de editor de niet-bijbelse stof (de verhalen over Cyrus en Alexander bijvoorbeeld) heeft weggelaten. Wat de studie van het *Luikse Diatessaron* betreft, hebben A. den Hollander en U. Schmid in 1999 hernieuwde aandacht gevraagd voor De Bruins hypothesen (zie *Queeste* VI/2 (1999), p. 127-146.

J. Trapman
[13 augustus 2003]

Voornaamste geschriften

Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament. Eerste gedeelte. (Diss. Utrecht 1934). Groningen, 1934.
Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament. Groningen, 1935.
De Statenbijbel en zijn voorgangers. Leiden, 1937.
*De Middelnederlandse vertaling van De Imitatione Christi (Qui sequitur) van Thomas a Kempis in hs. Leiden, Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 339.*Uitgegeven, ingeleid en toegelicht. Leiden, 1954.
Handboek der Kerkgeschiedenis II: De Middeleeuwen. 's-Gravenhage, 1965.
Corpus Sacrae Scripturae Neerlandicae Medii Aevi. 19 delen, waarvan 15 bewerkt door C.C. de Bruin. Leiden, 1970-1984.
'De Sermoenen van Niclaes Peeters'. In: *Feestbundel, uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het kerkhistorisch gezelschap S.S.S.* Leiden, 1977, p. 7-49.

Belangrijkste secundaire literatuur

Bibliografie door A.V.N. van Woerden in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 69 (1989), p. 3-11 [niet opgenomen zijn korte artikelen in encyclopedieën en de talrijke recensies in o.a. *Levende Talen*, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, *Nederlands Theologisch Tijdschrift*,*Neophilologus*, *De nieuwe taalgids*, *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*]
[Conform de wens van De Bruin verschenen geen levensberichten vanwege de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen en de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde]
F.P. van Oostrom in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 105 (1989), p. 1-2.

G.H.M. Posthumus Meyjes in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 89 (1989), p. 1-2.
F.P. van Oostrom: ‘De verzuiling voorbij? Middelnederlandse religieuze literatuur tussen affectie en distantie’. In: *Literatuur* 96-5 (1996), p. 264-265.
Voor de Prijs voor Meesterschap 1984 zie *Jaarb. M.N.L.* 1983-1984, Leiden, 1985, p. 182-198 (juryrapport, toespraak en dankwoord).
J. Trapman: ‘Cebus Cornelis de Bruin’. In: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* dl. 5. Kampen, 2001, p. 97-99.

Locatie archief

Geen De Bruin-achief bekend

Locatie brievencollecties

Onbekend

Buitenrust Hettema, F.

Buitenrust Hettema, Foeke * 6 juni 1862 Harlingen; † 5 oktober 1922 Zwolle, neerlandicus, taalkundige. Naamsvarianten: Hettema, F., Buitenrust, B. en Dr. B. (pseudoniem). Buitenrust Hettema heeft zich ingezet voor de vernieuwing van het onderwijs, de vereenvoudiging van de Nederlandse spelling, de emancipatie van de Friese taal en het populariseren van de Nederlandse historische letterkunde.

Foeke Buitenrust Hettema komt in Harlingen ter wereld als zoon van de koopman Hette Hettema en Grietje Buitenrust. Vanaf zijn vijfde jaar wordt hij opgevoed door zijn grootouders die buiten de stad wonen. Hij bezoekt de protestants-christelijke

lagere school te Harlingen en gaat in 1877 naar het gymnasium te Utrecht. In 1880 legt hij met succes zijn toelatingsexamen af voor de Universiteit van Amsterdam. In 1885 wordt hij als eerste academisch gevormde leraar volgens de nieuwe wet (1876) op het Hoger Onderwijs aangesteld op het Gymnasium te Zwolle als leraar Nederlands. In hetzelfde jaar van zijn aanstelling als leraar, trouwt hij met Maria Sophia Honig. Zij krijgen vier zonen en een dochter.

Op 7 juli 1888 promoveert Buitenrust Hettema aan de rijksuniversiteit van Leiden op het proefschrift *Bijdragen tot het Oud Friesch Woordenboek*. In 1896 krijgt hij, na inspanningen van J.H. Gallée (1847-1902), hoogleraar Latijn en Sanskriet aan de Universiteit van Utrecht, het privaatdocentschap in de Friese Taal en Letterkunde aan de Universiteit van Utrecht aangeboden. Naast dit privaatdocentschap blijft hij als leraar werkzaam in Zwolle.

Gedurende zijn loopbaan als leraar en privaatdocent onderneemt hij tal van initiatieven op het gebied van de taalkunde van het Fries, het Vlaams en het Zuid-Afrikaans. Ook zet hij zich in voor de verspreiding van historisch letterkundige werken voor het voorgezet onderwijs.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog aanvaardt hij in 1917 op verzoek van het Duitse bezettingsbestuur een professoraat aan de Gentse Hogeschool met als leeropdracht de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde en encyclopedie der Germaanse filologie.

Na de oorlog keert hij terug naar Zwolle om zijn taak als leraar weer op te nemen. Zijn ‘Gents intermezzo’ wordt hem echter niet in dank afgenomen. Hij voelt zich niet meer op zijn gemak in Zwolle en neemt in 1919 ontslag. Wel blijft hij tot aan zijn dood toe privaatdocent in de Friese Taal en Letterkunde aan de Universiteit in Utrecht. Op 10 oktober 1922 wordt hij, verguisd door zijn Gents avontuur, slechts door enkele vrienden begraven in Midlum bij Harlingen.

Ontwikkeling en karakterisering

Buitenrust Hettema hoort tot de eerste lichting die afstudeert volgens de wet uit 1876. Deze wet op het Hoger Onderwijs garandeerde het voortbestaan van de hogeschool, die op dat moment Rijksuniversiteit werd, en bracht ingrijpende veranderingen. Vanaf dat moment mocht er behalve in het Latijn ook in het Nederlands worden gedoceerd. Tevens richtte men zich niet meer alleen op onderwijs. De universiteiten kregen nu ook een onderzoektaak en er verrezen modern ingerichte laboratoria.

In Zwolle begint hij aan zijn educatieve en wetenschappelijke arbeid. Buitenrust Hettema heeft moeite met het niet wetenschappelijk onderbouwde onderwijs in de Nederlandse taal zoals dat tot dat moment gegeven wordt. Hij streeft ernaar het onderwijs te vernieuwen. Onder het pseudoniem Dr. B. start hij in 1892 een serie *Analecta*-bloemlezingen waarin hij nieuwe wegen aangeeft voor het vak Nederlands.

Hij wordt bestuurslid van de beweging die vereenvoudiging van de spelling tot doel heeft. Deze beweging wordt opgericht na een artikel door R.A. Kollewijn in het populaire tijdschrift *Vragen van den dag* in 1891. In het artikel *Onze lastige spelling; een voorstel tot vereenvoudiging* hamert Kollewijn op het belang van de uitspraak, die volgens hem het belangrijkste richtsnoer bij de spelling zou moeten zijn. ‘Mensch’ en ‘Nederlandsch’ moeten ‘mens’ en ‘Nederlands’ worden, Russisch moet volgens hem voortaan als ‘Russies’ geschreven worden en ‘moeilijk’ als ‘moeilik’. Een aantal van de voorstellen om de spelling te vereenvoudigen van de groep rond Kollewijn

worden pas in 1946 en 1947 van regeringswege in België en Nederland algemeen ingevoerd.

Vanuit Zwolle wordt actie ondernomen om de Nederlandse taal van nieuwe impulsen te voorzien. Sinds 1890 verschijnen de *Zwolsche Herdrukken,* historisch letterkundige schooluitgaven ten behoeve van het voorgezet onderwijs. Buitenrust Hettema verzorgt de eerste uitgave: *Spaens Heydinnetje* van Jacob Cats. In deze reeks bezorgt hij in 1896 *Liederen van Bredero*.

In 1903 geeft hij samen met J.W. Muller de tekstuitgave *Van den vos Reynaerde* (het Comburgse handschrift (A)) uit. Deel II, waarin de inleiding, aantekeningen en woordverklaringen worden opgenomen, geeft Buitenrust Hettema alleen uit. Tussen hem en Muller ontstaat een groot meningverschil over het uitgeven van oude teksten. Buitenrust Hettema is voorstander van het zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijk tekst blijven en benadert daarmee het diplomatisch uitgeven volgens de normen van de 'Leidsche school'. Muller daarentegen is een fervent aanhanger van de 'Duitsche methode'. Deze methode wil, indien er meerdere niet omgewerkte teksten voor handen zijn, via tekstreconstructie komen tot de 'urtext'. In 1908 besluit Muller niet meer aan deel II mee te werken. De irritaties lopen bij hem te hoog op, zeker nadat bekend wordt dat Degering een nieuw handschrift (F) ontdekt heeft. Muller wil met behulp van deze tekst en hs A de oorspronkelijke tekst van *Van de vos Reynaerde* reconstrueren. Buitenrust Hettema wil niet langer wachten en gaat alleen verder. Over deze breuk meldt Buitenrust Hettema in het voorbericht van deel II dat deze 'met wederzijds goedvinden' heeft plaatsgevonden.

Buitenrust Hettema heeft zich van begin af aan ingezet voor de ontwikkeling van de Friese 'memmetael'. Van zijn hand verschijnen sinds 1887 bloemlezingen in drie delen over Oud-, Middel- en Nieuw-Fries. Ook schrijft hij in 1888 een dissertatie *Bijdragen tot het Oud Friesch Woordenboek* waarmee hij promoveert aan de Leidse Universiteit. Zijn belangstelling voor de Friese taal en geschiedenis resulteert in een boek over de Friese plaatsnamen (1896-1899). Hij wordt ook gevraagd mee te helpen aan de totstandkoming van een Fries woordenboek. Maar als de opdracht om financiële redenen te beperkt wordt, stapt hij uit de redactie.

In 1891 ziet het tijdschrift *Taal en Letteren* het levenslicht. Hij zal aan dit tijdschrift, waarin aandacht wordt besteed aan de wetenschap en onderwijs in de Nederlandse taal, zestien jaar leiding geven en tal van artikelen plaatsen over de meest uiteenlopende onderwerpen op het gebied van taalkunde en historische letterkunde.

In 1895 wordt hij betrokken bij de oprichting van de stichting Algemeen Nederlands Verbond (ANV) in Gent. De initiatiefnemer is Hippolyte Meert (1865-1924), een leraar Nederlands te Brussel. In 1897 wordt op een letterkundig congres in Dordrecht ook een ANV opgericht. Beide stichtingen smelten in 1898 samen en Buitenrust Hettema wordt als lid van het hoofdbestuur van het Gentse ANV gevraagd tevens groepsbestuurslid te worden voor de Nederlandse tak van het ANV. Hij blijft lid van dit ANV totdat hij in 1917 besluit naar Gent te gaan.

Zijn belangstelling voor minderheidstalen binnen het Nederlands (o.a. het Fries en het Vlaams) uit zich ook in zijn lidmaatschap van de Zuid-Afrikaanse Vereniging. Vanaf 1900 verschijnen in *Taal en Letteren* artikelen over het onderlinge verband tussen het Fries, het Nederlands en het Afrikaans. Begin 20ste eeuw wordt hij gevraagd om een professoraat op zich te nemen in de op te richten Universiteit van Johannesburg. Om onduidelijke redenen is het zover niet gekomen. Buitenrust Hettema blijft zich in Nederland inzetten voor zowel het Fries als het Nederlands. Als enige Nederlander levert hij bijdragen aan het Duits-Vlaamse tijdschrift *Germania*

(1898-1905) en enkele artikelen aan het periodiek van de Verein für niederdeutsche Sprachforschung.

In 1917, de oorlog (1914-1918) is nog in volle hevigheid gaande, vraagt het Duitse bezettingsbestuur van de vernederlandste (toen nog) Hogeschool te Gent hem professor te worden met als leeropdracht de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde en encyclopedie der Germaanse filologie. Buitenrust Hettema aarzelt lang om het professoraat te aanvaarden. Zijn gezondheid is achteruit gegaan na een operatie aan zijn schildklier. 'Maar', zo beschrijft Schepers in het levensbericht in de *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* (1922-1923), 'zijn plichtsgevoel overwon zijn vrees'. De afloop van de oorlog is nog ongewis. Als de geallieerden de oorlog zouden winnen, zou de Gentse Universiteit Franstalig blijven. Winnen echter de Duitsers dan zou Duits de voertaal worden. De voertaal aan de Gentse Hogeschool was na de oprichting door Willem I van Oranje tot de scheiding met Nederland in 1830 het Latijn. Van 1830 tot 1930 gold het Frans als voertaal en een tweetalig stelsel. De Franse professoren weigeren onder de Duitse bezetting nog les te geven. Van het docentencorps blijven slechts acht Vlaamse docenten over. De vervlaamsing is tijdelijk gelukt. Onder de leus: 'Noch Frans, noch Duitsch' laten in 1918 circa vierhonderd studenten zich inschrijven aan de Vlaamse Hogeschool te Gent. Buitenrust Hettema opent met een college over Bredero. Ook de *Reynaert* behandelt hij in dat eerste jaar. Nog voordat de oorlog eindigt, wijken de Gentse professoren per trein uit naar Nederland. Buitenrust Hettema was toevallig al in Nederland. Met het eind van de oorlog komt er ook een voorlopig einde aan de Nederlandstalige Hogeschool in Gent. Pas in 1930 wordt het Nederlands als voertaal ingevoerd.

Als hij in 1919 ontslag neemt als leraar in Zwolle blijft hij onvermoeibaar verder werken als privaatdocent aan de Universiteit van Utrecht. Bij de uitgeverij Tjeenk Willink brengt hij in 1922, enkele maanden voor zijn overlijden, *Humoristen in de XIXe eeuw* uit, de derde uitgave van de in 1922 gestarte serie over Nederlandse schrijvers. Ook bespreekt hij nog een boek over het Afrikaans in *Onze Eeuw*.

Invloed

Buitenrust Hettema behoort samen met Theodor Siebs (1862-1941) tot de pioniers van de Friese taal en letterkunde. Helaas is veel werk van Buitenrust Hettema in de vergetelheid geraakt omdat verschillende werken die op stapel stonden nooit zijn uitgegeven. Zijn pioniersarbeid heeft zijn waarde gehouden maar is te veel verstrooid geraakt in vele tijdschriften. Zijn inzet als leraar aan het Zwols Gymnasium wordt alom geroemd. Ook heeft hij generaties middelbare scholieren vertrouwd gemaakt met de rijke Nederlandse historische letterkunde en heeft hij belangrijke bijdragen geleverd aan de verbetering van het onderwijs op het gebied van de Nederlandse taal en letterkunde. Als privaatdocent in Utrecht wordt hij eerder gezien als een woordvoerder van de Friezen aan de Utrechtse Universiteit dan als een leraar voor studenten. Dat Buitenrust Hettema belangrijk onderzoek heeft verricht bewijst bijvoorbeeld zijn postume uitgave van *'t Friese lied* door J.C. van der Corput-Houwink in 1974.

[Hans Rijns
november 2006]

Voornaamste geschriften

Bloemlezingen uit Oud-, Middel- en Nieuw-Friesche Geschriften. Brill, Leiden 1887, 1888 en 1890.
Bijdragen tot het Oud Friesch Woordenboek, dissertatie, Brill Leiden 1888.
Spaens Heydinnetje van Jacob Cats, Zwolsche herdrukken no. 1, Zwolle Tjeenk Willinck 1890.
Taal en Letteren. 16 jaargangen, 1e jaargang 1891, Zwolle Tjeenk Willinck 1891-1906.
Analecta deel I en II, Utrecht 1892. Begin van een serie van 9 bloemlezingen die Buitenrust Hettema onder het pseudoniem Dr. B uitgeeft tot en met 1902.
Liederen van Bredero, Zwolsche herdrukken 2e reeks no. I/II, Zwolle Tjeenk Willinck 1896.
Humoristen in de XIXe eeuw, in de serie Nederlandse schrijvers no. 3, Zwolle Tjeenk Willinck 1896
Friese Plaatsnamen. In de reeks 'Nomina Geographica Neerlandica', deel IV van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig genootschap, 1896-1899.
Van den vos Reynaerde, tekstuitgave van het Comburgse hs samen met J.W. Muller in de reeks Zwolsche Herdrukken, Zwolle Tjeenk Willinck 1903.
Nederlandse taal. Proeve van een Nederlandse spraakleer, Zwolle Tjeenk Willinck 1903.
Van den vos Reynaerde, deel II, inleiding, aantekeningen en woordverklaringen in de reeks Zwolsche Herdrukken, Zwolle Tjeenk Willinck 1909.
Van den vos Reynaerde, tekstuitgave van het Comburgse hs, het Dyckse hs (bezorgd door H. Degering) en het Darmstadtse fragment, zonder J.W. Muller in de reeks Zwolsche Herdrukken, Zwolle Tjeenk Willinck 1921.

Belangrijkste secundaire literatuur

Levensbericht van J.B. Schepers in *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden,* 1922-1923. Bij dit levensbericht treft men ook een vrijwel complete bibliografie aan.
Biografisch Woordenboek van Nederland 1, Den Haag 1979
Paedwizers fan de Fryske filology. Th. Siebs (1862-1941), F. Buitenrust Hettema (1862-1922) en de Fryske filology tusken 1880 en 1940. Dissertatie van H.T.J. Miedema, Ljouwert/Leeuwarden 1961.
't Friese lied/ F. Buitenrust Hettema; met een levensbericht en een verantwoording door J.C. van der Corput-Houwink; bisoarge en ynlaet fan K. Dykstra. Groningen 1974.
'Een Fries in Gent: Foeke Buitenrust Hettema'. In: *De Nederlanden 'extra muros'*. Jaarboek uitgegeven door de vereniging/stichting Zannekin. Ieper/Mijdrecht. Deel 22, 2000, p. 125-132.

Locatie archief

In 1922, na de dood van F. Buitenrust Hettema, kwamen zijn schriftelijke nalatenschap en zijn bibliotheek, die hij aan de provincie had vermaakt, in de Provinsjale en Buma Biblioteek fan Fryslân terecht

Locatie brievencollecties

De brievenverzameling Buitenrust Hettema werd vanaf de tweede helft van de jaren vijftig geordend en is, om de originelen te sparen, op microfilm vastgelegd en opvraagbaar bij de De Provinsjale en Buma Biblioteek fan Fryslân.

Corleva, J.

Corleva, Johanna, gedoopt Amsterdam 8-10-1698; begraven Amsterdam 16-11-1752; haar exacte geboorte- en overlijdensdatum zijn niet bekend. Grammaticus, lexicograaf en vertaler. Bekend als degene die de eerste, Nederlandse, vertaling maakte van de *Grammaire générale et raisonnée* (1660), de zogenaamde Port-Royal grammatica, opgesteld door Antoine Arnauld en Claude Lancelot.

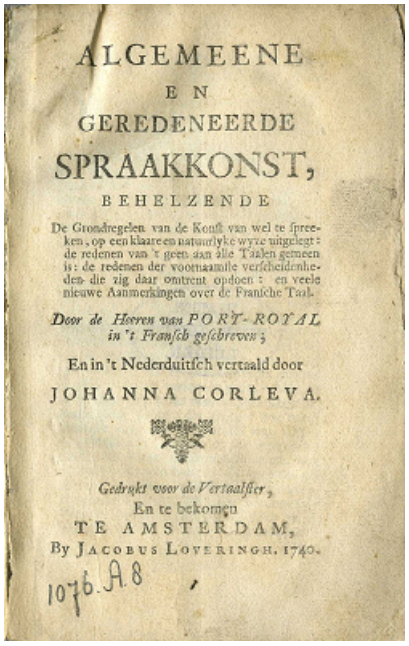
ALGEMEENE
EN
GEREDENEERDE
SPRAAKKONST,
BEHELZENDE
De Grondregelen van de Konst van wel te spreeken, op een klaare en natuurlyke wyze uitgelegt: de redenen van 't geen aan alle Talen gemeen is: de redenen der voornaamste verscheidenheden die zig daar omtrent opdoen: en veele nieuwe Aanmerkingen over de Fransche Taal.
Door de Heeren van PORT-ROYAL in 't Fransch geschreven;
En in 't Nederduitsch vertaald door
JOHANNA CORLEVA.
Gedrukt voor de Vertaalster,
En te bekomen
TE AMSTERDAM,
By JACOBUS LOVERINGH. 1740.
1076. A 8

Als dochter van een borduurwerker - ze is ongehuwd gebleven - kende ze voldoende Frans, Latijn en Grieks om zich actief te bewegen op het gebied van grammatica, lexicografie en filosofie. De door haar vervaardigde vertaling van de Port-Royal grammatica was ‘gedrukt voor de Vertaalster’, wat inhoudt dat ze de uitgave zelf bekostigd heeft en dat wijst wellicht op een zekere welstand. Corleva heeft gecorrespondeerd met de bekende taal- en letterkundige Balthazar Huydecoper (1695-1778) en met de Zweedse natuuronderzoeker en mysticus Emanuel Swedenborg (1688-1772), die rond 1740 regelmatig in Amsterdam verbleef. Veel meer is er over het leven van Johanna Corleva niet bekend.

Ontwikkeling en karakterisering

In het door haar samengestelde woordenboek, *De Schat der Nederduitsche Wortel-woorden* uit 1741, wordt door de uitgever aangekondigd dat er nog meer boeken van Corleva 'toezigtelyk tot de volmaaktheit der Taalen' ter perse zijn. Dat waren onder meer een *Schat der Fransche Wortel-Woorden*, een *Fransche Letter-konst* en een *Nieuwe Nederduitsche Spraakkonst*. Verder had ze een Nederlands rijmwoordenboek samengesteld en de 'geheele philosophie' van de Rotterdamse filosoof Pieter Bayle (1647-1706) uit het Frans en Latijn vertaald. De genoemde werken zijn geen van alle verschenen.

In 1740 publiceerde Corleva de *Algemeene en geredeneerde spraakkonst*. Het is een vertaling van een Amsterdamse editie uit 1703 van de tweede druk van de *Grammaire* van Port-Royal (1664). De vertaling is niet feilloos te noemen. Corleva's aangekondigde Franse en Nederlandse grammatica's waren op de leest van de algemene spraakkunst geschoeid, een didactisch model dat ook door haar Franse voorgangers werd gebruikt.

Een jaar later, in 1741, verscheen *De Schat der Nederduitsche Wortel-woorden*, een omvangrijk Nederlands-Frans woordenboek, dat ook een Franse ondertitel meekreeg: *Le Trésor des Mots Originaux, De la Langue Flamande*. De doelgroep bestond uit Nederlanders die Frans wilden begrijpen en 'Franschen welken onze Taal willen leren'. Wat betreft het lexicale materiaal blijkt Corleva veel verschuldigd aan voorgangers als François Halma (1653-1722) en Pierre Marin (ca. 1677-1718). Een woord als 'vrouwenschennis' bijvoorbeeld, waarvan wel gezegd is dat het door Corleva als eerste werd geboekstaafd, is ook in Halma's *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche Taalen* (1710) te vinden.

Vernieuwend is, volgens Corleva, haar aanpak. Allereerst zijn de betekenissen van de Franse woorden beknopt weergegeven - andere woordenboeken waren naar haar mening op dit punt te overladen. Maar van meer belang vond zij dat alle 'Grond- of Wortel-Woorden' van het Nederlands er in kapitaal staan aangegeven. Ze zijn ook achterin afgedrukt als 'Verzameling van alle de Nederduitsche Wortel-woorden van welke alle de andere woorden zoo wel de afkomstige als de t'zamengestelde, afvloeijen' (p. 737). Er zijn volgens Corleva zo'n 3500 primitieven in het Nederlands en aangezien alle andere woorden op basis daarvan worden gevormd, kan de men de 'gantsche Nederduitsche Taal' eenvoudig leren met behulp van dit beperkte aantal woorden. Niet voor niets heeft ze het over de 'Lichtheit dezer Leere die wy voorstellen'. Corleva meent dat deze aanpak geheel nieuw was waar het een Nederlandse woordenboek betrof. Ze geeft aan dat ze de methode volgde die eerder toegepast is door de Leidse rector Cornelius Schrevelius (1608-1664 in zijn *Lexicon Manuale Graeco-Latinum et Latino-Graecum* (1654), een bekend werk dat vele herdrukken heeft gekend.

De *Schat* is opgedragen aan Balthasar Huydecoper. Corleva was geïnspireerd geraakt door de kritische opmerkingen over het achttiende-eeuwse taalgebruik die hij had gemaakt in de inleiding bij zijn toneelstuk *Achilles* (1719). Daarom verzocht ze hem om commentaar op haar eigen werk, maar van de gevraagde kanttekeningen is vermoedelijk niets gekomen. In haar eigen inleiding benadrukt Corleva de noodzaak om een grondige kennis te hebben van de beginselen van de taal waarin men schrijft. Haar contacten met Huydecoper laten zien dat zij veel belang hechtte aan taalcultuur, en dat lijkt een belangrijke beweegreden geweest te zijn voor haar taalkundige en lexicografische werkzaamheden.

Invloed

Grote bekendheid heeft Corleva's *Algemeene en geredeneerde spraakkonst* niet gekregen; verwijzingen ernaar in de vakliteratuur zijn schaars. In het algemeen heeft de traditie van de ‘algemene gramatica’ in het Nederland van de achttiende eeuw weinig aanhangers gekend, wellicht mede onder invloed van de meer inductief-empirische trend die in de Nederlandse taalkunde (Verwer, Ten Kate, Schola Hemsterhusiana) de overhand had gekregen. Corleva's vertaling is daarom het meest sprekende voorbeeld van Nederlandse bekendheid met de inzichten van de *Grammaire générale et raisonnée*.

Corleva's *Schat der Nederduitsche Wortel-woorden* heeft meer, zij het een bescheiden, bekendheid gehad. Exemplaren van dit boek zijn te vinden in veilingcatalogi van diverse achttiende-eeuwse en vroeg-negentiende-eeuwse taalgeleerden. Dat van haar lexicografisch materiaal veel ook elders te vinden was, heeft ongetwijfeld afbreuk gedaan aan de bruikbaarheid en het belang ervan voor andere lexicografen. De *Schat* wordt bijvoorbeeld pas genoemd in de tweede aanvulling op de bronnenlijst (1966) van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, een lijst die de bronnen bevat waarmee het apparaat van het Woordenboek sinds 1952 is uitgebreid. Mede om haar niet gepubliceerde werk en haar wijsgerige interesses blijft Johanna Corleva een intrigerende figuur in de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde.

[Jan Noordegraaf
december 2006]

Voornaamste geschriften

Algemeene en geredeneerde spraakkonst, behelzende De Grondregelen van de Konst van wel te spreeken, op een klaare en natuurlijke wyze uitgelegt: de redenen van 't geen aan alle Taalen gemeen is: de redenen der voornaamste verscheidenheden die zig daar omtrent opdoen: en veel nieuwe Aanmerkingen over de Fransche Taal. Door de Heeren van Port-Royal in 't Fransch geschreven; En in 't Nederduitsch vertaald door Johanna Corleva. Gedrukt voor de Vertaalster [...]. Amsterdam: J. Loveringh 1740. Het enige thans nog bekende exemplaar van dit boek bevindt zich op de UB Leiden onder sign. 1076 A 8. *De Schat der Nederduitsche Wortel-woorden, Nevens der zelver afkomstigen, Waar in alle de Oorspronkelyke Woorden van de gantsche Taal naauwkeurig Onderscheiden zyn, en de Spruit- en te Zamengestelde Woorden tot haar oorsprong overgebragt worden. Alles volgens 't A.B.C. geschikt. Met de Fansche* [sic] *Taal*. Door Juffrouwe Johanna Corleva. / *Le Trésor des Mots Originaux, de la Langue Flamande, Avec Leurs Derivés. Dans lequel tous les mots Originaux de cette Language, sont exactement Distingués & les Dérivés & Composés reduits à leurs Racines. Le tout selon l'ordre de l'Alphabet*. Par Mademoiselle Johanna Corleva. Amsterdam: Dirk Jemans 1741.

Belangrijkste secundaire literatuur

M. de Haan Hettema, ‘Johanna Corleva’. *De Navorscher* 20 (1870), 611-612.
Taco H. de Beer, ‘Over eenige woorden en verklaringen die bij Van Dale ontbreken’. *Noord en Zuid* 15 (1892) 417-429.
Roland de Bonth, *De Aristarch van 't Y. De ‘grammatica’ uit Balthazar Huydecopers* Proeve van Taal- en Dichtkunde *(1730)* (Diss. Nijmegen 1998).
Monique Bullinga, ‘Vragen rond Johanna Corleva (1698-1752). Een vergeten Nederlandse lexicografe’. *Trefwoord* 7 (1994) 25-30. Herdrukt in Nicoline van der Sijs red., *Woordenboeken en hun makers* (Den Haag 1998) 34-44.
Jan Noordegraaf, ‘Women and Grammar. The Case of Johanna Corleva (1698-1752)’, in Wendy Ayres-Bennet ed., *La Grammaire des Dames* (Paris 1994) 169-190 (= *Histoire Épistémologie Langage* 16-II). Herdrukt in: Idem, *The Dutch Pendulum. Linguistics in the Netherlands 1740-1900* (Münster 1996), 1-22. Enigszins bijgewerkte versie als ‘The Embroiderer's Daughter. Johanna Corleva (1698-1752), Port-Royal and the lexicon’, *Trefwoord* (www.fa.knaw.nl/trefwoord) 2005.
Jan Noordegraaf, ‘Johanna Corleva en Emanuel Swedenborg’. *Trefwoord* (www.fa.knaw.nl/trefwoord), 2006.

Locatie archief

Er is geen Corleva-archief bekend.

Locatie brievencollecties

Twee brieven uit 1740 aan B. Huydecoper in Rijksarchief Utrecht, nr. 193 van inventaris 67 (Inventaris van het archief van de familie Huydecoper 1459-1956). Ze zijn afgedrukt in Bullinga 1994 en in Noordegraaf 1994. De correspondentie met Swedenborg moet als verloren worden beschouwd.

Cosijn, P.J.

Cosijn, Pieter Jacob * 29 november 1840 Rijswijk; † 26 augustus 1899 Leiden, als taaldidacticus de auteur van een groot aantal middelbare-schoolboeken voor het onderwijs van het Nederlands en later als taalgeleerde, onder invloed van M. de Vries, zeer productief in de Nederlandse lexicografie, in de historische taalkunde en in de filologische tekstkritiek.

Cosijn, wiens vader Inspecteur van Administratie bij de Marine was en daardoor vaak verhuisde, bezocht de lagere school in Den Helder en Gouda, en in die laatste plaats ook het gymnasium. Toen hij in de vierde zat verhuisde het gezin naar Utrecht, waar hij meteen een klas hoger werd geplaatst. Als 17-jarige schreef hij zich in Utrecht in als student in de rechten, maar na een jaar zwaaide hij om naar de letterenfaculteit. Daar bekwaamde hij zich vooral in de klassieke talen onder de hoogleraren S. Karsten en J.A.C. Rovers, maar hij verdiepte zich ook in de filosofie en de musicologie. In 1863 vertrok hij met hij zijn doctoraaldiploma op zak naar Winschoten, waar hij conrector van het gymnasium werd. In zijn vrije tijd schreef hij daar een (Latijnstalig) proefschrift over Aristofanes' *De kikkers*, voornamelijk een verzameling van tekstkritische observaties, dat hij in 1865 met succes verdedigde. Alleen in zijn laatste stelling blijkt enige interesse voor de moderne talen, wanneer hij, met een beroep op W.G. Brill, en in het Nederlands, poneert dat de spraakleer van de moedertaal als uitgangspunt genomen moet worden voor het onderwijs van de vreemde talen. In datzelfde jaar verhuisde hij naar Haarlem, waar hij leraar werd aan de hbs en het Gymnasium. In 1866 trouwde hij met Jacoba M. Plügger, een goed huwelijk dat zonder kinderen zou blijven. In 1871 versterkte hij, op uitnodiging van M. de Vries, de redactie van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, en in 1877 werd hij benoemd tot hoogleraar Oudgermanistiek te Leiden, een positie die hij tot zijn dood in 1899 vervulde.

Ontwikkeling en karakterisering

Cosijn is in de neerlandistiek vooral een autodidact. Zijn belangstelling voor de taalkunde kwam in eerste instantie voort uit de vanuit zijn praktijkervaring gevoelde behoefte om leermethodes voor het moedertaalonderwijs te ontwikkelen voor de nieuwe schooltypes (hbs en Gymnasium) door Thorbecke ingevoerd. In rap tempo publiceerde hij tussen 1866 en 1870 een aantal schoolboeken voor spelling en syntaxis, met bijbehorende oefenboeken, die gezien de veelvuldige herdrukken en revisies, gretig aftrek vonden, en het taalbesef van menige middelbare scholier (en docent) gevormd moeten hebben. Deze leerboeken muntten uit door overzichtelijkheid, duidelijkheid en een overvloed aan verhelderende frisse voorbeelden. De bijbehorende oefeningen waren een noviteit en getuigden van ‘pedagogische flair’.

Cosijns hart lag echter bij het onderzoek, en in 1870 richtte hij samen met E. Verwijs (1830-1880) de *Taal- en Letterbode* op, die zowel een medium beoogde te zijn voor het publiceren van nieuw onderzoek als voor het populariseren van het wetenschappelijk onderzoek voor een groeiend publiek van leraren en onderwijzers. Tot degenen die een eerste bijdrage leverden, behoorde ook de Leidse hoogleraar M. de Vries (1820-1892), die onder de indruk kwam van Cosijns taalkundig inzicht. Dat laatste had Cosijn zich eigen gemaakt op basis van studie van de methode van de opkomende neogrammatische school. Deze methode bestond vooral uit een strenge toepassing van klankwetten - nog in 1898 hield hij op het Eerste Nederlandsche Philologencongres in Amsterdam een lezing over 'De volstrekte geldigheid der klankwetten'.

Cosijns belangstelling ging in eerste instantie vooral uit naar het Nederlands, niet alleen in zijn middeleeuwse gedaante maar ook naar eigentijdse dialecten, zoals het Katwijks. Zijn positie als taalgeleerde vestigde Cosijn definitief met een studie van de *Wachtendonckse Psalmen* in 1873, waarvan hij als eerste onomstotelijk vaststelde dat deze in het vroeg-tiende-eeuws Nederlands geschreven waren, niet ver ten oosten van de provincie Limburg. In de loop van de zeventiger jaren breidde hij zijn onderzoeksterrein langzamerhand uit naar de diverse Oudgermaanse talen, met name het Gotisch en het Oudhoogduits, Oudsaksisch en Oudengels, en het was op grond van die studies dat hij in 1877 benoemd werd tot hoogleraar, eerst in Amsterdam, maar nog voor hij daarheen was vertrokken, ook te Leiden, dat hij boven Amsterdam verkoos. Zijn benoeming hield het einde in van zijn redacteurschap van het *WNT*, waarvoor hij, samen met M. de Vries en E. Verwijs, de lemmata *G-gelegenheid* voor zijn rekening had genomen (Deel IV, afl.1-7).

Nadat in 1876 de *Taal- en Letterbode* ter ziele was gegaan, richtte hij, samen met H. Kern (1833-1917), E. Verwijs en J. Verdam (1845-1919), de *Taalkundige Bijdragen* op, waarvan twee delen verschenen, in 1877 en 1879. In 1881 nam hij het intiatief voor de publicatie van het *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, dat tot op de huidige dag toonaangevend is in de neerlandistiek. Cosijns taalkundige belangstelling voor het Oudengels uitte zich in een beknopte grammatica van het Westsaksisch - het belangrijkste Oudengelse dialect van rond 900 - (1881, 2e dr. 1893), en in een zeer gedetailleerde, statistisch onderbouwde, tweedelige grammatica van het Westsaksisch (1883-1888).

Met die - duitstalige - publicaties had Cosijn zijn naam voor goed gevestigd in het buitenland. Het zou ook zijn laatste echt taalkundige werk zijn, want meer en meer kreeg hij belangstelling voor de tekstkritiek, waarin hij zich een waar meester betoonde, en keerde zich af van de pure historische taalkunde die goochelde met sterretjes en zich slechts baseerde op vormen uit woordenboeken. Hij stak de draak met dat type taalkundige: 'Een gelardeerde haas is volgens hem een zwak masculinum met vette infixen. En hij apocopeert een sigaar, terwijl een gewoon mensch er het puntje afsnijdt'. Meer en meer publiceerde hij in het Duits in o.a. de prestigieuze *Beiträge* van Hermann Paul en Wilhelm Braune, gemeenzaam bekend als *PBB*. Zijn *Aanteekeningen op den Beowulf* (1892), zijn, ondanks de taal waarin het geschreven was, van grote invloed gebleken.

Invloed

Als academisch docent schitterde Cosijn maar matig. Zijn colleges waren nogal improviserend van aard, en tijdgenoten hadden bezwaar tegen het feit dat hij slechts Gotisch en Oudhoogduits als belangrijk zag voor zijn studenten Nederlands. Als geleerde heeft Cosijn weinig gedaan aan het ontwikkelen van theorieën. Hij bedreef, met enkele opvallende uitzonderingen, vooral de *Kleinphilologie*, en was wars van het scheiden van de taalkunde van de tekst. Wel mengde hij zich meermaals actief in de debatten rondom spelling en schrijftaal versus gesproken taal. In dit debat keerde hij zich tegen de suprematie van de schrijftaal en had oog voor het levende taalgebruik. Hij deinsde er bijvoorbeeld niet voor terug om 'Te Winkel zijn boek' i.p.v. het formalistische 'Te Winkels boek' te schrijven. Ondanks het feit dat hij weinig promovendi had, heeft hij toch school gemaakt.

Tot zijn belangrijkste leerlingen rekent men C.C. Uhlenbeck (1866-1951), A.J. Barnouw (1877-1968) en J.H. Kern (1867-1933). Een opvallende protégé van hem (ook financieel) was G.J.P.J. Bolland (1854-1922), de latere Leidse filosoof, die aanvankelijk door Cosijn op het spoor van de Oudgermanistiek was gezet. Cosijn had ook grote invloed op de ontwikkeling van de al oudere J. Beckering Vinckers (1821-1891), maar die relatie werd in 1884 bruut verbroken toen Cosijn de jonge Duitser Johannes Franck (1854-1914) had voorgedragen in plaats van de oude Beckering Vinckers, die er jaren op gevlast had. Het *Etymologische Woordenboek der Nederlandsche Taal* van Franck verscheen inderdaad in deeltjes vanaf eind 1884 tot 1892, 'onder toezicht van P.J. Cosijn', zoals het titelblad vermeldt.

Als (mede-)oprichter van diverse gezaghebbende tijdschriften, tenslotte, heeft Cosijn een belangrijke hand gehad in de professionalisering, proliferatie en popularisering van het neerlandistisch onderzoek.

R.H. Bremmer Jr
[30 juli 2003]

Voornaamste geschriften

Nederlandsche spraakkunst. Etymologie [d.w.z. vormleer, RHB]. Haarlem, 1866 (8e ed. herz. J. te Winkel 1893).

Oefeningen bij de Nederlandsche spraakkunst. Haarlem, 1868 (9e ed. herz. R. Zuidema 1915).

Nederlandse spraakleer. Syntaxis. Haarlem, 1869 (6e ed. herz. J. te Winkel 1888).

Beknopte Nederlandsche spraakkunst. Haarlem, 1870 (7e ed. herz. R. Zuidema 1894).

De Oudnederlandsche psalmen. Leiden, 1873.

Belangrijkste secundaire literatuur

Volledige bibliografie in Sijmons 1900, p. 32-39.

B. Sijmons: ‘Pieter Jacob Cosijn’. In: *Jaarboek Koninklijke Academie* 1900, p. 1-39.
H.J. De Vos: *Moedertaalonderwijs in de Nederlanden. Een historisch overzicht van de Methoden bij de Studie van de Moedertaal in het Middelbaar Onderwijs sedert het begin van de 19e eeuw*. Turnhout, 1939, p. 102-103.
P. van Sterkenburg: ‘Pieter Jacob Cosijn’. In: *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie 1977 en 1978*, p. 97-100.
R.H. Bremmer Jr: ‘Een Hollands drama *of* Was Franck de eerstaangewezen kandidaat om het *Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal* te schrijven?’. In: *Vragende wijs: Vragen over tekst, taal en taalgeschiedenis*, red. J.B. den Besten, A.M. Duinhoven en J.P.A. Stroop [Feestbundel Leopold Peeters]. Amsterdam, 1990, p. 163-168. (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur, 86).
R.H. Bremmer Jr: ‘Pieter Jakob Cosijn (1840-1899): A Dutch Anglo-Saxonist in the Late Nineteenth Century’. In: P.J. Cosijn, *Notes on ‘Beowulf’*, ed. en vert. R.H. Bremmer Jr, J. van den Berg en D.F. Johnson. Leeds, 1992, p. xi-xxxvi. (Leeds Texts and Monographs, N.S., 12).
W. van Anrooij en E. Ruijsendaal: ‘Honderdvijftien delen *Tijdschrift voor Nederlands(ch)e Taal- en Letterkunde*’. In: *TNTL* 116 (2000), p. 295-310, vooral p. 306-310.
F.J. Hoogeveen: ‘Cosijn (Pieter Jacob)’. In: *NNBW* VIII, p. 321.

Locatie archief

Geen Cosijn-archief bekend

Locatie brievencollecties

De Universiteitsbibliotheek Leiden bevat een grote collectie van vooral brieven van niet-Leidse geleerden aan Cosijn, maar ook van Cosijn aan zijn Leidse collega's en aan zijn uitgevers. Er zijn enkele brieven van Cosijn in de UB van Utrecht, en een collectie van 76 brieven aan Foeke Buitenrust Hettema (1862-1922) in de Provinsjale Biblioteek Fryslân te Ljouwert (zie verder CEN). Ook in het buitenland zijn nog de nodige brieven van Cosijn te vinden, o.a. in Oxford (English Faculty Library aan A.S. Napier) en in de archieven van het *Oxford English Dictionary*. Een uitputtende inventaris is gewenst.

Dale, J.H. van

Dale, Johan Hendrik van * 15 februari 1828 Sluis; † 19 mei 1872 Sluis,
onderwijzer en stadsarchivaris te Sluis, vooral bekend als bewerker van het woordenboek dat sindsdien zijn naam draagt. Daarnaast publiceerde hij artikelen op

het gebied van de Nederlandse taalkunde en over de geschiedenis van zijn stad en streek.

Van Dale werd opgeleid tot onderwijzer op de in zijn tijd gebruikelijke wijze: als kwekeling aan de school van Sluis en via zelfstudie. Hij behaalde de 2e rang en o.a. het diploma voor Frans. Van 1851 was hij hulponderwijzer aan kleine scholen in zijn streek, in 1854 werd hij benoemd tot hoofdonderwijzer aan de openbare school te Sluis. In 1855 werd hij benoemd tot archivaris van zijn stad.

Ontwikkeling en karakterisering

Aanvankelijk beperken Van Dale's publicaties zich tot vragen en antwoorden in *De Navorscher* over folkloristische, taalkundige en historische onderwerpen. In enkele tijdschriften (*Archief voor Nederlandsche Taalkunde*) reageert hij met korte artikelen op publicaties van anderen over taalkundige onderwerpen.

In 1854 begint hij met zijn zwager en een collega een jaarboekje voor zijn streek. Daarin publiceert hij voor een groot publiek over de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen en vooral Sluis. Met zijn boezemvriend ds. H. Q. Janssen (St. Anna ter Muiden), die vooral in kerkgeschiedenis geïnteresseerd is, zet de jonge hoofdonderwijzer een wetenschappelijk forum op voor het historische onderzoek van zijn streek: *Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen* (Middelburg, 1856-1860, 1863; 6 dln.). Ook schrijft hij schoolboekjes voor Nederlandse taal, geschiedenis, aardrijkskunde en bijbelse geschiedenis.

Geleidelijk krijgt hij een zekere naam dankzij een constante stroom van niet al te lange artikelen (‘sprokkelingen’) in de tijdschriften *De Taalgids* en de *Taal- en letterbode*. Daaruit spreekt grote interesse voor de studie van de Nederlandse taal en een brede kennis van de spraakkunst, de schoolgrammatica, het dialect van zijn streek en het Middelnederlands. Spellingskwesties en woordbetekenis zijn de hoofdonderwerpen; vooral Middelnederlandse woorden die hij aantreft in de stukken

op het archief van zijn woonplaats zetten hem aan tot studie en publicaties. Enkele bronnenpublicaties van archivalia, waaronder een reglement voor de scheepvaart en de tollen op het Zwin, passen in dit kader.

In het begin van de jaren zestig bewerkt Van Dale de spraakkunst van W.G. Brill - een klassiek opgebouwd naslagwerk waarin klank- en vormleer centraal staan - tot een serie leerboeken voor de zinsontleding voor (aanstaande) onderwijzers. De behoefte aan zo'n methode was groot doordat de vernieuwing van het lager onderwijs het onderdeel ‘zinsontleding’ omvatte. Van Dale's leer- en handboeken volgen het werk van Brill op de voet, maar ze zijn origineel in de wijze waarop de klassieke syntaxis van het Nederlands (als een leer van de verbinding van woorden) vormgegeven wordt als een semantisch- syntactische analyse van de zin. In dat opzicht geeft Van Dale's bewerking richting aan de ontwikkeling van dit onderdeel van de schoolgrammatica.

Via zijn vriend Arie de Jager raakt Van Dale betrokken bij het herzien van een spellingsgids volgens de richtlijnen van M. de Vries en L.A. te Winkel, met wie hij correspondeert. Mede door zijn vele stukken over woorden en woordvormen ontwikkelt hij zich tot een ‘lexicograaf in spe’.

In 1867 krijgt Van Dale te horen dat de redactie van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* versterking zoekt. Een van de uitgevers, D.A. Thieme, onderhandelt met hem over een mogelijk vertrek naar Leiden. Onderdeel van het opgesteld contract is de afspraak dat Van Dale voor de uitgevers van het *WNT* in Leiden een door hen opgekocht woordenboek van I.M. Calisch & S.N. Calisch zal bewerken. Van Dale wenst zich voorlopig niet aan het *WNT* te verbinden en blijft in Sluis, maar zet zich wel aan de herziening van het woordenboek.

Terwijl hij in de jaren 1867- 1872 nog verschillende taalkundige artikelen schrijft, die niet wezenlijk van karakter, aanpak of inhoud veranderen, werkt hij aan wat zijn naam zal vestigen: zijn nieuwe woordenboek. Als hij in 1872 sterft aan de pokken, maakt een oud-leerling Jan Manhave, die hem reeds assisteerde, dit woordenboek af. Het is in 1874 volledig verkrijgbaar.

Tijdens de herziening van het woordenboek van Calisch & Calisch wordt op hem als archivaris van zijn stad door het gemeentebestuur een dringend beroep gedaan om in de vorm van een historische reconstructie van het middeleeuwse Sluis, argumenten te leveren ten gunste van het stadsbestuur in een conflict met de staat over het eigendom van de wallen en de domeingronden.

Invloed

De betekenis van Van Dale geldt drie gebieden: de regionale geschiedenis, de zinsontleding en zijn woordenboek. Recent onderzoek naar de wijze waarop hij de bewerking van een bestaand woordenboek heeft gerealiseerd, moet zijn betekenis als ‘grondlegger’ van Van Dale's woordenboek serieus relativeren. In veel opzichten conformeert hij zich aan zijn voorbeeld en de aanvullingen, heterogeen en onevenwichtig, berusten vooral op het *WNT* en enkele andere bronnen. Een zelfstandige, moderne lexicograaf was Van Dale niet. Een modern taalkundige met kennis van de historische taalwetenschap evenmin. In vergelijk met het lexicografisch werk van De Vries en Te Winkel is hij een degelijke en geleerde onderwijzer, maar is zijn aanpak weinig doordacht en amateuristisch.

Zijn reputatie berust sterk op de bewerkingen van zijn woordenboek die na 1900 zijn naam tot merknaam maakten.

Lo van Driel
[oktober 2003]

Voornaamste geschriften

‘Bijdrage tot de kennis der Kadzandsche taal in het 4de district der provincie Zeeland’. In: *Magazijn van Nederlandsche Taalkunde* 5 (1851), p. 211-215.
‘Zamenstellingen van gelijke, alleen van klank verwisselende, woorden’. In: *Archief voor Nederlandsche Taalkunde* 3 (1851-1852), p. 207-212.
Bijdragen tot de Oudheidkunde en de geschiedenis inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen I-VI (1856-1863).
‘Iets over de afleiding van het woord vierschaar’. In: *De Taalgids* 1 (1859), p. 38-40.
Zinsontleding. Een leerboek voor onderwijzers en kweekelingen. - 1e stukje; 3e stukje. Schoonhoven: S.E. van Nooten, 1864.
Een blik op de vorming der stad Sluis en op den aanleg harer verstingwerken van 1382 en 1587. Middelburg, Altorffer, 1871.

Belangrijkste secundaire literatuur

Lo van Driel: *Een leven in woorden. J.H. van Dale - schoolmeester - archivaris - taalkundige*. Zutphen, 2003.
Hierin is nagenoeg alle literatuur opgenomen, alsmede alle bekende brieven met vindplaatsen.

Dis, L.M. van

Dis, Leendert Meeuwis van, * 21 mei 1904 te Zaamslag (Zeeuws Vlaanderen); † 13 juni 1973 te Naarden, neerlandicus en onderwijskundige. Is van grote betekenis geweest voor het onderwijs in de Nederlandse taal en heeft ook bijdragen geleverd aan de historische Nederlandse letterkunde.

Leendert (roepnaam Leen of Leo) komt uit een gezin van vier kinderen. Hij is het derde kind en de enige zoon van Govert van Dis (dominee) en Christina Duvekot. Hij groeit op in de pastorie van de Nederlands-hervormde Kerk in Zaamslag. Zijn middelbare schoolopleiding volgt hij aan de hogereburgerschool (HBS) in Terneuzen en in 1923 legt hij het b-deel van het aanvullend staatsexamen af. Het a-deel behaalt hij een jaar later, in die tijd gebruikelijk voor jongeren die in afgelegen delen in Nederland wonen. In 1923 begint hij, nog voor hij het a-deel heeft afgelegd, aan zijn studie Nederlands in Utrecht.

In 1928 sluit Van Dis zijn studie door een doctoraal examen met lof af en probeert hij een baan als leraar te vinden, wat in de crisistijd niet eenvoudig is. Na korte vervangingen in Hilversum en Doetinchem kan hij als leraar in Dordrecht aan de slag. In 1930 trouwt hij met J.A. Smelt en solliciteert hij naar een baan als leraar in Haarlem, deels vanwege de gezondheid van zijn vrouw (dicht bij zee) maar deels ook vanwege de gunstige onderwijsregelingen in Haarlem. Hij wordt in 1930 benoemd als leraar aan de Tweede HBS aan het Santpoorterplein (later het Lorentzlyceum) en blijft daar tot 1947. Ook geeft hij een paar jaar les aan de middelbare meisjesschool 't Kopje in Bloemendaal. Het echtpaar gaat in Overveen wonen en zij krijgen een dochter en drie zoons. Ook nemen zij vier pleegkinderen op in hun gezin.

In 1947 wordt Van Dis gevraagd de leiding op zich te nemen van het Coornhert-lyceum te Haarlem. Daarnaast is hij van 1946 tot 1958 docent aan de School voor Taal- en Letterkunde in Den Haag. Van 1958 tot 1969 wordt hij aangesteld als inspecteur van het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs en woont hij in verschillende standplaatsen in Nederland. Na zijn pensionering blijft in Naarden wonen waar hij in 1973 overlijdt.

Ontwikkeling en karakterisering

Van Dis studeert in Utrecht bij o.a. De Vooys, Kernkamp en Van Hamel. Met name De Vooys (1873-1955), die van 1915 tot 1943 hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde was in Utrecht, is zijn geliefde leermeester. De Vooys stimuleert een aantal studenten zich te verdiepen in de rederijkersperiode. Van Dis raakt met name geïnteresseerd in het godsdienstig conflict dat in die periode speelde. Na het halen

van zijn doctoraal examen kiest hij als onderwerp voor zijn proefschrift *De Gentse Spelen van 1539*.

Het geven van onderwijs in de Nederlandse taal en de onderwijskunde in het algemeen hebben zijn volle belangstelling. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de gemeente Haarlem hem vraagt de leiding op zich te nemen van het Coornhert-lyceum dat in 1947 wordt opgericht. Van Dis zet de opleiding ruim op. Behalve de zesjarige HBS voert hij ook als verplichte vakken de cultuurgeschiedenis van het Christendom, muziek en handenarbeid in.

In 1941 wordt hij gevraagd zitting te nemen in de staatscommissie die het onderwijs in de Nederlandse Taal en Letterkunde aan de middelbare scholen moet regelen: *Rapport 1941* of *Rapport Van den Endt* genoemd. (De naam van 'Van den Endt' wordt in diverse artikelen verschillend gespeld.)

Hij wordt docent aan de School voor Taal- en Letterkunde in Den Haag (1946-1958) en is vanaf 1947 lid van de examencommissie mo-Nederlands. Deze inmiddels verdwenen opleiding heeft Van Dis enthousiast gesteund. Sinds de Middelbaar Onderwijswet van 1863 waren er twee wegen naar het leraarschap: de universiteit en het staatsexamen voor de bevoegdheid tot het geven van les in het middelbaar onderwijs, de zogenaamde mo-akte. Omdat het gemis aan een systematische voorbereiding op het zware mo-examen steeds nadrukkelijker werd gevoeld, stichtten particuliere instanties vanaf 1912 mo-opleidingen, die gelegenheid boden tot het volgen van deeltijdcursussen. Hiervan werd vooral gebruik gemaakt door onderwijzers werkzaam in het lager onderwijs. Gedurende een groot deel van hun bestaan van 1912 tot hun incorporatie in het HBO in 1987 leverden de mo-opleidingen bijna de helft van de docenten in het voortgezet onderwijs. Per 1 januari 1998 zijn de laatste examens afgenomen en is de opleiding opgeheven.

Van Dis wordt voor korte tijd, vanwege tijdgebrek, privaatdocent in de didactiek van de moedertaal aan zowel de Universiteit van Utrecht als aan de Universiteit van Amsterdam.

Samen met dr. F. Jansonius en dr. J. Naarding brengt hij in 1954 de eerste druk van *Taalbegrip en taalbeheersing* uit. Dit driedelige schoolboek wordt tot 1971 dertien maal herdrukt. In 1959 wordt hij voorzitter van een commissie die op verzoek van de Vereniging van Leraren in Levende Talen, de drie pedagogische centra en de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde de opdracht krijgt een didactische handleiding te schrijven voor de leraar Nederlands. In 1962 verschijnt het eindresultaat in de vorm van een boek: *Didactische handleiding voor de leraar in de moedertaal* (ook wel *Rapport Van Dis* genoemd). Het betreft hier niet een eenvoudige herdruk van het *Rapport Van den Endt* uit 1941 maar een aanpassing aan de veranderende opvattingen over het lesgeven aan middelbare scholieren en de ontwikkelingen in de taal- en literatuurstudie. Deze handleiding wordt vijf maal herdrukt en geldt, ondanks enkele kritische recensies, als een waardevolle leidraad in de jaren zestig van de vorige eeuw voor de leraren Nederlands.

In de zestiger jaren is Van Dis actief in België. Hij geeft daar vakantiecursussen voor Belgische leraren (1960, 1961, 1962 en 1967). Voor zijn verdienste ontvangt hij het ereteken dat behoort bij de orde van officier in de Kroonorde van België.

Naast zijn inzet voor de verbetering van het onderwijs in de Nederlandse taal, blijft Van Dis zich vanaf het begin van zijn loopbaan ook bezighouden met de historische letterkunde. Genoemd werden al zijn belangstelling voor de godsdiensttwisten ten tijde van de rederijkers en de Gentse spelen. Na het overlijden van dr. D.C. Tinbergen (1874-1951) neemt hij de verzorging van de succesvolle

tekstenserie *Van Alle Tijden* van Tinbergen over. Vooral de Reynaert trekt hem erg aan, niet vreemd voor iemand die uit Zeeuws-Vlaanderen komt. De titel van het oorspronkelijke handschrift uit circa 1260 is *Van den vos Reynaerde*. Deze wordt door de eeuwen heen vaak verhaspeld. Tinbergen en Van Dis noemen de vos *Reinaert*. Dankzij zijn inzet vanaf de dertiende tot de twintigste druk (1953-1972) wordt *Van de vos Reinaerde* uiteindelijk een modeluitgave. Daarnaast bezorgt hij in dezelfde reeks *Beatrijs, Esmoreit, Jephta of Offerbelofte* en *Gijsbreght van Aemstel*. Ook in tal van boekbesprekingen in de *Nieuwe taalgids* en in de *Spiegel der letteren* geeft hij blijk van zijn belangstelling voor en kennis van de historische letterkunde.

Vanaf 1958 wordt Van Dis aangesteld als inspecteur van het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs in Noord-Holland, van 1959 tot 1962 in Gelderland en Overijssel, met als standplaats Zutphen, en vanaf 1962 tot 1969 in Noord-Holland. Hij gaat zich in Naarden vestigen. Na zijn pensionering blijft hij in Naarden wonen. Daar bereidt hij met B.H. Erné de uitgave van het tweede deel van *De Gentse spelen* voor. Deze voorbereiding wordt vertraagd omdat hij gevraagd wordt lessen te geven aan de Cocma (Centrale OpleidingsCursussen Middelbare Akten) in Utrecht voor de mo-opleiding Nederlands-B en aan de School voor Taal- en Letterkunde in Den Haag. Ook vervangt hij een jaar lang een wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Rijksuniversiteit in Utrecht. Het tweede deel van *De Gentse spelen* wordt in 2000 postuum door de erven van Erné (overleden in 1996) en Van Dis uitgegeven. Voor al zijn verdienste voor het onderwijs in de Nederlandse taal wordt Van Dis onderscheiden in de orde van Oranje-Nassau.

Naast zijn taken als leraar en rector aan de twee HBS'en zet hij zich ook in voor het algemeen belang. Tijdens de Tweede Wereldoorlog neemt hij deel aan het verzet door onderduikers te helpen via de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers. Na de oorlog werkt hij mee aan het Volksherstel in Bloemendaal. Geroemd wordt zijn inzet in 1948 in het Comité tot behoud van het Huis van Looy (Haarlemse schilder-schrijver; 1855-1930). Dank zij zijn talent voor overleg bezit het Frans Halsmuseum nu de aanzienlijke Van Looyverzameling. Naast deze activiteiten zet Van Dis zich ook in voor de oprichting van de Volksuniversiteit in Haarlem, waar hij medeoprichter en enkele malen voorzitter van is, en neemt hij zitting in het hoofdbestuur van de Nederlandse volksuniversiteit het Nederlandse studenten-sanatorium en de Waterinkstichting voor school en beroepskeuze. Hij is ook nog kerkeraadslid van de Nederlands-hervormde Kerk, eerst in Haarlem en later in Naarden.

Invloed

Van Dis' voornaamste verdienste is, naast zijn prestaties als leraar, rector, docent aan de school voor Taal- en Letterkunde en inspecteur voor voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs, de verbetering van de lerarenopleiding voor het vak Nederlands aan de middelbare schoolopleidingen. De *Beknopte handleiding voor het onderwijs in het Nederlands aan de Middelbare School* (het rapport van de Commissie-Van den Endt waar hij in 1941 lid van was) gold meer dan 20 jaar als leidraad voor de lerarenopleiding. Zijn *Didactische handleiding voor de leraar in de moedertaal*, die tot vijf maal toe herdrukt is, had grote invloed op het vak. In de jaren zeventig evenwel veroudert deze in de jaren zestig toonaangevende handleiding snel. Dit is zeker het geval na het verschijnen van het vakdidactische handboek voor het voortgezet

onderwijs *Zeggenschap* (1975) van Jan Griffioen. In een enquête gehouden in 1976 onder vakdidactici, verbonden aan de universiteiten, nieuwe lerarenopleidingen en mo-opleidingen, zeggen vakdidactic weinig tot niets meer met de *Didactische handleiding* te doen. Wel wordt de aan de handleiding toegevoegde uitgebreide bibliografie van Renders nog vaak geraadpleegd. Dat studenten in de jaren zeventig werd aangeraden de *Didactische handleiding* te lezen had meer te maken met het feit dat veel van de gehuldigde opvattingen nog bestonden op de scholen waar zij zouden gaan werken. Hierdoor zouden zij de uitgangspunten leren kennen in de hoop dat zij zich daar tegen zouden verzetten en nieuwe wegen zouden inslaan. De handleiding is nu slechts een antiquarisch boek, interessant voor degene die wil nagaan hoe het moedertaalonderwijs in die tijd gegeven werd.

De historisch-letterkundige uitgaven van Van Dis zijn stuk voor stuk voorbeelden van degelijk wetenschappelijke arbeid. Hoewel gedateerd, de laatste editie in de reeks *Van Alle Tijden* stamt uit 1972 (*Van den vos Reinaerde*), zijn deze edities nog zeer goed bruikbaar als uitgangspunt. Van Dis betrok bij elke nieuwe druk de jongste stand van het onderzoek van de uit te geven tekst.

Van Dis werd gezien als een hardwerkende man die naar oorzaken zocht en middelen ter verbetering aandroeg. Hij beschikte over grondige kennis van een onderwerp, nam duidelijk een standpunt in en beschikte over een scherpe redeneertrant. Van Dis was een erudiete man wiens devies ‘repos ailleurs’ (de rust is elders) had kunnen luiden.

[Hans Rijns
december 2006]

Voornaamste geschriften

Reformatorische rederijkersspelen uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Haarlem 1937 (diss. Utrecht).
De Spelen van Zinne vertoond op het landjuweel te Gent van 12-23 juni 1539. Deel 1 tekst. Groningen-Batavia 1939 (samen met dr.B.H. Erné).
Didactische handleiding voor de leraar in de moedertaal. Groningen 1962-1971.
Van den vos Reinaerde. Dertiende tot twintigste druk. Groningen 1953-1972.
Acht lezingen. Amsterdam 1969.
‘Jacobus van Looy in het huis van zijn jeug’ in *Jaarboek Haerlem* 1970 en *Levende Talen* 1970.

Een uitgebreide bibliografie treft men aan in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1973.

Secundaire literatuur

Levensbericht door B.H. Erné in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1973, p. 50-55.

Biografie geschreven door A.J. Veenendaal in *Haerlem Jaarboek 1973* (Haarlem 1974)

Locatie Archief of Brievencollecties

Er is zijn geen archief of brievencollecties bekend.

Elslander, A.H.F. van

Elslander, Antonin Henri François van * 10 september 1921 Gent; † 17 juni 1999 Heusden, literatuurhistoricus, vanaf 1957 docent en van 1962 tot 1986 gewoon hoogleraar Nederlandse Letterkunde aan de Rijksuniversiteit (nu: Universiteit) Gent. Zijn onderzoek richtte zich vooral op de rederijkers en op de Zuid-Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw tot en met Van Nu en Straks.

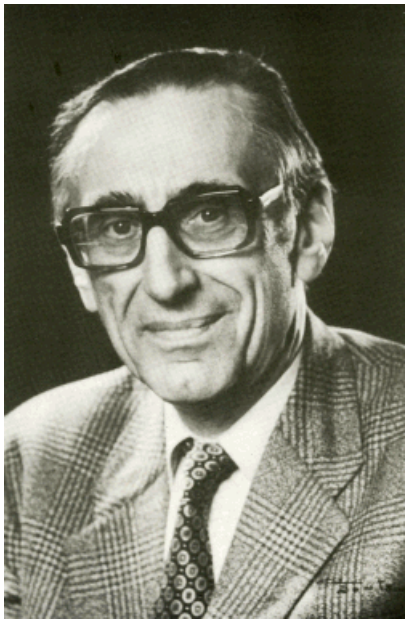

Van Elslander studeerde van 1938 tot 1942 Germaanse Filologie aan de universiteit van zijn geboortestad, waar zijn vader, zoals voordien ook zijn grootvader, als basculemaker bedrijvig was. Zijn culturele interesse en meer in 't bijzonder zijn muzikale belangstelling en aanleg, had hij vooral van zijn moeder geërfd.

Na zijn studie werd Van Elslander eerst wetenschappelijk assistent aan de Centrale Bibliotheek van de Gentse universiteit, daarna vorser bij het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek en ten slotte assistent voor Nederlandse literatuurgeschiedenis bij zijn leermeester Frank Baur, bij wie hij in 1950 promoveerde op een proefschrift over *Het refrein in de Nederlanden tot 1600*. Deze studie werd in 1953 uitgegeven. Van 1948 tot 1953 was Van Elslander tevens lector Nederlands aan de Staatsuniversiteit van Rijsel. In 1953 behaalde hij aan de Koninklijke Bibliotheek te Brussel het diploma van bibliothecaris-bibliograaf en van 1955 tot 1957 was hij bibliothecaris aan de Gentse Universiteitsbibliotheek. Eind 1957 volgde hij prof. Baur op, als docent. In 1962 werd hij tot gewoon hoogleraar benoemd. In

1967 werd hij verkozen tot lid van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (nu: Kon. Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde), waar hij van 1990 tot 1997 de functie van waarnemend vast secretaris uitoefende.

Node verliet Van Elslander zijn vertrouwde Gent. Daar was hij echter ook in bredere kring een opvallende verschijning, die met zijn verfijnde nonchalance, relativerende humor en typerende anekdotes menig publiek of gezelschap wist te charmeren. Van Elslander is vrijgezel gebleven, tot hij in zijn laatste levensjaar getrouwd is met Yolande de Backer, zijn nicht en trouwe vriendin.

Ontwikkeling en karakterisering

In zijn inleiding tot een keuze van *Scripta minora* uit het werk van professor Baur (1969), omschreef Van Elslander de literatuurbeschouwing van zijn leermeester als een ‘die in de eerste plaats wenst uit te gaan van de eerbiedwaardigheid van het literaire feit. Huiverig tegenover stoute gedachtenconstructies streeft ze... naar een harmonische verbinding van filologische nauwgezetheid en literair-historisch inzicht, van intuïtief inlevingsvermogen en genuanceerde waardeschatting’. De hier gegeven karakteristiek is evengoed op het werk van de inleider zelf van toepassing. Alleen richtte Van Elslanders aandacht zich op andere periodes en figuren.

De rederijkers waren zijn eerste ‘liefde’. Hij is hen steeds trouw gebleven, maar ook de Middelnederlandse letterkunde, met Ruusbroec, Hadewych en, vooral, Maerlant, is hem zijn hele loopbaan lang blijven interesseren. In 1952 bezorgde hij een uitgave van de *Elckerlijc*, die acht drukken beleefde. Toch ging zijn aandacht binnen de rederijkersstudie niet in de eerste plaats naar gecanoniseerde teksten of figuren uit. Veeleer was het zijn bedoeling het onbekende in het licht te stellen en de grote verscheidenheid van de retoricale literatuur, met name binnen de refreinproductie, te laten zien. Geïnspireerd door J.A.N. Knuttels artikel ‘Rederijkers eerherstel’ (*De Gids* 1910), was Van Elslanders filologische activiteit erop gericht om vanuit de totaliteit en diversiteit van het overgeleverde tot een ‘genuanceerde waardeschatting’ te komen. Belangrijke noties binnen de daarbij gehanteerde esthetica waren ‘levendigheid’, ‘frisheid’ en ‘innige oprechtheid’.

Sterker nog dan in de rederijkersstudie komt Van Elslanders waardering van teksten als ‘document humain’ tot uiting in zijn onderzoek van negentiende- en twintigste-eeuwse literaire figuren. Dit onderzoek is vooral tijdens zijn docent- en hoogleraarschap op gang gekomen. Hier hebben zijn belangrijkste bijdragen betrekking op de gezusters Loveling, August Vermeylen, Karel van de Woestijne en, vooral, Cyriel Buysse. Van Elslanders baanbrekende Buysse-onderzoek begon met de vlotte biografie *Cyriel Buysse. Uit zijn Leven en zijn Werk* (2 dln.: Antwerpen, 1960-1961) en vond een blijvende bekroning in de uitgave, samen met A.M. Musschoot, van het *Verzameld Werk* (7 dln.: Brussel, 1974-1982).

Invloed

Van Elslanders publicaties, onderwijs en andere activiteiten werkten bijzonder stimulerend. Honderden studenten hebben in Gent door hem hun afstudeerscriptie (‘licentiaatsverhandeling’) aan een retoricaal onderwerp, meestal een tekstuitgave,

gewijd. Onder zijn leiding werd promotie-onderzoek verricht over Matthijs de Castelein, Cornelis van Ghistele, refreinen en het tafelspel, maar ook over Hadewych en Jan van der Noot. Onder zijn redacteurschap groeide het *Jaarboek* van de Gentse kamer *De Fonteine* uit tot een gewaardeerd instrument voor de rederijkersstudie. Zijn in dit *Jaarboek* (1968) verschenen 'Lijst van Nederlandse Rederijkerskamers uit de XVe en XVIe eeuw' effende de weg voor de geschiedenis van de institutionele rederijkerij. Van Elslander stimuleerde de ontginning van de in de Gentse Universiteitsbibliotheek bewaarde brievencollecties als bouwstenen voor de geschiedenis van de negentiende-eeuwse literatuur en de Vlaamse Beweging. Met zijn Buysse-onderzoek heeft hij een unieke rol gespeeld in het morele en literaire 'eerherstel' van Buysse bij het Vlaamse publiek, een herwaardering die hij na de uitgave van het *Verzameld Werk* als voorzitter van het Cyriel Buysse Genootschap en als redacteur van de *Mededelingen* van dit Genootschap wist te bestendigen en uit te breiden.

D. Coigneau
[december 2003]

Voornaamste geschriften

Het Volksboek Vanden X Esels (editie). Antwerpen, 1946.
Den spyeghel der salicheyt van Elckerlijc. Amsterdam, Antwerpen, 1952. Klassieke galerij 61.
Het refrein in de Nederlanden tot 1600. Gent, 1953.
Pelgrim Pullen, Die Navolghinghe Christi (editie). Gent, 1958.
Cyriel Buysse. Uit zijn Leven en zijn Werk. 2 dln. Antwerpen, 1960-1961.
'De "biografie" van Virginie Loveling'. In: *Studia Germanica Gandensia* 5 (1963), p. 77-126.
Terugblik. Opstellen en toespraken van A. van Elslander. Gent, 1986.
'Paul de Keyser. Mijn herinneringen aan Willem de Vreese, gevolgd door de correspondentie De Keyser-De Vreese'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Kon. Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 1992, p. 163-194 en 1993, p. 105-106, 113-114.

Belangrijkste secundaire literatuur

Een volledig overzicht van zijn publicaties in *Terugblik* (tot 1986), p. 269-281, en in *Versl. en Meded. Kon. Ac. Nedl. Taal- en Lett.* 1989, p. 99-100; 1994, p. 79-81; 1995, p. 76.
Jaarboek De Fonteine 1980-1981, deel II: *Opstellen voor A. van Elslander*.
A.M. Musschoot: 'In memoriam Antonin van Elslander'. In: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap* 15 (1999), p. 227-229.
D. Coigneau: 'In memoriam prof. Antonin van Elslander'. In: *Jaarboek De Fonteine* 1999-2000, p. 151-155.

A. Deprez: ‘In memoriam Antonin van Elslander’ en ‘A. van Elslander, º 10 september 1921, † 17 juni 1999’. In: *Versl. en Meded. Kon. Ac. Nedl. Taal- en Lett.* 2000, p. 57-63 en 146-158.
A.M. Musschoot: ‘Antonin van Elslander. Gent 10 september 1921 - Heusden 17 juni 1999’. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 2000-2001, p. 72-76.

Locatie archief

Van Elslander legateerde zijn aanzienlijke bibliotheek en daaraan evenwaardige discotheek aan de Gentse Universiteitsbibliotheek (signatuur: Els).

Endepols, H.J.E.

Endepols, Hubert Joseph Edmund, *15 februari 1877 Maastricht, †18 juni 1962 Maastricht, filoloog en dialectkenner. In 1902 benoemd tot leraar aan de Gemeentelijke H.B.S. en het Stedelijk Gymnasium van Maastricht, van 1929 tot 1942 rector van deze laatste instelling. Tussen 1930 tot 1940 tevens docent aan de Katholieke Leergangen Tilburg.

Na zijn studie aan de Universiteit van Utrecht promoveerde H.J.E. Endepols op 28 oktober 1903 te Leiden op *Het decoratief en de opvoering van het middelnederlandsche drama volgens de middelnederlandse tooneelstukken*. In 1934 aanvaardde hij het lidmaatschap van de Nederlands-Belgische ‘Commissie Van Haeringen’, die twee jaar later verslag uitbracht aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen over geslacht, verbuiging en voornaamwoordelijke aanduiding. Ook aan de totstandkoming van de spellinghervorming van 1954 werkte Endepols intensief mee. Bij de meeste Nederlanders is hij echter het best bekend als

coauteur van het *Verklarend handwoordenboek der Nederlandsche taal*, waarvan M.J. Koenen in 1897 de eerste druk verzorgde. Van 1920 tot 1939 was hij eindverantwoordelijke voor dit naslagwerk dat, kortweg aangeduid als ‘Koenen-Endepols’, tot op de dag van vandaag nog steeds een begrip is. De grote belangstelling die hij aan de dag legde voor het Limburgs kwam in 1926 tot uitdrukking toen hij medeoprichter was van de Vereniging tot Instandhouding en Bevordering der Limburgse Dialecten *Veldeke*. In 1933 stelde hij een bloemlezing samen van verhalen en gedichten in het Maastrichts: *Mestreechter spraok, doe zeute taol: 'n klein käös oet 'ne groete veurraod*. De interesse voor de taal van zijn streekgenoten leidden in 1955 tot de publicatie van het lijvige *Woordenboek of diksjenaer van 't Mestreechs*, het resultaat van jarenlange studie dat nog steeds geldt als een van de standaardwerken bij uitstek over het Maastrichts.

Ontwikkeling en karakterisering

De literatuur van de middeleeuwen, het drama in het bijzonder, kenmerkten Endepols' wetenschappelijke belangstelling gedurende de eerste jaren van zijn wetenschappelijke activiteit. In de eerste stelling, bijgevoegd bij zijn proefschrift, liet hij blijken de opvattingen van zijn leermeester Gerrit Kalff niet onverkort te delen. Anders dan Gallée, Moltzer en Kalff, was hij namelijk van mening dat de middelnederlandse toneelstellage ‘meestal geen verdieping-tooneel’ was. Endepols corrigeerde daarmee de onjuiste opvatting als zouden de speelvlakken zich boven elkaar in plaats van naast elkaar situeren. Bijna zeventig jaar later werd Endepols' studie door een van de meest vooraanstaande onderzoekers van het rederijkerstoneel nog altijd als ‘pioniersarbeid’ gekenschetst. Over de mening van Endepols' leermeester (en anderen) dat de plaatsen van handeling in een middeleeuws spel boven elkaar waren gelegen, merkte dezelfde onderzoeker op: ‘Wie weet hoe lang die op een verkeerd begrepen tekst gebaseerde hypothese nog in onze letterkunde had rondgespookt, als Endepols niet tussenbeide gekomen was!’ Aandacht voor de tekst stond bij Endepols voorop. Dit blijkt bijvoorbeeld uit zijn uitgave van de *Elckerlyc* waarvan tussen 1925 en 1955 zes, steeds opnieuw aangevulde en verbeterde drukken verschenen. In 1940 gaf Endepols *Vijf geestelijke toneelspelen der middeleeuwen* uit. Het boek bevatte niet alleen hertaalde edities van enkele van de bekendste geestelijke spelen uit de middeleeuwen (de *bliscapen, Mariken van Nieumeghen* en *Elckerlijc*) maar schetste tevens de geschiedenis van het drama van zijn liturgische oorsprong tot het eind van de 15^{e} eeuw. Een schrijfster voor wie hij een bijzondere verering had was Hrotsvitha van Gandersheim, van wie hij, voorzien van een uitvoerige inleiding, de zeven *Leesdrama's* uit het Latijn vertaalde.

In de latere jaren van Endepols' wetenschappelijke activiteit oefende de studie van het dialect, het Maastrichts in het bijzonder, een steeds grotere aantrekkingskracht op hem uit. Het was precies om deze reden dat hij tussen 1914 en 1917, samen met R. Verdeyen, al een uitvoerige studie wijdde aan twee middeleeuwse verhalen, *Tondalus' visioen* en *St. Patricius' vagevuur*, resulterend in een degelijke wetenschappelijke uitgave in twee delen. Twee van de drie handschriften van *Tondalus' visioen* vertonen immers oostelijke, waarschijnlijk zelfs Limburgse, taalkenmerken. De belangstelling voor taal en dialect kwam ook tot uitdrukking in het samen met de latere Nijmeegse hoogleraar Jacques van Ginneken geschreven *De regenboogkleuren van Nederlands taal*, een schoolboek waarin op toegankelijke

wijze de geschiedenis en de variatie van de Nederlandse taal werd beschreven, waarbij de auteurs de uitstraling van onze taal tot ver buiten de landsgrenzen niet vergaten. Niet lang daarna nam Endepols de enorme taak op zijn schouders om het door M.J. Koenen samengestelde *Verklarend handwoordenboek der Nederlandsche taal* actueel te houden, een bezigheid die hem tussen 1918 en 1940 maar weinig tijd liet voor ander wetenschappelijk onderzoek. De kroon op het werk was zijn in 1955 verschenen *Woordenboek of diksjenaer van 't Mestreechs*, waarmee hij, bijna tachtig jaar oud, een indrukwekkend eerbetoon leverde aan zijn geliefde stad Maastricht.

Invloed

Als jong student in Utrecht raakte Endepols gefascineerd door de colleges van Gerrit Kalff. Hij besloot dan ook bij hem zijn proefschrift te schrijven. Ook aan de totstandkoming van de editie van *Tondalus' visioen en St. Patricius' vagevuur* lag een aansporing van Kalff ten grondslag. Toch toonde Endepols in zijn wetenschappelijk werk niet de voor Kalff zo kenmerkende nationalistische trots, of het zou moeten zijn dat hij deze concentreerde op zijn vaderstad Maastricht. Endepols betrad zonder aarzeling ongebaande wegen in die zin dat hij er niet voor terugdeinsde zich ook intensief bezig te houden met teksten die ver buiten de canon van de literatuurgeschiedenis lagen, zoals de leesdrama's van Hrotsvitha van Gandersheim en een bloemlezing uit de sinds de 14e eeuw in Maastrichts dialect geschreven literatuur. In dit opzicht heeft Endepols een nieuw geluid laten horen binnen de neerlandistiek maar zijn streven om een wijder cultuurhistorische veld bij het onderzoek te betrekken vindt pas sinds enkele jaren op ruime schaal ingang. Dat zijn stem niet luider heeft geklonken in het koor van invloedrijke wetenschapsbeoefenaren van de Nederlandse taal- en literatuurstudie houdt wellicht verband met het feit dat hij niet binnen de universitaire wereld werkzaam was en zich slechts vanuit de periferie en op relatief grote afstand met het academische gewoel kon bemoeien.

[Wim Hüsken]

Voornaamste geschriften

Het decoratief en de opvoering van het middelnederlandsche drama volgens de middelnederlandse tooneelstukken, Amsterdam, 1903.
Tondalus' visioen en St. Patricius' vagevuur, Gent-'s Gravenhage, 2 dln., 1914-1917 (in samenwerking met R. Verdeyen).
De regenboogkleuren van Nederlands taal, Nijmegen, 1917 (in samenwerking in Jac. van Ginneken).
Verklarend handwoordenboek der Nederlandsche taal, Groningen, 1918 (12e druk) - 1940 (19e druk)
Den Spyeghel der Salicheyt van Elckerlijc, Groningen, 1925 (zesde druk 1955).
Mestreechter spraok, doe zeute taol: 'n klein käös oet 'ne groete veurraod, Maastricht, 1933 (derde druk 1978).
Vijf geestelijke toneelspelen der middeleeuwen, Amsterdam, 1940.
Hrotsvitha van Gandersheim, Leesdrama's, Utrecht-Brussel, 1950.

Woordenboek of diksjenaer van 't Mestreechs, Maastricht, 1955 (zesde druk 1999).

Belangrijkste secundaire literatuur

J.C.P. Kats, 'In memoriam Dr. H.J.E. Endepols (1877-1962)'. In: *De Maasgouw* 81 (1962), kol. 97-102.
J.C.P. Kats, 'Hubert Joseph Edmund Endepols (15 februari 1877 - Maastricht - 18 juni 1962)'. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1963), p. 101-109.
W.M.H. Hummelen, 'Typen van toneelinrichting bij de rederijkers: De opvattingen van Endepols en Kernodle kritisch onderzocht, en geconfronteerd met conclusies op grond van werken van Jacob Duym en Willem van Haecht'. In: *Studia Neerlandica* 1 (1970), n° 2, p. 51-109.

Locatie archief

De papieren nalatenschap van Dr. H.J.E. Endepols bevindt zich in het Regionaal Historisch Centrum Limburg te Maastricht.

Locatie brievencollectie

Er is geen brievencollectie van Endepols bekend.

Fortman, Joan

Fortman, Joan gedoopt 18 mei 1731 te Leiden [zijn exacte geboortedatum is niet bekend]; † 20 april 1808 Hoorn, taalkundige en dichter. Zijn voornaamste werk is *Dichtlievende mengelingen*, *verzeld van taal- en dichtkundige aanmerkingen* (1772).

DICHTLIEVENDE
MENGELINGEN,
VERZELD VAN
TAAL- EN DICHTKUNDIGE
AANMERKINGEN.
DOOR
JOAN. FORTMAN.
Te HOORN,
By T. TJALLINGIUS,
MDCCLXXII.

Van de negen kinderen die het huwelijk tussen Jacob Fortman en Johanna van Loendersloot voortbracht, was Joan de jongste. Op 11-jarige leeftijd werd de begaafde jongen ingeschreven aan de Leidse hogeschool. Na zijn studie werd hij in 1754 aangesteld als praeceptor van de Latijnse school in Hoorn; deze functie verruilde hij in 1776 voor een conrectoraat aan dezelfde school. Op 12 juli 1771 is Joan Fortman in Hoorn getrouwd met Petronella Eswijler.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

Behalve met zijn werkzaamheden aan de Latijnse school in Hoorn hield Fortman zich in zijn vrije tijd onledig met het bestuderen van de Nederlandse taal- en dichtkunde. Hij was een van de voornaamste leden van het in 1759 of 1760 opgerichte Hoorns letterkundig genootschap *Magna molimur parvi*, waarvan ook de bekende taalkundige Nicolaas Hinlópen deel uitmaakte. Tot de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde trad Fortman al in het oprichtingsjaar 1766 toe als lid. Hoewel hij geen trouw bezoeker was van de jaarvergaderingen, heeft hij wel een belangrijk stempel gedrukt op de bestudering van de taalkunde binnen de Maatschappij. Zijn betrokkenheid toonde hij door – schriftelijk – vragen te stellen en suggesties te doen die blijk gaven van zijn taal- en dichtkundige belangstelling. Dat hij als taalkundige gewaardeerd werd, blijkt uit het feit dat de Maatschappij hem diverse malen benoemde tot ‘gekommiteerde’ in de ‘Taelkundige klasse’. Ook verzocht men hem met enige regelmaat een oordeel te vellen over bij de Maatschappij ingediende verhandelingen en over antwoorden op door de Maatschappij uitgeschreven prijsvragen. Dit gebeurde vaak in samenspraak met de fine fleur van de Nederlandse taalkunde van dat moment: Zacharias Henric Alewijn, Ahasuerus van den Bergh, Pieter Fontein, Nicolaas Hinlópen, Adriaan Kluit, Hendrik Arnold Kreet, Frans van Lelyveld, Herman Tollius en Meinard Tydeman.

In 1773 bood Fortman aan zijn medewerking te verlenen aan het plan van de Maatschappij om een *Algemeen, Omschryvend Woordenboek der Nederlandsche Tale* te vervaardigen. Hij maakte deel uit van de commissie die benoemd werd tot

het opstellen van een nader ontwerp voor dat woordenboek, leverde bijdragen aan de materiaalverzameling van het woordenboek door oude teksten als de Delftse bijbel uit 1477 te excerperen en liet zijn oog gaan over een lijst met op te nemen Noord-Hollandse dialectwoorden.

Nicolaas Hinlópen wees in de jaarvergadering van 1791 met klem op de noodzaak om het gemelde woordenboek te doen vergezellen van een 'Nederduitsche Spraakkunst'. Hendrik Albert Schultens, de toenmalige voorzitter van de Maatschappij, stelde voor daartoe een driekoppige commissie in het leven te roepen, waarvoor Nicolaas Hinlópen, Everardus Scheidius en Joan Fortman werden aangezocht. Scheidius, die met een zwakke gezondheid kampte, liet echter niets van zich horen en Fortman weigerde aan het project zijn medewerking te verlenen. Het valt te begrijpen dat na de dood van Hinlópen in 1792 en na die van Scheidius in 1794, ook het plan om een Nederlandse grammatica vanwege de Maatschappij op te stellen niet werd uitgevoerd.

Fortmans betrokkenheid bij de Maatschappij is sinds de jaren negentig van de achttiende eeuw van lieverlede afgenomen. In de Handelingen – als ze al verschenen – komen we zijn naam niet meer tegen en het wekt dan ook geen verbazing dat hij in 1804 voor het lidmaatschap bedankte.

Van Joan Fortman zijn slechts een paar werken in druk verschenen. In de *Nieuwe Bydragen tot opbouw der Vaderlandsche Letterkunde* (Leyden 1763, blz. 353-390) verscheen zijn Nederlandse vertaling van één van de *Dissertationes anthologicae* (Lipsiae 1733) van Georg Christian Gebauer onder de titel 'Verhandeling over een ontelbaer nakroost van Duitsche woorden gesproten uit het stamwoord fee'. Ook vertaalde Fortman een niet bekroond, in het Latijn gesteld antwoord op de door de Maatschappij uitgeschreven prijsvraag 'In hoe verre kan men uit de overblijfsels van het Moesogotthisch en Angelsaxisch, tot opheldering der oudheid van het Nederduitsch, aantoonen, dat de grond onzer tale in de bovenvermelde te vinden is', verschenen in de *Werken van de Maetschappy der Nederlandsche Letterkunde te Leyden* (Leyden 1788, 1-67).

Zijn hoofdwerk vormen de *Dichtlievende Mengelingen* (Hoorn 1772), een bundel met gedichten waarin hij zich heeft bediend van oude woorden en spreekwijzen die toentertijd weinig of niet bekend meer waren. Kennis van dergelijke woorden achtte Fortman van belang, omdat een dichter hierdoor in staat werd gesteld zijn gevoelens beter onder woorden te brengen. Bovendien kon een dichter door gebruikmaking van dergelijke woorden de Nederlandse woordenschat zuiveren van bastaardwoorden.

Om te voorkomen dat zijn gedichten onbegrijpelijk zouden worden, liet Fortman op zijn eigen gedichten een groot aantal taal- en dichtkundige opmerkingen volgen. Daarin merkte hij onder andere op dat het taalgebruik van de Ouden – schrijvers uit de middeleeuwen – niet alleen zuiverder is dan de Nederlandse taal uit de achttiende eeuw, maar in sommige gevallen ook sierlijker. De reden waarom er in het Nederlands zoveel vreemde woorden voorkomen, vloeide volgens hem voort uit de onjuiste gedachte dat men alles wat uitheems is, ook beter acht.

Bij het vaststellen van de juiste betekenis van woorden en spreekwijzen kende Fortman grote waarde toe aan het vergelijken van de hedendaagse taal met die uit het verleden. Hierbij heeft hij zich, blijkens verwijzingen naar deze werken, in belangrijke mate laten inspireren door Balthazar Huydecopers *Proeve van Taal- en Dichtkunde* (1730) en Lambert ten Kates *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* (1723).

Wat opvalt bij lezing van de taalkundige opmerkingen, is de grote belezenheid die Fortman aan de dag legt in het werk van met name zestiende- en zeventiende-eeuwse literatoren, waarbij hij uit het (toneel)werk van Hooft, Bredero en Vondel het vaakst citeerde.

Invloed

Fortmans bijdrage aan de Nederlandse taalkunde is bescheiden: hij vertaalde een tweetal verhandelingen uit het Latijn en maakte deze zodoende toegankelijk voor een groter publiek. Zijn taalkundige ideeën heeft hij het duidelijkst geventileerd in de opmerkingen bij zijn eigen *Dichtlievende Mengelingen, verzeld van taal- en dichtkundige aanmerkingen* (1772), waarin hij zijn liefde betuigt aan zijn 'zielsvriendinnen': de taalkunde én de dichtkunde. Over deze opmerkingen werd met waardering gesproken door Matthijs Siegenbeek, terwijl de Harderwijkse hoogleraar Herman Tollius in zijn *Proeve eener Aanleiding tot de Nederduitsche Letterkunst* verscheidene malen eveneens goedkeurend naar deze opmerkingen verwees. Terzelfdertijd liet Witsen Geysbeek zich echter in kritische bewoordingen over het boek uit.

Fortmans verdiensten liggen met name in de rol die hij in de eerste twintig jaren van het bestaan van de Maatschappij op het terrein van de taalkunde speelde: hij beoordeelde verhandelingen en antwoorden op prijsvragen, was herhaaldelijk lid van de taalkundige commissie, leverde een belangrijke bijdrage aan de commissie die (het ontwerp voor) het woordenboek van de Maatschappij vorm moest geven en excerpeerde voor dat woordenboek verscheidene (literaire) werken.

Roland de Bonth
[januari 2010]

Voornaamste geschrift

Dichtlievende Mengelingen, verzeld van taal- en dichtkundige aanmerkingen. Hoorn: T. Tjallingius, 1772.

Belangrijkste secundaire literatuur

F.K.H. Kossmann: *Opkomst en voortgang van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*. *Geschiedenis van een initiatief*. Leiden, 1966, p. 83-85.
Igor van de Bilt: 'Adriaan Kluit (1735-1807) als lexicograaf'. In: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 22 (2004), p. 1-31.
Herman Tollius, *Proeve eener Aanleiding tot de Nederduitsche Letterkunst*. Ingeleid en bezorgd door Roland de Bonth. Amsterdam/Münster, 2007.
Roland de Bonth: "*Hoe nader aan de bron, hoe onberoerder nat*." Joan Fortmans *Dichtlievende Mengelingen* (1772). In: *Ontheven aan de tijd*.

Linguïstisch-historische studies voor Jan Noordegraaf bij zijn zestigste verjaardag. Amsterdam/Münster, 2008, p. 105-114.

Locatie archief

Er is geen Fortman-archief bekend.

Locatie brievencollecties

Brieven van Joan Fortman zijn te vinden in het archief van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Frings, T.

Frings, Theodor *23 juli 1886 Dülken; † 6 juni 1968 Leipzig, Duits filoloog (taalkundige, literatuurgeleerde en tekstuitgever), die als germanist het Nederlands systematisch in zijn studie betrok. Een van de belangrijkste beoefenaars van de taal- en literatuurwetenschap in de twintigste eeuw.

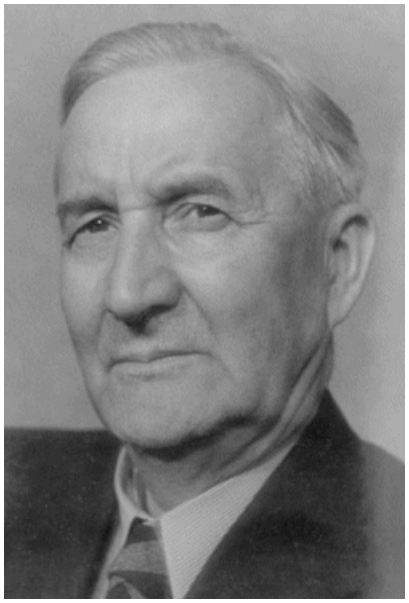

Frings werd als oudste van vier kinderen geboren in een stadje dicht bij de Nederlandse grens ten oosten van Roermond. Hij verloor al vroeg zijn vader, die boekbinder was. Hij bezocht de Oberrealschule (een soort HAVO) in het nabije Mönchengladbach en moest aanvullende examens afleggen om het voor de toegang tot de universiteit vereiste ‘Abitur’ te behalen. Van 1906 tot 1911 studeerde hij te Marburg de vakken Duits, Engels en Frans, met een onderbreking in het zomersemester 1907, waarin hij te Leipzig studeerde. Hij promoveerde in 1911 te Marburg bij Ferdinand Wrede met *Studien zur Dialektgeographie des Niederrheins*

zwischen Düsseldorf und Aachen, als boek verschenen in 1913. Hij was dan enige tijd leraar in Bonn en er tegelijk assistent van Johannes Franck bij het *Rheinisches Wörterbuch*. In 1915 habiliteerde hij zich te Bonn met een studie *Die rheinische Accentuierung*, die het jaar daarop als boek verscheen. In 1917 werd hij te Bonn tot extraordinarius benoemd en twee jaar later, nadat hij een aanbod om in Freiburg opvolger van Friedrich Kluge te worden had afgewezen, tot gewoon hoogleraar. Hij richtte samen met de historicus Hermann Aubin te Bonn het Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande op en ontwikkelde er de z.g. cultuurmorfologische methode, die in de taalkunde en andere geesteswetenschappen zeer vruchtbaar zou worden. In 1927 aanvaardde hij het aanbod van een leerstoel met hoog aanzien te Leipzig: die van Eduard Sievers, die na een interregnum van Friedrich Neumann vrij was gekomen. Hier zou hij blijven werken tot aan zijn plotselinge dood, als productief wetenschapper, als wetenschapsorganisator en als centrale figuur in een school van dialectologen, historisch-taalkundigen, lexicografen en mediëvisten. In een bombardement op Leipzig in de nacht van 3 op 4 december 1943 gingen de volledige verzameling van het door hem gestichte *Obersächsisches Wörterbuch*, een collectie kaarten van Zuidnederlandse dialecten met commentaren, de manuscripten van een volledig woordenboek, van een rijm- en formulestudie van Veldekes *Servatius*, een taalanalyse van de fragmenten van dat werk evenals een reeks studies over de taal van diens liederen verloren. Dat alles werd na de oorlog opnieuw opgebouwd. In die tijd ging Frings belangrijke nieuwe functies in de organisatie van het wetenschappelijk bedrijf in de DDR vervullen: in 1948 werd hij president van de Sächsische Akademie der Wissenschaften te Leipzig en in 1952 directeur van het Institut für deutsche Sprache und Literatur bij de Deutsche Akademie der Wissenschaften te Berlijn, waarvan hij sinds 1946 lid was. Daar kon hij o.a. bereiken dat het *Deutsches Wörterbuch* van Jacob en Wilhelm Grimm met succes werd afgesloten. Onder de vele eerbewijzen die Frings ten deel vielen, vernoemen we slechts zijn drie eredoctoraten: van de universiteiten van Amsterdam (1937), Gent (1962) en Leipzig zelf (1966). Frings was getrouwd met de eveneens aan de Nederrijn opgegroeide Hedwig Schmitz, die hem slechts enkele maanden overleefde. Ze hadden twee kinderen, een dochter, die jong stierf, en een zoon, die in de Tweede Wereldoorlog in een onderzeeër omkwam.

Ontwikkeling en karakterisering

De activiteit van Frings als neerlandicus is niet te scheiden van zijn werk als germanist. Zijn moedertaal was het dialect van het Nederrijnse Dülken in de Zuidnederfrankische strook die de voortzetting van het Limburgs is. ‘Der Grundstock der Sprache Veldekes war auch die Sprache meiner Mutter, meine Muttersprache. Hochdeutsch habe ich nicht ohne Mühe gelernt.’ Die afkomst en de gelukkige keuze van Marburg als studielocatie hebben grotendeels zijn wetenschappelijke ontwikkeling bepaald. In Marburg bevond zich de belangrijkste Duitse dialectologische onderneming, de *Sprachatlas des deutschen Reichs* van Georg Wenker en Ferdinand Wrede, bij wie hij over een dialectologisch onderwerp van zijn geboortestreek kon promoveren, maar tegelijk ook al een inzicht kon verwerven in de opbouw van het Duitse dialectologische landschap en in expansiologische methodes. In Marburg doceerde ook Friedrich Vogt, die juist in Frings' studietijd een nieuwe uitgave van het boek met de vroege Middelhoogduitse minnelyriek *Des Minnesangs Frühling*

voorbereidde, die in 1911 verscheen. Daarin staan de liederen van Veldeke voor het eerst in een Oudlimburgse versie die gebaseerd is op de taal van de in de voorafgaande jaren ontdekte oude Servatiusfragmenten.

De vroege Bonnse jaren brengen een toepassing van het in Marburg geleerde op het Rijnland. Dit wordt als een door vernieuwingen vanuit het zuiden overspoelde 'Aufbruchslandschaft' herkend. In een meesterlijke vroege synthese (1919) wordt ook het Limburgs daarbij betrokken. Intussen had Frings al een boekje *Über die neuere flämische Literatur* (1918) gepubliceerd, dat echter een buitenbeentje in zijn oeuvre zou blijven, en samen met de Vlaamse germanist Jozef Vandenheuvel, die als krijgsgevangene bij een Bonnse tuinder te werk was gesteld, had hij in opdracht van de Preußische Akademie der Wissenschaften in krijgsgevangenenkampen een reeks opnamen van Zuidnederlandse dialecten gemaakt. Ze verschenen in 1921 in boekvorm.

De in Bonn ontwikkelde cultuurgeografische methode ziet een regio als een dynamisch en gedifferentieerd geheel, dat zijn gestalte door invloeden van buiten en van binnen ontvangt. Deze worden door de historicus blootgelegd. Zij manifesteren zich niet alleen in de geografie van de dialecten, maar ook in die van allerhande uitingen van het volksleven evenals in die van de regionaal gebonden hogere cultuur, die door de kunsthistoricus zichtbaar kan worden gemaakt. Al deze disciplines zijn te integreren in een 'Kulturraumforschung', die de geografische kaart als belangrijk werkinstrument gebruikt. Het hoogtepunt van de Bonnse activiteit op dit gebied is het boek *Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden* van 1926 met de delen *Geschichte* (Aubin), *Sprache* (Frings) en *Volkskunde* (Josef Müller). In Leipzig wordt de methode dan toegepast op een cultuurlandschap dat op een totaal andere manier tot stand is gekomen, door migratie en bevolkingsvermenging, ook met anderstalige groepen: *Kulturräume und Kulturströmungen im mitteldeutschen Osten* van 1936 door Wolfgang Ebert, Rudolf Kötschke, Theodor Frings, Käthe Gleißner, Gerhart Streitberg.

Dat Middelduitse oosten is het landschap van Luther dat als zodanig een belangrijke rol gespeeld heeft in de wording van het Duits als cultuurtaal. Frings streefde wat dit punt betreft een synthese na, maar moest om die te bereiken na voornamelijk de klankleer nu ook intensief de woordenschat in zijn taalhistorisch-geografisch onderzoek betrekken. Zijn bijzondere belangstelling ging daarbij (ook in samenwerking met de romanist Walther von Wartburg) uit naar het Romaanse leengoed en het christelijke erfgoed (o.a. *Germania Romana*, 1932 en *Antike und Christentum an der Wiege der deutschen Sprache*, 1949). Dat zijn onderwerpen met een Europese dimensie, en zo worden ze ook behandeld, met een even intensieve belangstelling voor het Nederlandse als voor het Duitse taalgebied. De gebalde taalhistorische synthese, waarin het aandeel van de kaarten even belangrijk is als dat van de tekst, verscheen in 1948: *Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache*, en werd in latere drukken nog bijgewerkt. De eigen positie van het Nederlands had hij vooraf in 1944 al in een afzonderlijk boekje behandeld: *Die Stellung der Niederlande im Aufbau des Germanischen*.

De laatste fase in Frings' taalkundig werk kreeg haar impulsen van de lectuur van Hermann Teucherts boek *Die Sprachreste der niederländischen Siedlungen des 12. Jahrhunderts* van 1944. Bedoeld zijn de voortzettingen van de Nederlandse koloniën in de buurt van de Weser- en Elbemondingen en vooral in de mark Brandenburg en omgeving. Frings publiceerde daarover in *Niederdeutsche Mitteilungen* 6 (1950), 28-53 een uitvoerige recensie, die tot een aanzet van een eigen onderzoek uitgroeide.

Zestien jaar later verscheen dan een in samenwerking met Gotthard Lerchner geschreven boek waarin de woordgeografische opbouw van het Nederlands-Nederduitse gebied in het grotere geheel van het Germaans behandeld wordt. Die opbouw bestaat uit een aantal 'Wortverbände', complexen van woorden met benaderend identieke verspreiding. Daarin vormt het Nederlandse complex samen met het Oostnederduitse het uitgangspunt van de verdeling. Uiteindelijk heeft Frings de verdere uitwerking van deze thematiek aan zijn leerling Lerchner overgelaten. Wel heeft hij in deze periode samen met Elisabeth Karg-Gasterstädt nog een aantal afleveringen van het door hem gestichte grote *Althochdeutsches Wörterbuch* verzorgd en ander lexicografisch werk gestimuleerd, maar het grootste deel van zijn energie besteedde hij nu toch aan de studie van middeleeuwse literatuur, vooral aan het werk van Hendrik van Veldeke.

In de tijd vóór de Tweede Wereldoorlog zijn studies van zijn hand over middeleeuwse letterkunde nog niet talrijk. Wel is Veldeke van het begin af (1919) vertegenwoordigd. Een hier niet direct interesserende, maar belangrijke episode in Frings' mediëvistisch werk hebben zijn bemoeienissen met de Europese heldenepiek gevormd. In zijn studie van Veldeke speelt de geografische invalshoek, die in zijn zuiver taalkundig werk al zo dominant aanwezig is, een even belangrijke rol. Dat betekent enerzijds dat diens werken in een Rijn-Maaslandse traditie gesitueerd worden, waarover Frings trouwens heel wat heeft gepubliceerd, anderzijds dat het hem erop aankwam, de overgeleverde Veldeke-teksten in hun oorspronkelijke taalgestalte te herstellen. Die was een Limburgse literatuurtaal, die gezien werd als een schakel uit de in elkaar overgaande dialectgebieden tussen de Schelde en de Main. Na een reeks grotendeels mislukte pogingen van voorgangers zag Frings in de taalkundige analyse van de fragmenten van een Limburgs Servatiushandschrift van omstreeks 1200, aangevuld met zijn dialectologische en taalhistorische kennis van het Rijn- en Maasland, een solide basis om het hele werk van de dichter kritisch opnieuw uit te geven. In 1940 verscheen een uitgave van *Des Minnesangs Frühling* met de liederen van Veldeke in de taalvorm waarin Frings ze gestoken had. Na de catastrofe van 1943 werd de taalkundige analyse van de Servatiusfragmenten in samenwerking met Gabriele Schieb herschreven en in 1946 gepubliceerd. Beide geleerden bezorgden in 1947 een nieuwe uitgave van de liederen met een uitvoerig commentaar. In 1956 volgde de *Sente Servas* en in 1964 de *Eneide*, een uitgave waarvan Schieb 'die Last der kritisch-technischen Bearbeitung' gedragen heeft. En tussendoor verschenen dertien genummerde Veldeke-studies, verder een boek *Drei Veldekestudien* (1949) en nog een paar artikelen, waaronder een verweerschrift van Frings tegen Jozef van Mierlo, die hun Veldeke-concept had aangevallen.

Het Veldekeprobleem was voor Frings vooral een taalprobleem. De liederen zijn overgeleverd in Westopperduitse handschriften, maar bevatten duidelijke 'Nederlandse' residuen, de Servaas is overgeleverd in een laat vijftiende-eeuws Limburgs handschrift en voor een klein deel in fragmenten van de heel oude Limburgse codex, de Eneasroman in zeven min of meer volledige handschriften en fragmenten van nog andere, dat alles gespreid over het hele Hoogduitse gebied. Wel weten we dat er een Limburgs-Nederrijnse oerversie bestaan heeft. Frings heeft, niettegenstaande de overlevering dus zeer sterk divergeert, onverstoorbaar vastgehouden aan zijn concept van een Veldeke die zijn volledig werk in een Limburgse literatuurtaal heeft geschreven en het ook dank zij de hulp van Gabriele Schieb tot een goed einde gebracht. Zijn taalkundige onverstoorbaarheid belette hem echter niet, ook oog te hebben voor literairhistorische problemen, vooral die welke

met Veldekes liedkunst te maken hebben: haar inbedding in de Duits-Nederlandse en de Europese minnezang (waarbij ook Hadewijch werd betrokken) en de ontwikkeling van de lyricus Veldeke zelf.

Invloed en evaluatie

De invloed van Frings op de studie van de dialecten en de taalgeschiedenis, ook buiten het Duitse taalgebied, is groot geweest. Dat betreft in de eerste plaats de interpretatie van taalkaarten. De expansiologische methode is door hem niet uitgevonden (zijn voorbeeld was Wrede), maar ze is door hem op een briljante manier tot ontwikkeling gebracht. Bij ons zijn Grootaers, Kloeke en Heeroma duidelijk aan hem schatplichtig. Ook zijn datering van het totstandkomen van taallandschappen (hij benadrukt het belang van de latere middeleeuwse territoria en staat afwijzend tegen de invloed van Germaanse stamgrenzen) heeft tot navolging geleid. Dat geldt verder ook voor de cultuurmorfologische aanpak (de voorganger van het Amsterdamse Meertens Instituut is in de jaren dertig tot vijftig uitgebouwd naar het model van het Bonnse instituut). Het idee dat de geschiedenis van een taal vanuit zijn dialectgeografie beschreven kan worden, heeft hij in de praktijk gebracht. Het heeft bij ons ook herhaaldelijk tot navolging geleid, maar wel nooit tot een taalhistorisch handboek. Zijn oorspronkelijke bijdrage tot de stratigrafie en de geografie van de leenwoordenschat heeft ook als model gefungeerd (bij ons o.a. bij Weijnen). Vanuit Nederlands perspectief is verder van groot belang de verspreiding van het inzicht dat taalhistorisch onderzoek zich niet door betrekkelijk recente politieke grenzen mag laten ophouden. Dat geldt ook voor de studie van de middeleeuwse letterkunde.

In de tweede helft van de twintigste eeuw is zijn invloed duidelijk geringer geworden. Dat is gedeeltelijk het gevolg van verschuivingen van zwaartepunten in het onderzoek en van theoretische en methodische vernieuwingen, die de latere Frings overigens ook niet meer heeft geassimileerd. Maar daarnaast is er ook kritiek gekomen op zijn werkwijze en op datgene wat hij als de resultaten ervan beschouwde: zijn vermeende verwaarlozing van het historisch bronnenmateriaal (Frings heeft echter spoedig ingezien dat hij hier een achterstand had in te halen en heeft zelfs nog bijgedragen aan de ontwikkeling van de methodiek van het bronnenonderzoek) en zijn te recente dateringen van bepaalde verschijnselen. Zijn steeds toenemende neiging om met forse hand grote lijnen te trekken maakt zijn stellingen minder falsifieerbaar. Zijn Veldeke-reconstructies, kritische uitgaven met als doel, niet zozeer de tekst van een archetype, maar wel het taalproduct van een dichter terug te winnen, worden de laatste decennia meestal sceptisch beoordeeld, hoewel ze een hele reeks voorlopers hebben gehad, die ze ongetwijfeld kwalitatief overtreffen. De huidige mediëvistiek houdt zich graag zo precies mogelijk aan de overlevering van de teksten.

J. Goossens
[maart 2004]

Voornaamste geschriften

Het volgende lijstje bevat slechts titels die uitsluitend of overwegend aan Nederlandse onderwerpen zijn gewijd, en verder een paar titels van verzameld werk.
(met J. van Ginneken): 'Zur Geschichte des Niederfränkischen in Limburg'. In: *Zeitschrift für deutsche Mundarten* 1919, p. 97-208.
(met J. Vandenheuvel): *Die südniederländischen Mundarten. Texte, Untersuchungen, Karten. Teil I: Texte.* Marburg, 1921.
Die Stellung der Niederlande im Aufbau des Germanischen. Halle (Saale), 1944.
Sprache und Geschichte I, II, III. Halle (Saale), 1956.
(met G. Lerchner): *Niederländisch und Niederdeutsch. Aufbau und Gliederung des Niederdeutschen.* Berlin, 1966.
Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (Halle) 91 (1971) (met verzamelde opstellen, een herdenkingsartikel door R. Grosse, de bibliografie vanaf 1956, een lijst van de onderscheidingen van Frings en van elders verschenen herdenkingsartikelen).

Belangrijkste secundaire literatuur

De volledige bibliografie tot 1956 staat in: *Fragen und Forschungen im Bereich und Umkreis der germanischen Philologie. Festgabe für Theodor Frings zum 70. Geburtstag 23. Juli 1956.* Berlin, 1956, p. 399-427. Het vervolg in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (Halle) 91 (1971), p. 239-249 en 558.
H. Aubin: 'Gemeinsam Erstrebtes. Umrisse eines Rechenschaftsberichtes'. In: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 17 (1952), p. 305-331.
L. Grootaers: 'Theodor Frings'. In: *Orbis* 5 (1956), p. 268-271.
J. Goossens: 'Theodor Frings en de Nederlandse dialectologie'. In: *Leuvense Bijdragen* 57 (1968), Bijblad, p. 95-102.
H. Kolb: 'Theodor Frings 23.7.1886-6.6.1968'. In: *Jahrbuch für Internationale Germanistik* 2 (1970), p. 179-202.
J. Erben: 'Theodor Frings, 1886-1968'. In: *Bonner Gelehrte. Beiträge zur Geschichte der Wissenschaften in Bonn.* Bonn, 1970, p. 113-119.
M. Zender: 'Gedenkworte für Theodor Frings'. In: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 34 (1970), p. 1-8.
G. Schieb: 'Theodor Frings, Dülken 23 juli 1886 - Leipzig 6 juni 1968'. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1970-1971, p. 44-53.
R. Grosse: 'Theodor Frings (1886-1968)'. In: *Namhafte Hochschullehrer der Karl-Marx-Universität Leipzig* 3. Leipzig, 1983, p. 5-14.
H. Brinkmann: 'Aufbruch in Bonn. Zum hundertsten Geburtstag von Theodor Frings'. In: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 50 (1986), p. X-XIX.
H. Malige-Klappenbach: 'Theodor Frings 23.7.1886-6.6.1968. Zu seinem 100. Geburtstag'. In: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 50 (1986), p. XX-XXX.

Locatie archief en brievencollecties

Archiv der Berlin-Brandeburgischen Akademie der Wissenschaften, Jägerstrasse 22-23,
D-10117 Berlin, http://archiv.bbaw.de (zoeken op archivbestaende en/of abtnachlaesse). Het archief omvat 23,8 strekkende meter en bevat onder meer een omvangrijke collectie overdrukken, en ook correspondentie. Het is toegankelijk.

Ginneken, J.J.A. van

Ginneken, Jacobus Joannes Antonius van,* 21 april 1877 Oudenbosch; † 20 oktober 1945 Nijmegen, linguïst, letterkundige en katholiek voorman. Vooral werkzaam op het gebied van de psycholinguïstiek, taalsociologie en taalbiologie. De vruchten van zijn rijke priesterleven zullen wij hier niet behandelen. Wij beperken ons tot de linguïst Van Ginneken.

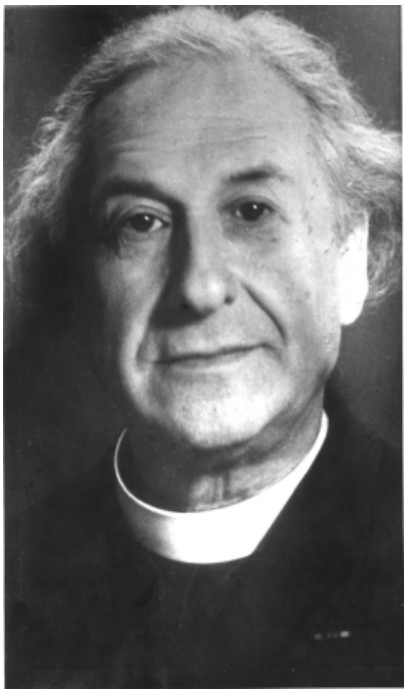

Zijn vader was bierbrouwer, zijn moeder een eenvoudige, maar vastberaden vrouw, die nadat haar echtgenoot dodelijk verongelukt was, de opvoeding van haar drie kinderen als haar voornaamste taak zag. Jacques was in haar ogen voorbestemd om de bierbrouwerij te zijner tijd over te nemen. Daarom kwam hij terecht op de handelsschool in Katwijk. Doordat hij zich evenwel geroepen voelde om priester te worden bezocht hij het r.k. gymnasium Sint Willibrord eveneens te Katwijk en studeerde daarna nog twee jaar aan het kleinseminarie te Culemborg om in 1905 in te treden bij de jezuïeten. Zijn noviciaat deed hij in Huize Mariëndaal te Grave en zijn filosofie van 1899 tot 1902 in het Berchmanscollege te Oudenbosch. Vanaf 1902 studeerde hij Nederlands in Leiden, waar hij in 1907 zijn doctoraat cum laude behaalde op het proefschrift *Principes de linguistique psychologique* met als promotor C.C. Uhlenbeck. Na die promotie deed hij zijn theologische studies aan het Collegium Maximum te Maastricht, waarna zijn priesterwijding in 1910 volgde. Overeenkomstig de onderwijstraditie van de jezuïeten werd hij leraar Nederlands aan het

Canisiuscollege in Nijmegen. Over het onderwijs in het Nederlands schreef hij verschillende boeken, zoals *Als ons moedertaalonderwijs nog ooit gezond wil worden* (1917), *Leergang der Nederlandsche taal* met daarin *De roman van een kleuter* (1917) en *De Regenboogkleuren van Nederlands taal* (1917). Buiten die didactische werken bezorgde hij ook een groots opgezet *Handboek der Nederlandsche taal*. In 1916 wordt hij lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen. De beschouwingen in zijn *Handboek* over de taal van de joden waren er de directe aanleiding toe dat de gemeenteraad van Amsterdam in 1919 de voordracht van het curatorium van de universiteit van Amsterdam om Van Ginneken tot opvolger van Jan te Winkel te benoemen naast zich neerlegde. In 1923 werd hij aan de pas gestichte katholieke universiteit van Nijmegen hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde, de vergelijkende Indo-Germaanse taalwetenschap en het Sanskriet. Dat bleef hij, ondanks een voortdurend lijden aan de tuberculose, tot een hersenbloeding hem in 1945 fataal werd.

Van Ginneken is een man van uitersten geweest. Zelf noemde hij zich 'Gods verwende kind'. In de ogen van anderen was hij een 'teken van tegenspraak' (Hagen), 'legendarisch, grillig en kleurrijk' (Rogier), en zijn optreden was voor sommigen 'schitterend en schetterend' (Gerard Brom). Uit zijn geschriften doemt het beeld op van een man met tintelende intuïties en bekoorlijke visies, met een brede belangstelling en visionaire blik. Maar, hij was ook een wetenschappelijke opportunist die meedeinde op het succes van een nieuw taalkundig paradigma en dat ook weer met de snelheid van het licht herriep of inruilde als het in zijn beschouwingen paste. Hij was niet bang zijn mening te herzien, kon fors uithalen naar anderen, maar was overgevoelig voor hun kritiek. Een wonderlijke wetenschappelijke nieuwsgierigheid zorgde ervoor dat hij alles wat hij wist tot een grote synthese wilde verbinden. Opmerkelijk daarbij was dat hij weliswaar wetenschappelijk nieuwsgierig was, maar feitelijk geen wetenschappelijke twijfel kende, waardoor hij al te vaak te speculatief en te snel was in zijn conclusies. Zijn leerling en latere opvolger, A. Weijnen, vertelde in een interview met P.C. Paardekooper zelfs dat hij onverantwoord omsprong met zijn materiaal en weer anderen getuigden dat hij de acribie van de filoloog miste. Desondanks was hij een veelzijdig geleerde die meeslepend kon vertellen en schrijven en die met een enkele penseelstreek de gecompliceerdste zaken raak wist te typeren. Op zijn werklust en productiviteit stond geen maat. Omstreeks 700 artikelen, besprekingen, boeken, brochures enz. liet hij ons na. In het debat was hij kinderlijk naïef, onstuimig, eigengereid, ongedurig en op het autoritaire af. God gebruikte hij bij herhaling als autoriteitsargument o.a. in het spellingdebat tegen de aanhangers van Kollewijn. Het wapen dat humor heet en dat tegenstellingen verzacht en oneffenheden glad strijkt, behoorde jammer genoeg niet tot zijn instrumentarium.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

In 1904 verschijnt in de *Leuvense Bijdragen* een omvangrijk artikel van Van Ginneken, getiteld 'Grondbeginselen der psychologische taalwetenschap'. Een Franse versie hiervan *Principes de linguistique psychologique* verdedigt hij in 1907 als zijn proefschrift, dat een grote synthese is van taalkunde en psychologie (Elffers, Hagen), maar dat volgens Van Haeringen 'meer geprezen dan gelezen' is. Uit dit proefschrift blijkt dat voor Van Ginneken de ideale taalwetenschap de contemporaine, psychologische en sociologische geschiedenis van de moedertaal is. Omwille van

de duidelijkheid zij hier benadrukt dat algemene taalwetenschap ten tijde van Van Ginneken bijna synoniem was met taalpsychologie.

De ontwikkeling van de linguïst Van Ginneken loopt niet van de taalpsychologie naar de taalsociologie en vandaar naar de taalbiologie. De psychologie bleef voor hem de basis voor alle taalkundig onderzoek. In zijn proefschrift gebruikt hij in elk geval alle beschikbare benaderingen en niet alleen de voorstellings- en associatiepsychologie die het menselijk bewustzijn als onderzoeksobject hebben. Ook de pathologisch georiënteerde psychologie, de fysiologische psychologie met haar waarnemings- en geheugenexperimenten en de pragmatische en functionalistische richting in de psychologie maakt Van Ginneken tot zijn bondgenoten. De psychologie is voor hem leverancier voor verklaringen van taalfeiten. In zijn *Principes* is Van Ginneken op zoek naar een psychologisch fundament voor de leer van de woordsoorten. In het laatste deel van dat werk concentreert hij zich dan niet langer op de synchrone fundering van de taalcategorieën, maar op de verklaring van de diachrone veranderingsprocessen. Het vernieuwende hiervan is dat Van Ginneken voor de verklaring van de klankwetten zelf, en niet alleen voor de uitzonderingen daarop, een beroep deed op onbewuste psychische factoren naar analogie van de psychopathologie. Hoewel de *Principes* een indrukwekkende synthese zijn van taalkunde en psychologie, hoewel het boek hem in een klap wetenschappelijk ook internationaal vermaard maakte, hoewel het werk uitzonderlijk origineel is, heeft het geen school gemaakt.

Met de twee delen van zijn *Handboek der Nederlandsche Taal* (1913-1914) betreedt Van Ginneken het terrein van de taalsociologie, een onderdeel van de taalkunde dat onderzoekt, in de woorden van Van Ginneken, wat in mensen gebeurt als gevolg van hun onderlinge gezelschap, hun inwerking op elkaar, hun aaneensluiting tot groepen, hun onderlinge verhouding in zo'n groep en ten slotte de verhouding van die groepen tot elkaar. Deel I verscheen in 1913 en behandelt de dialecten en het Nederlands buiten het centrum van het taalgebied, maar ook de zogenaamde familietaalgroepen als kindertaal, studententaal, taal van vrouwen en van mannen en ook de taal van de bejaarden. In deel II (1914) komen dan aan de orde de vaktalen en de groepstalen. Van die laatste noemen wij: de taal van katholieken, protestanten en van joden, de taal van socialisten, van fascisten en van drankbestrijders enz.

Vanaf 1925 koppelde Van Ginneken de historische taalwetenschap aan de genetische wetenschap. Hij was ervan overtuigd dat de biologie van invloed was op de taalklanken. Ook erfelijkheid speelt een rol bij het produceren daarvan. De hoofdoorzaak van de spontane klankwetten moesten volgens hem in die erfelijkheid gezocht worden. Dat probeert hij te bewijzen in *De oorzaken der taalverandering* (vooral in de derde druk 1930) en in *Ras en taal* (1935). Bij dit alles ging Van Ginneken ervan uit dat ieder menselijk ras een verschillende articulatiebasis heeft. Allerlei parallelle verschijnselen tussen niet verwante talen en Nederlandse dialecten waarvoor nog nimmer een verklaring was gevonden, verklaarde hij nu in een keer met een substraattheorie. In de oertijd waren volgens hem Preslavische horden met hun eigen articulatiebasis op Nederlands grondgebied neergestreken. Het is hun articulatiebasis geweest die een stempel gedrukt heeft op de dialecten op de Veluwe, in de Betuwe, in Brabant en in Zuid-Limburg. In een uitvoerig artikel in *Onze Taaltuin* van 1934 schreef hij over de mouillering van bepaalde consonanten in een groep Nederlandse dialecten waarin hij concludeerde: ‘Het staat hiermee dus vast, dat de moulleering in onze Nederlandsche dialecten volkomen vergelijkbaar is ... met de mouilleering in de Slavische talen’.

Geen van zijn leerlingen heeft de voetstappen van Van Ginnekens preslavismetheorie gedrukt, zodat het paradigma feitelijk al geheel op zijn retour was toen Van Ginneken overleed.

En dan is er ook nog de dialectoloog Van Ginneken. Zelf noemde hij de dialectologie zijn jeugdliefde. Weijnen is niet mals in zijn kritiek op de bewonderde leermeester en veroordeelt diens taalgeografische methode die van volledig betrouwbare open taalkaarten onbetrouwbare isoglossekaarten of gesloten kaarten maakte. Als dialectoloog is Van Ginneken vooral stimulerend geweest voor zijn leerlingen door in 1932 samen met Overdiep het tijdschrift *Onze Taaltuin* op te richten en hun een eigen dialectologisch forum te bieden. Tot 1942, toen het werd opgeheven, verschenen hierin ook van zijn hand prachtige dialectologische opstellen en studies. Genoemd moet in het kader van de dialectologie ook worden Van Ginnekens kruistocht tegen de alfabetische ordening van het dialectwoordenboek, die hij als buitengewoon onpraktisch en onnatuurlijk ervoer. Hij was een groot bewonderaar van de woordveldtheorie van Jost Trier en had daardoor een absolute voorkeur voor een ideologische ordening. In deel 2 van het postuum verschenen *Drie Waterlandse dialecten* (1954) heeft hij de woordenschat dan ook ideologisch gerangschikt.

Ook op het terrein van de spelling van het Nederlands was Van Ginneken geen uitgebluste vulkaan. Hij heeft in twee spellingscommissies gezeten (1916 en 1932) en zich daarin niet onbetuigd gelaten. Aanvankelijk was hij voorstander van de vereenvoudigde spelling van Kollewijn, hetgeen al blijkt uit een stelling bij zijn proefschrift. In 1928, vlak na het eerste internationale congres van linguïsten in Den Haag, waar hij kennis maakte met de fonologie van Trubetzkoj en Jakobson, wordt hij een fel tegenstander van de Kollewijners. Hij spreekt zelf in dit verband van zijn bekering. In de *Grondbeginselen van de schrijfwijze der Nederlandsche taal* (1931) noemt hij de aanhangers van Kollewijn zelfs ‘domme ezels, niet waard geschopt en getrapt te worden’.

Zijn hele leven heeft Van Ginneken betoogd dat taal- en letterkunde een waren. Aan die letterkunde als onderdeel van zijn leeropdracht besteedde hij weinig tijd en als hij er dan al colleges in gaf, ging het meer over stilistiek dan over de literaire traditie. Hij doceerde over Vondel, Perk, Boutens en Kloos en vooral ook over de *Imitatio Christi*. Van dat laatste werk probeerde hij, dwars tegen de communis opinio in, aan te tonen dat Geert Grote de geestelijk vader van dat werk was.

Invloed

Naar Jacques van Ginneken is geen prijs, leerstoel of instituut genoemd. Een standbeeld als voor Post en Rogier zat er voor hem in Nijmegen evenmin in. En geen werk van zijn hand is tot soortnaam geworden. Veertig jaar voerde hij het hoogste woord in het taalkundig debat, maar zijn gedachtegoed en werken zijn vergeten. De man van verleidelijke en gedurfde hypothesen die tot tegenspraak prikkelden, heeft velen geïnspireerd, maar niet tot navolging. Zijn leerlingen (Dols, Van de Holmberg-Bot, Mandos, Tans, Weijnen, Wils) prijzen hem om de vergezichten die hij hun liet zien en om de actualiteit van zijn kennis. Hij wist wat er internationaal gebeurde, waardoor zij altijd een voorsprong hadden. Maar dat weerhoudt Weijnen er in 1993 niet van op te merken: ‘Als je nu (...) om positieve blijvende bijdragen van Van Ginneken vraagt, dan is het vrij moeilijk om na zijn dissertatie iets te vinden’.

En ook Van Haeringen is in dit verband ondubbelzinnig: Ondanks zijn grootse visie en eruditie, ondanks het feit dat hij een van de zeer groten is geweest in de taalwetenschap beheerste hij geen tijdvak en behoorde zijn werk niet tot de onmisbare geestelijke bagage van iedere taalkundige. Foolen en Noordegraaf zijn wat milder in hun oordeel wanneer zij betogen dat Van Ginneken het gezicht van de taalwetenschap in Nederland in de eerste helft van de 20ste eeuw mede bepaalde. Door de bank genomen is er grote bewondering voor wat hij presteerde en afkeuring om wat hij zich op bepaalde punten veroorloofde (Hagen). Van Ginneken heeft nog uitsluitend historische betekenis. Zijn werk is door de tijd ingehaald. Hij wordt niet meer geciteerd en monumenten heeft hij niet achtergelaten.

[P.G.J. van Sterkenburg
april 2006]

Voornaamste geschriften

Principes de linguistique psychologique. Parijs, Amsterdam en Leipzig, 1907.
Handboek der Nederlandsche taal I[2], II. 's-Hertogenbosch, 1928; Nijmegen, Malmberg, 1913-1914.
De roman van een kleuter. Nijmegen, Malmberg, 1917.
De oorzaken der taalveranderingen. Derde omgewerkte druk. Amsterdam (Mededelingen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Deel 69, serie A, nr.1), 1930.
Ras en taal. Amsterdam, Noord-Hollandsche Uitgevers-Maatschappij (VKA, Lett. N.R. Deel XXXVI), 1935.
De studie der Nederlandsche streektalen. Amsterdam, Elsevier. (Hoekstenen onzer Volkskultuur, Derde Reeks, Deel I), 1943.

Belangrijkste secundaire literatuur

Haeringen, C.B., *Jaarboek der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen 1945-1946,* blz. 221-230.
Weijnen, A.A., *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1946-1947,* blz. 50-61, 1948.
Brom, Gerard, 'Pater van Ginneken'; in: *Roeping* 31, 1955-1956, blz. 273-288.
Berns, Jan en P.C. Paardekooper, Ongepubliceerd interview met A.A. Weijnen. Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Leiden 1993.
Elffers, Els, 'Van Ginneken als psycho-syntheticus'; in: Foolen en Noordegraaf 1996, blz. 51-80.
Foolen, Ad, Jan Noordegraaf (Eds.), *De taal is kennis van de ziel. Opstellen over Jac. Van Ginneken (1877-1945)*. Nodus Publikationen, Münster, 1996.
Stroom, Gerrold van der, 'De taalbiologie van Jac. Van Ginneken'; in: Foolen en Noordegraaf 1996, blz.93-118.
Hagen, Toon, 'Jacques van Ginneken; in: *Nijmeegse Gezichten. Vijfenzeventig jaar Katholieke Universiteit*, Nijmegen 1998, blz. 20-29.

Locatie archief

In het Archief van de Nederlandse Provincie der Jezuïeten archief@jezuieten.org bevindt zich een bijzondere collectie van 2,2 meter onder de titel ‘Jac. Van Ginneken, S.J., hoogleraar aan de katholieke universiteit Nijmegen, 1877-1945’. Har Brok ordende in de jaren zestig van de vorige eeuw het wetenschappelijk archief van Van Ginneken, dat berustte bij de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde, vervolgens bij de vakgroep Algemene Taalwetenschap en Dialectologie van de Radboud Universiteit Nijmegen en thans bij het Meertens-instituut te Amsterdam. J. Renders bezorgde een verzameling-Van Ginneken met daarin bibliografische gegevens over de jaren 1937-1954 aan het Katholiek Documentatiecentrum te Nijmegen www.kdc.kun.nl.

Gomperts, H.A.

Gomperts, Henri Albert *26 december 1915 Amsterdam; † 18 september 1998, dichter, essayist, literair criticus. Als universitair letterkundige schreef hij een afgewogen betoog over een literatuurwetenschap die leesbaar én controleerbaar is.

Hans Gomperts was de zoon van een advocaat en leek voorbestemd om ook jurist te worden. Hij deed Gymnasium Alfa op het Amsterdamse Vossius Gymnasium en ging in diezelfde stad rechten studeren. Al spoedig bleek zijn literaire belangstelling. Hij zat in de redactie van *Propria Cures* (1936-1938), schreef een vrijmoedige bewerking van *Romeo en Julia* (1938) en publiceerde een dichtbundel (*Dingtaal*; 1939). Hij legde nog wel het eerste deel van zijn doctoraal examen af, maar moest, door de inval van de Duitsers, in 1940 zijn studie afbreken. Hij stak over naar

Engeland en meldde zich aan bij het leger. Na een korte tijd als soldaat, werd hij als regeringsambtenaar onder meer gedetacheerd in Washington en New York.

Na de bevrijding was Gomperts voor *Het Parool* correspondent te Parijs en later redacteur letterkunde. Hij volgde Simon Carmiggelt op als toneelcriticus (1952-1965). Hij was betrokken bij een aantal literaire tijdschriften: *Libertinage* (dat hij in 1948 oprichtte, samen met Huyck van Leeuwen), *De Vrije bladen, Criterium, Hollands Weekblad, Tirade*. Landelijk bekend werd hij als presentator en interviewer op TV, onder meer in 'Literaire Ontmoetingen', in 1963 bekroond met een Nipkov-schijf.

In 1965 volgde zijn benoeming tot buitengewoon en in 1970 tot gewoon hoogleraar in Leiden. Gomperts' aanstelling paste in de Leidse traditie, die met Verwey begonnen was, om mensen te benoemen uit de literaire praktijk, niet allereerst vakgeleerden. Gomperts heeft zich met een zeker idealisme gestort in zijn nieuwe werkkring. Tijdens colleges maar ook daarbuiten, in informele bijeenkomsten, trachtte hij zijn liefde voor literatuur over te dragen. In de loop der jaren voelde hij zich steeds minder thuis in het universitaire klimaat van toenemend bezuinigen en administreren. In 1981 ging hij met emeritaat, verhuisde naar Grimaud in Zuid-Frankrijk en werkte daar tot zijn plotselinge dood verder aan een groot opgezette, onvoltooid gebleven studie over het antisemitisme bij intellectuelen.

Ontwikkeling en karakterisering

Gomperts was essayist van nature. Zijn stijl is beeldend, meestal serieus, soms vlijmscherp en ironisch. Hij werd alom bewonderd om zijn ruime internationale belezenheid en de meeste van zijn essaybundels zijn bekroond.

Jagen om te leven, zijn eerste essaybundel (1949), bevat opstellen over T.S. Eliot en over een aantal Nederlandse auteurs. Het oudste is 'Uzzeltje' uit 1937, een kritisch-bewonderend stuk over Ter Braak. We vinden in deze bundel al meteen zijn afkeer van grote woorden en dogma's die zijn hele oeuvre zal kenmerken.

De *Schok der herkenning* (1959) gaat over het lezen als een proces van deels vruchtbaar misverstand. Gomperts laat bijv. zien hoe Baudelaire zich in werk van Poe meent te herkennen en Ter Braak in Nietzsche, waarbij onvermijdelijk een zekere blindheid voor het werk van de ander optreedt die het eigen denkproces verdiept.

In zijn universitaire publicaties bleef het de essayist die sprak, zij het nu vaker in meer abstracte en principiële uiteenzettingen. Zijn eerste stelling is: 'literatuur kan alleen begrijpelijk worden gemaakt in de samenhang van schrijver, maatschappij en lezers' (Inleiding van *Intenties*; 1981). Net als voor Ter Braak is de persoonlijkheid van de auteur voor hem van belang. Bij Gomperts is deze persoonlijkheid echter geen 'eerste en laatste criterium' voor het bepalen van de *waarde* van een werk, maar basis voor begrip.

De objectiviteit nastrevende onderzoeker moet zich beperken tot een 'minimale interpretatie', met als norm 'de uitgedrukte bedoeling van de auteur, voor zover reconstrueerbaar door de interpretator, met inachtneming zo nodig, van de contemporaine poëtica's en retorica's die voor het beoefende genre gegolden hebben' (*Grandeur en misère van de literatuurwetenschap*; 1979, p.84). Destijds al, als toneelcriticus, legde hij niet de nadruk op wat de regisseur en de spelers hadden gedaan, maar op de tekst van het stuk zélf. Met zijn minimale tegenover vrije interpretatie zat Gomperts op één lijn met 'meaning' tegenover 'significance' bij Hirsch, waarbij meaning de door de auteur uitgedrukte bedoeling is en significance

elke mogelijke interpretatie die latere lezers aan de tekst kunnen toekennen. Gomperts wilde tolk zijn van de intentie van de auteur, zoals die uit de tekst spreekt. In zijn inaugurele rede *De twee wegen der kritiek* (1966) verzette hij zich dan ook tegen het 'close reading' van het tijdschrift *Merlyn* waar de literaire tekst als 'autonoom' gezien werd en daarmee z.i. te veel los van de schrijver. In *Grandeur* presenteerde Gomperts de literatuurwetenschap als een naar objectiviteit strevende discipline en sprak hij zijn afschuw uit van overdreven systeemdwang en schermen met geleerd aandoende termen.

Na zijn emeritaat werkte Gomperts aanvankelijk aan *De jodenhaat van de weldenkenden*, een omvangrijke studie over complexe schrijverspersoonlijkheden als Erasmus, Voltaire, Nietzsche en Dostojewski. Na verloop van tijd heeft hij zich geconcentreerd op de gespletenheid bij Ter Braak, die in het antisemitisme 'een kern van waarheid' zei te zien, terwijl hij het antisemitisme toch ook bestreden heeft. Net als in *De schok der herkenning* worstelt Gomperts hier met het ingrijpende probleem van de blindheid bij lezers, ook bij zichzelf, als hij zich realiseert over welke dubieuze passages hij jarenlang argeloos heeft heengelezen.

Invloed

In zijn essays, zijn wetenschappelijk werk en ook in zijn colleges heeft Gomperts ongetwijfeld diepe indruk gemaakt door zijn kritische visie op literatuur en zijn voortreffelijke manier van formuleren, zowel mondeling als in geschrifte. Aan schoolvorming heeft hij echter niet gedaan. Daar verzette hij zich eerder tegen, zoals hij zich verzette tegen elke vorm van verstard, formalistisch denken, door hem 'jurisme' genoemd.

P.F. Schmitz
[1 oktober 2003]

Voornaamste geschriften

Dingtaal; gedichten. Den Haag, 1939. 2e vermeerderde druk. Amsterdam, 1948.
Van verlies en dood; gedichten. Amsterdam, 1946.
Jagen om te leven. Amsterdam, 1949. 4e dr. 1967 (Stoa-reeks).
De schok der herkenning; acht causerieën over de invloed van invloed in de literatuur. Amsterdam, 1959. (Stoa-reeks). 5e dr. 1981.Amsterdam, met nieuwe inleiding.
De geheime tuin. Amsterdam, 1963. (Stoa-reeks) (essays). 2e druk 1972.
De eend op zolder, toneelkritieken uit de jaren 1952-1965; klassiek en romantisch repertoire. Amsterdam,1970.
Wachten op niets; toneelkritieken uit de jaren 1952-1965; modern repertoire. Amsterdam, 1970.
Grandeur en misère van de literatuurwetenschap. Amsterdam, 1979.
Intenties 1; kritieken en over kritiek. Amsterdam, 1981.
Intenties 2; terug tot Simon Vestdijk en andere essays. Amsterdam, 1981.

Een kern van waarheid. Amsterdam, 2000. Bezorging en nawoord: Eep Francken en Herman Verhaar.
Intenties 1/2/3; essays en kritieken. Amsterdam, 2003. Bezorging: Eep Francken en Herman Verhaar.

Belangrijkste secundaire litteratuur

G.F.H. Raat: 'H.A. Gomperts'. In: *Kritisch lexicon van de Nederlandstalige literatuur vanaf 1945.* 1993
Peter Schmitz: 'De koele emotie van H.A. Gomperts'. In: *Jan Campertprijzen 1982* en het daarbij gevoegde uitvoerige overzicht van publicaties van en over H.A. Gomperts.
Peter Schmitz: 'Levensbericht' over H.A. Gomperts. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden.* 2003.

Grootaers, L.J.J.

Grootaers, Ludovic Jean Joseph, * 9 augustus 1885 Tongeren; † 12 oktober 1956 Leuven, germanist, dialectoloog, foneticus, goed organisator en inspirerend hoogleraar.

Grootaers werd geboren in een vroom enigszins artistiek Vlaams milieu. Zijn vader was schilder van vooral religieuze voorstellingen in kerken, zoals kruiswegstaties. Na de lagere school volgde hij middelbaar onderwijs in zijn geboortestad en in Sint Truiden en in 1903 begon hij zijn studie Germaanse filologie aan de Katholieke Universiteit Leuven. Deze studie bekroonde hij in 1907 met het proefschrift *Het dialect van Tongeren*, gepubliceerd in het tijdschrift *Leuvensche Bijdragen* 8 en 9. Na zijn promotie was hij leraar te Nijvel, Namen en Leuven. In 1920 werd hij tevens assistent experimentele fonetiek bij professor Noyons, directeur van het Fysiologisch

Instituut van de Katholieke Universiteit Leuven; in 1922 werd hij directeur van het fonetisch laboratorium en twee jaar later docent in de faculteit Letteren en Wijsbegeerte. In 1935, na 28 jaar in het MO werkzaam te zijn geweest, werd hij benoemd tot hoogleraar, met een ruime leeropdracht: fonetiek, dialectologie en Duitse literatuur in de kandidatuur en de licentie. Bij zijn terugkeer naar Leuven werd Grootaers secretaris van *Leuvensche Bijdragen* en in 1922 stichtte hij de Leuvensche, later Zuidnederlandsche Dialectcentrale.

Ontwikkeling en karakterisering

De loopbaan van Grootaers loopt voor een deel parallel met die van zijn Gentse collega Blancquaert. Beiden waren foneticus en actief op het terrein van de dialectologie, maar de Leuvense richting haalde haar inspiratie vooral uit Duitsland, de Gentse uit Frankrijk. Zowel Grootaers als Blancquaert ijverden ieder op eigen wijze voor de verbetering van de positie van de Nederlandse standaardtaal in België, beiden waren volop actief in het wetenschappelijk bedrijf en de organisatie daarvan.

Met zijn Zuidnederlandsche Dialectcentrale riep Grootaers een instituut in het leven dat bedoeld was om dialectmateriaal in te zamelen voor een taalatlas, een reeks monografieën en voor een of meerdere dialectwoordenboeken. Door middel van *Mededelingen* onderhield hij het contact met zijn correspondenten. *Woordgeographische studiën van de Zuidnederlandsche Dialectcentrale* - tussen 1924 en 1950 verschenen er 32 - tonen de waarde en de rijkdom van het verzamelde materiaal, dat uiteindelijk voor het Vlaams- Brabantse, Antwerpse en Limburgse deel zijn plaats heeft gevonden in het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* en het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten*.

Van een Leuvense school van Grootaers mag zeker gesproken worden. In totaal 73 dissertaties en licentiaatsverhandelingen, waarvan de meeste op het gebied van de klank- en vormleer en de taalgeografie, kwamen onder zijn leiding tot stand.

Vanaf de derde druk in 1926 bewerkte Grootaers de *Inleiding tot de taalkunde en tot de geschiedenis van het Nederlands* van C.P.F. Lecoutere, dat weliswaar onder beide namen verscheen, maar helemaal zijn werk werd en zes drukken mocht beleven.

In 1931 publiceerde hij een omvangrijk Frans-Nederlands vertaalwoordenboek: *Nouveau Dictionnaire français-néerlandais, néerlandais-français et dictionnaire de prononciation des deux langues. Nieuw Fransch-Nederlandsch Woordenboek, Nederlandsch-Fransch Woordenboek tevens uitspraakwoordenboek voor beide talen*. In 1949 verscheen de negende druk. Zoals de titel al zegt is dit een woordenboek dat tevens een uitspraakgids wil zijn voor beide talen.

Veel tijd en energie besteedde Grootaers aan het tijdschrift *Leuvensche Bijdragen*, waarin tijdens zijn redacteurschap het taalgeografisch element aanzienlijk toenam.

Samen met de Nederlandse dialectoloog G.G. Kloeke publiceerde hij een *Handleiding bij het Noord- en Zuidnederlandsch Dialectonderzoek* (1926), het eerste deel van de reeks *Noord- en Zuidnederlandsche Dialectbibliotheek*, waarin onder hun beider redactie zeven delen verschenen. Na de oorlog is de reeks voortgezet onder de naam *Taalkundige bijdragen van Noord en Zuid*, tot deel 8 was J.L. Pauwels redacteur. Ook hier weer een parallel met Blancquaert die voor zijn *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* ook nauw met het Noorden samenwerkte op het terrein van het dialectonderzoek.

Invloed

De feestbundel die hem in 1950 werd aangeboden laat zien dat hij een centrale plaats innam in de Dialectologie. Romaanse taalgeleerden deden een beroep op de Zuidnederlandsche Dialectcentrale, Grootaers inspireerde hen tot onderzoek van woordmigraties aan weerszijden van de Romaans-Germaanse taalgrens. Via zijn zoon, die geen dialectoloog van professie was, werd de naam Grootaers verbonden met de Japanse dialectologie. Deze zoon, Willem, was als missionaris in China werkzaam en na de marxistische revolutie aldaar in Japan. Daar introduceerde hij de taalgeografische methode en gaf er de Japanse taalatlas uit.

J.B. Berns
[januari 2004]

Voornaamste geschriften

‘Het Dialect van Tongeren. Eene phonetisch-historische studie’. In: *Leuvensche Bijdragen* 8 (1908-09), p. 101-257; 267-353; 9 (1910-11), p. 1-35, 121-181.
(met G.G. Kloeke): *Handleiding bij het Noord- en Zuidnederlandsch Dialectonderzoek*. 's-Gravenhage, 1926. (Noord- en Zuidnederlandsche Dialectbibliotheek 1).
‘De Nederlandsche benamingen voor den aardappel. Met een kaart’. In: *Leuvensche Bijdragen* 18 (1926), p. 88-93. Ook in: *Mededelingen van de Zuidnederlandse Dialectcentrale* 7 (1926), p. 131-136.
(met J. Grauls): *Klankleer van het Hasseltsch Dialect*. Leuven, 1930.
‘De taal der Vlamingen’. In: *Vlaanderen door de eeuwen heen*. Tweede druk. Amsterdam, 1932. Deel II, p. 1-37.
‘De rol van het dialectonderzoek in de moderne linguïstiek’. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* 1935, p. 187-200.

Belangrijkste secundaire literatuur

Een uitgebreide bibliografie tot 1950, samengesteld door zijn leerling en opvolger J.L. Pauwels, is opgenomen in *Album aangeboden aan Prof. Dr. L. Grootaers, Hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Leuven. Bij zijn vijfenzestigste verjaardag,* Z.p., 1950, p. 15-30.
J.L. Pauwels: ‘Biografie van Prof. Dr. L. Grootaers’. (in het hierboven genoemde *Album*, p. 7-14).
Levensbericht door zijn leerling F. van Coetsem: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1956-57, p. 100.
V. Verstegen: ‘Prof. Grootaers en de Zuidnederlandse Dialectcentrale’. (in het hierboven genoemde *Album* , p. 31-52).
J.L. Pauwels: ‘Grootaers’. In: *Nationaal Biografisch Woordenboek*. Deel II. Brussel, 1966, kol. 268-271.

J. Goossens: *Inleiding tot de Nederlandse dialectologie.* Tweede druk. Groningen 1977, p. 135-137 en de daar gegeven literatuur.

Locatie archief

Er is geen archief Grootaers. Zijn persoonlijke bibliotheek schonk hij aan de Zuidnederlandse Dialectcentrale. Deze maakt nu deel uit van de bibliotheek van het Departement voor Linguïstiek van de KUL.

Locatie brievencollecties

De correspondentie van professor Grootaers wordt niet centraal bewaard.

Gysseling, M.

Gysseling, Maurits * 7 september 1919 Oudenburg; † 24 november 1997 Gent, taalgeleerde en archivaris. Als eminent naamkundige publiceerde hij onder meer een verklarend plaatsnaamkundig woordenboek met de oudste vormen van toponiemen voor een gebied dat de Lage Landen, Luxemburg en aangrenzende delen van Duitsland en Frankrijk omvat. Als zeer ervaren neerlandicus gaf hij alle in het Nederlands gestelde teksten tot 1300 uit. Zijn derde magnum opus is de inventaris van het gigantische archief van de Gentse Sint-Baafsabdij.

Tot zijn 14de jaar genoot Maurits Gysseling lager onderwijs in het West-Vlaamse Oudenburg, waar zijn moeder een schoenwinkel hield. Na een stage als schoenmaker bij zijn oom Omer Verlinde te Oostende, verhuisde hij met zijn ouders naar Oostakker bij Gent. In 1939 behaalde hij het diploma van Wetenschappelijke én ook dat van

Grieks-Latijnse humaniora, toentertijd vereist voor de faculteit Letteren en Wijsbegeerte, de richting waarin hij gestuwd was door Jozef Goossenaerts, zijn leraar Nederlands op het Atheneum te Gent. Aan de Gentse Rijksuniversiteit, waar hij in 1939 Germaanse Filologie aanvatte, oefende naast Frank Baur, vooral Edgard Blancquaert een grote invloed op hem uit. Na licentiaat in 1943, werd hij summa cum laude doctor in de Germaanse Filologie met een proefschrift dat in 1950 verscheen onder de titel *Toponymie van Oudenburg*. Met Blancquaert als NFWO-patroon werden in 1944 de krijtlijnen getekend van een leven in dienst van de wetenschap. Toch diende Gysseling, die intussen ook het diploma van archivaris-paleograaf had behaald, in 1949 tijdelijk uit te wijken naar het Rijksarchief, eerst te Brussel en daarna te Gent. Met de briljante Synthese bij zijn *Toponymisch Woordenboek* behaalde hij in 1960 de titel van geaggregeerde van het Hoger Onderwijs en daardoor kon hij definitief als faculteitsgeaggregeerde verbonden worden aan de leerstoel Nederlandse Taalkunde van de Gentse Rijksuniversiteit, waar hij later Nederlandse toponymie en antroponymie zou doceren. Zijn wetenschappelijke productie was fenomenaal, zowel kwalitatief als kwantitatief, en lauweren lieten niet lang op zich wachten: het lidmaatschap van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden (1953) (die hem in 1969 ook de Meesterschapsprijs toekende), van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie (1961) en van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (1965), verder de vijfjaarlijkse Baron Holvoetprijs van het NFWO (1970), een feestbundel bij gelegenheid van zijn 65ste verjaardag (1984), een reeks Belgische eretekens en ten slotte het commandeurschap in de Orde van Oranje-Nassau en de Matthias de Vriespenning van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden (1988).

In 1950 trad Maurits Gysseling in het huwelijk met Monique Lybaert, die hem twee kinderen schonk: Geertrui (1951) en Arnolf (1954). Samen met haar hield Maurits Gysseling zich als voorzitter van de heemkundige kring De Oost-Oudburg en van het Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis te Sint-Amandsberg bij Gent intens bezig met het verzamelen en inventariseren van waardevol heemkundig materiaal en met het historisch onderzoek van de streek ten noordoosten van Gent.

Ontwikkeling en karakterisering

Tijdens zijn verblijf op het Duivelsteen, het Gentse Rijksarchief, inventariseerde M. Gysseling heel wat archief. Door zijn bemoeiingen verhuisde ook veel kerkelijk archief naar het rijksarchief, zo het omvangrijke en chaotische oud archief van Sint-Baafs en Bisdom Gent, lopend van 819 tot 1801, dat hij in zijn levensavond en ten koste van zijn gezondheid nog helemaal inventariseerde: *Inventaris van het archief van Sint-Baafs en Bisdom Gent tot eind 1801.* I-V (1997-2000; een index volgt nog). M. Gysseling was een volleerd archivaris, maar in de eerste plaats was hij linguïst. Bij de publicatie van archivalia bleef het ontsluiten van taalkundig, met name naamkundig materiaal zijn hoofdbekommernis. In dat licht begrijpe men de *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, samen met Anton Koch (1950) en zijn vele tekstuitgaven samen met historici zoals Paul Bougard, Jan Buntinx, Adriaan Verhulst en Carlos Wyffels.

Het *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)* (1960) verhief Gysseling tot de rang

van groten zoals Adolf Bach, Albert Dauzat, Eilert Ekwall, Ernst Förstemann en Auguste Vincent. Hiervoor had Gysseling van 1946 tot 1948 eigenhandig materiaal verzameld in binnen- en buitenland.

Net als Hans Kuhn - maar helemaal onafhankelijk van deze laatste - kwam Gysseling, die een bijzonder diepgaande kennis van het Indo-europees bezat, in de Nederlanden en aansluitende delen van Duitsland en Noord-Frankrijk een verdwenen Indo-europese taal op het spoor, die hij met name meende te onderkennen in oud plaatsnamengoed en in substraatwoorden. Deze archaïsche prehistorische taal die noch als Keltisch noch als Germaans kan worden bestempeld (getuige het bewaren van Indo-europese *p*, die in het Keltisch tot *h* en in het Germaans tot *f* evolueert), noemde hij het *Belgisch*. Ondanks het feit dat hij die taal in de loop der jaren beter geïdentificeerd en gestructureerd heeft, blijven sommige onderzoekers, met name uit de keltologische hoek, sceptisch tegenover haar reële bestaan. Ook Gysselings visie op de oorsprong van de taal, waarbij de begrippen ‘energiek’ en ‘niet energiek’ primeren, blijft voor sommigen wat visionair. Minder weerstand ondervonden zijn theorieën over de germanisering van een groot deel van de Nederlanden en Noord-Frankrijk in de tweede eeuw vóór onze jaartelling. Gysselings inzichten betreffende het *Belgisch* en dat prehistorische Germaans zijn bevattelijk uiteengezet in de bijdrage *Germanisering en taalgrens* in deel 1 van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (1981).

Van de centrale plaats van de naamkunde in het oeuvre van Gysseling getuigen voorts, naast talloze korte bijdragen over afzonderlijke plaatsnamen en naast diverse dorpsmonografische schetsen, zijn vele studiën over het oude toponymische landschap van Vlaamse en Nederlandse regio's en provincies.

Een aantal van zijn geschriften zijn tegelijk taalgrensstudiën. Hiervan kan men zich een goed beeld vormen aan de hand van de al geciteerde bijdrage *Germanisering en taalgrens*.

Op het vlak van de antroponymie blijkt Gysselings meesterschap onder meer uit *Noordwesteuropese persoonsnaambestanddelen* (1982).

Gysseling maakte de naamkunde bijzonder schatplichtig, wat overigens geldt voor de neerlandistiek in het algemeen. Dat komt ten eerste door baanbrekende studiën zoals *Proeve van een Oudnederlandse grammatica* I en II (1961, 1964), *Hoofdlijnen in de evolutie van het Nederlandse vocalensysteem* (1975) en *Germaanse woorden in de Lex Salica* (1976). Ten tweede door de gigantische onderneming waaraan Jozef Van Cleemput in 1948 begonnen was en die Gysseling door Van Cleemputs plotse dood overnam en zelfs uitbreidde: het *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300) m.m.v. en van woordindices voorzien door Willy Pijnenburg* (1977-1987), als gezamenlijke uitgave van het Belgisch en het Nederlands Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek en van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden. Het werd gefinancierd door het NFWO, het ZWO en het genoemde Instituut en het omvat twee reeksen, een over de ambtelijke bescheiden (9 banden met de editie van circa 2.000 oorkonden, keuren, rekeningen, goederenlijsten en dergelijke, veelal nooit eerder naar het origineel uitgegeven) en een over de literaire handschriften (6 banden).

Invloed

Hoewel de Gentse professoren onder wie hij werkte zijn loopbaan als navorser steeds hebben gesteund, vond Gysseling zijn grootste bewonderaars vooral in de Leuvense school met als spil het toenmalige Instituut voor Naamkunde. Hij werd er de hemel ingeprezen om zijn bekwaamheid en zijn legendarische werkkracht en hij vond er ook zijn trouwste vrienden in geleerden als Henri Draye, Karel Roelandts en Jan Goossens. Zijn aanzienlijke verdiensten als tekstuitgever lieten hem desgelijks in kringen van historici rekenen op ontzag en sympathie vanwege de grootsten. Zoals hierboven blijkt, publiceerden ze graag samen met hem. In het buitenland genoot hij bijzondere faam als de erudiete Vlaamse naamkundige die op internationale congressen vaak als enige het Nederlandse taalgebied vertegenwoordigde.

Gysseling stond op een eenzame hoogte en formuleerde zijn inzichten vaak in apodictische stijl, wat door sommigen minder gesmaakt werd. Hij deinsde er evenwel niet voor terug vroegere opvattingen te herzien, want op de progressie en verdieping van zijn onderzoek stonden nooit remmen.

Gysseling heeft de wetenschap vooruitgeholpen op tweeërlei wijze: door het terbeschikkingstellen van materiaal en door de bestudering ervan.

Vele auteurs van alle slag maakten inmiddels gebruik van het *Toponymisch Woordenboek*. Tientallen vorsers, zowel neerlandici als mediëvisten, haastten zich om de bouwstoffen te verwerken die de *Inventaris van het archief van Sint-Baafs en Bisdom* en het *Corpus van Middelnederlandse teksten* voor hun onderzoek te bieden hadden. Voorbeelden van de aanwending van het laatstgenoemde zijn de studies van A. Berteloot (1984), M.A. Mooijaart (1992) en A. Marynissen (1996) over het 13de-eeuwse Middelnederlands en nu ook het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek.*

Gysselings eigenlijke studiën mogen zonder overdrijven grenzenverleggend worden genoemd. Zo onderscheidt men in het naamkundige onderzoek van ons taalgebied en er zelfs ver buiten terecht een periode vóór en vanaf Gysseling.

Hij legateerde zijn schriftelijke nalatenschap aan de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde te Gent, zijn wetenschappelijke thuishaven. Hierbij drukte hij de wens uit dat die instelling zijn onafgewerkte projecten naar hun voltooiing zou voeren: het *Antroponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (tot 1226)*, het *Toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen* en de herordening van Pokorny's *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch.*

L. van Durme
[20 augustus 2003]

Voornaamste geschriften

(in samenw. met A.C.F. Koch): *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*. 2 dln. Brussel, 1950. Bouwstoffen en Studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands 1.

Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226). 2 dln. Brussel, 1960. Bouwstoffen en Studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands 6.

‘Proeve van een Oudnederlandse grammatica’. In: *Studia Germanica Gandensia* 3 (1961), p. 9-52 en 6 (1964), p. 9-43. (Herdrukt in *North-Western European Language Evolution* Supplement 7 (1992)).
‘Hoofdlijnen in de evolutie van het Nederlandse vocalensysteem’. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie / Bulletin de la Commission Royale de Toponymie et Dialectologie* 49 (1975), p. 25-59.
‘De Germaanse woorden in de Lex Salica’. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaams(ch)e Academie voor Taal en Letterkunde* 1976, p. 60-109.
(met medew. van Willy Pijnenburg): *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks I: *Ambtelijke bescheiden*. Reeks II: *Literaire handschriften*. 's-Gravenhage, Leiden, 1977-1987.
‘Germanisering en taalgrens’. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* I. Haarlem, 1981, p. 100-115.
‘Prehistorische waternamen’. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie / Bulletin de la Commission Royale de Toponymie et Dialectologie* 56 (1982), p. 35-58 en 57 (1983), p. 163-187.
‘Noordwesteuropese persoonsnaambestanddelen’. In: *Naamkunde*14 (1982), p. 80-102.
Inventaris van het archief van Sint-Baafs en Bisdom Gent tot eind 1801. 5 dln. Brussel, 1997-2000.

Belangrijkste secundaire literatuur

Uitvoerige bibliografie in Van Durme 1998a.
K. Roelandts: ‘Ten geleide’ en ‘Bio-bibliografie van Maurits Gysseling’. In: *Feestbundel voor Maurits Gysseling*. I. Leuven, 1984, p. 1-2 en p. 3-22 (= *Naamkunde* 16 (1984)).
Kr. Hoedemakers: *Het toponymisch werk van dr. Maurits Gysseling. Verhandeling tot het verkrijgen van de graad van licentiaat in de Germaanse Filologie*. I-II. Katholieke Universiteit Leuven, 1984.
L. van Durme: ‘In memoriam dr. Maurits Gysseling (1919-1997)’. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 70 (1998), p. 63-117 (= Van Durme 1998a).
L. van Durme: ‘Maurits Gysseling, 7 september 1919 - 24 november 1997’. In: *Jaarboek van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 1998, p. 118-125.

Locatie archief en brievencollectie

Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Koningstraat 18 9000 Gent (België). Men kan er raadplegen: L. van Durme: *Wetenschappelijke nalatenschap van dr. Maurits Gysseling. Voorlopige inventaris*. Gent, 2000.

Halbertsma, Joast (Justus, Joost) Hiddes

Halbertsma, Joast (Justus, Joost) Hiddes [pseudoniemen: S.S. en Haring Sifrid Sinnema] * 23 oktober 1789 Grou (Grouw); † 27 februari 1869 Deventer, doopsgezind predikant, taal- en letterkundige, redenaar en publicist die bekend stond om zijn onorthodoxe ideeën, zijn humor en uitgesproken stijl. Zijn taalonderzoek omvatte het Fries (met de nadruk op de verschillende Friese dialecten), het Middelnederlands, diverse Nederlandse dialecten, het Gotisch, het Angelsaksisch, en oosterse talen zoals het Sanskriet. Over zijn taalonderzoek correspondeerde hij met diverse bekende en mindere bekende Europese taalgeleerden. Hij ontwierp een Friese spelling en gebruikte als één van de eersten het Fries voor verschillende literaire genres.

Joast Halbertsma werd in 1789 geboren als oudste van vier broers. Drie van deze vier broers zouden zich verdienstelijk gaan maken voor de Friese letterkunde. Het bakkersgezin Halbertsma behoorde tot de kleine burgerij van het Friese dorp Grou. Het doopsgezinde milieu van moeders kant bracht Joast al vroeg in contact met de geleerde en maatschappelijk actieve doopgezinde elite in Friesland. In 1806 reisde hij af naar Amsterdam om aan het doopsgezind seminarium te worden opgeleid tot predikant. Hij volgde ook colleges aan het Athenaeum Illustre, onder andere natuurwetenschappen bij J.H. van Swinden. Bovendien nam hij actief deel aan het intellectuele en culturele leven in Amsterdam: hij kwam veel bij Jeronimo en Abraham de Vries thuis en leerde via hen onder anderen Willem Bilderdijk, Floris Adriaan van Hall en de oude D.J. van Lennep kennen. In 1813 kreeg Halbertsma een beroep naar Boalsert (Bolsward) en in 1821 naar Deventer. Hij trouwde met de niet-onbemiddelde hervormde domineesdochter Johanna Iskje Hoekema en werd vader van vijf zonen van wie twee een leerstoel zouden gaan bekleden.

In Boalsert leverde Halbertsma een opvallende bijdrage aan de herdenking van de zeventiende-eeuwse Friese dichter Gysbert Japicx (1603-1666) op 7 juli 1823, in de vorm van een redevoering die later zou worden gepubliceerd in de bundel *Hulde aan Gysbert Japiks bewezen*. Met deze redevoering vestigde hij zijn naam als geleerde. Hij werd lid van de Leidse Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde waarop benoemingen van diverse andere nationale en internationale genootschappen zouden volgen.

Behalve als taalgeleerde vestigde Halbertsma ook zijn naam als schrijver van Friese verhalen en gedichten en zorgde hij voor opschudding met zijn opstellen en redevoeringen over godsdienst, politiek en economische ontwikkeling. Niet alleen

de inhoud van zijn stukken maar ook zijn markante stijl gaf aanleiding tot wrijving. Zijn weinig orthodoxe en liberale denkbeelden zullen ertoe hebben bijgedragen dat hij, ondanks verschillende voordrachten, niet werd benoemd tot hoogleraar aan een atheneum of universiteit. Daar had Halbertsma wel op gehoopt. Hoewel hij zijn pastorale werk als predikant met overgave lijkt te hebben gedaan, gaf zijn werk als 'preker' niet voldoende bevrediging. Hij ging in 1856 met emeritaat, maar is tot vlak voor zijn dood in 1869 als geleerde actief gebleven.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

Halbertsma vestigde begin jaren '20 de aandacht op zich met zijn publicaties over het Fries van Gysbert Japicx. Het Fries stond sinds de tweede helft van de achttiende eeuw nationaal en internationaal in de belangstelling. Het Fries van de oude Friese rechtsteksten gold destijds nog als mogelijke voorloper van het Nederlands, Nedersaksisch, Deens en Engels en was daarom object van onderzoek in verschillende delen van Europa. In Nederland was er bovendien aandacht voor de tongvallen van de verschillende gewesten en steden in verband met de ontwikkeling van het Nederlands. Daarbij kwam ook het Fries in beeld. Gezien de schaarste van geschreven Fries taalmateriaal kon de poëzie van de zeventiende-eeuwse dichter Gysbert Japicx zich vooral in Nederland in de nodige belangstelling verheugen. De Friese dichter-schoolmeester werd bovendien gezien als een icoon van eenvoud en oprechtheid, eigenschappen die tot de kerneigenschappen van de Nederlandse natie werden bestempeld. Halbertsma voegde daar nog betrokkenheid bij het politiek en maatschappelijk proces en internationaal georiënteerde leergierigheid aan toe.

Vanaf zijn eerste studies bewoog Halbertsma zich nadrukkelijk op het grensgebied van wetenschap en maatschappelijk engagement. Zijn taalonderzoek – of het nu het ontwerp van een Friese spelling betrof, zijn commentaar bij het vierde deel van Maerlants *Spiegel Historiael* , de fragmenten van een Gotische bijbel of de nagelaten geschriften in het Newari – was als het ware ingebed in het streven naar een moderne liberale samenleving. Zoals zijn Friese literaire teksten niet alleen onderhoudende literatuur in de volkstaal waren, zo waren ook zijn geleerde opstellen niet alleen bijdragen aan de wetenschap: al zijn teksten waren pogingen een maatschappelijk proces op gang te brengen en daarbij waren vorm en stijl belangrijke instrumenten. Dit geeft Halbertsma een betrekkelijk unieke plaats binnen de taalwetenschap. Meer dan veel van zijn Nederlandse tijdgenoten volgde hij de ontwikkelingen van de taalwetenschap in Duitsland en de reacties erop in andere Europese landen. Maar tegelijkertijd had hij kritiek op de Duitse wetenschappelijke methode en benadrukte hij de Nederlandse traditie op het gebied van taalstudie, met als kopstukken Lambert ten Kate en Tiberius Hemsterhuis. Hij onderhield briefwisselingen met onder andere Jacob Grimm, Rasmus Rask, Joseph Bosworth en Andreas Schmeller. Voor zijn kritiek op de Duitse School vond hij weerklank bij de Italiaanse taalgeleerden Carlo O. Castiglioni en Bernardino Biondelli, met wie hij ook correspondeerde. Naast waardering voor zijn taalgeleerde werk was er ook kritiek. Die deed zich vooral gelden toen in de loop van de jaren '40 met Matthias de Vries en W.J.A. Jonckbloet de historisch-vergelijkende taalkunde in Nederland definitief vorm begon te krijgen.

Invloed

Halbertsma's ambivalente houding ten opzichte van de Duitse taalwetenschap en de inbedding van zijn wetenschappelijk werk in een liberaal maatschappelijk program heeft de receptie van zijn werk in negatieve zin beïnvloed. Tot 1845 waren er weinig Nederlandse taalgeleerden die zich net als Halbertsma verdiepten in de Duitse taalwetenschap. Hij was ook één van de weinigen die zich met zoveel andere Europese taalgeleerden in contact stelden. De eigenzinnige koers die hij voer, was bovendien reden dat hij een bijzondere positie innam. Dat bezorgde hem in zijn eigen tijd respect en aanzien, soms kritiek, maar uiteindelijk weinig begrip en stimulans. Hij was door zijn oriëntatie op de Duitse taalwetenschap in zekere zin moderner dan zijn Nederlandse collega-taalgeleerden en tegelijkertijd was hij niet het boegbeeld van de moderne historisch-vergelijkende taalwetenschap die vanaf de latere negentiende eeuw de taalkunde zou gaan domineren. Daarom wordt hij door latere taalkundigen ook wel juist onmodern genoemd. Een meer integrale beschouwing van zijn werk, met oog voor zijn liberaal maatschappelijk engagement en de vertaling daarvan in zijn geleerde werk, geeft hem een eigen plaats.

Halbertsma's invloed op de Friese taal- en letterkunde is wèl groot geweest. Zijn ontwerp voor een Friese spelling is de basis geworden voor het geschreven Fries en de aanzienlijke verzameling Friese verhalen en gedichten die hij samen met zijn broers Eeltje en Tjalling publiceerde wordt beschouwd als het fundament van de Friese literatuur.

Alpita de Jong
[januari 2010]

Voornaamste geschriften

Al het Fries literair werk van Joast Halbertsma en zijn broers is uitgegeven onder de titel *Rimen & Teltsjes*. In 2009 verscheen daarvan de 13de druk.

Hulde aan Gysbert Japiks [*bewezen*]. 2 dln. Bolsward, 1824 - Leeuwarden, 1827.

Friesche spelling en Proeve van vergelijking tusschen de boven ontworpene spelling en die van Gysbert Japicx. Leeuwarden, 1834.

'Friesic, ancient and modern Friesic compared with Anglo-Saxon'. In: *The Origin of the German and Scandinavian Languages and nations: with a sketch of their literature, and short specimens of the Anglo-Saxon, Friesic, Flemish, Dutch, the German from the Moeso-Goths to the present time, the Icelandic, Danish, Norwegian, and Swedisch: tracing the progress of these languages, and their connexion with the Anglo-Saxon and the present English*. J. Bosworth (Londen, 1836), p. 35-81.

Letterkundige Naoogst. 2 dln. Deventer, 1840-1845.

De Doopsgezinden en hunne herkomst. Deventer, 1843.

Het Buddhisme en zijn stichter. Deventer, 1843. (Ook uitgegeven in *Overijsselsche Almanak* (1842), p. 192-263, onder de titel 'Shákya Sinha').

'De tongvallen in Nederland'. In: *Overijsselsche Almanak* (1846), p. 49-104 (ook los uitgegeven).

Aanteekeningen op het vierde deel van den Spiegel Historiael van Jacop van Maerlant. Deventer, 1851.

Belangrijkste secundaire literatuur

Algemene informatie is te vinden onder:
https://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=halb003
en daarbinnen naar het lemma in de NNBW.

Voor een indruk van de veelzijdigheid van Halbertsma blijven de artikelen in de volgende bundel hun waarde behouden

Joast Hiddes Halbertsma (1789-1869) Brekker en bouwer . J.J. Kalma (ed.). Drachten, 1969.

Voor een analyse van Halbertsma's taalkunde zie:

A. Feitsma: 'Joast Halbertsma und Jacob Grimm: wissenschaftliches und ideologisches'. In: *A Frisian and Germanic miscellany*. A. Petersen and H.F. Nielsen (eds.). Bredtsted, 1996, p. 125-140. (Studies published in honour of Nils Århammar, on his 65th birthday)

A. Feitsma: 'Joast Halbertsma und Jacob Grimm II: zur Wissenschaftlichen und ideologischen auseinandersetzung über die lautverschiebung'. In: *Us Wurk* 46 (1997), p. 42-60.

A. Feitsma: 'Joast Halbertsma en de Anglo-Saxon controversy (1834-1835). Taalkunde tussen oud en nieuw en tussen tekst en theorie'. In: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 18 (1999), p. 151-175.

G. Jensma: *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw*. Leeuwarden, 1998.

Alpita de Jong: *Knooppunt Halbertsma. Joast Hiddes Halbertsma (1789-1869) en andere Europese geleerden over het Fries en andere talen, over wetenschap en over de samenleving*. Hilversum, 2009.

Enkele teksten van Halbertsma zijn integraal te lezen op http://www.wumkes.nl of http://www.books.google.com.

Locatie archief

Halbertsma's nalatenschap bestaat uit een groot aantal opstellen en studies over de meest uiteenlopende onderwerpen, komische verhalen en gedichten, ongepubliceerde redevoeringen en aantekeningen, brieven van collega-geleerden en staatsmannen, en dagboeknotities. Samen met zijn bibliotheek heeft hij dit nagelaten aan de provinciale bibliotheek van Friesland, nu Tresoar. Veel van zijn handschriften en brieven zijn via de catalogus van Tresoar te vinden. De boeken uit Halbertsma's bibliotheek staan in die catalogus als zodanig aangegeven. Zoeken via http://www.tresoar.nl en vervolgens de verwijsfuncties 'Friese literatuur' en 'bio- en bibliografieën van schrijvers'. De route 'Friese literatuur' en dan 'Letterkundige archieven' leidt naar aanvullend archiefmateriaal.

Locatie brievencollecties

Een groot aantal brieven van en aan Halbertsma bevindt zich in Tresoar. In andere Nederlandse bibliotheken en archieven zijn echter eveneens brieven van en aan Halbertsma te vinden. Zie voor meer informatie het bovengenoemde boek van A. de Jong.

Harrison, F.

Harrison, Francis * 1693/4 (?); † na 1735, docent die *De Engelsche en Nederduytsche School-Meester* schreef, het enig bekende 18de-eeuwse Noord-Amerikaanse lesboek Engels voor Nederlandstaligen/Nederlands voor Engelstaligen, dat in 1730 in New York verscheen.

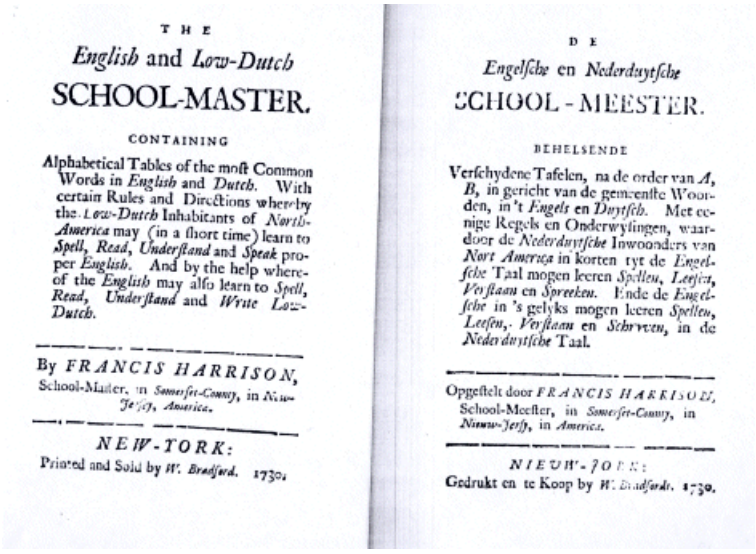

THE
English and *Low-Dutch*
SCHOOL-MASTER.

CONTAINING

Alphabetical Tables of the moſt Common Words in *English* and *Dutch*. With certain Rules and Directions whereby the *Low-Dutch* Inhabitants of *North-America* may (in a ſhort time) learn to *Spell*, *Read*, *Underſtand* and *Speak* proper *English*. And by the help whereof the *Engliſh* may alſo learn to *Spell*, *Read*, *Underſtand* and *Write* *Low-Dutch*.

By *FRANCIS HARRISON*,
School-Maſter, in *Somerſet-County*, in *New-Jerſey*, *America*.

NEW-YORK:
Printed and Sold by *W. Bradford*. 1730.

DE
Engelſche en *Nederduytſche*
SCHOOL-MEESTER.

BEHELSENDE

Verſchydene Tafelen, na de order van *A*, *B*, in gericht van de gemeenſte Woorden, in 't *Engels* en *Duytſch*. Met eenige Regels en Onderwyſingen, waardoor de *Nederduytſche* Inwoonders van *Nort America* in korten tyt de *Engelſche* Taal mogen leeren *Spellen*, *Leeſen*, *Verſtaan* en *Spreeken*. Ende de *Engelſche* in 's gelyks mogen leeren *Spellen*, *Leeſen*, *Verſtaan* en *Schryven*, in de *Nederduytſche* Taal.

Opgeſtelt door *FRANCIS HARRISON*,
School-Meeſter, in *Somerſet-County*, in *Nieuw-Jerſey*, in *America*.

NIEUW-YORK:
Gedrukt en te Koop by *W. Bradford*. 1730.

Over Harrison is weinig bekend. Het beeld dat tevoorschijn komt uit de vindplaatsen waarin aan Harrison gerefereerd wordt, alle in New York en New Jersey, is zeer onvolledig. Harrison is waarsÈchijnlijk in 1693/4 geboren, wellicht als zoon van John Harrison, bekend als de 'Great Landholder', en hij was werkzaam als leraar, rechter, douanebeambte, belastinginspecteur, secretaris en commissielid. Er zou zelfs sprake kunnen zijn van twee personen met de naam Francis Harrison: één in New Jersey (leraar) en één in New York (de overige beroepen). In zijn boek wordt hij beschreven als leraar woonachtig in Raritan, Somerset County, New Jersey. Harrison heeft een prominente rol gespeeld in het verzoek een nieuwe Nederlandse dominee naar Raritan te halen, wat ongetwijfeld als motie van wantrouwen tegen de toenmalige dominee Frelinghuysen bedoeld was. Van belang is ook zijn waarschijnlijke steun aan *De Klagte van eenige Leeden der Nederduytsche Hervormde Kerk, [...] over het gedrag [...] van Do. Theodorus Jacobus Frilinghuysen met syn Kerk-Raaden* [...] in 1725: zijn vragen in dit pamflet worden duidelijk als voorbeeld tegen Frelinghuysen genoemd, en de ondertekenaars ervan werden jarenlang uit de kerk verbannen. Toen dit conflict woedde, kwam *De Engelsche en Nederduytsche School-Meester* uit. Wellicht om die reden is Harrisons boek relatief onbekend gebleven.

Ontwikkeling en karakterisering

In tegenstelling tot de bewering in zijn *Aan den leser* dat hij '*noyt diergelyke gront regulen*' gezien heeft, heeft Harrison zeer uitgebreid uit eerdere bronnen geput. Verreweg de belangrijkste bron voor zijn *De Engelsche en Nederduytsche School-Meester* is *Anglo-Belgica. d'Engelsche en Nederduytsche Academy* van Edward Richardson uit 1677 geweest: meer dan tachtig procent van de inhoud van *De Engelsche en Nederduytsche School-Meester* komt letterlijk overeen met Richardsons werk. Overige bronnen zijn *Den Engelschen School-Meester* uit 1646, J. G. van Helderens *A New and Easy English Grammar, Containing Brief Fundamental Rules, Usual Phrases, Pleasant and Choise Dialogues* uit 1675, H. Hexhams *Dictionarium, ofte woordenboeck, begrijpende den schat der Nederlandtsche tale, met de Engelsche uytlegginge* (1647/48), en *Groot Woordenboek der Engelsche en Nederduytsche Taalen [...] Nevens eene Spraakkonst derzelve* uit 1691 van W. Sewel.

In de opbouw van *De Engelsche en Nederduytsche School-Meester* volgt Harrison grotendeels Richardson. Op een korte inleiding, '*Aan den leser*', volgt een uiteenzetting over medeklinkers, lettergrepen en woorden van één tot en met zeven lettergrepen. Na verscheidene stichtelijke teksten en voorbeeldbrieven, '*Verscheyde Brieven',* wordt de Engelse grammatica behandeld. Het boek besluit met een lijst Nederlandse en Engelse voornamen.

Het boek is tweetalig, Engels en Nederlands. Op de titelpagina beweert Harrison dat hij zowel de Engelstaligen als de Nederlandstaligen in Noord-Amerika hoopt te kunnen helpen respectievelijk Nederlands en Engels te leren. Uit het feit dat slechts de Engelse grammatica behandeld wordt, en dat bijna alle voorbeelden eerst in het Engels gegeven worden, mag geconcludeerd worden dat de doelgroep alleen Nederlandstalig is.

Invloed

Hoewel zijn boek, *De Engelsche en Nederduytsche School-Meester*, weinig nieuws bevat op taalkundig gebied, en er zelfs gezegd mag worden dat praktisch de gehele inhoud uit zeventiende-eeuwse bronnen gelicht is, verdient Harrison genoemd te worden als de auteur van het enig bekende 18de-eeuwse Noord-Amerikaanse lesboek Engels voor Nederlandstaligen/Nederlands voor Engelstaligen.

R. A. Naborn
[6 augustus 2003]

Voornaamste geschriften

The English and Low-Dutch School-Master - De Engelsche en Nederduytsche School-Meester. New York, 1730.

Belangrijkste secundaire literatuur

E.F. Romig: ‘The English and Low-Dutch School-Master’. In: *The New-York Historical Society Quarterly* 43 (1959), p. 149-159.
G. Needler: ‘Bilingualism in Colonial New York’. In: Harrison, F.: *The English and Low-Dutch School-Master - De Engelsche en Nederduytsche School-Meester.* New York, 1976 [Herdruk van de uitgave uit 1730], p. 7-21.
R.A. Naborn: ‘NT2 in New Jersey in 1730. Francis Harrisons *De Engelsche en Nederduytsche School-Meester* nader bekeken.’. In: *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek* 21 (2002), p. 113-142.

Locatie archief

Geen Harrison-archief bekend.

Locatie brievencollecties

Van Harrison is geen brievencollectie bekend. Twee gedrukte brieven bevinden zich in de New York Public Library, in New York City, New York. Correspondentie over een incident in New York, deels in handschrift, bevindt zich in de collectie van The Library Company in Philadelphia, Pennsylvania.

Hellinga, W.Gs

Hellinga, Wytze Gerbens * 20 december 1908 Haarlem; † 16 maart 1985 Londen, filoloog en boekhistoricus, die - na eerst actief te zijn geweest op het terrein van de Nederlandse taalkunde - de analytische bibliografie introduceerde in de neerlandistiek en zich daarna ontwikkelde in de richting van wat op den duur boekwetenschap zou gaan heten.

Hellinga groeide op in een geletterd gezin. In 1928 slaagde hij te 's-Gravenhage voor het examen Gymnasium-A. Op 3 februari 1933 behaalde hij in Leiden zijn kandidaats Nederlandse taal- en letterkunde en vervolgde hij zijn studie aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij op 1 november 1935 afstudeerde bij A.A. Verdenius, N.W. Posthumus en H. Brugmans. Na een aanstelling als leraar aan het Nederlandsch Lyceum te 's-Gravenhage, vertrok Hellinga naar Zwitserland, waar hij vanaf 15 mei 1936 als leraar Nederlands werkte aan het Lyceum Alpinum te Zuoz. In deze Zwitserse jaren schreef hij zijn proefschrift. Van 28 augustus 1939 tot 30 juni 1940 was hij in militaire dienst. Vanaf 2 september 1940 werkte Hellinga als leraar Nederlands aan de Openbare Handelsschool te Amsterdam. In de Tweede Wereldoorlog was hij onder meer actief op literair gebied. De laatste jaren daarvan zat hij ondergedoken op de Veluwe.

Na de Bevrijding maakte Hellinga deel uit van de Raad van Verzet. In 1945 verving hij Verdenius, zijn leermeester, die hij vanaf 16 september 1946 als hoogleraar opvolgde aan de Universiteit van Amsterdam, met als leeropdracht ‘De Nederlandsche taal en het Gotisch’. Zijn leeropdracht veranderde nadien een paar keer; in de periode 1969-1978 ging het om ‘Neofilologische kritiek en hermeneutiek in verband met de toegepaste hulpwetenschappen’. Als traditionele, autoritaire wetenschapper kon Hellinga niet goed overweg met de democratiseringstendensen van de late jaren zestig, die juist in Amsterdam heftig aan de oppervlakte traden: onenigheid en onderlinge spanning leidden ertoe dat hij het Instituut voor Neerlandistiek verruilde voor het speciaal voor hem opgerichte Instituut voor Neofilologie en Neolatijn. In 1969 werd Hellinga benoemd als lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Op 8 mei 1973 trad hij in het huwelijk met Lotte Querido. Bij zijn afscheid van de universiteit in 1978 werd hem een feestbundel aangeboden, met studies op het terrein van de boekwetenschap. Hellinga overleed in Londen, waar hij de laatste jaren van zijn leven aan wetenschappelijk onderzoek wijdde.

Ontwikkeling en karakterisering

Uit Hellinga's vroege werk blijkt reeds zijn belangstelling voor de geschiedenis van het Nederlands en Fries. Hij promoveerde op *De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands* (1938) en begeleidde (ook) diverse taalkundige

dissertaties. Zijn linguïstische belangstelling bouwde Hellinga uit in de richting van de stilistiek, zoals blijkt uit zijn oratie *De neerlandicus als taalkundige* (1946), en uit *Kreatiewe analise van taalgebruik* (1955) dat hij samen met H. van der Merwe Scholtz publiceerde. In laatstgenoemde publicatie staat een gedicht van Leopold centraal, waaruit Hellinga's aandacht voor moderne poëzie blijkt. Hij publiceerde voorts onder meer over A. Roland Holst, P.N. van Eyck en M. Nijhoff. In de oorlogsjaren had hij trouwens al eigen poëzie uitgegeven.

Ondanks de titel van zijn oratie verschoof Hellinga's interesse in de tweede helft van de jaren veertig in de richting van de letterkunde, naast de moderne poëzie met name die van de zeventiende eeuw en de Middeleeuwen. Sinds 1947 leidde hij een project dat de uitgave beoogde van het Verzameld Werk van Hooft. In de decennia die volgden berichtte hij bij herhaling over de problemen en (trage) vorderingen van dit project, dat uiteindelijk mislukte. Het probleem was dat Hellinga's voortschrijdende wetenschappelijke inzicht tot aangescherpte kwaliteitseisen leidde. Kort na zijn oratie ontdekte hij de analytische bibliografie (New Bibliography), die hij vanuit Engeland in Nederland introduceerde. Dit leidde tot een verdiept inzicht in de gecompliceerde bronnenproblematiek (met kladhandschriften, tekstvarianten en dergelijke) die in het kader van een Verzameld Werk-uitgave van Hooft onoplosbaar bleek. Hellinga's aandacht voor materiële bronnen bleek aanvankelijk vooral uit zijn aandacht voor Middelnederlandse handschriften. Hij bewonderde de Vlaamse codicoloog Willem de Vreese en diens Bibliotheca Neerlandica Manuscripta; in de eerste helft van de jaren vijftig bereidde Hellinga de uitgave voor (in gestandaardiseerde, gecontroleerde en aangevulde vorm) van dit unieke documentatiesysteem. Op den duur verloor ook dit project zijn aandacht. In de zeer creatieve en veelzijdige periode tot 1960 publiceerde hij meer dan eens over *Van den vos Reynaerde*. In 1952 verzorgde hij een synoptische uitgave van alle *Reynaert*-teksten van vóór 1500 (inclusief *Reynardus vulpes*).

In de loop van de jaren vijftig verschoof Hellinga's aandacht in de richting van het vroege gedrukte boek. In 1962 verscheen *Kopij en druk in de Nederlanden. Atlas bij de geschiedenis van de Nederlandse typografie*, dat zowel in het Nederlands als het Engels verscheen. Dit werd gevolgd door *The Fifteenth-Century Printing Types of the Low Countries* (Amsterdam, 1966; 2 dln.) en *Henry Bradshaw's Correspondence on Incunabula with J.W. Holtrop and M.F.A.G. Campbell* (Amsterdam, 1968-1978; 2 dln.). Hij leverde een actieve bijdrage aan het tijdschrift *Quaerendo*, dat vanaf 1971 verscheen. Ook was hij nauw betrokken bij de voorbereiding van de tentoonstelling ‘De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden’, gehouden in 1973 in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

Invloed

Menige nu nog levende vakgenoot die bij Hellinga heeft gestudeerd of die met hem heeft samengewerkt herinnert zich een autoritaire, strenge en rechtlijnige man. Wie zich realiseert dat geleerden als (in alfabetische volgorde) E. Braches, A.M.J. van Buuren, E.K. Grootes, L. Hellinga-Querido, F.A. Janssen, F. Lulofs, P.F.J. Obbema, J.J. Oversteegen, A.N. Paasman, H. Pleij, B. van Selm, A.L. Sötemann, M. Spies, P. Tuynman, F. Veenstra, P.J. Verkruijsse en J.J. Voskuil - ieder op eigen wijze en de een in meerdere mate dan de ander - te beschouwen zijn als leerlingen van Hellinga,

ziet direct hoever diens invloed reikt. Veel van Hellinga's publicaties worden tegenwoordig nog met instemming aangehaald.

Als een van de weinige filologen op het gebied van de oudere letterkunde heeft hij zich uitgesproken over editieproblematiek. Zijn *Reynaert*-editie uit 1952 staat nog als een huis. Naar het zich laat aanzien bedacht hij in 1942 het tegenwoordig populaire editietype waarin een oorspronkelijke tekst uit de oudere letterkunde wordt uitgegeven tezamen met een dichterlijke vertaling in modern Nederlands (*De reis van Sint Brandaan* 1949). Zijn tekstgerichte analyse maakt hem in zekere zin tot een voorloper van de ergocentrische literatuurbenadering, zoals nadien beoefend in het tijdschrift *Merlijn* (1962-1966) (vgl. http://www.neerlandistiek.nl/01.01/index.html).

Zijn belangrijkste bijdrage aan de ontwikkeling van de neerlandistiek was de introductie vanuit Engeland van de analytische bibliografie. Met zijn vele (internationale) publicaties op dit terrein vanaf omstreeks 1960, bijna steeds in nauwe samenwerking met zijn latere echtgenote Lotte Hellinga-Querido, legde hij in Nederland de basis voor de bloei van de boekwetenschap vanaf de jaren zeventig. Hellinga's aandacht voor de materiële (productie-)kant van het boekbedrijf, werd door zijn leerlingen op den duur gecombineerd met vragen vanuit de receptie-esthetica. Hellinga's studie van het boek als materieel object en de koppeling van de op dit terrein verworven inzichten met de filologie (tekststudie) hebben de neerlandistiek een belangrijke stap vooruit gebracht.

Wim van Anrooij
[15 oktober 2003]

Voornaamste geschriften

‘Principes linguistiques d'édition de textes’. In: *Lingua* 3 (1953), p. 295-308.

Rembrandt fecit 1642: de Nachtwacht, Gysbrecht van Aemstel. Amsterdam, 1956.

‘De commentaar’. In: *Handelingen van het Vierentwintigste Nederlands Filologencongres*. Gehouden te Amsterdam op donderdag 5 en vrijdag 6 april 1956, p. 109-127. Herdr. in: *Pade crom ende menichfoude. Het Reynaert-onderzoek in de tweede helft van de twintigste eeuw*. Red. H. van Dijk & P. Wackers. Hilversum, 1999 (Middeleeuwse studies en bronnen, 67), p. 19-35.
Zie: https://www.dbnl.org/tekst/hell014comm01/

‘Het laatste woord is aan Firapeel’. In: *Maatstaf* 6 (1958), p. 353-373.

& P.J.H. Vermeeren: ‘Kroniek Codicologie en Filologie [nr. I-XVII]’. In: *Spiegel der Letteren* 5 (1961), p. 31-36, p. 138-142, p. 211-217, p. 300-307; 6 (1962-1963), p. 37-39, p. 127-132, p. 210-215, p. 312-316; 7 (1963-1964), p. 104-107, p. 204-207, p. 266-268; 8 (1964-1965), p. 31-37, p. 122-125; 9 (1965-1966), p. 59-62, p. 185-190; 10 (1966-1967), p. 135-143.

& L. Hellinga-Querido: ‘De betekenis van de incunabelkunde voor de neerlandistiek’. In: *Dietse studies.* Bundel aangebied aan prof.dr. J. du P. Scholtz. Kaapstad, 1965, p. 52-76.

& L. Hellinga-Querido: ‘Between Two Languages: Caxton's Translation of Reynaert de Vos’. In: *Studies in Seventeenth-Century English Literature, History and Bibliography*. Amsterdam, 1984, p. 119-131.

Belangrijkste secundaire literatuur

H. de la Fontaine Verwey: ‘Wytze Hellinga 1908-1985’. In: *Quaerendo* 15 (1985), p. 165-178 bevat een ‘List of [...] Publications on Manuscripts and Printed Books’ (p. 170-178).
H. de la Fontaine Verwey: ‘Wytze Hellinga 1908-1985’. In: *Quaerendo* 15 (1985), p. 165-178.
S. Dresden: ‘Herdenking van Wytze Hellinga (20 december 1908-16 maart 1985)’. In: *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 1986, p. 179-184.
G.R.W. Dibbets: ‘Hellinga, Wytze [Gs]’. In: *Biografisch woordenboek van Nederland*. Dl. 3. 's-Gravenhage, 1989, p. 244-246.
Zie: http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/hellinga
M. Spies: ‘W.Gs. Hellinga’. In: *Literatuur* 18 (2001), p. 159-161.
W. van Anrooij: ‘Met het oog op de dichter. Wytze Gerbens Hellinga (1908-1985)’. In: *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde*. Studies voor Frits van Oostrom ter gelegenheid van diens vijftigste verjaardag. Red. W. van Anrooij, D. Hogenelst & G. Warnar. Amsterdam, 2003, p. 221-234, p. 283-286 en p. 317-320.

Locatie archief

In de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta (BNM) - ondergebracht in de Leidse Universiteitsbibliotheek - bevindt zich het deel van Hellinga's archief dat betrekking heeft op de beoogde maar niet gerealiseerde uitgave van (gestandaardiseerde, gecontroleerde en aangevulde informatie uit) de BNM. Het archief wordt in de nabije toekomst nader ontsloten.

Locatie brievencollecties

Enkele honderden brieven van Hellinga bevinden zich in openbare collecties (zie CEN). De meerderheid daarvan berust in het Nederlands Letterkundig Museum (Den Haag), de rest in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag en in de Leidse UB. De kleine honderd brieven gericht aan Hellinga worden bijna allemaal in het Nederlands Letterkundig Museum bewaard; de overige berusten in de Leidse UB. Ook het deel van Hellinga's archief dat zich in de BNM bevindt (zie ‘Locatie archief’) bevat correspondentie van en aan Hellinga (nog niet in CEN). Verreweg de meeste brieven dateren van vóór 1960.

Helten, W.L. van

Helten, Willem Lodewijk van * 30 augustus 1849 Hedel; † 17 maart 1917 's-Gravenhage, historisch taalkundige, m.n. Vroegnieuwnederlands, Middelnederlands, Oudfries, Oudgermanistiek.

W.L. van Helten werd op 30 augustus 1849 te Hedel geboren. Hij bezocht gymnasia te Leiden en Rotterdam, begon in 1865 zijn academische studie te Leiden en sloot deze af met zijn promotie in 1871. Van 1870 tot 1882 was hij leraar Nederlands en geschiedenis, eerst aan de hbs in Tiel, later aan de hbs in Rotterdam en ten slotte aan het Erasmiaans Gymnasium aldaar. In 1882 werd Van Helten aan de Rijksuniversiteit Groningen benoemd tot hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde, een functie die hij tot 1911 vervulde, en tevens tot hoogleraar Beginselen van het Sanskriet, welke functie hij in 1889 beëindigde. In het academisch jaar 1893/1894 was hij rector magnificus der Rijksuniversiteit Groningen. In 1894 werd hij gekozen tot lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

Van Helten wordt geschetst als een geleerde met enorme werkkracht, een geliefd docent, doch een matig spreker. Hij was wars van elk streven naar populariteit en eerbetoon.

Om gezondheidsredenen werd Van Helten in 1911 eervol ontslag verleend. Hij vestigde zich te 's-Gravenhage, waar hij na een lange periode van geestelijk en lichamelijk lijden in de nacht van 16 op 17 maart 1917 overleed.

Ontwikkeling en karakterisering

Van Helten is één van de grondleggers van de Nederlandse taalkunde op germanistische grondslag. Hij paste de methode van de vergelijkend-historische taalkunde zowel op de grammatica als op de woordenschat toe.

In de loop der jaren kreeg de algemene germaanse taalkunde een steeds belangrijker plaats in zijn werk. Hij had grote belangstelling voor het Oudwest- en het Oudoostfries, op welke gebieden hij diverse lexicologische bijdragen publiceerde.

Wij lichten Van Heltens werkwijze en materiaalbeoordeling toe aan de hand van twee studies die voor de Neerlandistiek het belangrijkst zijn.

Zijn *Middelnederlandsche spraakkunst* (nog herdrukt in 1973) berust op circa honderdvijftig bronnen. Als basis voor het Middelnederlands nam hij een westelijk Nederfrankisch aan. Bij ontstentenis van een directe voorloper relateerde hij

veelvuldig de Middelnederlandse vormen aan het nauwverwante Oudgermaans, dat hij als de voorloper van het oostelijk Middelnederfrankisch beschouwde. Talloos zijn verder de aan het Middelnederlands verwante vormen die hij uit het Oudsaksisch, het Oud- en Middelhoogduits en het Gotisch aanhaalt.

Het Middelnederlands beschouwde Van Helten als een eenheid met slechts hier en daar regionale verscheidenheid op punten van ondergeschikt belang. Daarbij onderscheidde hij Brabants, Oostvlaams, Westvlaams, Hollands (in Holland, noordelijk Zeeland, Utrecht en westelijk en zuidwestelijk Gelderland) en Limburgs, dat hij als oostelijk Middelnederlands met uit aan Middelfrankisch ontleende elementen typeerde. Dit laatste tastte Van Heltens beeld van de oorspronkelijke zuiverheid van het Middelnederlands aan, evenals de ontlening aan het Fries en (via het Beierse hof) aan het Hoogduits in Holland.

Van Heltens eenheidsvisie op het Middelnederlands en zijn streven naar volledige materiaalbeschrijving en verankering van deze taalfase in de Germaanse taalfamilie brengen echter het bezwaar met zich mee, dat de auteur zijn werk overlaadt met reeksen citaten bij de grammaticale verschijnselen. Al vermeldt hij bij elk citaat consequent de bron, een nadere groepering van de Middelnederlandse citaten naar regio en periode zou wenselijk geweest zijn. Hij maakt bovendien geen systematisch onderscheid naar genres in schriftelijk taalgebruik en ook de (quasi) spreektaal van toneelwerk behandelt hij niet apart.

Vondel's taal : grammatica van het Nederlandsch der Zeventiende eeuw steunt op ruim vijftig grotere werken van deze dichter. Het ontbreken van een nadere indeling van het materiaal is hier minder bezwaarlijk, omdat de data van één dichter zijn. Bovendien maakt Van Helten bij Vondel onderscheid tussen de periode vóór 1625 en die erna. De auteur koos het werk van Vondel, omdat het hem blijkens het ‘Voorbericht’ te doen was ‘om een werkelijk bestaande, natuurlijke en ongekunstelde, maar tevens niet-platte taal, om het Hollandsch, dat reeds toen aanving *het* Nederlandsch te worden (...).’ Dit verklaart de ondertitel van zijn studie. Tegelijkertijd maakt deze uitspraak aannemelijk, dat Van Helten zijn werk op het terrein van het Middelnederlands en Vroegnieuwnederlands zag als het opvullen van leemtes in de beschrijving van de ontwikkelingsgang van taalvormen tot het beschaafde Nederlands van zijn dagen. De proefschriften op het terrein van het Zestiende-eeuws, die onder zijn leiding zijn ontstaan, dienen eenzelfde doel en gaan in navolging van Van Helten, gebaseerd op een ruim en veelsoortig bestand aan bronnen, uit van de premisse, dat het Zestiende-eeuws een eenheidstaal is.

Invloed

De monografieën en artikelen van Van Helten verdienen voor onze kennis van de oudere taalfasen en voorstadia van het Nederlands en het Fries met ere genoemd te worden. Door gebruikmaking van de methode van de vergelijkend-historische taalkunde heeft hij Middelnederlandse, Vroegnieuwnederlandse en Modern Nederlandse taalverschijnselen met verwante verschijnselen in zustertalen in de Germaanse taalfamilie verbonden. Een prominent vertegenwoordiger van de latere generatie taalkundigen, C.G.N. de Vooys, heeft Van Heltens promovendi - en dus impliciet ook de promotor zelf - verweten, dat zij uitgingen van homogeniteit in het Zestiende-eeuws Nederlands en dat een beargumenteerde keuze voor de bronnen alsmede een onderscheid tussen overgeleverde vormen en levende taal ontbrak (De

nieuwe taalgids 1 (1907), 134-140). Door de opkomst van het structuralisme in de taalkunde met zijn dominante aandacht voor synchroon onderzoek en zijn voorkeur voor het eigentijdse mondeling taalgebruik geraakte Van Heltens diachrone werk op basis van de vergelijkend-historische methode op de achtergrond.

Peter van Dongen
Arjan van Leuvensteijn
[februari 2006]

Voornaamste geschriften

W.L. van Helten heeft veel gepubliceerd. Tot zijn bekendste tekstedities en taalkundige studies behoren de onderstaande werken:

Proeven van woordverklaring. (Diss. Leiden). Rotterdam, 1871.
Anna Bijns, *Refereinen*. Naar de nalatenschap van A. Bogaers uitgegeven door W.L. v. H[elten]. Met verklarende woordenlijst, 2 dln. Rotterdam, 1875.
Vondel's taal. 2 dln. Rotterdam (Groningen), 1881
Bijdrage tot een pragmatische geschiedenis der vaderlandsche taalstudie in Nederland. (Inaugurele rede). Groningen, 30 november 1882.
Over Middelnederlandschen versbouw. Groningen, 1884.
Van den Vos Reynaerde, uitgegeven door W.L. v. H[elten]. (Bibliotheek van middelnederlandsche letterkunde). Leiden, [1886/1887].
Middelnederlandsche spraakkunst. Groningen, 1887.
Altostfriesische Grammatik. Leeuwarden, 1890.
Zur Lexicologie des Altwestfriesischen. (Verhandelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterk. [N.R.], Deel I, no. 5). Amsterdam, 1896.
Die altostniederfränkischen Psalmenfragmente. 2dln. Groningen, 1902.
Zur Lexicologie des Altostfriesischen. (Verhandelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterk. [N.R.], Deel IX). Amsterdam, 1907.

Belangrijkste secundaire literatuur

Het *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Groningen 1916-1917* (Groningen, Den Haag 1917) is de belangrijkste bron voor de kennis van het leven van W.L. van Helten. Hierin bevindt zich ook een bibliografie van Van Heltens publicaties. Daarnaast bevatten F.J. van den Branden & J.G. Frederiks, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde* (1888-1891), evenals K. ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* (1941) enkele biografische en bibliografische gegevens.

Locatie archief en brievencollecties

Ons is geen archief bekend en evenmin beschikken wij over gegevens betreffende een brievencollectie.

Hertog, C.H. den

Hertog, Cornelis Herman den * 27 december 1846 Den Haag; † 31 oktober 1902 Amsterdam, hoofdonderwijzer die zich met allerlei aspecten van het moedertaalonderwijs heeft bezig gehouden, wat uiteindelijk heeft geresulteerd in een serie publicaties op het gebied van het grammaticaonderwijs voor leerlingen van lagere school, middelbare school en kweekschool. Hij was in de periode 1880-1920 een toonaangevend, volgens sommigen wat conservatief taaldidacticus en wordt algemeen beschouwd als de geestelijke vader van de zinsontleding zoals die nu nog wordt gepraktiseerd.

Den Hertog werd in Den Haag opgeleid tot onderwijzer. Daar vond hij ook zijn eerste betrekking. In 1870 werd hij benoemd tot hoofdonderwijzer in Haarlemmermeer. Hij trad in het huwelijk en in 1872 werd zijn zoon Herman Johannes geboren. Deze oudste zoon zou na de dood van zijn vader in 1902 de verzorging van diens werk op zich nemen. In alle latere herdrukken is het voorbericht ondertekend door H.J. den Hertog.

In 1872 werd Den Hertog schoolhoofd aan de Van der Palmschool te Amsterdam, een functie die hij bijna 20 jaar uitoefende. Hier zou hij zijn bekende *Nederlandsche Spraakkunst* schrijven. Tot zijn dood woonde hij in Amsterdam. Hier trok hij snel de aandacht door zich niet alleen voor het onderwijs op zijn school in te zetten, maar ook in ruimer verband, vooral wat het onderwijsbeleid van de gemeente Amsterdam betrof. Wetenschappelijk gezien was Den Hertog vooral een autodidact. Door zijn studie van pedagogiek en taalwetenschap kon hij zich met wetenschappers meten, hetgeen hij ook veelvuldig deed. Als ‘ongetitelde schoolmeester’ wierp hij zich op als intermediair van taalwetenschap en taalonderwijs, vanuit het besef dat de docent de stof volledig dient te beheersen alvorens daarin les te geven. ‘Half weten vermoeit

meer dan goed weten' luidde zijn adagium. Het vak Nederlandse taal had zijn speciale aandacht.

Samen met zijn Amsterdamse collega J. Lohr stelde hij de methode *Onze Taal* samen, taal- en steloefeningen voor de lagere scholen. De deeltjes verschenen vanaf 1883 en werden nog tot 1925 herdrukt. Met deze leergang deed de analytische, inductieve methode voor het taalonderwijs haar intrede op de lagere school: de leerling zal eerst de zin en vervolgens via het taalgevoel de regels ontdekken.

In de periode 1889-1892 publiceerde Den Hertog resp. 'De leer van de woordsoorten', 'Uit de leer van den zin' en 'De leer van den samengestelden zin' in het tijdschrift *Noord en Zuid*, waarvan hij in de periode 1889-1895 redacteur was naast Taco de Beer. Het betrof een uitgebreide voorstudie van de *Nederlandsche Spraakkunst*, die in de jaren 1892-1896 in drie delen zou verschijnen. Hier legde hij de basis voor een didactisch-wetenschappelijke spraakkunst waarin, na een uitgebreide verantwoording, expliciet eigentijdse opvattingen waren verwerkt. Dit werk wordt terecht beschouwd als het begin van de wetenschappelijke beoefening van de Nederlandse grammatica, in feite de voorloper van de ANS.

Een belangrijke publicatie in *Noord en Zuid* was in 1889 het artikel 'De taalstudie der onderwijzers', waarmee Den Hertog duidelijk zijn leidende rol in het taalonderwijs bevestigde.

Toepassing van zijn opvattingen binnen de schoolmuren was voor iemand die het tegenovergestelde van een kamergeleerde was, niet voldoende. Na 19 jaar Amsterdams schoolhoofd te zijn geweest, nam Den Hertog in 1891 om gezondheidsredenen ontslag. Hij ging de politiek in. In 1893 werd hij lid van de Amsterdamse gemeenteraad en zou dat tot zijn dood blijven. In 1901 werd hij nog lid van de Tweede Kamer voor de liberale partij. Ook hier kwam hij op voor de belangen van de onderwijzers. Daarnaast werd hij in 1902 tevens schoolopziener in Amsterdam. Op 55-jarige leeftijd overleed deze 'schoolmeester en grootmeester van het taalonderwijs'.

Ontwikkeling en karakterisering

Den Hertog bevond zich in het laatste decennium van de negentiende eeuw op een breukvlak van opvattingen over taal en taalonderwijs. Als onderwijsman wees hij de nadruk op het strikt individuele aspect van taalgebruik af door voortdurend te wijzen op de waarde van conventies, regels en duidelijkheid. De onzekerheid ten aanzien van de eigen taal zou volgens hem plaats moeten maken voor zelfvertrouwen en dat wordt vooral gevoed door grammaticaonderwijs. Grammatica niet als wetgeving, maar als een ordelijke codificatie van het taalgebruik die greep geeft op de vaak verwarrende taalwerkelijkheid. Het vasthouden aan de traditie om leerlingen en hun docenten een stevige basis te verschaffen, kan heel gemakkelijk negatief geduid worden. In de jaren negentig van de negentiende eeuw heeft Van den Bosch als man van 'de nieuwe richting' ook niet nagelaten dat in woord en geschrift te doen. De invloed van de taalwetenschap deed zich eind negentiende eeuw gelden en ook De Vooys meende dat Den Hertog te zeer bleef vasthouden aan de schrijftaal, terwijl taal toch primair gesproken taal was. Feit was wel dat de mannen van *Taal en Letteren* (en vanaf 1907 *De nieuwe taalgids*) de basale grammaticale kennis als bekend veronderstelden en vanuit hun elitaire standpunt veeleer taalculturele vorming nastreefden. Zij propageerden lessen over dialect, kindertaal, de relatie tussen gesproken en geschreven taal. De onderwijzer Den Hertog die met een ander deel

van de bevolking te maken had, hield vast aan fundamentele taalkennis als steun bij het schrijven en lezen.

De botsing tussen de praktisch-wetenschappelijke instelling van Den Hertog en de ethisch-wetenschappelijke instelling van de *Taal en Letteren*-groep is kenmerkend voor de onvrede die tot het eind van Den Hertogs leven bleef bestaan. In de eerste jaargang van *De nieuwe taalgids* (1907) deed De Vooys nog eens een programmatische aanval op de spraakkunst van Den Hertog, vijf jaar na diens dood. Den Hertog werd 'halfheid' verweten, assimilatie, het oude gedekt door een nieuw vernis.

We kunnen de theoretische, methodologische bewustwording bij de beoefenaars van de eigentijdse Nederlandse spraakkunsten laten beginnen bij Den Hertog. Hij gaf in 1892 aan zijn *Nederlandsche Spraakkunst* een twaalf bladzijden lange, theoretisch georiënteerde *Inleiding* mee. Hierin uit hij zijn voorkeur voor een verstandige vereniging van twee uit Duitsland stammende methoden: de logisch gerichte van Becker en de formeel-morfologische van Kern. Dat vertaalde zich in zijn aandacht voor functie (dienst in de zin) en vorm. Voor de mannen rond *Taal en Letteren* was de psychologische taalbeschouwing van Paul het grote voorbeeld. Daarin kon Den Hertog zich niet vinden.

Invloed

De invloed van het werk van Den Hertog is bepaald groot te noemen. In de moderne Nederlandse taalkunde wordt Den Hertogs werk lovend besproken. Veelal wordt in hem een schakel gezien in de continuïteit: eindpunt van een traditie van logische analyse, voorloper van de moderne grammatica. De hernieuwde belangstelling voor het taalsysteem heeft hier een positieve invloed op uitgeoefend. De algemene herwaardering die Den Hertog in de taalkunde ten deel gevallen is, heeft geresulteerd in de heruitgave van zijn *Nederlandsche Spraakkunst,* een bronnenonderzoek en een proefschrift. Dit alles in de jaren 1973-1985.

Zeker onder invloed van de transformationeel-generatieve grammatica aan het eind van de jaren zestig in de vorige eeuw is Den Hertogs grammatica telkens het uitgangspunt, ook al om de grote uitvoerigheid en zorgvuldige beschrijving van het Nederlands. Den Hertog staat aan het begin van de wetenschappelijke grammaticabeoefening in Nederland. Hij verwoordde veelal intuïtief wat door de wetenschappelijke taalkunde geformaliseerd kon worden en verantwoordde zijn keuzes. Directe invloed is nog altijd te signaleren in elke schoolgrammatica: de terminologie en zelfs vaak nog de aanpak gaan rechtstreeks op Den Hertog terug.

H. Hulshof
[15 oktober 2003]

Voornaamste geschriften

'De taalstudie der onderwijzers'. In: *Noord en Zuid* 12, p. 1-21; p. 97-115; p. 481-489.

Nederlandsche Spraakkunst. Handleiding ten dienste van aanstaande (taal)onderwijzers. Amsterdam, Versluys, 1892-1896. Drie delen ('stukken'): De leer van den enkelvoudigen zin (1892), De leer van den samengestelden zin (1896), De leer der woordsoorten (1896).
[In 1973 bij dezelfde uitgever een nieuwe editie, de derde druk, bezorgd door H. Hulshof]
De Nederlandsche Taal. Practische Spraakkunst van het hedendaagsche Nederlandsch. Amsterdam, Versluys, 1897-1898. Twee delen.
Voortgezet Taalonderwijs. Leidraad voor de eerste drie leerjaren van het voortgezet onderwijs. Amsterdam, Versluys, 1899. Drie delen: Beknopte theorie van het taalgebruik, Oefeningen in het waarnemen en toepassen van het taalgebruik (twee bundels).

Belangrijkste secundaire literatuur

Beknopte bibliografie in Hulshof 1985.
H. Hulshof: *C.H. den Hertog als grammaticus. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde, in het bijzonder op het gebied van de schoolgrammatica in de laatste decennia van de negentiende eeuw*. Muiderberg, 1985. Proefschrift KU Nijmegen.

Locatie archief en brievencollecties

Geen Den Hertog-archief bekend. De voormalige uitgeverij Versluys te Amsterdam bezat materiaal (o.a. brieven) in het archief.

Heuiter, P. de

Heuiter, Pontus de * 23 augustus 1535 Delft; † 6 augustus 1602 Sint-Truiden, priester en geleerde, die een van de eerste voorstellen voor een spellingregeling van het Nederlands heeft ontworpen.

De Heuiter heeft na 1555 rechten gestudeerd in Parijs en is waarschijnlijk in 1567 tot priester gewijd. In 1572 was hij rentmeester van het kapittel van Gorinchem waar hij, na de inname van de stad, met een aantal geestelijken door de Watergeuzen gevangen is gezet. Zijn medegevangenen werden omgebracht (martelaren van Gorcum), hij ontliep dit lot, waarschijnlijk door zijn katholieke geloof af te zweren. Na te zijn ontsnapt is hij opnieuw als priester werkzaam geweest in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, het laatst in Sint-Truiden. Hij heeft een aantal werken gepubliceerd, vooral op het terrein van de geschiedenis: *Rerum Burgundicarum libri*

sex (1583-1584), *Rerum Belgicarum libri quindecim* (1598), *De veterum ac sui saeculi Belgio, libri duo* (1600), *Historia secessionis Belgicæ* (1649).

Zijn rondzwervingen door de verschillende Nederlandse gewesten hadden De Heuiter geconfronteerd met de verscheidenheid binnen de moedertaal. Wellicht hebben de contacten die de geleerde geestelijke bij de uitoefening van zijn ambt met het onderwijs heeft gehad, hem de problemen doen zien die de 'gewone man' had bij het schrijven van de moedertaal. Om een helpende hand te bieden heeft hij *Nederduitse orthographie* geschreven, 'Manier houmen opreht ["correct"] Nederduits spellen ende schriven zal'. In dit boekje wordt de verfraaiïng en zuivering van de gesproken taal en verbetering van de spelling nagestreefd. Het is in 1581 bij Christoffel Plantijn in Antwerpen verschenen.

Ontwikkeling en karakterisering

In tegenstelling tot Joas Lambrecht en Antonius Sexagius die eerder een dergelijk boek hadden vervaardigd en zich op een taalparticularistisch standpunt hadden gesteld, heeft De Heuiter een gesproken standaardtaal nagestreefd die boven de streektalen stond en opgebouwd was uit de (zijns inziens) fraaiste elementen daaruit, met name het Hollands en verder Brabants en Vlaams. De Heuiters schrijfwijze van het Nederlands was op die bovengewestelijke taal gebaseerd, die hij overigens niemand wenste op te dringen. Hij was een warm voorstander van een fonetische spelling waarbij gebruik werd gemaakt van zo weinig mogelijk lettertekens; *nieu* was daarom beter dan *nieuw*, *vrouën* beter dan *vrouwen*, *noh* beter dan *noch*, etc. Ook was De Heuiter een purist, die zich niet alleen keerde tegen het gebruik van leenwoorden uit het Frans zoals voorgangers ook hadden gedaan, maar ook tegen ontleningen aan het Duits.

Invloed

In latere taalkundige werken die op het Nederlands betrekking hadden, is van De Heuiters boekje gebruik gemaakt. Zo zijn in de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* (1584) ideeën uit *Nederduitse orthographie* aan- of bijgevallen (Dibbets 1985: 344-345), evenals in Jacob van der Schueres *Nederduydsche Spellinge* (1612) en Anthoni Smyters' *Schryfkunstboeck* (1613) (Dibbets 1968: 54-55), die overigens geen van allen De Heuiter hebben genoemd. In taalkundige werken van Christiaen van Heule (1625 en 1633), Richard Dafforne (1627), Samuel Ampzing (1628) en anderen is tot in de achttiende eeuw her en der gereageerd op De Heuiters spellingideeën (Dibbets 1968: 54-62).

G.R.W. Dibbets
[mei 2004]

Voornaamste geschriften

Nederduitse orthographie (1581).

Rerum Burgundicarum libri sex (1583 / 84).
Rerum Belgicarum libri quindecim (1598).

Belangrijkste secundaire literatuur

Dibbets, G.R.W.: *Nederduitse orthographie van Pontus de Heuiter (1581); een inleiding*. Assen, 1968.
Dibbets, G.R.W.: Pontus de Heuiter, *Nederduitse orthographie. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht*. Groningen, 1972.
Dibbets, G.R.W.: *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst (1584), ingeleid, geïnterpreteerd, van kommentaar voorzien en uitgegeven*. Assen-Maastricht, 1985.

Locatie archief

Er is geen De Heuiter-archief.

Locatie brievencollecties

Er is geen brievencollectie De Heuiter.

Heule, Christiaen van

Heule, Christiaen van * ?; † ?, wiskundige / landmeter met belangstelling voor het Nederlands; heeft twee grammatica's gepubliceerd.

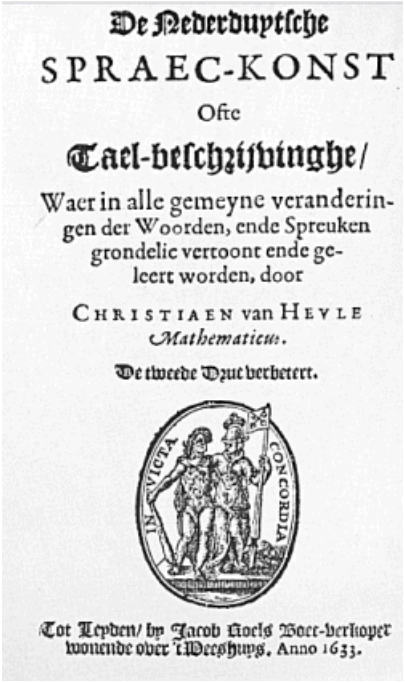
De Nederduytſche
SPRAEC-KONST
Ofte
Tael-beſchrijvinghe/
Waer in alle gemeyne veranderingen der Woorden, ende Spreuken grondelic vertoont ende geleert worden, door
CHRISTIAEN van HEVLE
Mathematicus.
De tweede Druc verbetert.
IN VICTA CONCORDIA
Tot Leyden/ by Jacob Roels Boec-verkooper woonende over 't Weeshuys. Anno 1633.

De auteur van twee belangrijke 17de-eeuwse grammatica's is met veel biografische raadselen omgeven. Er zijn wel enige aanwijzingen dat hij uit de zuidelijke Nederlanden afkomstig was. Caron (1953) identificeerde hem met enige aarzeling als de vachtenploter (wolverwerker) Christiaen van Heule die werd aangeduid als "jongman van Delft" bij zijn ondertrouw op 17 juli 1623 met Anna de Beer in Leiden. Hij was kort daarvoor, op 26 juni 1623, poorter van de stad Leiden geworden. Deze Van Heule deed goede zaken in de lakenindustrie, want hij kon zijn vier zoons en vijf dochters bij hun huwelijk het flinke bedrag van 300 carolusguldens meegeven. Na het overlijden van zijn vrouw in 1653 hertrouwde hij een jaar later met de weduwe Christina van Buijtevest. Op 27 juli 1655 werd hij in de Pieterskerk te Leiden begraven. Dibbets (2003: 30, noot 9) betwijfelt echter of de vachtenploter Christiaen van Heule wel dezelfde persoon is als de grammaticus en wiskundige.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

Van Heule heeft twee zo geheten triviumgrammatica's gepubliceerd: zijn *Nederduytsche Grammatica ofte Spraeckonst* (1625) en de *Nederduytsche Spraeckunst ofte Tael beschrijvinghe* (1633). Het zijn geen triviumgrammatica's in de zin dat ze verschenen samen met werken op het gebied van de retorica en de dialectica (logica), net als de eerste gedrukte Nederlandse grammatica de *Twe-spraack* (1584). Wel zijn ze in opzet en indeling een echte triviumgrammatica met de vier onderdelen spelling, etymologie (= morfologie), prosodie en syntaxis. Het omvangrijkste onderdeel is, als gebruikelijk, de etymologie. Binnen deze afdeling behandelt Van Heule in 1625 negen woordsoorten verdeeld in veranderlijke (lidwoorden, naamwoorden, voornaamwoorden, werkwoorden en deelwoorden) en onveranderlijke (bijwoorden, voorzetsels, voegwoorden en tussenwerpsels). In zijn grammatica van 1625 onderscheidt hij ook zes naamvallen in puristische terminologie: noemer (nominatief), baerer (genitief), gever (datief), aenklager (accusatief), rouper (vocatief) en ofnemer (ablatief). In zijn latere grammatica van 1633 komt hij terug op deze 'vreemde' termen en beperkt hij het aantal in het Nederlands te onderscheiden naamvallen tot

vier. Hij spreekt dan van het eerste, tweede, derde en vierde "geval" voor respectievelijk de nominatief, genitief, datief en accusatief.

De grammatica van 1633 laat een tweedeling in spraec-konst (spelling, prosodie en etymologie) en samenvouginge (syntaxis) zien. Ook onderscheidt Van Heule dan zes woordsoorten: de vier onveranderlijke woordsoorten zijn nu in de categorie helpwoorden samen gebracht. Het is niet het enige inhoudelijke verschil tussen de twee grammatica's. Een ander, treffend voorbeeld heeft betrekking op het persoonlijk voornaamwoord *du*. Dit vertrouwelijkheidspronomen voor de 2e persoon enkelvoud, dat al aan het eind van de Middeleeuwen verouderd raakte, werd in de zestiende en zeventiende eeuw als niet-passend en boers beschouwd. In plaats van *du* diende men *gij* te gebruiken, het pronomen dat ook voor het meervoud en als beleefdheidsvorm in het enkelvoud werd gehanteerd. Van Heule wijst in zijn grammatica van 1625 *du* als verouderd af (dat klopt dus met de trend om *du* te verwerpen). Daarbij wordt aangetekend dat *du* niet meer gehanteerd kan worden, al betekent dit dat helaas een oorspronkelijk onderscheid enkelvoud (*du*) en meervoud (*gij*) is weggevallen. Met de vorm *Gyly* (*gijlieden*) wordt gepoogd dit gemis te herstellen. Acht jaar later blijkt Van Heules mening over *du* drastisch gewijzigd te zijn: hij vindt het onderscheid enkelvoud/ meervoud, dat in het Latijn bij de pronomina *tu* en *vos* is te vinden, zo belangrijk dat hij de vorm *du* weer vermeldt.

Uit zijn grammatica's wordt duidelijk dat Van Heule een goed taalobservator was. Regionale verschillen ontgingen hem niet: hij constateerde in 1625 dat er in veel geschriften een uniformiteit werd gevonden, die afwezig was in het spreken en in lokale geschriften. Voorbeelden zijn de observaties over de *e-* en *n-* deletie en de diminutieven. De deletie is een Hollands verschijnsel: "*Vraeg, Antwoort, Ik zeg, Ik heb,* in de plaetse van *Vraege, Antwoorde, Zegge, hebbe*" en "*Scheepe, Huyze, Stede, Lande,* in de plaetse van *Scheepen, Huyzen, etc.*, ende *Loope, Blijve, Valle*, voor *Loopen, Blijven, Vallen*". Van Heules oordeel is duidelijk: "Deze verkortingen strijden tegens des spraekx natuyre [tegen de aard van de taal]". De verlengende uitspraak in het Vlaamse "*Loopene, Draegene, Komene, Werkene*" is eveneens "buyten natuyr". Bij de diminutieven signaleert Van Heule variatie: in Holland *Het mannetje, Het wijfje, Het diertje,* in Vlaanderen *Het mannekjen, Het wijfkjen, Het dierkjen* en in Brabant *Het manneken, Het wijfken, Het dierken.* Hij geeft de voorkeur aan de Brabantse vorm. Van Heule trachtte ook kunstmatige vormen en onderscheidingen in te voeren. Dat doet hij bijvoorbeeld door in de bestaande variatie bij de persoonlijke voornaamwoorden *haer / hun / hen* als objectsvorm (datief of accusatief meervoud), systeem aan te brengen: *hun* voor de datief, *hen* voor de accusatief. Ruim honderd jaar later propageert Balthasar Huydecoper diezelfde regel en na hem nog vele grammatici.

Invloed

Dibbets (2003) ziet Van Heule als "de voornaamste Nederlandse grammaticus van de zeventiende eeuw, die met zijn terminologie en zijn (…) uitgewerkte regels en systematiek een hechte grond heeft gevormd voor de Nederlandse spraakkunst van de achttiende eeuw". Contemporaine auteurs van leerboekjes voor vreemde talen namen ook gegevens uit Van Heules grammatica's over.

Marijke van der Wal

[januari 2010]

Belangrijkste secundaire literatuur

W.J.H. Caron: Inleiding bij de Triviumeditie van Christiaen van Heule (1625), *De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst.* Groningen, 1953. Zie www.dbnl.org
G.R.W. Dibbets: '*Gebruyc* en *reden* in *De Nederduytsche spraec-konst* (1633) van Christiaen van Heule'. In: *Gramma* 13 (1989), p. 33-56.
G.R.W. Dibbets: *Christiaen van Heule "ijsbreker langs een allermoeijelijkst vaarwater"?* Afscheidsrede. Nijmegen, 2003.
Marijke van der Wal: 'De grammaticus en de schoolmeester: externe taalnormen en taalverandering'. In: *Leidse mores. Aspecten van taalnormering*, Cor van Bree & Ariane van Santen (eds), Leiden 1996, p. 13-29.

Locatie archief en brievencollecties

Niet bekend.

Hexham, Henry

Hexham, Henry * omstreeks 1580 Holland, Lincolnshire; † omstreeks 1650 ergens in Nederland, officier in het leger in de Republiek, vertaler en lexicograaf van het Nederlands en Engels.

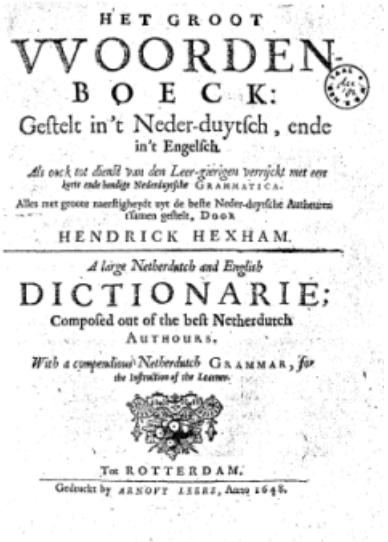
HET GROOT
VVOORDEN-
BOECK:
Geſtelt in't Neder-duytſch, ende
in't Engelſch.
Alles met groote naerſtigheyt uyt de beſte Neder-duytſche Autheuren
ſamen geſtelt, Door
HENDRICK HEXHAM.
A large Netherdutch and English
DICTIONARIE;
Compoſed out of the beſt Netherdutch
AUTHOURS.
With a compendious Netherdutch GRAMMAR, for
the inſtruction of the Learner.
Tot ROTTERDAM,
Gedruckt by ARNOVT LEERS, Anno 1648.

Henry Hexham was waarschijnlijk de zoon van Edward Hexham, die tien jaar in het Nederlandse leger diende. Wellicht heeft Henry dan ook op jonge leeftijd al Nederlands geleerd en in Nederland gewoond, en was hij tweetalig. Hij vernederlandste zijn voornaam tot Hendrick. Als jongeman trad hij als page in dienst

van Sir Francis Vere, de commandant van de Engelse troepen in de Republiek. Die Engelse troepen waren de Nederlanders te hulp gekomen in hun strijd tegen de Spaanse overheersing; voor Hexham waren ook zijn protestantse overtuigingen een reden om te strijden tegen de katholieke Spanjaarden. In dienst van Vere maakte Hexham de belegering van Oostende in 1601 mee. In 1606 trad hij in dienst van de opvolger en broer van Francis Vere, Sir Horace Vere. Als kwartiermeester maakte hij het beleg van Breda in 1625 mee, het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 en de veroveringen van Venlo, Roermond en Maastricht in 1631 en 1632. Na de dood van Vere in 1635 werd hij kwartiermeester in het regiment van de Engelse commandant George Goring. Hij was lid van de Engelse Presbyteriaanse gemeente te Delft. Hij woonde meer dan 40 jaar in de Republiek; de laatste vermelding over hem is dat hij in 1650 kwartiermeester was van een Engels-Nederlands regiment.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

Hexham was een productieve schrijver en vertaler: in Picarta staan meer dan 35 verschillende werken van zijn hand vermeld, sommige met meerdere drukken. Hij vertaalde uit het Frans en Latijn en naar en in het Nederlands en Engels. In zijn publicaties is een duidelijke lijn te zien. Zijn eerste publicaties betreffen theologische werken, om te beginnen in 1610 een Engelse vertaling van een Franstalig protestants werk geschreven door de Nederlandse theoloog Johannes Polyander.

Na 1630 concentreerde zijn werk zich op militaire zaken. Eerst noteerde hij zijn persoonlijke ervaringen, zoals in *Een cort historisch relaes, ofte: Eenvoudich verhael van de belegheringe ende veroveringhe der vermaerde stadt s'Hertoghen-bosch* uit 1630 door ‘H.H. een liefhebber van’t vaderlandt.’ Ook over andere belegeringen publiceerde hij diverse werken, zowel in het Engels als in het Nederlands. Later ging hij schrijven en vertalen over meer theoretische militaire kwesties. Zijn vertaling (uit het Frans) *The Art of Fortification* uit 1631, waarvan het Franse origineel was samengesteld door Samuel Marolois en herzien door Albert Girard, geldt als het eerste wetenschappelijke werk over versterkingen dat in het Engels in druk is verschenen. Zijn invloedrijkste werk was de Engelse vertaling van de beroemde (Latijnstalige) *Atlas* van Mercator, de editie van Jodocus Hondius, gepubliceerd in twee delen in 1636. Hexham vulde het werk zelf aan, daarbij geholpen door de zoon van Hondius, Hendrik. Het werk geldt als de Engelse standaarduitgave van Mercators atlas.

Aan het einde van zijn leven publiceerde hij het eerste Engels-Nederlandse woordenboek (in 1647) en het eerste Nederlands-Engelse woordenboek (in 1648), waaraan hij ongetwijfeld gedurende vele decennia vertaalwerkzaamheden de behoefte had gevoeld. Voor de neerlandistiek zijn deze woordenboeken ongetwijfeld zijn belangrijkste werk. Het Engels-Nederlandse woordenboek bevat circa 31.000 ingangen en een Nederlandstalige grammatica van het Engels. In 1648 verscheen een ongewijzigde bijdruk, in 1660 een herdruk. In 1675 verscheen een herziening door Daniel Manly. Het Nederlands-Engelse woordenboek bevat circa 40.000 ingangen en besluit met een Engelstalige grammatica van het Nederlands, die was gebaseerd op *De Nederduytsche Spraec-konst ofte Tael-beschrijvinghe* van Christiaen van Heule uit 1633 en de *Grammatica ofte Leez-leerlings Steunsel* van de Engelsman Richard Dafforne uit 1627. Van dit Nederlands-Engelse woordenboek verscheen een herdruk in 1658, gevolgd door een herziening onder een nieuwe titel door Daniel Manly in 1672 (herdrukt in 1678). Manly schrapte veel trefwoorden uit de vorige druk.

De woordenboeken waren bedoeld als hulpmiddel voor mensen die Engels respectievelijk Nederlands wilden leren. Op de titelpagina's beweert Hexham dat hij het materiaal voor de woordenboeken heeft verzameld uit het werk van de beste Nederlandse en Engelse schrijvers, maar dat blijkt alleen maar reclame te zijn - hij had vooral het werk van eerdere lexicografen gebruikt. De Engelse ingangen waren gebaseerd op een bewerking door Francis Holyoke van het Engels-Latijnse woordenboek van John Rider uit 1589. De Nederlandse ingangen waren voor het grootste gedeelte gebaseerd op het Nederlands-Franse woordenboek *Le Grand dictionaire françois flamend* van E.L. Mellema dat in 1618, postuum, was verschenen en waarvan de eerste druk in 1587 het licht had gezien. En de ingangen uit dat woordenboek waren op hun beurt - zoals die van alle tweetalige woordenboeken uit de zeventiende en achttiende eeuw - schatplichtig aan het *Etymologicum Teutonicae Linguae, sive Dictionarium Teutonico-Latinum* (Etymologisch woordenboek van de Nederlandse taal of Woordenboek Nederlands-Latijn) van Cornelis Kiliaan uit 1599. Desondanks zijn Hexhams woordenboeken van groot belang, niet alleen omdat zij de eerste met het talenpaar Nederlands en Engels zijn, maar ook door hun omvang en doordat zij dagelijks taalgebruik bevatten met een groot aantal voorbeeldzinnen, terwijl veel van de op dat moment bestaande woordenboeken, zeker die in Engeland, zich concentreerden op moeilijke, technische of wetenschappelijke woorden.

Invloed

De woordenboeken van Hexham zijn dankbaar gebruikt door latere lexicografen van het Nederlands en het Engels, om te beginnen door Willem Sewel, die in 1691 een tweedelig woordenboek publiceerde (Engels-Nederlands en Nederlands-Engels), getiteld een *Nieuw Woordenboek der Nederduytsche en Engelsche Taale*. Hoewel Sewel iedere schatplichtigheid aan het werk van Hexham afwijst, is uit onderzoek gebleken dat hij wel degelijk heeft afgekeken.

Nicoline van der Sijs
[december 2009]

Voornaamste geschriften

Atlas or A geographicke description of the regions, countries and kingdomes of the world, through Europe, Asia, Africa, and America, represented by new & exact maps. Translated by Henry Hexham, quarter-maister to the regiment of Colonell Goring, Henry Hondius: Amsterdam, 2 delen, 1636
A Copious English and Netherduytsch Dictionarie = Het Groot Woorden-boeck, Gestelt in 't Engelsch ende Nederduytsch, Arnoud Leers: Rotterdam, 1647. Herziening: Hexham, Henry. *A copious English and Netherdutch dictionary*. Corr. enlarged edition by D. Manly. Rotterdam, Wed. A. Leers, 1675.
Het Groot VVoorden-boeck: Gestelt in 't Nederduytsch, ende in 't Engelsch [...] A Large Netherdutch and English Dictionarie, Arnoud Leers: Rotterdam, 1648. Een digitale editie van de eerste druk uit 1648 is in 2009 gemaakt door de Stichting Vrijwilligersnetwerk Nederlandse Taal onder leiding van Nicoline

van der Sijs en te vinden op de website van de dbnl. Herziening: Hexham, Henry. *Dictionarium, ofte woorden-boeck, begrijpende den schat der Nederlandtsche tale, met de Engelsche uytlegginge*. Verb. & verm. uitg. door Daniel Manly. Rotterdam, A. Leers: 1672

Belangrijkste secundaire literatuur

A.J. van der Aa e.a.: *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland vermaard gemaakt hebben*, 21 delen. Haarlem, 18521878.
G.R.W. Dibbets: 'Hexham en Dafforne'. In: *Leuvensche bijdragen, Bijblad*, vol. 59 (1970), afl. 2, p. 1-6.
N.E. Osselton: *The Dumb Linguists. A study of the earliest English and Dutch dictionaries*. Leiden, 1973.
P.G.J. van Sterkenburg: *Van woordenlijst tot woordenboek. Inleiding tot de geschiedenis van woordenboeken van het Nederlands*. Leiden, 1984.
Frans Claes s.j. en Peter Bakema: *A bibliography of Dutch dictionaries*. Tübingen, 1995.
Marijke Meijer Drees: Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650. IJkpunt 1650. Den Haag, Sdu uitgevers, 1997
A. F. Pollard: 'Hexham, Henry (*fl.* 1601–1650)', rev. M. R. Glozier. In: *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford University Press, 2004 (internet).
Nicoline van der Sijs: *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag, 2004.

Locatie archief en brievencollecties

Geen archief en brievencollecties bekend. Wel zijn op het Gemeentearchief Rotterdam twee notariële aktes aanwezig uit 1641 waarin Hexham wordt genoemd (Oud Notarieel Archief inv. 451 akte 61 p.136 en akte 62 p.138). In deze aktes verklaren Henrick Hexham, kwartiermeester van het regiment van Goring, en Ritsert Bodt, tabakspijpmaker, onder ede dat zij hebben gezien dat in de buurt van de woning van boer Gillis een onbekende Engelsman met een geweer op eenden schoot, waarop Gillis een zekere Joris Colmoer, die daar ook liep, aanviel, mishandelde en in het water gooide. Hexham en Bodt hebben Colmoer gered van de verdrinking en met een schuit naar Schiedam vervoerd (hij had onder andere een gebroken been). Beiden verklaren dat Colmoer niet, zoals Gillis beweert, degene was die met een geweer op de eenden had geschoten.

Heyns, P.

Heyns, Peeter * 1537 Antwerpen; † februari 1598 Haarlem, schoolmeester en kostschoolhouder, auteur van literair en taalkundig werk.

Heyns opende in augustus 1555 zijn school aan de Steenhouwersvest in Antwerpen. Later heeft hij zich gevestigd in de huidige Muntstraat, vroeger Korte Augustijnenstraat geheten. Van deze Antwerpse school is een boeiend stuk administratie bewaard gebleven dat loopt van januari 1576 tot begin 1585. Heyns vervulde in Antwerpen een aantal nevenfucties. Zo was hij enkele malen deken van het onderwijzersgilde, luitenant van de burgerwacht, wijkmeester en lid van de Berchemse rederijkerskamer 'De bloeyende Wyngaert'. In 1585 is hij, zoals velen, uit zijn geboortestad gevlucht waarna hij, zeker vanaf 1594, in Haarlem heeft gewoond waar hij opnieuw als schoolmeester werkzaam is geweest.

Ontwikkeling en kararakterisering

Heyns heeft, al in zijn Antwerpse periode, Franse en Nederlandse vertalingen geleverd van o.a. aardrijkskundige werken, ongetwijfeld om zich in die slechte tijden van inkomsten te verzekeren. Er zijn van zijn hand boekjes voor het onderwijs verschenen (waarvan er verscheidene werden herdrukt), met name ten gebruike in de 'Lauwerboom' zoals zijn school heette: een *Rekenboeck* (1561), *De testamenten der xii. patriarchen, Jacobs kinderen* (1561), *ABC, oft exemplen om de kinderen bequamelick te leeren schryven* (1568), *Instruction de la lecture françoise, & du fondement de l'arithmétique* (1584). Toneelstukken als *Le miroir des mesnageres. Comedie treshoneste* (1595), *Le mirois des vefves. Tragedie sacrée d'Holoferne & Judith* (1596) en *Jokebed, miroir des vrayes meres, tragi-comédie de l'enfance de Moïse* (1597) werden in Haarlem gedrukt en uitgegeven maar waren al in de Antwerpse school opgevoerd.

Heyns' *Cort onderwys van de acht deelen der Françoischer talen, tot voorderinge ende profijt der Duytscher ionc-heyt* is een boek dat voor de geschiedenis van de taalkunde van het Nederlands van betekenis is (Dibbets 1983). Van een exemplaar van de eerste druk, uit 1571, is niet meer overgebleven dan de eerste twee katernen. Enkele edities zijn geheel verloren gegaan, maar in de bibliotheek van de universiteit van Rostock bleef een compleet exemplaar bewaard van de editie die Zacharias Heyns in 1605 van zijn vaders schoolboek heeft laten drukken. Deze uitgave, waarvoor Peeter Heyns in 1597 nog een voorwoord had geschreven, is ten opzichte van de druk van 1571 sterk uitgebreid. Daarbij valt vooral de invloed aan te wijzen van Franse spraakkunsten van de hand van Palsgrave (1530), Meigret (1550), Estienne (1557) en Garnier (1558). Ook de eerste gedrukte spraakkunst van het Nederlands, de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* (1584), heeft haar sporen in *Cort onderwys* achtergelaten, vooral in het gedeelte waarin de voornaamwoorden besproken worden.

Invloed

Cort onderwys heeft als een trechter gefungeerd: het bracht elementen uit een Nederlandse en verschillende Franse spraakkunsten bijeen en gaf deze door aan

zeventiende-eeuwers die aandacht besteedden aan de moedertaal: Van der Schuere (1612), De Hubert (1624), Van Heule (1633).

G.R.W. Dibbets
[mei 2004]

Voornaamste geschriften

Cort onderwys (1571).
Spieghel der werelt / *Le miroir du monde* (1577 / 1579).
Instruction de la lecture françoise (1584).

Belangrijkste secundaire literatuur

Sabbe, M.: *Peeter Heyns en de nimfen uit den Lauwerboom*. Antwerpen-'s-Gravenhage, z.j.
Dibbets, G.R.W.: 'Peeter Heyns' Cort onderwys. Een schoolboek voor het onderwijs in de Franse taal uit de tweede helft van de zestiende eeuw'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 99 (1983), p. 85-107.
Dibbets, G.R.W.: 'Peeter Heyns: "een ghespraecksaem man, van goede gheleertheydt"'. In: *Meesterwerk*. Berichten van het Peeter Heynsgenootschap 1 (1994), p. 3-15.
Nationaal Biografisch Woordenboek 15 (1996), kol. 338-342.
Ruijsendaal, Els: '1598-1998: De grammaticus Peeter Heyns herdacht'. In: *Meesterwerk*. Berichten van het Peeter Heynsgenootschap 14 (1999), p. 22-28.
Meeuws, H.: 'Peeter Heyns, a "French Schoolmaster"'. In: J. de Clercq e.a. (red.): *Grammaire et enseignement du français, 1500-1700*. Leuven etc., 2000, p. 301-316.
Dibbets, G.R.W.: 'Une grammaire importante: le *Cort Onderwijs* de Peeter Heyns (1571 / 1605)'. In: J. de Clercq e.a. (red.): *Grammaire et enseignement du français, 1500-1700*. Leuven etc., 2000, p. 289-300.

Locatie archief

Er is geen Heyns-archief.

Locatie brievencollectie

Er is geen brievencollectie.

Hoogstraten, D. van

Hoogstraten, David van * 14 maart 1658 Rotterdam; † 21 november 1724 Amsterdam, opsteller van een woordenlijst waarin hij het geslacht van zelfstandige naamwoorden wilde vastleggen, van een woordenboek Nederlands-Latijn en van een Nederlandse retorica; dichter en uitgever van poëzie; die uitgaven voorzag hij van levensberichten.

Van Hoogstraten was medicus, opgeleid te Leiden, en aanvankelijk ook praktizerend te Dordrecht. Hij was de zoon van Hester de Koning (1628-1666) en François van Hoogstraten (1632-1696), uitgever, vertaler en dichter te Dordrecht en Rotterdam. De boekverkoper en schrijver Jan van Hoogstraten (1662-1738) was Davids broer. De broer van François was de schilder en schrijver Samuel van Hoogstraten (1627-1678). David huwde Maria van Nispen (1663-1708) op 24 maart 1685 te Dordrecht. Zij kregen negen kinderen van wie er vier de volwassenheid bereikten en slechts één David overleefde (Frans 1685-1721; Mattheus 1690-1722; Maria 1697-1722; Jacobus 1700-1756). David overleed in 1724 waarschijnlijk ten gevolge van een longontsteking, nadat hij op 13 november te water was geraakt.

Als dertiger vertrok Van Hoogstraten naar Amsterdam, wellicht ‘om zijn liefde voor de klassieke studiën te bevredigen’ (NNBW), waar hij van 1694 tot 1722 conrector van de Latijnse school was. Vanaf het midden van de jaren negentig legde hij zich in zijn publicaties meer en meer toe op de Nederlandse taal- en letterkunde.

In Dordrecht en Rotterdam raakte Van Hoogstraten onder anderen in contact met Heijmen Dullaert (1636-1684), Joannes Antonides van der Goes (1647-1684), Frans de Haes (1658-1690), Joachim Oudaen (1628-1692), Pieter Rabus (1660-1702) en Adriaen Verwer (1654/55-1717), in Amsterdam bovendien met Petrus Francius (1645-1704), François Halma (1653-1722), Arnold Moonen (1644-1711) en Joannes Vollenhove (1631-1708). Al deze figuren zijn actief geweest op het terrein van de Nederlandse taal- en/of letterkunde.

Ontwikkeling en karakterisering

Van Hoogstratens eerste publicaties zijn, na twee poëtische met Pieter Rabus (*Rijmoeffeningen* 1678 en *Op de dood van de heere Joost van Vondel* 1679), vooral medisch van aard; hij vertaalt ook Latijnse medische literatuur. Tussen 1685 en 1694 publiceert hij onder de titel *Aentekeningen* vertalingen van Hugo de Groots *Annotationes* op het Nieuwe Testament. Hij voegt er een levensbeschrijving van De Groot bij. Vertalen en editeren blijft hij zijn hele leven doen; een sprekend voorbeeld is *Ezopische fabelen van Fedrus* (1704), in een goede filologische traditie voorzien van overvloedige voetnoten. Aan het eind van zijn leven is hij redacteur van het *Groot algemeen historisch, geografisch, genealogisch en oordeelkundig woordenboek* (7 delen, 1725-1733).

Als dichter blijft Van Hoogstraten zijn hele leven werkzaam; in 1697 verschijnt een bundel *Gedichten*, de Latijnse poëzie (bijv. *Carmina* 1700) is uiteindelijk verzameld in de door Van Hoogstratens leerling Pieter Vlaming (1686-1734) uitgegeven *Poëmata* (1728). Veel gelegenheidsgedichten van en op Van Hoogstraten zijn gecatalogiseerd in het bestand *Dutch Occasional Poetry*. Naar het poëtisch werk van de Vondeliaan Van Hoogstraten is nauwelijks onderzoek gedaan, wel naar zijn prominente positie in de zogenaamde Poëtenoorlog, een Nederlandse verschijningsvorm van de *Querelle des Anciens et des Modernes* (zie Te Winkel en recenter Groenenboom-Draai).

Binnen de neerlandistiek heeft Van Hoogstraten zich vooral een plaats verworven als taalkundige. Via zijn in 1700 voor het eerst verschenen *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden*, later getiteld *Lyst der gebruikelykste zelfstandige naemwoorden*, poogde hij de geslachten van de zelfstandige naamwoorden vast te leggen. Zijn methode was eenvoudig: in de werken van met name Vondel en Hooft zocht hij op welk geslacht zij een woord toekenden, vervolgens noteerde hij de woorden alfabetisch met geslachtsaanduiding en vindplaats. De taalkundige autoriteit komt volgens Van Hoogstraten toe aan de beste literaire auteurs, een opvatting die veel van zijn tijdgenoten deelden.

Behalve de woordenlijst heeft hij het Nederlands-Latijns woordenboek van Samuel Hannot (?-? (17^{e} eeuw)) herzien en in 1704 uitgegeven. Ook daarin pleit hij voor het gezag van de in dit geval Latijnse schrijvers. Een jaar na zijn dood, in 1725, verscheen dankzij Vlaming een vermoedelijk reeds in de jaren negentig geschreven retorica, de eerste waarin de voorbeeldzinnen aan Nederlandse auteurs zijn ontleend. Vondel is de belangrijkste bron, maar ook uit Van der Goes is veel geput.

Ten slotte is Van Hoogstraten als editeur van belang in het ontstaan van de geschiedschrijving en canonvorming van de Nederlandse literatuur. Hij werkte mee aan uitgaven van Vondel en Hooft. In het tweede decennium van de achttiende eeuw bezorgde hij de poëzie van Joan van Broekhuizen (1649-1707), Oudaen, Van der Goes en Dullaert, uitgaven die steeds voorzien werden van een levensbeschrijving van de dichter.

In zijn voorredes bestempelt Van Hoogstraten de jeugd tot zijn voornaamste doelgroep. Zij diende taal- en letterkundige lessen te trekken uit zijn werken. Van Hoogstratens activiteiten overziend, kunnen we concluderen dat de conrector werkte aan een ‘didactisch program’ ter bevordering van de Nederlandse taalkunde, retorica en bovenal letterkunde (à la Vondel).

Invloed

In taalkundig opzicht heeft Van Hoogstraten zeker invloed gehad. De duidelijke en toegankelijke presentatie van zijn geslachtslijst (alfabetische rangschikking) zal daartoe bijgedragen hebben. Ook zal een rol gespeeld hebben dat het drie-genera-systeem reeds in verval was en dat daarom behoefte aan zo'n geslachtslijst bestond. Van Hoogstratens taalkundige werk wordt door achttiende-eeuwse taalkundigen als Moonen, Lambert ten Kate (1674-1731), Balthazar Huydeoper (1695-1778), Jan van Belle (ca. 1690-1754) en Kornelis Elzevier (1717-1761) geprezen en gebruikt; alleen Joannes Hilarides (1649-1725) levert stevige oppositie vanwege Van Hoogstratens Hollandse oriëntatie. Er verschijnen zes drukken van de *Aenmerkingen* (*Lyst*), waarvan de laatste twee bezorgd zijn door Adriaen Kluit (1735-1807). Willem Bilderdijk (1756-1831) vindt het een eeuw later nog nodig zich tegen Van Hoogstraten te verzetten.

De standaardisering van het geslacht door Van Hoogstraten is qua invloed vergelijkbaar met de standaardisering van de grammatica door Moonen; in de tweede helft van de achttiende eeuw verliest de geslachtslijst geleidelijk zijn toonaangevendheid. De canonisering van Vondel en Hooft als zowel taal- als letterkundig ijkpunt krijgt bij Van Hoogstraten (en andere achttiende-eeuwers als Moonen) zijn beslag.

Gijsbert Rutten
[17 september 2003]

Voornaamste geschriften

Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden. Amsterdam, 1700. ([2]1710/11, [3]1723, [4]1733, [5]1759, [6]1783; vanaf 1723 getiteld *Lyst der gebruikelykste zelfstandige naemwoorden, betekent door hunne geslachten*; de vijfde en de zesde druk zijn uitgegeven door Adriaen Kluit).
Nieuw Woordenboek der Nederlantsche en Latynsche Tale. Amsterdam, 1704.
J. v. Broekhuizens gedichten. Ed. D. van Hoogstraten. Amsterdam, 1711.
Joachim Oudaans Poëzy. Ed. D. van Hoogstraten. Amsterdam, 1712.
J. Oudaans Aanmerkingen over Q. Horatius Flaccus Dichtkunst, op onze tyden en zeden gepast, door A. Pels. Ed. D. van Hoogstraten. Amsterdam, 1713.
Gedichten. Joannes Antonides van der Goes. Ed. Van Hoogstraten. Amsterdam, 1714.
H. Dullaerts Gedichten. Ed. D. van Hoogstraten. Amsterdam, 1719.
Beginselen of Kort Begrip der Rederykkunst. Amsterdam, 1725.

Belangrijkste secundaire literatuur

J. te Winkel: *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*. Deel V. 2e druk. Utrecht - Leeuwarden, 1973, p. 90-108.
M.A. Schenkeveld-van der Dussen: 'Maart-mei 1682: *Joannes Vollenhove correspondeert met Geeraardt Brandt over diens Leven van Vondel*. Het begin van de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving'. In: *Nederlandse Literatuur,*

een geschiedenis. Red. M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Groningen, 1993, p. 298-302.
E. Groenenboom-Draai: *De Rotterdamse woelreus. De Rotterdamsche Hermes (1720-'21) van Jacob Campo Weyerman: Cultuurhistorische verkenningen in een achttiende-eeuwse periodiek*. Amsterdam - Atlanta, 1994, m.n. p. 177-187.
Voor rede vatbaar. Tien voorredes uit het grammaticale werk van Van Hoogstraten, Nylöe, Moonen, Sewel, Ten Kate, Huydecoper (1700-1730). Ed. R.J.G. de Bonth & G.R.W. Dibbets. Amsterdam - Münster, 1995.
G.R.W. Dibbets: 'De strijd om het genus in de achttiende-eeuwse grammatica van het Nederlands'. In: *Linguistics in the Low Countries: the Eighteenth Century*. Red. R. de Bonth & J. Noordegraaf. Amsterdam - Münster, 1996, p. 57-90.

Locatie archief

Het familiearchief-Van Hoogstraten wordt in 2003 overgedragen aan het Nationaal Archief te Den Haag.

Locatie brieven

Brieven van en aan David van Hoogstraten zijn in de universiteitsbibliotheken van Amsterdam, Leiden en Utrecht en in de KB (zie CEN), alsmede in het Gemeentearchief Rotterdam en het familiearchief.

Lopend onderzoek

G.J. Rutten werkt aan de Katholieke Universiteit Nijmegen aan een proefschrift over David van Hoogstraten.

Huydecoper, B.

Huydecoper, Balthazar * 10 april 1695 Amsterdam; † 23 september 1778 Amsterdam, taalgeleerde die in de achttiende eeuw door zijn *Proeve van Taal- en Dichtkunde* groot gezag genoot. Hij was de eerste die een uitgebreide en degelijke kennis had van het Middelnederlands.

Huydecoper was een telg uit een invloedrijk, kunstminnend Amsterdams regentengeslacht. Na de Latijnse school en vermoedelijk het Athenaeum Illustre in zijn geboortestad te hebben doorlopen, heeft hij rechten gestudeerd aan de universiteit van Utrecht.

Na zijn studie was hij van 1723 tot 1732 regent van het Burgerweeshuis in Amsterdam. Als zodanig was hij eveneens belast met het bestuur van de Amsterdamse schouwburg. In 1732 werd hij aangesteld als schout en dijkgraaf van Texel en als baljuw van Eierland. Deze functies bekleedde hij tot 1769. In 1740 vervulde hij in Amsterdam nog het ambt van schepen en het daaropvolgende jaar het ambt van commissaris voor huwelijkse zaken.

In 1766 trad Huydecoper op verzoek van Frans van Lelyveld en Henric van Wijn toe tot de pas opgerichte Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Hij werd direct benoemd als lid van de commissie taalkunde, maar twee jaar later liet hij weten dat hij zich vanwege zijn toenemende zwakte niet meer in staat acht een actieve rol binnen de Maatschappij te vervullen. Wel wordt in het eerste deel van de *Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1772) Huydecopers *Brief wegens den Ablativus Absolutus* opgenomen.

Ontwikkeling en karakterisering

Met de *Proeve van Taal- en Dichtkunde; in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius* (1730; voortaan *Proeve*) trad Huydecoper voor het eerst voor het voetlicht als criticus op het terrein van de taalkunde en de dichtkunst. Eerder al had hij van zich doen spreken als scheppend kunstenaar. Van zijn hand waren Latijnse en Nederlandse gedichten verschenen, drie oorspronkelijke treurspelen in Frans-classicistische trant, een vertaling van een Frans toneelstuk van Corneille, een polemisch geschrift met de titel *Corneille verdedigd* (1720) en een vertaling in proza van de *Hekeldichten en Brieven van Q. Horatius Flaccus* (1726). Uit de voorredes tot de genoemde werken blijkt dat Huydecoper al op jonge leeftijd groot belang hechtte aan een correct gebruik van het Nederlands.

De *Proeve* bevat aantekeningen over de Nederlandse taal en de dichtkunst die Huydecoper heeft opgetekend toen hij een nieuwe editie van Vondels vertaling van Ovidius' *Metamorphosen* aan het voorbereiden was. In tegenstelling tot echte

Nederlandse grammatica's die in het eerste decennium van de achttiende eeuw verschenen, is de *Proeve* te bestempelen als een poëtica in de vorm van een taalkundig en letterkundig commentaar. Huydecoper behandelt díe aspecten van het Nederlands waarover in taalkundige geschriften of in het taalgebruik onenigheid en/of onduidelijkheid bestond. Daarnaast stelt hij fouten aan de orde die Vondel naar de mening van Huydecoper had begaan tegen de taal en de dichtkunst. Hij meende namelijk dat het aanwijzen van enkele fouten in het werk van bekende auteurs meer effect sorteert dan het voorschrijven van een groot aantal regels.

Bij het opstellen van taalregels beriep Huydecoper zich - evenals Adriaen Verwer die in 1707 een in het Latijn gestelde grammatica over het Nederlands publiceerde - veelvuldig op de *vetustas*, het verleden. Dit hangt samen met zijn inzicht over taalverandering. Voor Huydecoper stond taalverandering namelijk gelijk aan taalverbastering. Hij was van mening dat de 'gronden' of de *natura* van het Nederlands enerzijds en het taalgebruik anderzijds uit elkaar waren gegroeid. Volgens hem had de inval van de Spanjaarden tegen het eind van de zestiende eeuw ertoe geleid dat de verbastering in de moedertaal haar intrede had gedaan. Als gevolg hiervan wordt het zuiverste Nederlands volgens Huydecoper gevonden bij auteurs uit de middeleeuwen; deze zogeheten Ouden bevinden zich immers het dichtst bij de oorsprong van het Nederlands en het verst van het bedorven taalgebruik. Was bij de Ouden de zuiverste vorm van het Nederlands te vinden, het sierlijkste Nederlands kon men aantreffen in de geschriften van de Nieuwen; bij hen blijkt welke woorden en uitdrukkingen door belangrijke schrijvers, zoals Vondel en Hooft, welbewust zijn uitgezocht en welke door het gewone volk worden gebruikt.

Het - geschreven - taalgebruik van Ouden en Nieuwen vormde samen met de rede, de *ratio*, de criteria waardoor Huydecoper zich met name heeft laten leiden om de juistheid van een door hem geformuleerde taalregel te bewijzen. Als de voorbeelden uit het taalgebruik van Ouden en Nieuwen overeenkwamen met de eisen die de logica aan de moedertaal stelde, dan behoefde er volgens Huydecoper niet te worden getwijfeld aan de juistheid van die regel. Bestond er een discrepantie tussen het taalgebruik enerzijds en de rede anderzijds, dan geeft hij doorgaans de voorkeur aan de rede.

Na het verschijnen van de *Proeve* heeft Huydecoper zich onder andere beziggehouden met het uitgeven van de correspondentie van P.C. Hooft, verschenen in 1738 (2^{e} druk, 1750). Ook voltooit hij in die tijd een 590 bladzijden tellend Middelnederlands woordenboek, dat echter nooit in druk is verschenen. Voor dat woordenboek excerpeerde hij een groot aantal belangrijke middeleeuwse manuscripten die hij had weten te verwerven, zoals *Walewein*, *Ferguut, Der Ystorien Bloeme, Esopet* en *Floris ende Blancefloer*. In het Huydecoperarchief berusten trouwens talrijke andere woordenlijsten die blijk geven van Huydecopers lexicografische belangstelling.

Een groot deel van deze woordverzamelingen zal Huydecoper hebben aangelegd met het oog op de door hem in drie delen bezorgde tekst-kritische editie van de *Rijmkroniek van Melis Stoke* (1772), waarop hij vanaf omstreeks 1751 het merendeel van zijn aandacht richtte. In tegenstelling tot eerdere bezorgers van de tekst (Janus Douza (1591 en 1620) en Kornelis van Alkemade (1699)) raadde hij niet naar de betekenis van woorden op grond van het zinsverband of de klank, maar gaf hij verklaringen die waren voorzien van de nodige bewijsplaatsen. Ook toonde hij in zijn Stoke-editie aan dat de rijmkroniek van Klaas Kolijn beslist geen oorspronkelijk

Middelnederlandse tekst kon zijn, al duurde het tot in de negentiende eeuw voordat iedereen daarvan volledig overtuigd was.

Invloed

Zijn gezag als taalkundige ontleende Huydecoper aan de door hem gevolgde (inductieve) methode. Hij wilde niet alleen de taalfouten aanwijzen die in strijd waren met de volgens hem geldende regels van het Nederlands, maar ook aangeven waaróm hij bepaalde taalgebruiken afkeurde. Aan uitspraken over taalkunde (en dichtkunst) werd door Huydecoper alleen belang gehecht wanneer ze het resultaat waren van stevig gefundeerd onderzoek; zij moesten te allen tijde worden gestaafd met voorbeelden uit het taalgebruik.

De kracht van de *Proeve* zit niet alleen in de erin opgenomen theorie, maar ook in de toepassing van die kennis in de praktijk. In onzekerheid verkerende dichters en andere schrijvers doet Huydecoper een grote hoeveelheid praktische wenken en waarschuwingen aan de hand waarvan hij vond dat men er rekening mee moest houden. Talrijke auteurs hechtten grote waarde aan zijn goede smaak en oordeel en zonden hem daarom boeken en gedichten ter beoordeling toe.

Huydecopers *Proeve* werd druk bestudeerd door leden van de letterkundige genootschappen die vanaf het midden van de achttiende worden opgericht. Door Frans van Lelyveld wordt Huydecoper geroemd om de manier waarop hij de Nederlandse taalkunde beoefende en bestempeld als de leermeester van vele leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Hij was overigens degene die na Huydecopers dood in 1782 en 1784 het eerste respectievelijk het tweede deel van de herdruk van de *Proeve* uitgaf. Na Van Lelyvelds vroegtijdige dood voltooide Nicolaas Hinlópen het derde (1788) en het vierde (register)deel (1791).

Hoewel zijn opvatting van taalverbetering door sommigen werd bestreden, zijn de meeste taalkundigen voortgegaan op de door Huydecoper ingeslagen weg: kennis van de oude taal achtte men van het hoogste belang, met name voor het herstel van een regelmatige spelling en een juiste geslachtsonderscheiding, twee onderwerpen die hoog op de achttiende-eeuwse taalkundige agenda stonden. De belangstelling voor het Middelnederlands, die was ingegeven door het verlangen tot taalverbetering, is blijven bestaan totdat de historische taalwetenschap in de negentiende eeuw er een andere richting aan gaf.

Gedurende de negentiende eeuw is men doorgaans vol lof over Huydecopers *Proeve* en over zijn Melis-Stoke-editie: geprezen worden zijn belezenheid, zijn oordeel, zijn smaak, zijn taalkennis en zijn geleerdheid. Huydecoper wordt beschouwd als een van de grondleggers van een wetenschappelijke beoefening van de studie van de moedertaal. Hoewel hij zeker op sommige punten tirannieke trekjes vertoonde, voert het te ver hem een ‘taaldespoot uit de pruiketijd’ te noemen, zoals R.A. Kollewijn hem in 1906 typeerde. Huydecoper was ‘een taalkundig initiator’, die in de achttiende eeuw met zijn geschriften velen heeft geïnspireerd tot het bestuderen van de moedertaal.

Roland de Bonth
[november 2003]

Voornaamste geschriften

Proeve van Taal- en Dichtkunde; in Vrijmoedige Aanmerkingen op Vondels Vertaalde Herscheppingen van Ovidius, voorgesteld door B. Huydecoper. Amsterdam, 1730.
Rijmkronijk van Melis Stoke met Historie- Oudheid- en Taalkundige Aanmerkingen door Balthazar Huydecoper. [3 delen]. Leiden, 1772.
'Brief van Balthazar Huydecoper, wegens den ablativus absolutus'. In: *Werken van de Maetschappy der Nederlandsche Letterkunde te Leyden* 1 (1772), p. 1-55.
Proeve van Taal- en Dichtkunde; in vrymoedige aanmerkingen op Vondels Vertaalde Herscheppingen van Ovidius; voorgesteld door B. Huydecoper. Tweede uitgave door F. van Lelyveld en N. Hinlópen. [4 delen]. Leiden, 1782, 1784, 1788, 1791.
H.A. Ett: 'De briefwisseling Balthazar Huydecoper - Gerard Meerman en Huydecoper's onvoltooide voorrede tot de Rijmkroniek van Melis Stoke. Medegedeeld door H.A. Ett'. In: *Bijdragen en mededelingen van het historische genootschap* 66 (1948), p. 93-189.

Belangrijkste secundaire literatuur

Zie voor een beknopte, onvolledige bibliografie Van Schaik 1962: p.196-197.
H. de Buck: *De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw*. Groningen, Den Haag, 1931.
C.J.J. van Schaik: *Balthazar Huydecoper; een taalkundig, letterkundig en geschiedkundig initiator*. Assen, 1962.
J.A.M. Komen: 'Huydecoper en de *ablativus absolutus'*. Een achttiende-eeuwse pennestrijd over de zogenaamde *volstrekte derver* of *losse neemer*. In: *Gramma* 15 (1991), p. 95-125.
R.J.G. de Bonth: *De Aristarch van 't Y. De 'grammatica' uit Balthazar Huydecopers Proeve van Taal- en Dichtkunde (1730)*. Maastricht, 1998.

Locatie archief

Het persoonlijke archief van Balthazar Huydecoper maakt deel uit van het archief van de familie Huydecoper, dat zich bevindt in het Rijksarchief in de provincie Utrecht. Het archief is ontsloten door M.S. Polak: *Inventaris van het archief van familie Huydecoper 1459-1956*. Utrecht, 1987.

Locatie brievencollecties

Brieven die gericht zijn aan Balthazar Huydecoper bevinden zich in het Huydecoperarchief (zie boven); brieven die door hem zijn geschreven, zijn onder

andere te vinden in de Koninklijke Bibliotheek en Museum Meermanno-Westreenianum, beide in Den Haag, en in de Universiteitsbibliotheken van Leiden en Amsterdam (UvA) (zie CEN).

Jager, A. de

Jager, Arie de * 10 april 1806 Delfshaven; † 26 april 1877 Rotterdam, onderwijzer, later leraar hbs te Rotterdam; taal- en letterkundige. Belangrijk figuur in de onderwijswereld tussen 1835 en 1870. Hij gaf leiding aan enkele tijdschriften voor taalkunde en onderwijs.

Arie de Jager was de zoon van een schoenmaker die het schoolgeld voor zijn zoon alleen met hulp van familie kon opbrengen. Daardoor kon De Jager - een generatiegenoot van L.A. te Winkel en M. de Vries - een goede school bezoeken en zich voorbereiden op een opleiding voor het lager onderwijs: eerst was hij kwekeling (sinds 1820) en nadat hij in 1824 zijn derde rang had behaald, werkte hij als secondant op het onderwijsinstituut van P. Görlitz, waar hij zelf school was gegaan. Nadat De Jager de gebruikelijke diploma's voor het lager onderwijs had behaald, begon hij een eigen school te Vlaardingen (1831 -1832) die hem een matig bestaan mogelijk maakte. Daarna werd hij benoemd aan een gemeenteschool te Rotterdam als hoofdonderwijzer, een school die hij omvormde tot een Franse school.

Zijn belangrijke positie in de onderwijswereld van Rotterdam en omstreken komt tot uiting in zijn werkzaamheid aan een ‘vormschool’, een soort opleiding voor onderwijzers, waar hij feitelijk van 1862 tot 1865 als directeur optrad. In zijn woonplaats verkeerde hij in een kring van dichters.

De Jager is buitengewoon productief geweest: ruim 275 publicaties heeft hij op zijn naam als we zijn krantenstukken meetellen. Hij correspondeerde met honderden personen in de toenmalige republiek der letteren. Genootschappen en verenigingen zochten hem als lid, op de Taal- en letterkundige congressen ontbrak hij zelden.

De Jager schreef letterkundige beschouwingen en verzorgde uitgaven van verschillende schrijvers, maar zijn grootste belangstelling ging uit naar de taalkunde. Op 24 mei 1850 werd hem voor zijn taalkundig werk door de Universiteit van

Groningen waar Matthias de Vries hoogleraar was, een eredoctoraat verleend. In 1865 (reeds zestig jaar oud) werd hij benoemd tot leraar aan de Rijks-hbs te Rotterdam, waar hij werkte tot zijn pensionering in 1873.

Na zijn overlijden schreef de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (29 april 1877) dat Rotterdam 'een harer geleerdste en tevens een harer geachtste ingezetenen' verloren had.

Ontwikkeling en karakterisering

Als jongeman schreef De Jager gelegenheidsgedichten en vertaalde hij uit het Frans. In 1820 - veertien jaar oud - kreeg hij Bilderdijks *Taal- en dichtkunstige verscheidenheden* onder ogen die zijn belangstelling voor de studie van de moedertaal wekte. Zijn verdere leven bleef hij de dichter Bilderdijk bewonderen en hield hij een zwak voor de taalkundige Bilderdijk.

In de jaren twintig begon De Jager over taalkunde te publiceren, aanvankelijk in de vorm van reacties op anderen, op basis van zijn kennis van Weiland, Siegenbeek en vooral Bilderdijk met wie hij correspondeerde.

Het is aanvankelijk vooral de spelling die De Jager bezighoudt. Een tweede prijs behaalde hij in 1827 met een verhandeling voor de Koninklijke Maatschappij van Vaderlandsche taal- en letterkunde 'Eendragt en Vaderlandsliefde' te Brugge. De opdracht vroeg een overzicht van de 'verhandelingen over de Nederduitsche Spel- en Spraakkunst van de Heeren Siegenbeek en Weiland, vergeleken met de Nederlandsche Spraakleer en verdere Taalkundige Schriften van den zeer geleerden Heer Mr. W. Bilderdijk'.

In zijn Vlaardingse tijd als schoolhouder met weinig leerlingen begon De Jager materiaal te verzamelen voor zijn eerste grote publicatie: *Proeve over de werkwoorden van herhaling en during*. Uit vele teksten noteerde hij frequentatieven (*dartelen, keuvelen, zwijmelen,* e.d.) en voorzien van de betekenisomschrijving en de afleiding maakte De Jager van dat materiaal een naslagwerk (1832).

Ondertussen was hij druk doende met het voorbereiden van een tijdschrift. Dat wordt het *Taalkundig Magazijn*, dat vanaf 1835 tot 1842 verschijnt. Zowel de jonge Matthias de Vries als L.A. te Winkel publiceerden in dit tijdschrift hun eerste artikel.

In 1837 bracht De Jager een *Taalkundige handleiding tot de Staten-overzetting des Bijbels* uit die vooral gericht is op de verklaring van woorden en uitdrukkingen. Naast enkele kleinere opstellen over de betekenis van woorden en over spellingskwesties richtte De Jagers aandacht zich vervolgens op een nieuw op te richten tijdschrift. In 1847 verscheen het *Archief voor Nederlandsche Taalkunde*. Het bleef tot 1854 bestaan en De Jager vond min of meer dezelfde medewerkers als voor het eerdere blad.

De Jager bezorgde een uitgave van Cats' *Gedichten* (1843-1854) in drie delen en van de taalkundige werken van prof. Lulofs (1857-1877). Tegen Beets schreef hij *Tollens' dichterrang gehandhaafd* (1859). De onderwerpen geven zijn smaak en voorkeur aan.

Na het *Archief* zal De Jager zich sterk maken voor *De Taalgids* waarvan hij de redactie voerde met L.A. te Winkel. *De Taalgids* was dankzij de laatste en de bijdragen van veel academisch opgeleide taalkundigen het belangrijkste taalkundige tijdschrift van de negentiende eeuw. De Jager kon de nieuwe taalkunde niet volgen en de theoretische kwesties die Te Winkel aan de orde stelde, leidden tot een breuk.

Wat de spelling betreft is De Jagers positie interessant: de in zijn tijd meest gangbare spelling is die volgens Siegenbeek, maar De Jager wijzigt deze op verschillende punten volgens de opvatting van Bilderdijk, in een bekroonde verhandeling uit 1839. Als in het begin van de jaren zestig door De Vries en Te Winkel een nieuw spellingssysteem wordt ontworpen ten behoeve van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* heeft hij grote moeite dit te aanvaarden. Het duurde tot 1867 voor hij in een brochure onder de titel *Mijne toetreding tot de spelling tot het Woordenboek der Nederlandsche Taal* overstag ging. Overigens gebeurde dit niet op wetenschappelijk gronden, maar omdat hij als adviseur van het Bijbelgenootschap ertoe genoopt werd.

Ook met het *WNT*, waaraan hij niet medewerkte, had De Jager een moeilijke verhouding en zijn besprekingen van verschillende afleveringen zijn kritisch. De omvang en lexicografische basis gingen hem veel te ver.

Toen De Jager ambteloos burger was, zette hij zich weer aan de uitbreiding van zijn verzameling frequentatieven. Dat leidde tot een mooi *Woordenboek van Frequentatieven.*

Invloed

De Jager is een belangrijke figuur in het taalonderwijs en de taalkunde van het midden van de negentiende eeuw. Toch moeten we zijn betekenis niet overschatten, ondanks de grote hoeveelheid en diversiteit van publicaties. Bij de dood van zijn vriend Van Dale karakteriseerde hij hem zonder negatieve betekenis als ‘een degelijk en ijverig onderwijzer’, een typering die ook voor De Jager zelf geldt.

Jan te Winkel, die zijn levensbericht voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde schreef, karakteriseert hem als de ‘uitstekendsten der oudere taalgeleerden’. Dat is ook in wetenschappelijk opzicht juist. De Jager was geen academicus en hoewel hij zich vermoedelijk wel verdiepte in het Gotisch, heeft hij de historische taalwetenschap niet grondig beoefend, laat staan de importantie gezien van taalvergelijking en theorievorming. Vergeleken met De Vries is hij een liefhebber van de oude stempel, vergeleken met Te Winkel is hij oppervlakkig en beperkt.

Hij correspondeerde met iedereen, besteedde meer tijd aan netwerken en congressen dan aan taalkundig onderzoek en zijn wetenschappelijk werk bestrijkt weliswaar een breed spectrum maar bevat geen enkele originele gedachte omtrent de moderne taalwetenschap. Hij verzamelde feiten en was meer geïnteresseerd in taalonderwijs dan taalwetenschap. In historiografisch perspectief vormt zijn werk de schakel tussen de oudere taalvorsers (Siegenbeek, Clarisse, Ypey, Lulofs) en de jongere, methodisch opgeleide taalkundigen (De Vries, Verwijs e.a.).

Zijn betekenis voor de taalkunde in Nederland ligt in de eerste plaats in de rol die hij speelde met de tijdschriften waaraan hij leiding gaf. In de tweede plaats blijven zijn publicaties interessant voor het verzamelde materiaal en voor de contemporaine verhoudingen. Ten slotte is zijn correspondentie van groot belang.

Lo van Driel
[maart 2004]

Voornaamste geschriften

Een groot aantal, belangrijke korte artikelen in de tijdschriften waarvan hij redacteur was: *Taalkundig Magazijn* (Rotterdam 1835-1842), *Archief voor Nederlandsche Taalkunde* (Rotterdam 1847-1854), *Nieuw Archief voor Nederlandsche Taalkunde* (Amsterdam 1855) en *De Taalgids* (1859 - 1867 (?)).
Proeve over de werkwoorden van herhaling en during in de Nederduitsche taal. Rotterdam, 1832.
Taalkundige handleiding tot de Staten-overzetting des Bijbels, bevattende eene verklaring der verouderde of min verstaanbare woorden en spreekwijzen in die overzetting voorkomende. Rotterdam, 1837.
Alphabetische lijst van woorden en spreekwijzen, taalkundig opgehelderd in de werken van Mr. W. Bilderdijk. Rotterdam, 1839.
Verscheidenheden uit het gebied der Nederduitsche taalkunde. Deventer, 1844.
Proeve over de invloed van Bilderdijk's dichtwerken op onze taal, ten aanzien van het vormen van oude woorden en spreekwijzen. Leiden, 1847.
Latere verscheidenheden uit het gebied der Nederlandsche taalkunde. Amsterdam, 1855.
Bezwaren tegen de spelregeling voor het woordenboek der Nederlandsche taal. Deventer, 1865.
Mijne toetreding tot de spelling van het woordenboek der Nederlandsche taal. Deventer, 1866.
Taalkundig handboekje of alphabetische lijst van alle Nederlandsche woorden, die wegens spelling of taalkundig gebruik aan eenige bedenking onderhevig zijn. Deventer, 1867.
Woordenboek der frequentatieven in het Nederlandsch. (2 dln.) Gouda, 1875-1878.

Belangrijkste secundaire literatuur

Te Winkel 1880 geeft een uitgebreide bibliografie die in combinatie met wat Meeldijk 1984 noemt een goed beeld van zijn werk geeft.
W. van Helten in: *Nederlandsche Spectator* 1877, p. 194.
J. te Winkel in: *Levensberichten* MNL 1880, p. 139.
E. Meeldijk: ‘Dr. Arie de Jager, onderwijzer en taalgeleerde’. In: *Rotterdams jaarboekje* 1984, p. 237-286.

Locatie archief

Geen archief bekend

Locatie brievencollecties

De minuten van brieven van Arie de Jager in een brievenboek (1823-1839) in Gemeentearchief Rotterdam (sign. Hss. verz. Rotterdam 656) en twee boeken (1839-1877) in UB Leiden (sign. Ltk 1622).

Jonckbloet, Willem Joseph Andries

Jonckbloet, Willem Joseph Andries * 6 juli 1817 ’s Gravenhage; † 19 oktober 1885 Wiesbaden, letterkundige, eerste hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde, verzorgde de eerste volledige geschiedenis van de Nederlandse letterkunde en beijverde zich om de beoefening van de neerlandistiek een wetenschappelijk karakter te geven

Jonckbloets ouders, Johannes Jonckbloet en Susanna Diehl, waren beiden werkzaam aan het hof van koning Willem II. Hun zoon zou aanvankelijk zijn opleiding volgen aan de Koninklijke Militaire Academie in Breda, die echter in 1830 in verband met de onlusten in België haar deuren had gesloten. In plaats daarvan bezocht hij vanaf 1831 het gymnasium in zijn geboortestad Den Haag. In 1835 werd hij ingeschreven als student aan de Leidse universiteit, waar hij zich toelegde op de bestudering van de Nederlandse taal- en letterkunde, en geschiedenis. Er wordt wel beweerd dat Jonckbloet model heeft gestaan voor Flanor, een van de studententypen uit het werk van Klikspaan (Kneppelhout). Hoewel Jonckbloet nooit de officiële examens aan de universiteit heeft afgelegd, werd hem in 1840 het doctoraat *honoris causa* aangeboden na de verdediging van zijn geschrift *Specimen e literis neerlandicis, exhibens Ludovici de Velthem chronici, quod inscribitur Speculum Historiale, librum III*. Van 1847 tot 1854 was Jonckbloet hoogleraar in de Nederlandse taal en geschiedenis aan het athenaeum te Deventer; van 1854 tot 1864 in Groningen, waar hij eveneens vaderlandse geschiedenis en bovendien esthetica doceerde. In 1864 onderbrak hij zijn wetenschappelijke carrière voor een functie als liberaal volksvertegenwoordiger namens het district Winschoten (tot 1877). Jonckbloet hield zich in de Tweede Kamer voornamelijk bezig met koloniale kwesties en zaken betreffende de regeling en wetgeving van het hoger onderwijs. In 1877 werd hij benoemd op de eerste leerstoel in de Nederlandse taal- en letterkunde aan de universiteit van Leiden, een functie die hij in 1883 om gezondheidsredenen moest neerleggen. Met zijn vrouw verhuisde hij naar Wiesbaden, waar hij in 1885 overleed en werd begraven. Het huwelijk bleef kinderloos.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

Een van de Latijnse stellingen die Jonckbloet bij zijn *Specimen* (zie boven) voegde, luidde dat er geen waarde gehecht mocht worden aan de uitspraak die Balthazar Huydecoper in 1772 deed: dat het, met uitzondering van Jan van Heelu, voldoende was van onze oude dichters slechts enkele fragmenten te bewaren. Dit idee zou de rode draad worden die door zijn wetenschappelijke leven zou gaan lopen, samen met zijn streven de (medio)neerlandistiek een meer professioneel karakter te geven. Bij dit laatste vormde zijn benoeming tot hoogleraar in de Nederlandse letterkunde te Leiden (187) een belangrijke mijlpaal. W.J.A. Jonckbloet werd in feite de grondlegger van het vak.

Vanaf 1843 was Jonckbloet, samen met o.a. M. de Vries, P.J. Vermeulen, P. Leendertz en J. Tideman betrokken bij de *Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde*. De leden van deze vereniging beijverden zich voor het verzorgen van uitgaven van belangrijke handschriften en oude drukwerken. Geheel in deze geest waren Jonckbloets eerste publicaties dan ook tekstedities: Huygens' *Cluys-werck* en de *Beatrijs* (beide 1841), *Dietsche Doctrinael* (1842), *Roman van Karel de Groote en zijne XII pairs* (de *Roman der Lorreinen*, 1844), *Dietsce Catoen* (1845), *Roman van Walewein* (2 dln., 1846-1848) en de *Roman van Lancelot* (2 dln., 1846-1849). Zeven tekstedities in zes jaar, waaronder de editie van de vele verzen tellende *Lancelot-compilatie*, daarnaast een aantal boekbesprekingen waaronder ten minste één geruchtmakende (zie onder), getuigen van de enorme werkijver van Jonckbloet. Hierna achtte hij, getuige het voorwoord bij de editie van *Beatrijs* en *Carel ende Elegast* (1859), de tijd gekomen het editoriale werk over te laten aan anderen en legde hij zich toe op het schrijven van de geschiedenis der Nederlandse letterkunde. In de periode 1851-1855 waren al de drie delen *Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst* verschenen; tussen 1868 en 1872 verscheen Jonckbloets grootste werk: *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* (2e omgewerkte druk 1873-74; 3e druk 1881-86, wederom omgewerkt en uitgebreid van twee naar zes delen).

De beide inaugurele redes die hij hield (Deventer, februari 1848, en Groningen, maart 1854) zijn duidelijke standpuntbepalingen. In zijn rede van 1848 fulmineerde Jonckbloet heftig tegen het onwetenschappelijke karakter van de studie der Nederlandse taal tot nu toe; hij spreekt onder andere van 'oppervlakkig dilettantisme'; in 1854 pleitte hij voor een nieuwe, maar nu op wetenschappelijke wijze, bestudering van de bronnen. Het lijkt of zijn inspanningen uiteindelijk beloond werden: in zijn derde inaugurele rede, aan de Universiteit van Leiden, waar Jonckbloet vanaf 1877 de eerste leerstoel Nederlandse letterkunde zou bekleden, constateerde hij dat de studie van de Nederlandse taal- en letterkunde 'met den stempel der wetenschap is geëikt' en bevrijd 'van het sollen der onwetenschappelijke liefhebbers'. Eerder nog dan in deze redes had Jonckbloet een nadrukkelijk standpunt ten aanzien van het vak ingenomen in zijn bespreking – over het algemeen beschouwd als vernietigend - van het *Handboek* (1845) van professor B.H. Lulofs, in *De Gids* van 1846. Voornaamste geschilpunt tussen de opvattingen van Lulofs en Jonckbloet blijken beider opvattingen over het tijdstip van aanvang van de Middelnederlandse letterkunde. Lulofs zocht dat tijdstip in de tweede helft van de dertiende eeuw (met Jacob van Maerlant), terwijl Jonckbloet die aanvang veel vroeger stelde, iets waaraan heden ten dage niet meer getwijfeld wordt.

Invloed

In zijn *Geschiedschrijvers van onze letterkunde* (1944) wijdde Gerard Brom een kleine dertig pagina's aan Jonckbloet. Het stuk, dat overigens niet erg vriendelijk van toon is, opent met een zin die het belang van Jonckbloet in zijn tijd toch goed weergeeft: 'Het werd hoog tijd, dat iemand de studie een wetenschappelijk karakter kwam geven.' Jonckbloet heeft verder veel, en degelijk werk geleverd, waaruit zijn grote kennis van de bronnen, en in het bijzonder van het Oudfrans blijkt. Dat leverde hem ook in het buitenland aanzien op. Tijdgenoten hebben hem de vernietigende recensie van Lulofs' boek verweten, maar moesten toch ook erkennen dat het stuk veel waars bevatte.

Hij werd de eerste die de neerlandistiek een complete literatuurgeschiedenis verschafte, waarbij hij de blik ook op omringende landen als Duitsland en Frankrijk richtte. Die literatuurgeschiedenis kent ook zijn gebreken: de geestelijke literatuur, en daarmee bij voorbeeld een groot schrijver als Ruusbroec, zoekt men er tevergeefs. Verder toonde Jonckbloet niet veel waardering voor didactische geschriften en geeft hij een vrij negatief beeld van Jacob van Maerlant. Toch blijft zijn vele malen herdrukte *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* een belangrijke vraagbaak, met name voor de ridderepiek, en zijn we voor een deel van de immense *Lancelot-compilatie* nog steeds aangewezen op Jonckbloets editie uit 1846-1849.

Ingrid Biesheuvel
>[januari 2010]

Voornaamste geschriften

[met A.W. Kroon]: *Letter- en geschiedkundige aanteekeningen op de rymkroniek van Jan van Heelu betreffende den slag van Woeringen, in het jaar 1288, nagelaten door wijlen Hendrik van Wyn*. 's Gravenhage, 1840.
[Recensie van] B.H. Lulofs: *Handboek van den vroegsten bloei der Nederlandsche letterkunde, of Proeve uit Nederlandsche schriften der dertiende en veertiende eeuw.* Met inleidingen, aanstipping over de spraakleer en den stijl van dien tijd, een klein woordenboek, enz. Groningen, 1845. In: *De Gids* 10 (1846), 1, p. 1-56.
Over wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal. Deventer, 1848. Inaug. rede.
Over Middennederlandschen epischen versbouw. Amsterdam, 1849.
De beoefening van de geschiedenis des vaderlands in wezen en strekking. Groningen, 1854. Inaug. rede.
Guillaume d'Orange: chansons de geste de XIe et XIIe siècles. La Haye, 1854.
Vanden Vos Reinaerde. Groningen, 1856.
Het professoraat in de Nederlandsche taal en letterkunde. Groningen, 1877. Inaug. rede Leiden.

Belangrijkste secundaire literatuur

H.E. Moltzer: ‘Levensbericht van W.J.A. Jonckbloet’. In: *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen*. Amsterdam, 1886, p. 1-70.
J. Tideman: *De Vereeniging ter Bevordering der Oude Nederlandsche Letterkunde (1843-1850)*. ’s Gravenhage, 1895.
F.P. van Oostrom: ‘Jonckbloet. De grondlegger.’ In: *Literatuur* 6 (1989), p. 325-328.
F.P. van Oostrom: ‘Van toen en nu en straks. De studie van de Middelnederlandse letterkunde.’In: J.W. de Vries (red.), *Eene bedenkelijke nieuwigheid. Twee eeuwen neerlandistiek*. Hilversum, 1997, p. 54-68.
Ingrid Biesheuvel: ‘Strijder tegen dilettanten. Willem Joseph Andries Jonckbloet (1817-1885).’ In: Wim van Anrooij, Dini Hogenelst en Geert Warnar (red.), *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde. Studies voor Frits van Oostrom ter gelegenheid van diens vijftigste verjaardag*. Amsterdam, 2003, p. 49-60.

Locatie archief

In de universiteitsbibliotheek Leiden bevindt zich onder signatuur BPL 2076 een zestal mappen met o.a. toespraken, verhandelingen over taal- en letterkundige onderwerpen, Tweede-Kamerstukken en Staatscouranten, en talloze blijken van erelidmaatschappen in binnen- en buitenland Jonckbloet betreffende.

Locatie brievencollecties

Zie CEN

Kate, L. ten

Kate, Lambert ten * 23 januari 1674 Amsterdam; † 14 december 1731 Amsterdam, veelzijdig Nederlands taalkundige die beschouwd wordt als een van de grondleggers van de historische taalwetenschap.

Ten Kate was afkomstig uit een doopsgezind milieu; zijn vader was een Amsterdamse korenhandelaar. Hoewel Lambert in 1696 een van zijn vaders zakenpartners werd, trok hij zich waarschijnlijk omstreeks 1706 al uit de zaak terug. Desondanks bleef hij een welgesteld burger; vermoedelijk genoot hij een ruim inkomen uit de erfenissen van zijn ouders en stiefmoeder. Ten Kate bleef ongehuwd; hij stierf eind 1731 ten gevolge van ‘eene slepende ziekte’ en werd in de Noorderkerk te Amsterdam begraven.

Ten Kate, een autodidact, was een kunstliefhebber en amateur-onderzoeker die actief was op verschillende terreinen van kunsten en wetenschappen en daar ook over publiceerde. Toen de Duitse jurist en boekenverzamelaar Conrad von Uffenbach (1683-1734) in februari en maart 1711 in Amsterdam verbleef, had hij ook gelegenheid om Ten Kates uitgebreide kunstverzameling te bekijken. Ten Kate, zo noteerde hij, bleek ‘ein sehr höflicher, curiöser und dabey gelehrter Mann’. Hij was geen kamergeleerde, maar onderhield uitgebreide contacten met schilders, poëten en professoren. Zijn kunstverzameling genoot algemene bekendheid en door de vertaling van zijn *Verhandeling over het Denkbeeldige Schoon der Schilders, Beeldhouwers en Dichters* uit 1720 in het Frans (1728) en het Engels (1732) kon dit essay een bescheiden rol gaan spelen in de Engelse kunsttheoretische literatuur. Daarnaast publiceerde Ten Kate ook op religieus en theologisch gebied. In 1723 verscheen zijn belangrijkste taalkundige werk, de tweedelige *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake.*

Ontwikkeling en karakterisering

Voor hij begon aan zijn *Aenleiding* had Ten Kate zich al eerder met taalstudie bezig gehouden. In 1699 voltooide hij een *Verhandeling over de Klankkunde*, waarin hij blijk gaf van zijn kennis van de fysische factoren die een rol spelen bij het voortbrengen van klanken. Deze tekst bleef ongepubliceerd, maar werd herzien en verwerkt in de twee delen *Aenleiding*. Ook schreef hij al eerder een studie over de *Gemeenschap tussen de Gottische spraeke en de Nederduytsche*, een boekje dat in

het voorjaar van 1710 verscheen. Hij bleek daartoe geïnspireerd door zijn vriend Adriaen Verwer (c. 1655-1717), die zelf onder het pseudoniem Anonymus Batavus een in het Latijn gestelde spraakkunst van het Nederlands gepubliceerd had, *Linguae belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica* (1707). ‘Uwe zugt om den grond der zaeken, die gy by der hand neemt, zoo veel doenlyk tot in den éérsten oorspronk te doorsnuffelen, heeft ook my aengenóópt om eene *Belgico-Gothike* Lyste op te stellen van de woorden, die met de onze gelykluydig zyn’, zo begint Ten Kate in de *Gemeenschap* zijn ‘Brief wegens de Gottische spraeke’, gericht aan Adriaan Verwer en gedagtekend 25 maart 1708.

De *Gemeenschap* is geschreven ‘Tot Ophelderinge van den Ouden Grond van 't Belgisch’ - ‘En zie daer 't begéérde, en nog méér dan dat, tot voldoeninge van uw óógmerk volbragt’, kon Ten Kate trots aan Verwer berichten. In zijn studie immers werd de verwantschap tussen het Gotisch en het Nederlands (‘'t Belgisch’) aangetoond, in een brief, in een woordenlijst en op basis van voorbeelden van Gotische verbuigingen en vervoegingen. Onder meer wordt er duidelijk gemaakt dat de vervoeging van de werkwoorden in het Nederlands en het Gotisch eenzelfde patroon volgen, een inzicht dat Ten Kate ertoe bracht om de Gotische werkwoorden in zes classes te verdelen. In het systeem van de werkwoordvervoeging onderkende Ten Kate de regelmaat van de klinkerwisseling, wat hem bracht tot de ontdekking van wat Jacob Grimm later *Ablaut* zou noemen.

In de jaren 1710-1723 volgde de uitwerking van deze en andere observaties die resulteerde in de *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake.* In dat boek werd onder meer de classificatie van de Gotische werkwoorden uit 1710 toegepast op alle Germaanse talen die hij kende. De *Aenleiding* bestaat uit twee delen, elk van ongeveer 750 pagina's; samen bieden ze de eerste historische grammatica van het Nederlands, de concepten ‘historisch’, ‘grammatica’, en ‘Nederlands’ opgevat in zeer ruime zin. Het boek bevat onder meer beschrijvingen van vergelijkbare verschijnselen in diverse Germaanse talen, veronderstellingen over de verwantschap van talen, ideeën over taalverandering en taalvariatie, descriptie van Nederlandse taalverschijnselen en etymologie.

Zo bevat de *Aenleiding* ook menige scherpzinnige sociolinguïstische observatie over de toestand van het toenmalige Nederlands en de talrijke dialectologische variaties daarbinnen. Zich scherp bewust van de nauwe relatie tussen taal en maatschappij besteedde Ten Kate ruimschoots aandacht aan de culturele en historische dimensies van taal. De reden waarom Ten Kate zoveel aandacht schonk aan de werkwoorden, en aan de sterke werkwoorden in het bijzonder, had te maken met zijn visie op de rangorde van de rededelen. In de achttiende en negentiende-eeuwse Europese taalkunde was de relatie van de voornaamste rededelen, het werkwoord en het naamwoord, expliciet geformuleerd als een genetisch, eerder dan een logisch probleem. Inzake de genetische prioriteit werd bij Ten Kate beslist ten gunste van het werkwoord. Want volgens Ten Kate waren de werkwoorden veel ouder dan de andere rededelen, ook dan de nomina; en onder de verba vormden de sterke werkwoorden ‘de opperste top van Afleiding’.

Ook in methodisch opzicht is Ten Kates werk vernieuwend en invloedrijk geweest. Zijn benadering kan getypeerd worden als inductief en empirisch. In zijn onderzoek betoonde Ten Kate zich een aanhanger van het achttiende-eeuwse inductieve, functionele rationalisme, waarin de rede wordt ingezet voor het ontdekken en verklaren van de wetten van de taal. Het lijkt erop dat hij zich hiermee afzet tegen het Cartesianisme, mede op godsdienstige gronden. De achtergrond van Ten Kates

visie is te vinden in de Newtoniaanse methode die toen in Nederland de overhand had. Voor Isaac Newton (1643-1727) koesterde Ten Kate een grote bewondering.

Invloed

Aan het eind van de achttiende eeuw concludeerde de hoogleraar Everhardus Scheidius (1742-1794): ‘De ware systematische etymologie werd pas aan het begin van deze eeuw gevonden, voor het Grieks door T. Hemsterhuis, voor de Oosterse talen door A. Schultens en voor het Nederlands door L. ten Kate’. Deze uitspraak laat zien dat de autodidact Ten Kate op één lijn werd gesteld met internationaal vermaarde Nederlandse hoogleraren als Tiberius Hemsterhuis (1685-1766) en Albert Schultens (1686-1750).

Ondanks tekortkomingen moet het werk van Ten Kate beschouwd worden als een unieke achttiende-eeuwse bijdrage aan de studie van historisch-vergelijkende taalwetenschap, zowel qua inhoud als methode. Enkele van zijn ideeën (de klemtoonregel, de indeling van de werkwoorden en zijn driedeling in stijlniveaus) hebben doorgewerkt, zelfs in een aantal minder vooraanstaande taalkundige publicaties en in redelijk eenvoudige grammatica's. De schatplichtigheid van Balthazar Huydecoper (1695-1778), die andere belangrijke achttiende-eeuwer, aan Ten Kate is bekend en ook zijn herhaaldelijk loftuitingen en vermeldingen van Ten Kate als autoriteit aangetroffen. In de kringen van de dichtgenootschappen en de anno 1766 opgerichte Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden was de reputatie van Ten Kate onomstreden, en dat is altijd zo gebleven. Ten Kates werk raakte in de loop van de achttiende eeuw ook bekend bij buitenlandse geleerden. In het begin van de negentiende eeuw, bij de opkomst van de historische taalkunde in Duitsland, werd zijn werk zowel om inhoud als om de methode geprezen door A.W. Schlegel (1767-1845), terwijl Jacob Grimm (1785-1863) van de *Aenleiding* gebruik maakte bij het schrijven van zijn baanbrekende *Deutsche Grammatik.* Grimms precieze schatplichtigheid aan zijn Nederlandse voorganger is nog een kwestie van nader onderzoek.

Jan Noordegraaf / Marijke van der Wal
[6 augustus 2003]

Voornaamste geschriften

Gemeenschap tussen de Gottische spraeke en de Nederduytsche. Amsterdam: Jan Rieuwertsz. 1710. (Fotomechanische herdruk Amsterdam en Münster 2001; tweede, herziene en uitgebreide uitgave 2002).

Den schepper in Zyn bestier te kennen in Zyne schepselen; Volgens het Licht der Reden en Wiskonst. Tot Opbouw van Eerbiedigen Godsdienst, en Vernietiging van alle Grondslag van Atheistery*; als mede Tot een regtzinnig Gebruyk van de* Philosophie. Amsterdam: Pieter Visser 1716.

Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake. 2 delen. Amsterdam 1723. (Fotomechanische herdruk Alphen aan den Rijn 2001).

Belangrijkste secundaire literatuur

C.L. ten Cate: *Lambert ten Kate Hermansz. (1674-1731). Taalgeleerde en konst-minnaar*. Utrecht, 1987.
Gerrit H. Jongeneelen: 'Lambert ten Kate and the origin of 19th-century historical linguistics'. In: *The History of Linguistics in the Low Countries* ed. by Jan Noordegraaf, Kees Versteegh and Konrad Koerner, p. 201-219. Amsterdam & Philadephia, 1992.
Jan Noordegraaf en Marijke van der Wal: 'Lambert ten Kate en de taalwetenschap/ Lambert ten Kate and Linguistics'. In: Lambert ten Kate, *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*. 2 delen. Fotomechanische herdruk Alphen aan den Rijn 2001, deel 1, p. 2-32.(Met uitvoerige bibliografie).
Marijke J. van der Wal: 'Lambert ten Kate and eighteenth-century Dutch linguistics'. In: *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 12 (2002), p. 49-63.
Jan Noordegraaf: '"Let Us Now Praise Famous Men". Underlying Conceptions in the Works of Lambert ten Kate'. In: Klaus D. Dutz (red.): *Später Mittag. Vermischte Anmerkungen zur Metahistoriographie*. Münster, 2003, p. 175-190.

Locatie archief

Geen Ten Kate-archief bekend. Op de UBA bevinden zich hss. afgeschreven door Cornelis Ploos van Amstel. Ook op de UBL bevinden zich diverse hss.

Locatie brievencollectie

Op de UBA bevindt zich een afschrift van de correspondentie tussen Ten Kate en de kunstschilder Hendrik van Limborgh.

Kern, J.H.

Kern, Johan Hendrik * 24 januari 1867 Leiden; † 19 december 1933 Leiden, geleerde en taalkundige die door zijn initiatief voor de oprichting van een dialectencommissie de grondslag heeft gelegd voor het wetenschappelijk dialectonderzoek in Nederland. Daarnaast schreef hij een aantal belangrijke publicaties op taalkundig gebied die een weerspiegeling zijn van zijn gevariëerde loopbaan van slavist, anglist en neerlandicus.

Kern stamde uit een intellectueel milieu. Zijn vader was hoogleraar Sanskrit in Leiden. Na de lagere school stuurde zijn vader hem naar de hbs, want hij was van mening dat hij daar de moderne talen beter zou leren, terwijl hij hem zelf thuis onderrichtte in Latijn en Grieks. Na het derde leerjaar deed hij toelatingsexamen voor de vierde klas van het gymnasium en in 1885 legde hij het eindexamen af. Het lag in de bedoeling dat de jonge Kern in Leiden zou promoveren in de letteren, maar eerst trok hij naar Tübingen om er twee semesters bij Sievers te studeren. In 1886 keerde hij terug naar Leiden en op 27 september schreef hij zich in als student. Op 22 september 1887 deed hij cum laude kandidaatsexamen en op 14 juli 1889 doctoraal examen. Na zijn afstuderen ging hij één jaar naar Leipzig om er de colleges Slavische en Baltische talen te volgen bij Leskien. Na terugkeer in Leiden begon hij aan zijn proefschrift te werken: de klankleer van de *Limburgse Sermoenen*. Hij promoveerde bij Mathias de Vries op 27 juni 1891. De promotie geschiedde cum laude. De dissertatie verscheen in 1895 in druk.

Van 1892 tot 1893 was hij tijdelijk leraar aan de hbs te Bergen-op-Zoom, in 1894 werd hij opgenomen in de redactie van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, speciaal voor de bewerking van berichten over Oost-Europa. In 1899 werd hij privaat-docent Slavische talen aan de Leidse universiteit. In 1900 volgde zijn benoeming tot hoogleraar Engels te Groningen. In 1924 volgde hij J.W. Muller op als hoogleraar Nederlands te Leiden, een functie die hij bekleedde tot aan zijn dood.

Ontwikkeling en karakterisering

Door afkomst en milieu was Kern voorbestemd voor een intellectuele carrière, van de mogelijkheden die hem geboden werden, heeft hij ruimschoots gebruik gemaakt en hij ontwikkelde zich tot een veelzijdig geleerde. Zijn publicaties worden voor een deel bepaald door zijn loopbaan, maar neerlandistische onderwerpen voeren de boventoon. Daar is allereest zijn proefschrift over de klankleer van de *Limburgse Sermoenen*, een voor die tijd modern werk dat niet aansloot bij de filologische traditie van zijn leermeester en promotor Mathias de Vries, maar duidelijk geïnspireerd was door wat hij tijdens zijn studie in Duitsland had geleerd van de toen nieuwe theorieën der neogrammatici. Met deze studie over de taal van één tekst was hij een voorloper. Zijn meest omvangrijke publicatie op neerlandistisch gebied is *De met het Participium Praeteriti omschreven werkwoordsvormen in 't Nederlands*. Amsterdam 1912. (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeling

Letterkunde. Nieuwe reeks XII, nr. 2). In dit artikel beschrijft Kern het adjectivisch gebruik van het verleden deelwoord, dat bij transitieve verba de betekenis ‘in een toestand verkerend’ of ‘in een toestand gebracht en er nog in verkerend’ heeft - *een geliefd kind* naast *een gespannen boog* - en de gevolgen die dat heeft voor de ontwikkeling van het voltooid deelwoord.

Dialecten, ook Nederlandse, hadden al vroeg zijn aandacht en opvallend is zijn grote belangstelling voor het Limburgs. Zijn Groningse inaugurele rede was getiteld *De beoefening van de Nieuwengelsche Tongvallen* (Groningen 1901). Hierin geeft hij blijk grondig op de hoogte zijn van het dialectologisch onderzoek in zijn dagen en speciaal van de Engelse dialectologie. Hij schreef een uitvoerige recensie van het proefschrift van J.J.H. Houben, *Het dialect der stad Maastricht* (Maastricht 1905) en een uitgebreide studie over de Limburgse accentuering: ‘Zum Verhältnis zwischen Betonung und Laut in niederländisch-limburgischen Mundarten’ (*Indogermanische Forschungen* 26 (1909), 258-274). Als akademielid deed hij in 1926 het voorstel om een commissie in te stellen die moest onderzoeken hoe het dialectonderzoek in Nederland het best geconcentreerd kon worden, teneinde op wetenschappelijk gebied niet achter te lopen bij wat er in de landen om ons heen gebeurde. Hij was er de eerste voorzitter van. Het huidige Meertens Instituut, waarvan de kiem gelegd werd in 1930 met de oprichting van het Dialectenbureau, is het resultaat van die bemoeienis.

Invloed

In de geschiedenis van de neerlandistiek lijkt Kern een marginale rol te spelen. Al zijn de *Limburgse sermoenen*, naar later bleek, niet allemaal van Limburgse afkomst en ook naar de vorm niet allemaal preekteksten, zijn tekstuitgave is nog altijd uitstekend. De anglist Kern bezette de Groningse leerstoel voordat het vak tot academische studie werd verheven en als zodanig kon hij slechts betrokken zijn bij middelbare examens, maar ook in zijn Leidse jaren heeft hij niet als promotor mogen optreden. Zijn naam ontbreekt geheel in J. de Vries (red.), *Eene bedenkelijke nieuwigheid. Twee eeuwen neerlandistiek*. (Hilversum 1997).

Toch zou men uit het feit dat hij redacteur van *De nieuwe taalgids* was en deel uitmaakte van de groep deskundigen van *Onze Taal* en vooral ook uit het pleidooi voor een vlottere en meer soepele Nederlandse schrijftaal, gehouden in zijn Leidse oratie, *Idealen en Grenzen* (1924), mogen afleiden dat hij wel degelijk voeling met het dagelijkse leven had en niet enkel een droge kamergeleerde was.

J.B. Berns
[oktober 2003]

Voornaamste geschriften

Klankleer der Limburgsche Sermoenen. (Proefschrift Leiden). Groningen, 1891.
De beoefening van de Nieuwengelsche tongvallen. (Inaugurele rede Groningen). Groningen, 1901.
‘Is de beleefdheidsvorm *U* een verbastering van *U.E.*?’ In: *De nieuwe taalgids* 5 (1911), p. 121-133.

De met het Participium Praeteriti omschreven Werkwoordsvormen in 't Nederlands. Amsterdam, 1912. (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde. N.R. XII, no. 2).
'Over de taal van de brieven van Huygens' zusters en Dorothea van Dorp'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 48 (1929), p. 49-113.
Een volledige bibliografie van de hand van A. Kluyver, die zijn levensbericht schreef in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1933-34, p. 79.

Belangrijkste secundaire literatuur

Levensbericht door A. Kluyver in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1933-34, p. 79.

Locatie archief

Geen Kern-archief bekend.

Locatie brievencollecties

De UB Leiden bezit een aantal brieven van J.H. Kern aan verschillende tijdgenoten.

Kloeke, G.G.

Kloeke, Gesinus Gerhardus * 10 juli 1887 Schagen; † 5 november 1963 Leiden, taalgeograaf en historisch taalkundige, hoogleraar te Leiden.

Kloeke was de zoon van een onderwijzer in Schagen. In 1892 verhuisde het gezin Kloeke naar Haarlem waar Kloeke in 1905 het einddiploma hbs behaalde. Zijn verdere studiepad liep over Duitsland en het Duits: twee jaar toehoorder op een Duits gymnasium (Witten Westf.), in 1908 acte M.O.A Duits, in 1911 via universitaire studie in Groningen M.O.B Duits, intussen twee semesters studie te Leipzig, o.a. bij Eduard Sievers, in 1914 promotie te Leipzig en in 1922 promotie op hetzelfde proefschrift aan de Universiteit van Amsterdam. Ook zijn carrière liep (voor een deel) over Duitsland en het Duits: in 1912 wetenschappelijk assistent te Hamburg, tussen 1914 en 1919 leraar Duits te Winschoten en Alkmaar, daarna in Leiden (met een onderbreking in 1922-1923 voor o.a. een lectoraat Nederlands in Bonn), van 1917 tot 1922 privaat-docent aan de Universiteit van Amsterdam in de Nederduitsche taal- en letterkunde, in 1925 lector, later hoogleraar Nederlands te Hamburg, in 1934 hoogleraar te Leiden, in 1956 emeritaat. In 1926 is hij in het huwelijk getreden met de neerlandica M.J. van Lessen.

Ontwikkeling en karakterisering

Reeds het proefschrift waarop Kloeke promoveerde, was dialectologisch van aard: *Der Vokalismus der Mundart von Finkenwärder bei Hamburg* (Hamburg, 1914). Hierin kwamen het Duits en het Nederlands samen: van Finkenwärder, een eiland in de Elbe, werd wel aangenomen dat de bewoners uit Holland afkomstig waren en Kloeke wilde nagaan of het dialect daar nog de sporen van droeg. Tijdens zijn leraarschap in Winschoten begonnen de befaamde dialecttochten per fiets die hij jaren lang volhield en waarop hij een groot aantal gegevens verzamelde. Deze gegevens vulde hij later aan door middel van enquêtes via krant en tijdschrift. Aan zijn Winschotense periode hield Kloeke een bijzondere belangstelling voor de oostelijke dialecten over. Zijn eerste publicatie op het gebied van de Nederlandse taalgeografie had betrekking op de apocoperingsisoglosse in Groningen en Drenthe. Later verschoof zijn belangstelling naar het westen, via het Zuiderzeegebied naar Holland, maar tegen het einde van zijn loopbaan keerde hij naar de oostelijke dialecten terug met twee grote publicaties: *Het taallandschap van onze noordoostelijke*

provinciën (Amsterdam, 1955) en *Een oud sjibboleth: de gewestelijke uitspraak van 'heeft'* (Amsterdam, 1956).

De ontdekking van oostelijke isoglossen die in een kring rond Amsterdam heen leken te lopen, bracht hem tot de idee van de Hollandse expansie. Hierover handelt zijn beroemdste boek: *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten* ('s-Gravenhage, 1927). In de inleiding van dit boek zet Kloeke zijn ideeën over taalverandering uiteen: taalverandering is voor een belangrijk deel een kwestie van overname (ontlening) waarbij de richting door prestige (status) wordt bepaald. Dat de verandering van boven naar beneden gaat, blijkt treffend uit het verschijnsel van de hypercorrecties. Het blijkt ook (zie hoofdstuk 2) uit de taalgeschiedenis van het Bildt: daar wordt nu een Hollands en niet een Fries dialect gesproken niet omdat de Hollanders er bij de inpoldering (16e eeuw) in de meerderheid waren maar omdat ze de meest invloedrijke groep vormden.

Het concrete onderwerp van *De Hollandsche expansie* is de uitspraak van *huis* en *muis*: grosso modo met *ui* of daaruit ontstane klanken in het Hollands-Brabantse middengebied, met *uu* in het zuidwesten en ook in oostelijke gebieden en met *oe* aan de oostelijke periferie. De verklaring voor dit kaartbeeld zocht Kloeke in de gebeurtenissen van de 16e eeuw. Terwijl in die tijd, vooral na de val van Antwerpen in 1585, de prestigieuze *ui* door zuidelijke immigranten naar Holland werd gebracht, brachten schippers e.d. de oudere *uu* vanuit Amsterdam naar noordelijke en oostelijke streken. De bewoners van deze streken ruilden hun oude *oe* voor de voor hen meer prestigieuze *uu* in: de Hollandse expansie. De 16e eeuw vertegenwoordigt een omslag in de taalgeschiedenis van Nederland; terwijl daarvoor de vormen van zuid naar noord gingen, gaan ze vanaf die tijd van west naar oost, wat zijn weerspiegeling in de isoglossenstructuren vindt. Ook de kaart van het oude pronomen *du* laat zien dat het vanuit het westen naar de oostelijke periferie is teruggedrongen. Verder nam Kloeke ook voor de vormen van het diminutief Hollandse expansie aan.

Dat bij de overname frequentie een rol speelt, blijkt bijv. uit de verbreiding van *huus* en *muus* in Overijssel: *huus* komt meer naar het oosten toe voor dan *muus* omdat eerstgenoemd woord meer gebruikt wordt. Dit voorbeeld van lexicale diffusie was moeilijk te verenigen met de neogrammatische visie waarin een klankverandering zich in alle woorden tegelijkertijd heet te voltrekken. Toch heeft Kloeke elders beklemtoond dat de klankontwikkeling primair via regelmatige klankwetten verloopt.

De Hollandsche expansie maakt Kloekes werkwijze duidelijk: hij probeerde de geografische spreiding van taalverschijnselen door historisch onderzoek (o.a. van oude grammatica's) te verklaren en omgekeerd historisch-taalkundige hypothesen door taalgeografisch onderzoek te bewijzen. De ondertitel van zijn boek drukt dit duidelijk uit: *Proeve eener historisch-dialectgeographische synthese*.

Kloekes ideeën over taalverandering vinden we ook in latere werken terug. Zo probeert hij in *Herkomst en groei van het Afrikaans* (Leiden, 1950) aan te tonen dat het Afrikaans op het Zuid-Hollands teruggaat, niet omdat de Zuid-Hollanders aan de Kaap in de meerderheid waren maar omdat ze de meest prestigieuze groep vormden. Het boek is overigens om de vele dialectkaartjes minstens even belangrijk voor het Hollands (en het Utrechts) als voor het Afrikaans. Ook in *Gezag en norm bij het gebruik van verzorgd Nederlands* (Amsterdam, 1951) komt de rol van de elite naar voren: Kloeke schat het aandeel van potentiële standaardtaalsprekers ('beschaafden') in de totale Nederlandse bevolking op nauwelijks 3%. Hij wijst ook op de sterke invloed van de schrijftaal op de gesproken standaardtaal. Standaardisering

ziet hij als een voortdurend streven. Zijn belangstelling voor de normproblematiek kwam al aan het licht in zijn inaugurele rede over *Deftige en gemeenzame taal* (Groningen, 1934).

Behalve met taalkundige hield Kloeke zich ook met letterkundige onderwerpen bezig. Op het eind van zijn leven richtte Kloeke zich op de uitgave van oude spreekwoordenverzamelingen.

Ten slotte moet gewezen worden op de organisatorische kanten van Kloekes werkzaamheid. Vanuit Hamburg (1926) was hij al begonnen met de organisatie van de Nederlandse taalgeografie. Dat werk zette hij als hoogleraar in Leiden voort. Hieruit resulteerde een taalatlas die later door het Dialectenbureau in Amsterdam werd voortgezet. Belangrijk is zijn samenwerking met de vlaming L. Grootaers waaruit de *Handleiding bij het Noord- en Zuid-Nederlandsch Dialectonderzoek* ('s-Gravenhage, 1926) voortkwam. Hierin bevindt zich Kloekes grondkaart die (met aanvullingen) nog altijd gebruikt wordt.

Kloeke was een creatief taalgeleerde, een voortvarend organisator en een inspirerend docent die flink wat promoties op zijn naam heeft gebracht. Hij was een man van grote concepties maar verliet daarbij nooit de vaste empirische bodem. Voor het laatste kan ook op zijn behandeling van het Ingweoons gewezen worden. Modern was hij in zijn hypothese-toetsende methode. Hij had bovendien een zeer leesbare stijl van schrijven. Niet in de laatste plaats door hem heeft de taalgeografie enige decennia lang de neerlandistiek beheerst.

Invloed

Het werk van Kloeke en in het bijzonder *De Hollandsche expansie* is belangrijk op zichzelf maar ook om de discussie die het heeft opgeroepen: moeten we overname of autochtone ontwikkeling aannemen? Aan deze discussie zijn de namen verbonden van J.J. Salverda de Grave en W.Gs Hellinga (voor Holland), van W. de Vries (voor het noorden) en van W.A.F. Janssen (voor de hoek bij Nijmegen). De blijvende betekenis van Kloeke is behalve in zijn manier van werken daarin gelegen dat hij het belang onderkende van ontlening en van de rol die prestige (status) daarbij speelt. Dat we heden ten dage wat genuanceerder tegen prestige aankijken en ook ter dege rekening houden met veranderingen vanuit de lagere klassen van de maatschappij, doet aan die betekenis niets af.

Cor van Bree
[14 november 2003]

Voornaamste geschriften

‘De dialecten en de klankwetten’. In: *De nieuwe taalgids* 15 (1921), p. 194-202. Ook in: *Verzamelde opstellen*, p. 41-48.

‘De ondergang van het pronomen *du*’. In: *De nieuwe taalgids* 20 (1926), p. 1-10. Ook in: *Verzamelde opstellen*, p. 52-59.

‘Ostniederländische Diminutiva’. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 55 (1929), p. 1-24. Ook in: *Verzamelde opstellen*, p. 69-96.

‘Zum Ingwäonismenproblem’. In: *Niederdeutsche Studien. Festschrift für Conrad Borchling*. Neumünster, 1932, p. 338-366.
‘De Noordnederlandse tegenstelling West-Oost-Zuid weerspiegeld in de a-woorden, een dialectgeografische excursie om de Zuiderzee’. In: *De nieuwe taalgids* 27 (1933), p. 241-256, 28 (1934), p. 64-85. Ook in: *Verzamelde opstellen*, p. 185-215.
Verzamelde opstellen. Assen, 1952.

Belangrijkste secundaire literatuur

Jo Daan: ‘In memoriam’. In: *Orbis. Bulletin international de documentation linguistique* 13 (1964), p. 622-629.
C.B. van Haeringen: ‘Herdenking van Gesinus Gerhardus Kloeke (10 juli 1887 - 5 november 1963)’. In: *Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 1963-1964* (1964), p. 467-475.
K. Heeroma: ‘Ter herdenking van Gesinus Kloeke. Schagen 10 juli 1887 - Leiden 5 november 1963’. In: K. Heeroma en J. Naarding (red.): *Oostnederlands. Bijdragen tot de geschiedenis en de streektaalkunde van Oost-Nederland*. 's-Hertogenbosch, 1964, p. 77-88.
M.J. Kloeke-van Lessen: *G.G. Kloeke. Bibliografie en dagboekfragment.* Amsterdam, 1968.
M.C. van den Toorn: ‘Kloekes expansietheorie na vijftig jaar’. In: *De nieuwe taalgids* 70 (1977), p. 1-13.
Jo Daan: *Geschiedenis van de dialectgeografie in het Nederlandse taalgebied. Rondom Kloeke en het Dialectenbureau*. Amsterdam, 2000.

Locatie archief

Bibliotheek van de Maatschappij van de Nederlandse letterkunde (Universiteitsbibliotheek Leiden): o.a. dagboekfragmenten (zie M.J. Kloeke-van Lessen hierboven).
Meertens-Instituut Amsterdam (o.a. schetskaarten).

Locatie brievencollecties

Zie CEN.

Kluit, A.

Kluit, Adriaan * 9 februari 1735 Dordrecht; † 12 januari 1807 Leiden, gezaghebbend historicus en taalkundige die vooral de reglementering van het Nederlands ter hand heeft genomen. Vooral de spelling en het genusonderscheid hadden zijn aandacht; door zijn invloed op Siegenbeek en Weiland speelden zijn opvattingen daarover een belangrijke rol in de codificatie van het Nederlands.

Adriaan Kluit was het achtste kind van de apotheker Willem Kluit en Cornelia Louise de la Coste, dochter van een Waals predikant. Van 1755 tot 1760 studeerde hij geschiedenis en klassieke talen in Utrecht. Bovendien legde hij zich intensief toe op het Nederlands en vanaf de oprichting in 1759 was hij actief lid van het Utrechtse studentengenootschap *Dulces ante omnia Musae.* Van 1760 tot 1764 werkte hij als leraar klassieke talen in Dordrecht en Den Haag. In 1764 werd hij rector aan de Latijnse school in Alkmaar. In 1769 vertrok hij naar Middelburg, waar hij rector werd van het stedelijk gymnasium en lector, vanaf 1776 professor, aan het Atheneum Illustre. In 1779 werd hij hoogleraar in Leiden, waar hij als eerste een afzonderlijke leerstoel in de geschiedenis bezette. Kluit was zeer Oranjegezind; hij gebruikte de geschiedenis om er contemporaine politiek mee te bedrijven en dat leidde tot een flink aantal conflicten. In 1795 werd hij ontslagen; in 1802 volgde eerherstel en werd hij opnieuw benoemd tot hoogleraar. Kluit overleed op maandag 12 januari 1807. Samen met zijn vrouw werd hij bij de kruitramp in Leiden bedolven onder het puin van zijn huis aan het Rapenburg.

Kluit dankt zijn grootste faam aan zijn activiteiten als historicus, maar hij heeft zich ook intensief met uiteenlopende taalkundige onderwerpen beziggehouden. Hij had grote belangstelling voor de activiteiten van de *Maatschappij der Nederlandse letterkunde*, waarvan hij in 1766 mede-oprichter was, en werkte veelvuldig mee aan het beoordelen en uitwerken van bij de *Maatschappij* ingediende verhandelingen. Zijn gezag op het gebied van de neerlandistiek was zo groot, dat het Staatsbestuur hem raadpleegde alvorens een besluit te nemen over de spellingsregeling van Siegenbeek (1804) en de spraakkunst van Weiland (1805).

Ontwikkeling en karakterisering

Al vanaf zijn studententijd was Kluit een vooraanstaand lid van enkele letterkundige genootschappen. In hun streven naar verbetering van de moedertaal legden de genootschappers sterk de nadruk op verzorgd taalgebruik. Het beschaven van de taal

was een maatschappelijke noodzaak. Vooral de reglementering van taal en spelling stond in de belangstelling en het ontbreken van een uniforme regeling op het gebied van spelling en spraakkunst werd als een groot gemis ervaren. Kluit heeft het onderwerp van de taalreglementering met succes aangepakt. Zijn bijdragen hebben vooral betrekking op het genusonderscheid en de spelling, en ook voor het *Nederduitsch Woordenboek*, het ambitieuze project dat de *Maatschappij* bijna fataal werd, heeft hij zich ingezet.

Grondidee in de opvattingen van Kluit is dat de taal in oorsprong een grote regelmaat kende en hiermee sluit hij aan bij de inzichten omtrent analogie van de Schola Hemsterhusiana, Adriaen Verwer (c.1654-1717), Lambert ten Kate (1674-1731) en Balthazar Huydecoper (1695-1778). Voor Kluit is analogie de grondslag van alle talen en taalregels moeten dan ook op die regelmaat gebaseerd worden. Door het gebruik is echter van de oorspronkelijke regelmaat afgeweken en de regels zijn daardoor moeilijk te vinden. Bij het opsporen van de taalwetten hanteert Kluit een empirisch-inductieve werkwijze: de regels moeten uit de verschijnselen worden afgeleid en niet worden bedacht om een (kunstmatige) regelmaat aan te brengen.

Aanvankelijk was Kluit van mening dat de oorspronkelijke analogie in het Middelnederlands gezocht moest worden. Hij laat zich hierbij leiden door de opvattingen van Verwer, wiens *Linguae belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica* hij omstreeks 1759 uit het Latijn vertaalde, en, vooral, Huydecoper. De taal boekt vooruitgang als de regelmaat wordt achterhaald en evenals Huydecoper probeert hij de verloren gegane regelmaat te herstellen. In zijn latere publicaties komt Kluit tot het inzicht dat taalontwikkeling niet uitsluitend op te vatten is als een verbastering van de Middelnederlandse analogie. Hij sluit zich aan bij de inzichten van Ten Kate; deze veronderstelde weliswaar ook een periode van volmaakte analogie, maar zocht die in een veel verder verleden dan Verwer en Huydecoper. De taal moet beschouwd worden als een product van de rede; het zicht op de taalregels is in de loop der tijden verloren gegaan en de taalkundige dient ze met behulp van zijn ratio op te sporen in de taalverschijnselen. Kluit kiest hierbij nadrukkelijk voor Ten Kates methode van historische taalvergelijking. Aan het daadwerkelijk beoefenen van de historisch-vergelijkende taalwetenschap is Kluit overigens niet toegekomen, wellicht omdat hij teveel in beslag werd genomen door zijn werk als historicus.

Kluit onderschrijft de sociale taalconceptie van de letterkundige genootschappen, waarmee de taalstudie in een nationalistisch perspectief wordt geplaatst: beschaving van de taal is belangrijk voor het welzijn van de maatschappij. Beschaving van de taal staat gelijk aan herstel van de regelmaat en van verbetering is sprake als onregelmatigheden zoveel mogelijk worden voorkomen. Zolang de taalkundige de regelmaat echter nog niet heeft achterhaald, kiest Kluit, net als Ten Kate, voor het ‘achtbare gebruik’ als leidraad. Het is de verdienste van Kluit geweest, dat hij dat achtbare gebruik vastlegde wat het genusonderscheid en een aantal spellingproblemen betreft, en daarmee de weg vrijmaakte voor codificatie van die onderwerpen.

Adriaan Kluit is te beschouwen als een overgangsfiguur. De overgang van de achttiende-eeuwse historische taalstudie naar de negentiende-eeuwse, heeft in het werk van Kluit letterlijk gestalte gekregen. Aanvankelijk baseert hij zich op de methode van Huydecoper, die in de achttiende eeuw zeer gezaghebbend was maar in de negentiende eeuw gaandeweg aan invloed inboette. Later kiest hij voor de benadering van Lambert ten Kate, die in de achttiende eeuw weliswaar zeer werd geprezen, maar nauwelijks werd nagevolgd. Pas in de negentiende eeuw zou de

historisch-vergelijkende methode tot grote bloei komen. In zijn waardering voor de methode van Ten Kate loopt Kluit vooruit op ontwikkelingen in de negentiende eeuw en is hij verbonden met de historisch-vergelijkende taalwetenschap. Het sterkst is hij echter verbonden met de normatief-kritische traditie. Zijn taalkundige activiteiten hadden vooral een normatieve bedoeling: de taalwetten moesten worden opgespoord, opdat daaruit de voorschriften voor het juiste taalgebruik konden worden afgeleid.

Invloed

Kluit heeft zijn opvattingen over het genusonderscheid en de spelling verwoord in een beperkt aantal publicaties. In 1759 trad hij voor het eerst in de openbaarheid met de door hem bezorgde, flink vermeerderde vijfde druk van David van Hoogstratens *Lijst der gebruikelijkste zelfstandige naamwoorden*, de meest gezaghebbende geslachtslijst van de achttiende eeuw. In 1783 volgde de zesde, opnieuw sterk uitgebreide druk van deze *Lijst*. Hierin formuleerde hij een aantal regels om het geslacht van zelfstandige naamwoorden te bepalen. Deze regels heeft Pieter Weiland in zijn *Nederduitsche Spraakkunst* (1805) grotendeels overgenomen en ook in vrijwel alle negentiende-eeuwse schrijftaalgrammatica's zijn ze terug te vinden. Over de spelling gaf Kluit twee artikelen in het licht, in 1763 en 1777; de inzichten die hij daarin naar voren bracht zijn vrijwel onveranderd overgenomen door Matthijs Siegenbeek in diens *Verhandeling over de Nederduitsche spelling* (1804), de eerste officiële spelling van het Nederlands. Vastgesteld kan worden dat de invloed van Kluit duidelijk zichtbaar is in de schrijftaalregeling van 1804/5 en dat het gezag van die regeling voor de betreffende onderwerpen terug te voeren is op de autoriteit van Kluit.

Igor van de Bilt
[30 juli 2003]

Voornaamste geschriften

D. van Hoogstratens Lijst der gebruikelijkste zelfstandige naamwoorden. Amsterdam, 1759 (5e druk) en 1783 (6e druk).

'Eerste vertoog over de tegenwoordige spelling der Nederduitsche taal, vergeleken met de spelling der ouden, en uit dezelve ene soort van evenredigheit opgemaakt'. In: *Nieuwe Bydragen tot de opbouw der vaderlandsche letterkunde*. Eerste deel, derde stuk, p. 281-352. Leiden, 1763.

'Vertoog over de spelling der Nederduitsche taal, vergeleken met de spelling der ouden, en uit dezelve ene soort van evenredigheid opgemaakt'. In: *Werken van de Maetschappy der Nederlandsche letterkunde te Leyden*. Derde deel, p. 1-42. Leiden, 1777.

Belangrijkste secundaire literatuur

G.A Boutelje: *Bijdrage tot de kennis van A. Kluits opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis.* Groningen, 1920.
F.W.N. Hugenholz: ‘Adriaan Kluit en het onderwijs in de mediaevistiek’. In: *Geschiedschrijving in Nederland. Deel I: Geschiedschrijvers*, p. 143-165. 's-Gravenhage, 1981.
I. Schöffer: ‘Adriaan Kluit, een voorganger’. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 101 (1988), p. 3-16.
Igor van de Bilt: ‘Adriaan Kluit (1735-1807) en de spelling van het Nederlands’. In: *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek* XIX (2000), p. 95-142.
Igor van de Bilt: ‘Adriaan Kluit (1735-1807) en het genus: over analogie en usus’. In: *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek* XX (2001), p. 73-116.

Locatie archief

Geen Kluit-archief bekend.

Locatie brievencollecties

Van Kluit bestaat een flinke collectie brieven in de Universiteitsbibliotheek Leiden en de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (zie CEN).

Knuttel, J.A.N.

Knuttel, Joannis Adrianus Nelinus * 14 mei 1878 Delft; † 5 februari 1965 Leiden, redacteur van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* van 1906-1943. Hij was vooraanstaand lid en propagandist van de Communistische Partij Nederland (C.P.N.). Op neerlandistiek terrein publiceerde hij belangrijke artikelen o.m. over de rederijkers en G.A. Bredero.

Jan Knuttel was de zoon van Gerhardus Knuttel en van Marie Therèse Anne Wilhelmine Adolphine Schagen van Leeuwen. Hij studeerde van 1896 tot 1901 Nederlandse letteren aan de universiteit van Leiden. Na zijn studietijd werd hij tijdelijk leraar op het gymnasium in Rotterdam. In 1906 promoveerde hij in Leiden op het proefschrift *Het geestelijk lied in de Nederlanden voor de kerkhervorming*. Zijn dissertatie werd zeer goed ontvangen en geldt nog steeds als een belangrijk werk. In dat zelfde jaar werd hij benoemd tot redacteur bij het *Woordenboek der Nederlandsche Taal.* Op 1 september 1907 vestigde Knuttel zich in Leiden en betrok een huis aan de Witte Singel. Daar bleef hij tot zijn dood wonen. Op 20 november 1908 trouwde hij met Maartje (Geertruida Margaretha Elisabeth) Visser (* 20 augustus 1882 te Zwolle). Het huwelijk bleef kinderloos, maar het paar adopteerde wel een meisje en een jongen.

Ontwikkeling en karakterisering

Redacteur bij het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*

In augustus 1906 begon Knuttel zijn werkzame leven als redacteur van het *Woordenboek der Nederlandsche taal*. Professor Verdam, auteur van het *Middelnederlands Woordenboek*, had hem op die functie gewezen. Knuttel had weinig zin in ‘dat peuterige kamergeleerdenwerk’. ‘Wat was er droger en buitenmaatschappelijker dan dit zich verdiepen, op een studeerkamer in woordbetekenissen’, zo schreef hij in 1952 in zijn *Levensloop*. Maar hij kon niet anders dan concluderen: ‘achteraf gezien had ik niet beter terecht kunnen komen’. Na een opleiding van acht maanden werd hem de letter *C* toegewezen ‘die was blijven liggen, omdat niemand er zin in had’. Belachelijk vond hij ‘de eeuwige duur van de voltooiing’. ‘Een doelbewust leider’, zo schreef hij in zijn *Levensloop*, ‘had die voltooiing zeer kunnen bespoedigen door grote beperking. Ik had die leider wel willen zijn’. Hij hield deze kritiek voor zich want ‘als socialist-communist werd ik met een schuin oog aangekeken’. H.P.G. Quack had als voorzitter van de Rijkscommissie voor het Woordenboek moeite met de politiek- propagandistische activiteiten van Knuttel. Regelmatig vond Quack in de krant een aankondiging van een cursusbijeenkomst onder leiding van Knuttel. Quack vreesde dat die activiteiten

de irritatie konden opwekken van de regering, die het Woordenboek subsidieerde. Uiteindelijk kon Quack met Knuttel afspreken dat hij wat minder prominent in de krant kwam te staan. Het ambtenarenverbod van 1934 beperkte Knuttel in zijn politieke activiteiten.

Knuttel kende zijn beperkingen bij het redigeren van een artikel. Hij wist dat zijn zwakke punt de etymologische 'kopjes' vormden. Hij beperkte zich tot Van Wijk en de *O.E.D*. Later liet hij de etymologie over aan zijn collega Koosje van Lessen. Toch wordt het deel *C-Fuut*, dat hij tussen 1908 en 1920 bewerkte als een matig deel beschouwd. De taalkundige F. Stoett zei zelfs: 'Bij Knuttel kijk ik niet eens meer, daar vind je toch niets'.

Tot zijn pensionering op 1 mei 1943 bleef Knuttel aan het *WNT* verbonden.

Knuttel: communist

J.C. van Marken, de directeur van de Delftse fabriek waar Gerhard Knuttel, de vader van Jan, werkzaam was, was een jonge ondernemer die een uitzonderlijk sociaal personeelsbeleid voerde met gunstige arbeidsvoorwaarden en andere sociale voorzieningen. Gerhard Knuttel was er belast met de praktische uitvoering van dat personeelsbeleid. In het gezin werd niet alleen de door Van Marken uitgegeven *Fabrieksbode* gelezen, maar ook Domela Nieuwenhuis' *Recht voor Allen*. De jonge Knuttel kwam al vroeg in aanraking met het socialisme. Tijdens zijn studiejaren te Leiden werd hij actief in de ontluikende socialistische arbeidersbeweging. Als spoorstudent reisde hij dagelijks met W. van Ravesteyn en R. Jacobson die later allebei een belangrijke rol zouden gaan spelen binnen de arbeidersbeweging. Hij werd actief in de Leidse afdeling van de S.D.A.P., die in 1894 was opgericht. Met enkele literaire vrienden behoorde hij tot de linkervleugel van het dispuut Literis Sacrum.

Na de spoorwegstaking van 1903 laaide binnen de arbeidersbeweging een felle discussie op over de richting waarin de beweging zich zou moeten ontwikkelen. Eén groep, de z.g. revisionisten, wenste de verwezenlijking van het socialisme door deelname aan verkiezingen, aan de regering en aan lokale besturen, anderen, de z.g. marxisten, zagen een revolutie van de arbeidersklasse als het enige middel om de macht van het kapitalisme te breken. Knuttel schaarde zich onder de laatstgenoemden. In 1909 werd de scheuring een feit tijdens een congres van de S.D.A.P. te Deventer. Hoewel landelijk de meeste leden kozen voor het revisionisme, viel in Leiden de partij in twee nagenoeg gelijke delen uiteen. De Leidse marxisten scheidden zich van de S.D.A.P. af en richtten onder leiding van Knuttel een nieuwe partij op: de Sociaal-Democratische Partij (S.D.P.), die later haar naam zou veranderen in de Communistische Partij Holland (C.P.H.), later in de Communistische Partij Nederland (C.P.N.). In deze partijen speelde Knuttel een belangrijke rol. In de jaren dertig was hij zelfs lid van de Leidse gemeenteraad voor de C.P.N.

Knuttel: neerlandicus

De scheiding tussen Knuttel als neerlandicus en Knuttel als politiek activist is moeilijk te maken. De ene kwaliteit beïnvloedt de andere. Hij meende zelfs dat via de kunst

tot het socialisme moest worden gekomen. In zijn literaire essays vermengden zich het maatschappelijk engagement en zijn literair-kritische opvattingen. In een essay, om een voorbeeld te noemen, uit 1923 noemde hij Couperus ‘de enige Hollandse auteur die ook voor het buitenland genietbaar is’, terwijl Couperus juist in die periode door de socialistische beweging werd verguisd.

Zijn belangstelling voor de rederijkers, die blijkt uit zijn in 1910 in *De Gids* verschenen artikel Rederijkers eerherstel - nog steeds een baanbrekend artikel - , behoeft geen verwondering te wekken. De socialist Knuttel zag in de opkomst van de rederijkers het ontstaan van een nieuwe burgerlijke cultuur tegenover die van kerk en de adel. Het was het begin van een nieuwe tijd met een eigen kunstvorm. Een gelijkaardig standpunt nam Knuttel in in de discussie over de persoon van G.A. Bredero, rond 1919, o.m. met J. Prinsen. De laatste poneerde de stelling dat Bredero een diep ongelukkig liefdesleven leidde, ziekelijk en zwak was en, gekweld door het leven, zijn poëzie schiep en daarom tot een van de grootste zeventiende-eeuwse dichters behoort. Knuttel vond deze stelling flauwekul: Bredero was een gewone volksjongen, die zijn dichterschap eenvoudig aan zijn talent te danken had. In zijn inleiding op de door hem verzorgde uitgave van de werken van Bredero trok Knuttel ten strijde tegen de opvattingen van Prinsen.

Invloed

Knuttel heeft zeer veel essays en recensies over literatuur geschreven. Hij was medogenloos in de beoordeling van werken van bekende en minder bekende auteurs. Letterkundigen die niets van het communisme of het socialisme wilden weten, erkenden toch Knuttels analytische kwaliteiten. Naar aanleiding van een beschouwing over de schrijver Israel Querido merkte J. de Kadt op dat het jammer is dat zo'n ‘meesterlijk essay’ verstopt is in een jaargang van een marxistisch tijdschrift ‘en dat het niet samen bijv. met zijn zeer goede studie over E.T.A. Hoffmann en enkele andere stukken, in een bundeltje is uitgegeven’.

Hoewel Knuttel enkele boeken en artikelen heeft geschreven die zelfs nu nog verplichte literatuur voor studenten zijn, zoals zijn proefschrift en het *Gids*-artikel ‘Rederijkers eerherstel’, is zijn belang minimaal. Het zou wellicht anders geweest zijn, wanneer Knuttel niet zo'n militant communist geweest zou zijn. Zijn vriend W. van Ravesteijn meende in 1921 dat indien Knuttel ‘niet [...] als communist gebrandmerkt ware, [...] hem zonder enige twijfel reeds sinds vele jaren een hoogleraarschap [...] ten deel (zou zijn) gevallen’. Het is de vraag of Knuttel het hoogleraarsambt ambieerde. Hij voelde zich thuis bij het *WNT* en in de Commissie voor Taal- en Letterkunde van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, waar de onderlinge verstandhouding prettiger werd ‘naarmate mijn eigen generatie de overhand kreeg’.

In zijn *Levensloop* geeft Knuttel, terugkijkend op zijn leven, zelf een eindconclusie: ‘En de ironie van het lot brengt mee, dat wat zozeer buiten mijn innerlijk stond, wel het meest blijvende zal zijn van wat ik tot stand heb gebracht’.

Dick Wortel
[oktober 2003]

Voornaamste geschriften

Voor een gedetailleerd overzicht van de door Knuttel geredigeerde *WNT*-lemmata, zie de website van het INL (http://www.inl.nl/) of de inleiding van het *WNT*, deel XXIX (*Zuid-Zythum*), p. XXII e.v.
Het geestelijk lied in de Nederlanden voor de kerkhervorming. Rotterdam, 1906 (Reprint: Amsterdam, 1974).
(Ps. K.T. Nieulant:) *Liefdes kronkelpaden*. Rotterdam, z.j. [1907] en 1910 (2de dr.).
'Rederijkers eerherstel'. In: *De Gids* 1910, I, p. 433-473.
Werken van G.A. Bredero. Met inleiding en aanteekeningen. Amsterdam, 1921-1929. 3 delen.
'Louis Couperus'. In: *De Communistische Gids* 1923, p. 528-531.

Belangrijkste secundaire literatuur

Voor een complete publicatielijst zie: J.A.N. Knuttel, *Levensloop* (ed. Slangen), p. 379 e.v.
G. Harmsen: 'Dr. J.A.N. Knuttel. Neerlandicus en communist'. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1968-1969*, p. 144-164; ook in: G. Harmsen: *Nederlands kommunisme*. Nijmegen, 1982, p. 144-164; ook:
http://maatschappijdernederlandseletterkunde.nl/mnl/levens/68-69/knuttel.htm
T.P.F. Wortel: 'Dr. J.A.N. Knuttel, peuterige kamergeleerde tussen Marx en Kluyver'. In: *Jaarb. INL*. 1981 en 1982, p. 66-85.
T.P.F. Wortel: 'Knuttel en het Woordenboek'. In: *Jaarb. INL*. 1987, p. 101-111.
Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland, Dl. 3 (1988), p. 98-102; ook
http://www.iisg.nl/bwsa/bios/knuttel.html, met een portret.
J.A.N. Knuttel: *Levensloop*. Met een voorw. van Theun de Vries en een biografisch portret door Jaak Slangen. Leiden: Wetenschapswinkel Rijksuniversiteit Leiden, 1989.
T.P.F. Wortel: 'J.A.N. Knuttel en de perceptie van G.A. Bredero'. In: *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek 1993*, p. 217-234.
T.P.F. Wortel: 'Vraaggesprek met J.A.N. Knuttel (1878-1965), redacteur van het WNT van september 1905 tot mei 1943'. In: *Trefwoord* 13 (1998), p. 52-57, ook op internet-site van trefwoord (http://www.fa.knaw.nl/trefwoord).

Locatie archief en brievencollecties

Het archief van Knuttel bevindt zich bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam-Sloterdijk, zie ook
http://www.iisg.nl/archives/html/k/10755884/107558840.html.

Enkele manuscripten en correspondentie in het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te 's-Gravenhage (Dossier K 604). Ook het archief van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden bevat interessant materiaal m.b.t. zijn werkzame leven.

Knuvelder, G.P.M.

Knuvelder, Gerardus Petrus Maria *25 januari 1902 Arnhem; † 29 juni 1982 Eindhoven, literatuurhistoricus, publicist, tijdschriftleider.

Gerard Knuvelder groeide op in een strijdbaar-katholiek gezin in Arnhem. Zijn vader was dagbladjournalist, belast met de redactie van de Arnhemse editie van *Het Centrum*. Hij liet Gerard, scholier nog, verslagen maken van toneelvoorstellingen, lezingen en dergelijke, waardoor deze al vroeg kennis maakte met coryfeeën op diverse gebieden, naar hij later zelf meedeelde. Na de driejarige hbs studeerde hij Nederlands aan de R.K. Leergangen te Tilburg. Deze instelling, die opleidde voor de staatsexamens Middelbaar Onderwijs, was kort tevoren gesticht door de apostolair gedreven Amsterdamse neerlandicus dr. H.W.E. Moller, om te zorgen voor voldoende leraren in het groeiende katholiek middelbaar onderwijs. Moller en de veelzijdige taalgeleerde L.C. Michels waren Gerards voornaamste leermeesters. Nog vóór zijn afstuderen (1922) werd hij leraar in Bergen op Zoom, waar hij kennis maakte met Willem Asselbergs (Anton van Duinkerken). Beiden wilden zich gaan inzetten voor Brabant. Van 1923 tot zijn pensionering (1967) was Knuvelder leraar, vervolgens rector, van een middelbare school te Eindhoven. Hij trouwde in 1925 met Wilhelmina Francisca Borgelt, met wie hij twee zonen en een dochter kreeg. Van 1965 tot 1972 doceerde hij aan de R.K. Leergangen.

Ontwikkeling en karakterisering

In 1922 stichtte Moller het tijdschrift *Roeping*, bedoeld als forum voor wat al spoedig ‘de katholieke jongeren’ ging heten. Onder Mollers leiding was dit ‘maandschrift voor schoonheid’ veel jongeren te moralistisch en traditioneel katholiek. Ze richtten andere tijdschriften op, waarvan *De Gemeenschap* (1925-1941), met Van Duinkerken in een leidende rol, het belangrijkste was. Maar de Moller-adept Knuvelder,

medewerker vanaf het eerste uur, bleef *Roeping* trouw. Als hoofdredacteur (1928-1944) bracht hij meer verscheidenheid in de inhoud, tot maatschappelijke en politieke kwesties toe. In en buiten *Roeping* was Knuvelder een productief publicist over literatuur, toneel, cultuur, staatkunde en politiek. Hij toonde zich somber over de toekomst van de katholieke cultuur en kritisch tegenover de parlementaire democratie. Hij vond de R.K. Staatspartij te zeer tot compromissen aan het liberalisme en kapitalisme geneigd. Knuvelder was de enige niet: vele katholieke jongeren tijdens het interbellum hadden dezelfde gedachten en eisten van hun voormannen meer 'hart en vurigheid'. Sommigen raakten in de ban van fascisme of nationaal-socialisme.

Knuvelder bepleitte een sterk monarchaal gezag, bijgestaan door corporatieve raden, samengesteld uit de elite van de diverse sectoren van de maatschappij (*Vernieuwing van staatsbestel*, 1934). Een andere droom van hem was de terugkeer van een Groot-Nederland, met daarin weer een centrale rol voor zuidelijk Nederland. Dit gebied, lange tijd overheerst door een dominant Holland, verkeerde echter economisch en cultureel nog in achterstand (*Vanuit wingewesten*, 1930). Laatstgenoemd boek trok veel aandacht en droeg zeker bij tot het ontstaan van de gewestelijke 'beweging voor fierheid en "schoner" leven' *Brabantia nostra* (Brabant aan ons; 1935- circa 1950). Knuvelder heeft zich éénmaal in de actuele politiek begeven, namelijk door zijn poging om, samen met een collega, in Eindhoven een katholieke fascistische organisatie op te richten (1933). Aan zijn bewondering voor Mussolini en Hitler kwam tegen het einde van de jaren dertig een einde. Na de bezetting heeft hij nog wel (rustige) politieke commentaren geschreven als hoofdredacteur (1944-1953) van het katholieke opinieweekblad *De nieuwe eeuw,* maar beperkte hij zich verder tot cultuurpolitieke zaken.

Tevoren had Knuvelder al wel enkele studies over letterkundige onderwerpen gepubliceerd, maar grote bekendheid als literatuurwetenschapper kreeg hij pas als de geschiedschrijver van de Nederlandse, dit is hier: Nederlandstalige, literatuur. Uit zijn leraarspraktijk ontsproot een tweedelige geschiedenis van de Nederlandse letterkunde voor schoolgebruik, met bijbehorende bloemlezingen (1937; 1939; vele herdrukken). Deze werd lange tijd veel gebruikt. Er was echter ook behoefte aan een nieuwe wetenschappelijke geschiedenis van onze letterkunde, als opvolger van de *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (1906-1912) van G. Kalff, de *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* (tweede druk 1922-1927) van J. te Winkel en het *Handboek* van J. Prinsen (tweede druk 1920). Toen Knuvelder de opzet van de *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* o.r.v. F. Baur e.a. (1939 en later; nooit voltooid) - namelijk met een hele ploeg van specialisten - in een bespreking principieel verwierp, en het eendelige *Handboek* van J.L. Walch als mislukt bestempelde, daagde de uitgever van zijn schoolboeken - aldus Knuvelder zelf in zijn herinneringenboek *Onachterhaalbre tijd* (1974) - hem uit het zelf beter te gaan doen. Het resultaat was zijn vierdelige *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (1948-1953). Er zijn vijf drukken van het *Handboek* verschenen, de tweede en de vijfde herzien, de laatste (1970-1976) zelfs zeer grondig.

Knuvelder zette zich met zijn werk af tegen de positivistische geschiedschrijving *à la* Te Winkel, met overheersende aandacht voor onomstotelijke feitelijkheden, invloeden en uiterlijke kenmerken, en tegen de min of meer impressionistische benadering van Kalff. Van de exclusieve toespitsing op vormtechnische aspecten van de teksten (*close-reading*) heeft hij ook nooit iets willen weten. Wel richtte ook hij zich primair op de teksten, die hij benaderde als kritisch lezer, uitgerust met een theoretisch-wetenschappelijk referentiekader, maar hij had tevens oog voor de tijd

van ontstaan van het werk met zijn ontwikkelingen en achtergronden, dus voor het historisch perspectief. Dat kritisch lezen diende in waardeoordelen over het werk als *kunst*werk uit te monden. Gedurende het werken aan het *Handboek* verdiepte Knuvelder zich in theoretische grondslagen van literair-historisch werk. Hij heeft hierover herhaaldelijk gepubliceerd (o.a.: *In koning Minos' doolhof. Over literaire waardering*. Privé-uitgave, 1979). Verder schreef hij over een door hem bewonderde letterkundige vriend: *Pieter van der Meer de Walcheren. Leven en werken (*1940; 2de druk 1950) en voor deel 1 van het *Volledig werk* van Stijn Streuvels een uitvoerige inleiding (1971).

Knuvelder was niet slechts een kamergeleerde. Behalve zijn loopbaan in het onderwijs getuigen hiervan zijn vele activiteiten en functies op cultureel-maatschappelijk terrein. Hij was in Brabant, vooral na de oorlog, een soort 'cultuurpaus', onder meer via het tijdschrift *Brabantia*, waarvan hij twintig jaar hoofdredacteur was (1962-1982). Ook was hij lid van de Conferentie der Nederlandse Letteren en van de Raad voor de Kunst.

Invloed

De vooroorlogse politieke publicaties, die een hoog studeerkamergehalte hadden, hebben nog slechts historische waarde. Genuanceerder ligt dit met zijn *Handboek.* Knuvelder had het geluk dat hij in een gat in de markt sprong. Lang nam hij een monopoliepositie in. Het is door generaties studenten gebruikt - of doorgeworsteld; de stijl moedigt de lectuur niet aan - en heeft zeker smaak en visie van velen beïnvloed. Naast het vierdelige werk - waarvoor hij van de universiteit van Utrecht een eredoctoraat kreeg - schreef Knuvelder een ééndelige versie: *Beknopt handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, waarvan een 10de druk verscheen (1982); in deze druk was ook een herziene versie verwerkt van zijn *Handboek tot de moderne Nederlandse letterkunde* (1954), dat in bijna niemands ogen ooit genade heeft gevonden.

Terwijl hij nog werkte aan zijn laatste herzieningen, raakte zijn werk al verouderd. Nieuwere opvattingen over letterkundige geschiedenis, waarbij het functioneren van letterkundig werk in de ontstaanstijd belangrijker werd gevonden dan wat de moderne lezer ervan vindt, heeft hij niet meer kunnen of willen verwerken. Deze benadering heeft intussen tot vele herwaarderingen geleid. De waardeoordelen van Knuvelder waren uiteraard persoonlijk en dus eigenlijk onhistorisch. Bovendien stonden ze, impliciet, nog sterk onder invloed van zijn levensbeschouwelijke herkomst en van de Tachtigers. Tenslotte leunde hij, noodgedwongen, sterk op gespecialiseerde secundaire literatuur. Door dit laatste is in feite ook *zijn* geschiedenis er niet een van één man. Die was ook voor hem al een onmogelijkheid. De laatste jaren deed 'Knuvelder' dienst als (negatief) ijkpunt in de discussies over hoe een nieuwe literatuurgeschiedenis, die nu in voorbereiding is, dient te worden opgezet.

M.C.A. van der Heijden
[maart 2004]

Voornaamste geschriften

Vanuit wingewesten: een sociografie van het zuiden. Hilversum, 1930.
Vernieuwing van staatsbestel: essay over de revolutie van rechts en de katholieke staatsleer. Hilversum, 1934.
Pieter van der Meer de Walcheren: leven en werken. 2e herz. dr. Utrecht, 1950.
Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde. 4 dln. 5e geheel herz. dr. 's Hertogenbosch, 1970-1976.
Onachterhaalbre tijd. Den Bosch, 1974.
Beknopt handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde. 10e geheel herz. dr. Den Bosch, 1982.

Belangrijkste secundaire literatuur

http://maatschappijdernederlandseletterkunde.nl/mnl/levens/84-85/knuvelder.htm (hierbij ook een uitvoerige bibliografie van Knuvelder)
M.C.A. van der Heijden: 'Knuvelder, Gerardus Petrus Maria'. In: J. Charité (eindred.), *Biografisch woordenboek van Nederland,* derde deel. 's-Gravenhage, 1989, p. 336-338.
T. Anbeek: 'Knuvelder. De pilaarheilige'. In: *Literatuur* 6 (1989), p. 358-360.
N. Laan: *Het belang van smaak. Twee eeuwen academische literatuurgeschiedenis*. Amsterdam, 1997, p. 209-214.
R. van Ginkel: *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland.* Den Haag, 1999, p. 54-57; p. 111-113; p. 145-146.
M. Sanders: 'Gerard Knuvelder op oorlogspad, of de metamorfose van een criticus'. In: *Nederlandse letterkunde* 6 (2001), p. 150-167.

Locatie archief en brievencollectie

Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum.

Koenen, M.J.

Koenen, Mathijs Jacobus, * 11 oktober 1847 Zutphen; † 1 augustus 1920 Maastricht, onderwijzer en leraar Nederlands die zijn naam leende aan een handwoordenboek van het Nederlands ten dienste van het onderwijs. Daarnaast verschenen er van zijn hand andere woordenboeken, schoolboeken en onderwijskundige artikelen.

M.J. Koenen, opgeleid en vanaf 1867 werkzaam als onderwijzer, werd in 1880 aangesteld als leraar aan de Rijkskweekschool en Rijksnormaallessen te Maastricht. Eerder, in 1874, was zijn eerste publicatie, een taalboek voor de lagere school, verschenen. Vele tientallen schoolboeken volgden er voor de verschillende onderwijsniveaus, vrijwel alle uitgegeven door Wolters in Groningen. Koenen bewoog zich hiermee vooral op het terrein van de spraakkunst, spelling en woordenschat, maar stelde ook literaire bloemlezingen samen en was, vooral als mede-auteur, verantwoordelijk voor enkele boekjes met reken- en meetkundemethoden. Tevens was Koenen redacteur van enkele tijdschriften op het terrein van opvoeding en onderwijs: *School en Studie* (in 1877 mede door hem opgericht onder de titel *Uit het Zuiden*), en *De Schoolwereld*. Hij publiceerde daarin over praktische opvoedkundige en onderwijskundige onderwerpen en over de Nederlandse taal, bijvoorbeeld in bijdragen over woordverklaring en spelling. Getuige de vele drukken waren zijn taalmethoden, maar vooral zijn woordenboeken, succesvol. Op zijn *Verklarend zakwoordenboekje* uit 1884 volgde, na een bewerking van een zakwoordenboek dat werd uitgegeven bij Bolle te Rotterdam, in 1897 een *Verklarend handwoordenboek*, waarvan al gedurende zijn leven 12 drukken verschenen. De twee volgende woordenboeken waren het voor die tijd unieke *Geïllustreerd woordenboekje* uit 1904, dat ook de minst begaafde leerlingen moest winnen voor de Nederlandse woordenschat, en het *Beknopt handwoordenboek* (1905). Hiermee was een reeks van vier samenhangende, in omvang, prijs en moeilijkheidsgraad oplopende, algemene woordenboeken ontstaan, die het gehele publiek en vooral het onderwijsveld zou kunnen bedienen. Daarnaast is het *Klassiek handwoordenboekje* met de namen uit de klassieke en Germaanse mythologie succesvol gebleken (1ste druk, onder andere titel: 1896).

In 1920 overleed Koenen te Maastricht; hij is aldaar begraven.

Ontwikkeling en karakterisering

In zijn voorwoorden en artikelen getuigt Koenen van een praktische en pedagogische instelling. Hij was een onderwijsman in hart en nieren. Het op een prettige en doeltreffende wijze verbeteren van de taalvaardigheid en algemene ontwikkeling

van de leerlingen was zijn voornaamste doel; het vergroten van hun kennis en inzicht en veel oefening was een middel daartoe. Dit alles in aansluiting bij de aanleg en belangstelling van de leerling die zich zo het gebodene het best eigen kon maken. In het voorwoord van de tweede jaargang van *School en Studie* herhaalt Koenen het redactionele principe: ‘De tijd der veelweterij gaat ten einde spoeden, die van 't kennen en kunnen in onderling verband is reeds in 't verschiet’. Voor zijn woordenboeken gold dat zij niet alleen taalkundige maar ook encyclopedische informatie moesten bieden om zo ‘een venster op de wereld voor de schoolgaande jeugd en allen die hun kennis wilden vergroten’ te zijn (Posthumus e.a. 1997, 99). Deze opvatting vindt zijn weerslag in de selectie van de trefwoorden zelf, bijvoorbeeld van namen van historische personen en aardrijkskundige namen, in de encyclopedische informatie bij de gewone woordenschat en in de verschillende aanhangsels.

Als lexicograaf moest Koenen het vak zelf in de praktijk leren; kleven er aan de eerste uitgave nogal wat bezwaren, de volgende drukken wonnen niet alleen aan omvang maar ook aan systematiek.

Invloed

Koenen is geen wetenschapper geweest maar iemand uit de onderwijspraktijk; om zijn praktische en gedegen informatie en beschouwingen als onderwijsman werd hij door zijn tijdgenoten gewaardeerd. Men zag in hem vooral - en op den duur uitsluitend - de samensteller van het *Verklarend handwoordenboek.* Zowel taalkundig als lexicografisch had het geen grotere pretenties dan een hulpmiddel te zijn voor het onderwijs en het ontwikkelde lekenpubliek. Latere bewerkers hebben het aanzienlijk gewijzigd. Zo hebben met name J. Endepols ((mede)redacteur van de drukken in de periode 1921-1940) en J. Drewes (redacteur 1966-1986) gestreefd naar een meer wetenschappelijk product, maar in de kern is het een eigentijds, praktisch en handzaam woordenboek gebleven, dat naast de uitgebreidere Van Dale, dat eveneens in de 19de eeuw wortelt maar daar duidelijker het stempel van draagt, nog steeds een nuttige functie vervult.

Marijke Mooijaart
[17 september 2003]

Voornaamste geschriften

(met A.M. Bogaerts): *Practische taalstudie: stijl- en taaloefeningen, met proeven van bewerking, ten dienste van allen, die zich wenschen te onderwerpen aan 't examen van onderwijzer of onderwijzeres*. 3 delen. Groningen, 1876.
Verklarend zakwoordenboekje der Nederlandse Taal,bevattende de beteekenis, de spelling, het accent en het geslacht van Nederlandsche en vreemde woorden, zoomede eene lijst van gebruikelijke verkortingen, en een aanhangsel, ten dienste van gevorderde leerlingen en van kweekelingen. Groningen, 1884.
Verklarend handwoordenboek der Nederlandsche taal, bevattende de beteekenis van woorden en uitdrukkingen, eigene en vreemde, ook van verkortingen, zoo mede het noodige van hun spelling, geslacht, meervoud en vervoeging, met een

aanhangsel bevattende o.m. een alphabetische lijst van synoniemen. Groningen, 1897.
[Herdrukken tot heden.
Fotomech. herdruk van de oorspronkelijke uitgave: Groningen, 1992.
Meest recente druk: *Koenen woordenboek Nederlands*, eindred. W.Th. de Boer. 30e dr., Utrecht-Antwerpen, z.j. [1999].]
(met E. Epkema): *Beknopt handwoordenboek der Grieksche, Romeinsche en Noorse mythologie.* Groningen, 1896.
[Later uitgegeven met J.F.P. van Anrooy, onder de titel: *Klassiek handwoordenboekje*.]

Belangrijkste secundaire literatuur

P.G.J. van Sterkenburg: *Van woordenlijst tot woordenboek*. Leiden, 1984.
Jan de Groot: *M.J. Koenen en zijn Handwoordenboek. Een herdenking in tweevoud*. Groningen, 1997.
Jan Posthumus, Siemon Reker en Arie de Ru: *100 jaar Koenen*. Utrecht-Antwerpen, 1997.
Jan Posthumus: 'De publicatiegeschiedenis van M.J. Koenens *Verklarend Zakwoordenboekje*'. [Deel I.] In: *De Woordenaar* 1, 1 (1997), p. 6-8. Deel II. In: *De Woordenaar* 1, 2 (1997), p. 11-14. Deel III: In: *De Woordenaar* 2,1 (1998), p. 14-19.

Locatie archief

Geen Koenen-archief bekend

Locatie brievencollecties

Geen brievencollecties bekend

Kollewijn, R.A.

Kollewijn, Roeland Anthonie *Amersfoort 30 maart 1857; † Helmond 7 februari 1942, (pseudoniemen: G.Lzg., C.P. Brandt van Doorne, Dr. K. Holtvast, W.R. Nyenkamp), vooral bekend als initiator van de vereenvoudiging van de spellingregeling-De Vries en Te Winkel.

R.A. Kollewijn was een zoon van de bekende ‘instituteur’ en latere hbs-leraar A.M. Kollewijn (1827-1900). Na een afgebroken hbs-opleiding behaalde hij door middel van zelfstudie en privé-lessen bij Joh. A. Leopold (1846-1922) in 1875 de akte LO Duits. In Groningen volgde hij colleges Nederlandse taal- en letterkunde bij H.E. Moltzer (1836-1895) en in 1878 behaalde hij de akte MO Nederlands. De studie Duits zette hij te Leipzig voort. Kollewijn promoveerde daar in 1880 op een studie *Über den Einfluss des holländischen Dramas auf Andreas Gryphius*. Teruggekeerd in Nederland legde hij datzelfde jaar met goed gevolg examen af voor de akte MO Duits. Hij was vervolgens leraar Nederlands te Deventer en te Amsterdam. In 1892 werd hij directeur van een nieuwe hbs aldaar. In 1916 moest hij om gezondheidsredenen ontslag nemen. Na zijn overlijden in het oorlogsjaar 1942 werd ‘Kolderwijn’ in het blad *Sturm* gehekeld als een ‘cultuurbolsjewiek’, die vijandig stond tegenover alles wat ‘Germaansch’ was en als een tegenstander van alle ‘Nationale Waarden’. Maar ook van onverdacht niet-nationaal-socialistische zijde was hem bij zijn leven felle kritiek ten deel gevallen, al had hij zich reeds vrij vroeg uit de frontlinie van de spellingstrijd teruggetrokken.

Ontwikkeling en karakterisering

Kollewijns belangstelling voor taalstudie is naar zijn zeggen gewekt door de lectuur van de Nederlandse vertaling (1877-1881) door J. Beckering Vinckers van het werk van de Amerikaanse taalkundige W.D. Whitney (1827-1894), *Language and the the Study of Language* (1867[1]). Zoals gezegd, in 1878-1880 studeerde Kollewijn te Leipzig bij leermeesters als Friedrich Zarncke (1825-1891), die de uitdrukking ‘junggrammatische Schule’ gemunt heeft, en bij Rudolf Hildebrand (1824-1894). Vanaf die tijd is het spellingvraagstuk hem blijven bezighouden. In gesprek met Kollewijn over de verschillen tussen gesproken en geschreven Nederlands reageerde Hildebrand op enkele krasse voorbeelden daarvan met de woorden: ‘Nein mein lieber Kollewijn, das kann ich Ihnen nicht glauben. So chinesisch sind die Holländer eben nicht’.

Vanaf 1883 werkte Kollewijn mee aan het taal- en letterkundige onderwijzerstijdschrift *Noord en Zuid*, waarin hij sommige bijdragen ondertekende met ‘G.Lzg’ (Groningen-Leipzig). In dit blad werd ernst gemaakt met het

‘populariseeren van beproefde uitkomsten der linguistiek’, d.i. de historische taalwetenschap. Slechts datgene wat dienstig kon zijn voor de taalonderwijzer, werd ‘vertaald’ door erkende specialisten.

Al in 1885 maakte Kollewijn - voor het eerst - duidelijk dat hij een spellingvereenvoudiging dringend noodzakelijk vond (*NZ* 8: 208). In 1891 publiceerde hij zijn befaamde artikel ‘Onze lastige spelling’ (*Vragen van den dag* 6, 577-596), waarin hij voorstelde de spelling-De Vries en Te Winkel te vereenvoudigen. In hetzelfde jaar trad hij toe tot de redactie van het pas opgerichte tijdschrift *Taal en Letteren*, op voorwaarde dat het blad open zou staan voor z'n ideeën over spellinghervorming. Hij bleef redacteur van *Taal en Letteren* tot de opheffing ervan in 1906, maar heeft zich voornamelijk beperkt tot het leveren van artikelen.

Kollewijn werd voorzitter van de in 1893 opgerichte ‘Vereniging tot vereenvoudiging van onze spelling en verbuiging’ en speelde een leidende rol in het uitdragen en verdedigen van de vereenvoudigingsvoorstellen in de jaren daarna. Hij stelde onder meer een *Vereenvoudigersarsenaal* (1914, 2e dr. 1929) samen. In 1914 legde hij zijn functie als voorzitter van de Vereniging neer. De hoofdzaken van de spelling-Kollewijn zijn verwerkt in de regeling die in 1946 en 1947 van regeringswege in België en Nederland algemeen is ingevoerd.

In 1905 publiceerde hij onder het pseudoniem Dr. K. Holtvast een *Beknopte Nederlandsche Spraakkunst*, die verscheidene herdrukken heeft gekend; vanaf de 19e druk is het boek herzien door Dr. J.G.M. Moormann. In dit boek, dat de *Nederlandsche spraakkunst* (1878[1)] van T. Terwey (1845-1893) in het middelbaar onderwijs verdrong, bleek Kollewijn bereid omwille van het onderwijs te ‘transigeren’; de norm van de schrijftaal werd weer aanvaard, wat de auteur in 1939 nogal kritisch commentaar opleverde van de kant van de latere geschiedschrijver van *Taal en Letteren*, H.J. de Vos. In 1908 verscheen een *Proeve van een Nederlandsche spraakleer* die door het driemanschap Talen, Kollewijn en Buitenrust Hettema werd uitgegeven en die grotendeels bestond uit omgewerkte opstellen uit *Taal en Letteren*. De invloed van de *Prinzipien der Sprachgeschichte* (1880[1]) van de neogrammaticus Hermann Paul is er aantoonbaar aanwezig.

Naast een aantal literair-historische publicaties, onder meer een tweedelige studie over Bilderdijk, en tijdschriftartikelen op het gebied van spraakkunst en spelling, verschenen van zijn hand ook romans, novellen en toneelstukken, die nu goeddeels vergeten zijn. De enigszins gekleurde, polemische studies die hij schreef om zijn spellingvoorstellen historisch te onderbouwen, zijn gebundeld in *Opstellen over spelling en verbuiging*. Zijn ‘beroemde’ artikel over Balthasar Huydecoper, ‘een taaldespoot uit de pruiketijd’, bevatte echter tal van ‘feitelijke onjuistheden’, naar een geharnast tegenstander, J. Wille (1881-1964), eens opmerkte. Deze reeks historische studies is in een breder kader met succes voortgezet door de latere Utrechtse hoogleraar C.G.N. de Vooys (1873-1955), die na het terugtreden van Kollewijn uit de vereenvoudigersbeweging ook in publicistisch opzicht een deel van diens rol overnam.

Invloed

De invloed van Kollewijn op de spelling van het Nederlands is zeer groot geweest; de weerstand tegen zijn voorstellen eveneens. Onder meer J. Wille liet in zijn

Taalbederf door de School van Kollewijn - ‘ Breng ons Taaltucht, Geen Taalrevolutie’ - uit 1935 goed uitkomen dat het in de jaren dertig niet alleen ging om een discussie over spellingbeginselen, maar vooral ook om de ideologische onderliggende ideeën die deze beginselen stuurden.

Jan Noordegraaf
[oktober 2003]

Voornaamste geschriften

Opstellen over spelling en verbuiging. Amsterdam 1899, 3e dr. 1916.
Beknopte Nederlandsche spraakkunst. Groningen 1905, 26e dr. 1952.
Nederlandse taal. Proeve van een Nederlandse spraakleer. Zwolle 1908 (met J.G. Talen en F. Buitenrust Hettema).
Vereenvoudigersarsenaal. Baarn 1914; 2e dr. Purmerend 1929.
Herinneringen. Santpoort 1937.

Belangrijkste secundaire literatuur

J. Wille: *Taalbederf door de School van Kollewijn*. Amsterdam, 1935.
H.J. de Vos: *Moedertaalonderwijs in de Nederlanden*. Twee delen. Turnhout, 1939.
J.A. Daman: *Vijftig jaren van strijd 1891-1941*. Purmerend, 1941.
J.J. Salverda de Grave: ‘Roeland Anthonie Kollewijn’. In: *Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1941-42*. Leiden, 1942, p. 92-103 (met opgave van de voornaamste geschriften).
D.M. Bakker & G.R.W. Dibbets (red.): *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Den Bosch, 1977.
Michael van Wissen van Veen: *Conservatisme, taalfetisjisme en vaderlandsliefde. Een onderzoek naar het verzet tegen de Vereenvoudigde Spelling gedurende de periode 1891-1941 in het bijzonder gedurende de periode 1931-1947*. Doctoraalscriptie Nederlandse taalkunde, Vrije Universiteit Amsterdam. Ongepubl. Amsterdam, 1987.
BWN 3 (1989), 351-352.
J. Noordegraaf: ‘Taal en Letteren na honderd jaar’. In: *Forum der Letteren* 32 (1991), p. 269-280. (Herdrukt in *Voorlopig verleden. Taalkundige plaatsbepalingen, 1797-1960* door Jan Noordegraaf. Münster, 1997, p. 110-125).
C.G. Molewijk: *Spellingverandering van zin naar onzin,1200-heden*. Den Haag, 1992.

Locatie archief

Collectie-Kollewijn in UB Leiden; knipselverzameling in GA Amsterdam.

Locatie brievencollecties

zie CEN

Kronenberg, M.E.

Kronenberg, Maria Elisabeth *12 juli 1881 Deventer; † 15 augustus 1970 Den Haag, bibliografe en boekhistorica

Haar vader had haar voorbestemd om naar het gymnasium te gaan, maar naar het Deventer gymnasium wilde zij niet. Ze zou er het enige meisje in de klas zijn, en dat leek haar stomvervelend. Daarom koos ze in september 1895 voor de driejarige meisjes-hbs waarna ze vervolgens in 1905 de mo-akte Nederlands in Amsterdam behaalde. Daar liep ze aan de Gemeentelijke Universiteit een aantal colleges bij de literatuurhistoricus Jan te Winkel, die bij haar belangstelling voor de bibliografie wekte. Dat haar liefde daarbij vooral uitging naar het oude boek en zijn makers bleek duidelijk uit haar bijdragen over Deventer drukkers als de Van den Bornes, de Van Breda's en de Van Paffraets in het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (1911). Ook verschenen in deze periode haar eerste bijdragen in het tijdschrift *Het Boek*.

Als dochter uit een Deventer patriciërsfamilie - haar vader was advocaat - kon zij het zich veroorloven als onbezoldigd volontair haar diensten aan te bieden aan de Stads- en Athenaeumbibliotheek te Deventer. Daar werkte zij vanaf 1916 onder de hoede van bibliothecaris-kerkhistoricus J.C. van Slee aan de vervaardiging van de in 1917 verschenen *Catalogus van de incunabelen in de Athenaeum-Bibliotheek te Deventer*. Door haar werk en publicaties kwam zij in contact met geleerden als Willem de Vreese en de incunabulist Bonaventura Kruitwagen, beiden sinds 1912

lid van de redactie van *Het Boek*. Laatstgenoemde attendeerde de Haagse uitgever Wouter Nijhoff op haar; deze zocht assistentie bij het redigeren van het in de loop der jaren door hem en Kruitwagen verzamelde materiaal ten behoeve van een Nederlandse bibliografie 1501-1540. Hij nam haar in maart 1917 officieel als freelancer in dienst en haar verdere leven zou in het teken van dit megaproject staan. Toen haar ouders in 1919 naar Den Haag verhuisden, werd zij vaste bezoeker van de Koninklijke Bibliotheek waar achtereenvolgende bibliothecarissen haar alle ruimte gaven om aan de bibliografie van postincunabelen te werken. De eerste aflevering verscheen in 1919 en in 1923 is het eerste deel van de *Nederlandsche bibliographie van 1500-1540* compleet. Het werk bevatte de volledige bibliografische beschrijvingen van 2221 in Noord- en Zuid-Nederland verschenen postincunabelen plus een aantal Nederlandstalige boeken die in het buitenland waren gedrukt. Wouter Nijhoff had nog actief meegewerkt, maar zette er vanaf dat moment een punt achter. Het tweede deel dat in 1940 verscheen, was geheel van haar hand evenals het derde deel, dat middels diverse afleveringen, stukken en supplementen een looptijd zou hebben van 1942 tot 1971.

In 1932 trad zij, na het vertrek van C.P. Burger jr., toe tot de redactie van *Het Boek* waarvan zij tot de opheffing in 1966 het strenge wetenschappelijke geweten en de bezielende kracht zou zijn. Vele tientallen artikelen en boekbesprekingen droeg zij er aan bij, ondertussen onverdroten doorwerkend aan de voltooiing van wat haar magnum opus zou worden. In 1951 ontving zij voor haar bibliografische arbeid een eredoctoraat van de Universiteit van Amsterdam. Het was tevens het jaar waarin het eerste stuk van het derde deel verscheen van wat inmiddels als *Nijhoff-Kronenberg* (*NK*) bekend staat. Kort voor haar dood leverde zij de drukproeven voor een ‘aller-aller-allerlaatste’ supplement voor *NK* nog in. Haar levenswerk wist zij daarmee postuum te voltooien.

Ontwikkeling en karakterisering

Voor de ontwikkeling van de bibliografie en meer in het bijzonder de incunabulistiek (de wetenschap van het gedrukte boek vóór 1501) is Kronenberg van onschatbare waarde geweest. Hoewel haar werk inmiddels door moderne bibliografieën is ingehaald, is haar pionierswerk onmisbaar gebleken. Behoren de negentiende-eeuwers J.W. Holtrop en M.F.A.G. Campell tot de eerste golf van Nederlandse incunabelbeschrijvers, Kronenberg is samen met Bonaventura Kruitwagen - ‘de grootmeester van het détail’ - en Wouter Nijhoff - ‘de man van de grote lijn’ - als de tweede golf te beschouwen. Daarbij ziet Kronenberg de overgang van incunabel naar postincunabel (een boek gedrukt tussen 1501 en 1540) maar als een stapje. In het ‘Woord vooraf’ bij het eerste deel van *NK* schrijft Wouter Nijhoff, dat Kronenberg ‘bij de beschrijvingen van de post-incunabelen een meer moderne en juistere collatie’ heeft ingevoerd. Daarnaast is vooral de internationale dimensie die zij aan haar bibliografische onderzoekingen verbindt, voor die tijd, opmerkelijk. Zij maakt vele studiereizen naar buitenlandse bibliotheken en knoopt, in veel gevallen voor het leven, talrijke internationale contacten aan met vooraanstaande geleerden van naam. Aan velen van hen, onder wie P.S. Allen, Prosper Verheyden, E.P. Goldschmidt en M.L. Polain, zal zij op den duur een necrologie wijden. Zoals zij zelf ooit verklaarde: ‘De kennismaking met een boeiend menschenkind stel ik toch nog boven die met een onbekende postincunabel’.

Anno 1950 karakteriseert ze de wetenschap van de bibliografie als veelzijdig, productief en een onmisbare basis bij tal van onderzoekingen, een vak ‘nog zwaar beladen met boeiende problemen’. Haar voortdurende betrokkenheid bij alle door haar beschreven postincunabelen - het zouden er uiteindelijk ruim 4550 worden - maakt haar op den duur tot een kenner van het vroege zestiende-eeuwse boek in al zijn facetten. Naast talrijke publicaties in tijdschriften over (post)incunabelen en hun uitgevers publiceert zij als offspin van haar talrijke onderzoekingen in 1948 het boek *Verboden boeken en opstandige drukkers in de Hervormingstijd,* een nog altijd lezenswaardige bijdrage tot de geschiedenis van de censuur in ons land.

Dat het jaar 1500 voor haar geen beletsel vormt zich ook uitvoerig met incunabelen bezig te houden, bewijzen tot slot haar in 1956 verschenen *Campbell's annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle. Contributions to a new edition*, in 1964 aangevuld met ‘More contributions and notes to a new Campbell edition’. Dit werk typeert zij zelf als ‘een echt vrouwelijke uiting van schoonmaakwoede’. Zij ontvangt voor haar bibliografische arbeid in 1956 de Gouden Medaille van de Bibliographical Society of London. Bij haar tachtigste verjaardag wacht haar de benoeming tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.

Kronenberg is haar hele leven ongetrouwd gebleven.

B.P.M. Dongelmans
[9 oktober 2003]

Voornaamste geschriften

Catalogus van de incunabelen in de Athenaeum-Bibliotheek te Deventer. Deventer, 1917
(i.s.m. Wouter Nijhoff): *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*. Den Haag, 1923-1971. 3 dln.
Verboden boeken en opstandige drukkers in de Hervormingstijd. Amsterdam, 1948. (Patria, 44).
Gerard Leeu, Gouda 1477-1484. Een der eerste Noord-Nederlandse drukkers. Gouda, 1956.
Campbell's Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle. *Contributions to a new edition.* The Hague, 1956.
Over mensen en boeken. Een keuze uit de opstellen van de schrijfster, haar aangeboden ter gelegenheid van haar 80e verjaardag. 's-Gravenhage, 1961.

Belangrijkste secundaire literatuur

Een uitgebreide bibliografie van haar werk door R. Pennink is te vinden in *Over mensen en boeken* (1961): ‘Lijst der geschriften van dr. M.E. Kronenberg’, p. 119-138. Aanvullingen hierop door D. Schouten: ‘Supplement to the list of writings by dr. M.E. Kronenberg’. In: *Quaerendo* 9 (1979), p. 262-265.

‘Rede’ van W.G. Hellinga en ‘Rede’ van M.E. Kronenberg, in *Jaarboek der Universiteit van Amsterdam 1950-1951*. II: Statistieken, redevoeringen en verslagen. [Amsterdam, 1952], p. 75-79.
H. de la Fontaine Verwey: ‘Bij de tachtigste verjaardag van dr. M.E. Kronenberg’. In: *De Gulden Passer* 39 (1961), p. 3-16.
Lotte Hellinga-Querido: ‘In memoriam Dr. M.E. Kronenberg’. In: *De Antiquaar* 1 (1969-1970), p. 139-144.
A.C.F. Koch: ‘Dr. Maria Elisabeth Kronenberg’. In: *Quaerendo* 1 (1971), p. 191-200.
B.P.M. Dongelmans: ‘Het Boek (1912-1966)’. In: *Geboekt in jaargangen*. Speciaalnummer van *De boekenwereld* 10 (1993-1994), p. 46-53.
A. Huussen jr.: ‘Kronenberg, Maria Elisabeth (1881-1970)’. In: *Biografisch woordenboek van Nederland* 4 (1994). Ook op: http://www.inghist.nl/Nieuws/Tips/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/kronenb. In dit stuk diverse andere literatuur over haar.

Locatie archief

De Koninklijke Bibliotheek bezit 4549 brieven en 800 overdrukken van boekhistorische bijdragen uit de periode 1911-1970, van haarzelf en anderen.

Locatie brievencollecties

Naast de brieven in de Koninklijke Bibliotheek bevinden zich in andere instellingen een of enkele brieven van haar (zie CEN).

Kruisinga, E.

Kruisinga, Etsko * 8 december 1875 Leens; † 15 februari 1944 Schiedam, veelzijdig taalgeleerde, actief op het gebied van de klankleer, spelling en grammatica van het Engels, Nederlands en Duits. Daarnaast taaldidacticus en lerarenopleider. Omvangrijk oeuvre van bijna 20 monografieën en meer dan 600 artikelen.

Kruisinga stamde uit een geslacht van kooplieden en steenfabrikanten. Hij werd geboren te Leens, waar hij de lagere school bezocht. Vervolgens ging hij naar het Gemeentelijk Gymnasium in Groningen. Aan zijn docent Engels daar, P. Roorda (1855-1930), dankte Kruisinga zijn belangstelling voor klankleer en taaldidactiek. In 1894 liet Kruisinga zich inschrijven aan de Rijksuniversiteit Groningen, voor de studies Nederlands en Engels. Zijn hoogleraren daar waren o.a. W. L. van Helten (1849-1917) voor Nederlands, B. Sijmons (1853-1935) voor Oud Germaans en Vergelijkende Taalwetenschap en K.D. Bülbring (1863-1917) voor Engels. Eind 1898 vertrok Kruisinga voor een half jaar naar Oxford, waar hij zijn vrouw, Katherine Chapman, ontmoette.

Van 1900 tot 1924 was Kruisinga docent Engels en Nederlands in achtereenvolgens Assen, Sappemeer, Winterswijk en Amersfoort. In 1904 promoveerde Kruisinga bij Bülbring in Bonn op *A Grammar of the Dialect of West Somerset.* In 1909 werd hij aan de Universiteit van Utrecht tot privaat-docent benoemd. Dit was de enige universitaire functie die hij ooit bekleedde. Onder de weinige studenten die hij daar had, bevonden zich de latere hoogleraren Engels W. van Maanen en P.N.U. Harting, die vol lof over zijn colleges waren. Zijn vrouw overleed in 1911 in het kraambed. Zij liet hem met drie dochters en een zoon achter. Kruisinga hertrouwde in 1913, met Cornelia Beenen. Zij schonk Kruisinga nog een dochter. Persoonlijk leed verhinderde Kruisinga niet actief te zijn in het vakverenigingsleven. Zo was hij in 1911 mede-oprichter van de Vereniging van Leraren in Levende Talen. In deze vereniging vervulde hij tussen 1911 en 1934 regelmatig het voorzitterschap van de secties Nederlands en Engels. In 1937 verliet Kruisinga Levende Talen na een conflict en richtte zijn eigen tijdschrift op, *Taal en Leven*. Dit tijdschrift, waarvoor hij medewerkers als M.J.Langeveld, A. Reichling, Gerlach Royen en C.C. Uhlenbeck wist aan te trekken, redigeerde hij, samen met A.J. Schneiders, tot zijn dood in 1944. Van 1920 tot 1931 was Kruisinga, naast de oprichter R.W. Zandvoort, redacteur van het nieuwe tijdschrift *English Studies*. De samenwerking tussen beide redacteuren eindigde in dat laatste jaar met een conflict. In 1922, twee jaar voor hij wegens pernicieuze anemie (een vorm van bloedarmoede die vooral na het veertigste levensjaar optreedt) voor het leraarschap werd afgekeurd, werd Kruisinga in Den Haag docent aan wat later de School voor Taal- en Letterkunde zou heten. Van deze instelling werd hij in 1931 rector, een functie die hij tot zijn dood in 1944 heeft

bekleed. In deze functie was Kruisinga een krachtig pleitbezorger van een professionele lerarenopleiding.

In 1924 verhuisde Kruisinga van Amersfoort naar Den Haag. Deze verhuizing stelde hem mede in staat om in 1925 *privatissima* te gaan volgen bij de vermaarde linguïst C.C. Uhlenbeck (1866-1951). Deze privaatlessen zijn van grote invloed geweest op Kruisinga's verdere ontwikkeling. In 1936 liet Kruisinga zich door het bestuur van zijn instelling tot hoogleraar benoemen, een benoeming die in de media veel stof deed opwaaien. Niet in de laatste plaats omdat Kruisinga zich intussen als een uiterst lastige man had doen kennen, die zijn tegenstanders regelmatig met bijtende spot overgoot. In de Tweede Wereldoorlog trad hij met kracht op voor zijn joodse docenten. Als gevolg van de aanleg van de *Atlantikwall* moest Kruisinga in 1943 zijn woning in Den Haag verlaten en verhuizen naar Schiedam. Hier overleed hij op 15 februari 1944 aan keelkanker.

Ontwikkeling en karakterisering

Kruisinga's internationale faam berust vooral op zijn publicaties op het gebied van de Engelse grammatica. Hier staat hij op één lijn met geleerden als Jespersen en Poutsma. Waar hij echter met deze linguïsten in verschilt is op het punt van de gevolgde beschrijvingsmethode. Deze is bij hem louter synchronisch in een tijd dat de taalwetenschap nog overwegend historisch was. Voorts kan men Kruisinga's werk op het gebied van de Engelse syntaxis het best karakteriseren als een niet aflatende poging om de van de klassieke grammatica geërfde categorieën te vervangen door die welke inherent zijn aan de taal die men beschrijft en die daarin ook formeel worden uitgedrukt. In dit opzicht was Kruisinga een volgeling van Humboldt en Steinthal. De drukken van zijn grammatica's volgden elkaar dan ook in snel tempo op. Zijn hoofdwerk is *A Handbook of Present-Day English* (5e druk 1932). Maar wil men een indruk krijgen van hoe ver Kruisinga gevorderd was met zijn formele beschrijving van het Engels, dan kan men het beste *An English Grammar* (1941) raadplegen.

Kruisinga was tevens een doorgewinterd foneticus, die de fonetiek zag als de onontbeerlijke grondslag van alle taalstudie (met inbegrip van de taaldidactiek). In dit opzicht beriep hij zich op Eduard Sievers (1850-1932) en Henry Sweet (1845-1912). Tegenover de fonologie stond Kruisinga enigszins ambivalent. Enerzijds vreesde hij dat deze een terugglijden in de door Sweet aan de kaak gestelde *paper phonetics* teweeg zou brengen (zoals zijns inziens in Van Wijks *Phonologie* (1939) het geval was), anderzijds bleek hij in staat de belangrijkste functionele begrippen van de fonologie in zijn baanbrekende beschrijvingen van de structuur van het Engelse woord (Kruisinga 1941 en 1943) ten nutte te maken.

In de neerlandistiek is Kruisinga vooral bekend door zijn *Grammar of Modern Dutch* (1924) en *Het Nederlands van nu* (1938). Van beide boeken zijn later herdrukken verschenen (resp. 1949 en 1951). Daarnaast leverde Kruisinga talrijke bijdragen aan de didactiek van de moedertaal en aan het spellingsdebat.

A Grammar of Modern Dutch was lange tijd de enige descriptieve grammatica van het Nederlands voor buitenlanders. ‘Modern Dutch’ heeft betrekking op het standaard Nederlands, de *koinè*, ook al houdt dat volgens Kruisinga geen volstrekte uniformiteit in. Evenals later in *Het Nederlands van nu* hanteert Kruisinga hier de Kollewijnspelling. Behalve uit een inleiding waarin Kruisinga de positie van het

Nederlands in de wereld beschrijft, bevat het boek hoofdstukken over de uitspraak (met een voortreffelijke behandeling van de sandhiverschijnselen), de vormleer (in de klassieke woordsoortenindeling), de syntaxis en de spelling van het Nederlands. Een tweetalige woordenlijst (met fonetisch schrift) besluit het boek. Het boek werd destijds in de vakpers uitstekend ontvangen en Kruisinga werd uitvoerig geprezen om zijn scherpe observaties betreffende het levende Nederlands. In *Het Nederlands van nu* komt men die observaties op vrijwel elke bladzij tegen. Als onafhankelijk taalwaarnemer, geschoold in de studie van vreemde talen en de vergelijking van die talen met de moedertaal, is Kruisinga hier op zijn best. Het boek is zeker geen spraakkunst in de zin van *A Grammar of Modern Dutch*, maar veeleer een reeks causerieën over een aantal actuele taalgebruikskwesties. Het boek heeft dan ook een andere doelgroep en daardoor een andere doelstelling: de autochtone naïeve taalgebruiker te laten zien dat het natuurlijke taalgebruik een stuk ingewikkelder is dan men denkt. Zo laat Kruisinga hier zien dat het gewone taalgebruik aanzienlijk meer en aanzienlijk subtielere onderscheidingen vertoont dan men in de gangbare spraakkunsten tegenkomt. In taalzaken moet de taalgebruiker zich eenvoudig laten leiden door zijn natuurlijke taalgevoel is zijn advies en niet zijn oren laten hangen naar allerlei ‘deskundigen’. Dát is het centrale thema van dit boek. Veel van Kruisinga's polemieken met wat hij de ‘officiële geleerden’ noemde hebben intussen veel van hun scherpte verloren, doordat ze betrekking hebben op de gekunstelde ‘gesproken schrijftaal’ van die dagen. Wat overblijft is een fris, onderhoudend en inspirerend boek waarin tal van voor die tijd nieuwe gebruiksgevallen, of oude gebruiksgevallen voorzien van nieuwe interpretaties, aan de taalkundige intuïtie van de lezer worden getoetst.

Invloed

Tijdens zijn leven heeft Kruisinga een prominente rol gespeeld in de professionalisering van de opleiding van taalleraren en in de vernieuwing van het moedertaalonderwijs. In dat verband eiste hij voor de studie van en het onderwijs in de levende taal een primaire plaats op. Hij was om die reden ook een krachtig pleitbezorger van vereenvoudiging van de spelling. Doordat Kruisinga nooit een officiële leerstoel heeft bekleed heeft hij echter nooit school kunnen maken en is zijn wetenschappelijke invloed vooral indirect geweest. Zijn leerboeken werden niet alleen in Nederland, maar over heel Europa, met name Duitsland, gebruikt. Jarenlang domineerden Kruisinga's grammatica's de middelbare aktenexamens in ons land. Zelfs de enige echte concurrent, R. W. Zandvoorts *A Handbook of English Grammar* (1945) was geënt op het *Handbook of Present-Day English* (1932) van Kruisinga. Daarnaast heeft Kruisinga honderden leraren opgeleid voor functies in het voortgezet onderwijs, waaronder de inspectie. Een van zijn meest begaafde leerlingen was P.A. Erades (1898-1968) die in zekere zin Kruisinga's geestelijke erfgenaam is geweest. Ook Erades was een anglist van internationale reputatie. Kruisinga's gedachtegoed leeft vandaag vooral voort in de beweging voor taalbeschouwing (‘*knowledge about language’, ‘language awareness’),* in de holistische taalgebruiksbenaderingen, in de contrastieve grammatica en in de tekstgrammatica.

A.J. van Essen
[15 oktober 2003]

Voornaamste geschriften

A Grammar of the Dialect of West-Somerset, Descriptive and Historical. Bonn, 1905.
A Grammar of Modern Dutch. Londen, 1924 (1949).
A Handbook of Present-Day English. I *English Sounds,* II (in 3 delen) *English Accidence and Syntax.* Groningen, 1931/32.
Einführung in die deutsche Syntax. Groningen, 1935.
An English Grammar. I *Accidence and Syntax* (in 2 delen). Groningen, 1941.
II *Grammar and Idiom*. Groningen, 1935.
Het Nederlands van nu. Amsterdam, 1938.
Diminutieve en affektieve suffixen in de Germaanse talen. Mededeelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 9, no. 9. Amsterdam, 1942.
The Phonetic Structure of English Words. Bern, 1943.

Belangrijkste secundaire literatuur

Volledige bibliografie in Van Essen 1983.
G. van Veelo: 'Prof. Dr. E. Kruisinga †'. In: *Levende Talen* 129 (1944), p. 75-76.
P.A. Erades: 'In memoriam Etsko Kruisinga'. In: *Lingua* I (1947), p. 140-148.
R.W. Zandvoort: 'Three Grammarians: Poutsma-Jespersen-Kruisinga'. In: *Levende Talen* 193 (1958), p. 70-82.
A.J. van Essen: *E. Kruisinga. A Chapter in the History of Linguistics in the Netherlands.* Leiden, 1983.

Locatie archief

De nagelaten niet-gepubliceerde geschriften, alsmede Kruisinga's Groningse collegedictaten en eigen collegeaantekeningen zijn in het bezit van het Groninger Universiteitsmuseum (ingang Zwanestraat, Groningen). Zijn doctorsbul is in het bezit van de Groningse Letterenbibliotheek en kan worden bezichtigd bij de bibliotheekbeheerder.

Locatie brievencollectie

De beperkte brievencollectie, alsmede een plakboek met krantenknipsels, is in het bezit van Kruisinga's nabestaanden, laatstelijk mevr. M.M. van Hoolwerff-Kruisinga te Bilthoven. Voor zover relevant is de correspondentie verwerkt in Van Essen 1983. De correspondentie met Gerlach Royen, daterend uit de Tweede Wereldoorlog,

bevindt zich in het archief van het Provincialaat van de Franciscaner Minderbroeders te Utrecht. Ook deze is echter verwerkt in Van Essen 1983.

Lenselink, S.J.

Lenselink, Samuel Jan * 28 juni 1912 Rijsoord; † 20 oktober 1998 Dordrecht, letterkundige die gespecialiseerd was op het gebied van de psalmberijmingen en van het Wilhelmus.

Lenselink was afkomstig uit een onderwijzersgezin en trad in de voetsporen van zijn vader. Via enkele tijdelijke baantjes in Zwijndrecht, Rotterdam en Ridderkerk werd hij onderwijzer op de School met de Bijbel te Heerjansdam (1931-1936). Vanwege een bezuiniging ontslagen kwam hij tijdelijk o.a. in Zeeland terecht, waar hij in aanraking kwam met de psalmberijming van Datheen. Van 1937-1942 had hij weer een vaste baan, op een christelijke school in Ridderkerk. Nadat hij de akte M.O.-Nederlands had behaald, werd hij leraar Nederlands aan de Christelijke hbs, later het Christelijk Lyceum, te Dordrecht (1942-1964). In die tijd slaagde hij erin eerst het staatsexamen Gymnasium-alfa af te leggen en vervolgens de universitaire studie Nederlands volledig af te ronden. Inmiddels werd hij ook docent Nederlands aan de Handelsavondschool in Dordrecht en deed hij wat journalistiek werk. Beide gaf hij op, toen hij, na enkele jaren docentschap aan de Vrije Leergangen te Amsterdam, in 1957 belast werd met het opzetten van de cursus Nederlands aan de Nutsacademie in Rotterdam. Daar werd hij eerst studieleider M.O.-A, vervolgens studieleider M.O.-B, en als zodanig was hij - een inspirerend docent - tot 1979 het gezicht van de opleiding Nederlands aan dit instituut.

In 1959 promoveerde Lenselink cum laude bij W.A.P. Smit in Utrecht op een onderzoek naar *De Nederlandse psalmberijmingen in de 16e eeuw van de Souterliedekens tot Datheen: met hun voorgangers in Duitsland en Frankrijk*, een monumentaal werk, waarmee zijn universitaire naam in één keer gevestigd was. Een tweede druk verscheen in 1983. Intussen had hij zich door enkele artikelen in vaktijdschriften ook als specialist op het gebied van het *Wilhelmus* laten kennen. Een

en ander resulteerde in een benoeming tot wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de universiteit van Leiden, met als leeropdracht de letterkunde van de Renaissance, als assistent van C.A. Zaalberg (1964-1977). Overigens nam hij er ook de colleges Midddelnederlands van B.C. Damsteegt over.

Lenselink was gehuwd met Ludmilla Seehofer, een Oostenrijkse. Zij kregen drie kinderen.

Ontwikkeling en karakterisering

Met zijn magnum opus over de psalmberijmingen betrad Lenselink in 1959 nagenoeg onontgonnen terrein. Voor het eerst werden de psalmen uit de zestiende eeuw systematisch als literatuur benaderd, werden de berijmingen in een historisch kader en een internationale context geplaatst, werden onderlinge afhankelijkheidsrelaties vastgelegd en werd met een grote mate van nauwkeurigheid de confessionele kleur ervan bepaald. Zijn opvattingen over het een en ander kregen tot op de dag van vandaag weinig weerwerk en zijn studie kan dan ook terecht een standaardwerk genoemd worden.

Lenselink ontwikkelde zich tot een hymnoloog van internationale allure, die vanaf de oprichting in 1959 door Konrad Ameln tot de kern behoorde van de Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie. In 1969 publiceerde hij een franstalige kritische editie van de oudste tekst van de psalmen van Clément Marot, met onder meer alle varianten van de diverse handschriften en de oudste uitgaven tot 1543, vooafgegaan door een inleidende studie over onder andere Marots literaire en theologische bronnen. Zij werd opgenomen in de serie *Le psautier huguenot du XVIe siècle*, onder redactie van P. Pidoux.

Ook was Lenselink actief betrokken bij een gebeurtenis als de expositie over *Psalmzingen in de Nederlanden* te Antwerpen (1991), met daaraan gekoppeld een bundel studies.

Zijn gezag op het gebied van de literair-historische problemen met betrekking tot het *Wilhelmus* dankt hij onder andere aan een artikel waarin hij zoveel overeenkomsten in stijl en taalgebruik tussen dit lied en het oeuvre van Marnix van Sint-Aldegonde wist aan te wijzen, dat de conclusie van diens auteurschap nagenoeg onontkoombaar was (1950). In een volgend artikel (1964) opperde Lenselink de gedachte van een kruisstructuur in het lied, waarbij de verschillende lijnen alle convergeren in de zgn. hartstrofe, de achtste. Uitvoerige vermelding ervan in de 5^{e}, herziene editie van Knuvelder (1971) gaf aan deze gedachtegang een zekere autoriteit; vele neeerlandici werden er daardoor mee vertrouwd. Beide artikelen werden bovendien herdrukt in J. de Gier (ed.), *Het Wilhelmus in artikelen* (1985).

Invloed

Veelzeggend is dat Ad den Besten Lenselinks vergelijkende resultaten met betrekking tot het *Wilhelmus* en het oeuvre van Marnix van Sint -Aldegonde (zie boven) in zijn dissertatie over het *Wilhelmus* (1983) integraal overnam. De dissertatie over het *Wilhelmus* van A. Maljaars (1996), die sterke argumenten aandraagt voor de gedachte dat Marnix niet de dichter van ons volkslied geweest kan zijn, werpt een ander licht

op de zaak. De tweede druk van Lenselinks standaardwerk over de psalmen (1983) was een fotomechanische herdruk, met slechts enkele aanvullingen en verbeteringen, voornamelijk van bibliografische aard. Van een fundamentele ontwikkeling in zijn denken was dus geen sprake. Inmiddels mag er op ondergeschikte punten sprake zijn van verouderde opvattingen, niemand die zich met de reformatorische psalmberijmingen in Nederland gaat bezighouden, kan om Lenselink heen. Zijn werk blijft de basis voor verder onderzoek, ook als dat van andere, bijvoorbeeld receptiehistorische, aard is.

A. Maljaars
[15 oktober 2003]

Voornaamste geschriften

'Marnix en het Wilhelmus'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 67 (1950), p. 241-263. (Herdrukt in: J. de Gier (red.): *Het Wilhelmus in artikelen*. Utrecht, 1985, p. 147-169).

De Nederlandse psalmberijmingen in de 16e eeuw, van de Souterliedekens tot Datheen. Met hun voorgangers in Duitsland en Frankrijk. Assen, 1959. (Diss. Utrecht; fotomech. herdr., met 'Enige aanvullingen en verbeteringen', Dordrecht, 1983).

'Het Wilhelmus, een andere interpretatie'. In: *De nieuwe taalgids* 57 (1964), p. 140-148. (Herdrukt in: J. de Gier (red.): *Het Wilhelmus in artikelen*. Utrecht, 1985, p. 219-227).

'Marnix' pseudoniem "Isaac Rabbotenu"'. In: *De nieuwe taalgids* 60 (1967), p. 19-22.

'"Na der Hebreisscher waerheyt". Iets over bronnen van Marnix' Psalmberijmingen en Bijbelvertaling'. In: *De nieuwe taalgids* (1968), W.A.P. Smit-nummer, p. 25-31.

Les Psaumes de Clément Marot. Edition critique du plus ancien texte (Ms. Paris B.N.Fr. 2337) avec toutes les variantes des manuscrits et des plus anciennes éditions jusqu'à 1543, accompagnée du texte définitif de 1562 et précédée d'une étude. Assen, Kassel etc., 1969. (Le psautier huguenot du XVIe siècle, III).

De profundis. Psalm 130 in honderd berijmde bewerkingen van de veertiende eeuw tot 1986, ter gelegenheid van de tentoonstelling Psalmzingen in de Nederlanden. Amsterdam, 1991.

Belangrijkste secundaire literatuur

Bibliografie in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Leterkunde* 1998-1999, p. 110-111.

B. van Selm en T. Harmsen: 'Interview met Samuel Jan Lenselink'. In: *Meta* (Uitgave van de vakgroep Nederlands te Leiden) 12 - 1 (sept. 1977), p. 2-10.

B. Maljaars: 'Levensbericht'. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1998-1999, p. 102-111.

Locatie archief en brievencollecties

Geen archief en brievencollecties bekend.

Lessen, J.H. van

Lessen, Jacoba Hermina van * 28 oktober 1897 Groningen; † 19 december 1951 Leiden, lexicografe en etymologe die als hoofdredacteur van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) het wetenschappelijk concept van dat Woordenboek verfijnde tot een homogeen en succesvol uitgangspunt voor haar eigen generatie en voor de vijfde generatie van redacteuren die dat werk in 1998 heeft voltooid.

Jacoba (Koosje) van Lessen, afkomstig uit het gezin van een Groningse graanhandelaar, studeerde vanaf 1918 Nederlandse letteren in haar geboortestad, een studie die zij in 1924 cum laude met een doctoraalexamen afrondde. De twee bijvakken die zij voor dit doctoraal koos, te weten Middelhoogduits en Oudgermaans hebben haar wetenschappelijk werk in sterke mate bevrucht. Op 30 maart 1928 verdedigde zij, eveneens in Groningen, haar proefschrift *Samengestelde Naamwoorden in het Nederlandsch*, dat onder leiding van A. Kluyver, oud-redacteur bij het WNT, tot stand kwam.

Het onderwerp van dit proefschrift, en de daarin tot uitdrukking komende stroom van originele lexicologische ideeën gaf aanleiding tot verder lexicologisch onderzoek. Kluyver beval haar aan bij de redactie van het WNT. Vanaf juni 1928 begon zij in Leiden als volontair-assistent bij het WNT. Het lexicografisch ambacht leerde zij van de redacteuren A. Beets, G.J. Boekenoogen, J. Heinsius, J.A.N. Knuttel en R. v.d. Meulen. Bij Heinsius werkte zij eerst aan de letter T en vervolgens begon zij per 1 januari 1930 als assistent-redacteur onder leiding van Beets met het redactionele werk aan de letter K (*klacht - klagen*). Na het overlijden van Boekenoogen werd zij in 1931 tot redactrice benoemd en nam zij de letter P van hem over. Die letter voltooide zij in 1949. Later bewerkte zij nog de Q en van de letter R het deel *Ra -* tot *Ri-*, dat in 1951 verscheen. Na het overlijden van Knuttel kreeg zij in 1943 de

leiding over het WNT en in 1946 verwierf zij officieel de persoonlijke titel van hoofdredacteur. Tot haar dood en ondanks een slopende ziekte heeft zij deze functie met ‘onbetwistbaar gezag en meesterschap’ bekleed. In die functie ook vocht zij met succes voor een beperking in de omvang van het Woordenboek. De ongehuwde Koosje van Lessen is naast haar werk aan het WNT op andere terreinen actief geweest. Sinds 1936 heeft zij tot 1951 ononderbroken deel uitgemaakt van de Commissie voor taal- en letterkunde van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Bovendien was zij een actief lid van de Leidse Soroptimistenclub, was ze lid van de Kerkenraad van de Remonstrantse gemeente en actief betrokken op de openbare leeszaal ‘Reuvens’.

Ontwikkeling en karakterisering

Jacoba van Lessen is in de neerlandistiek vooral bekend door haar werk aan het WNT. Het historisch woordonderzoek en de historische beschouwingswijze waren een deel van haar identiteit. Hoewel haar generatie volledig in de ban raakte van de zogenaamde structuralistische richting in de taalwetenschap, heeft zij daarvan niet aantoonbaar kennis genomen. Haar hele leven heeft zij uitsluitend het paradigma van het taalhistorisch comparatisme omarmd. Historisch woordonderzoek stond voor mw. Van Lessen gelijk aan etymologie. De structuur van de etymologieën in het WNT werd totdat Jacoba van Lessen de leiding over de redactie kreeg, gekenmerkt door een zekere willekeur. Door haar toedoen kreeg het etymologisch niveau van het WNT meer aanzien. Zij normaliseerde de bewerkingswijze door *Canones Lexicographici,* bewerkingsvoorschriften, vast te leggen ook met betrekking tot die etymologie. Zij voerde beknoptheid door voor de behandeling van de externe etymologie, d.w.z. de filiatie met de niet-Nederlandse verwante woorden. In dit opzicht hoeft het etymologisch gedeelte volgens haar niet meer te behelzen dan de vormen in de naast verwante talen en een samenvatting van, of verwijzing naar de uitkomsten die in de bijzondere etymologische woordenboeken en in taalkundige tijdschriften zijn vastgelegd. Voor wat betreft de interne etymologie, de geschiedenis en de verklaring van de vormen van de woorden binnen het Nederlands, dient voor een meer gedetailleerde behandeling gekozen te worden. Tijdens de bewerking van talloze artikelen van de letter P van het WNT kwam zij gaandeweg tot de overtuiging dat klanknabootsing altijd een zeer belangrijke kracht voor taalvorming is geweest. Geïnspireerd is zij in dezen door o.a. Wilhelm Wundt, *Völkerpsychologie* (1910-1920) en het artikel van J.W. Muller in *Taal en Letteren* ‘Eischen en bezwaren der wetenschappelijke Lexicographie’ (1899). Maar niemand heeft meer invloed op haar gehad dan J.F. Franck met zijn *Etymologisch woordenboek der Nederlandsche Taal* (1892). Franck was de overtuiging toegedaan dat taal in aard en wezen klanknabootsend is. Alle wortels zijn afspiegelingen van indrukken, ook al verloren zij vaak hun oorspronkelijke karakter. Het is deze overtuiging die Jacoba van Lessen tot de hare maakte. Het soms bizarre en oncontroleerbare karakter van die klanknabootsingen wist zij met schepzinnige observatie wetenschappelijk controleerbaar te maken. Bovendien slaagt zij erin te laten zien dat zij ook regelmatig en formeel welgevormd zijn. Een van haar belangrijkste observaties is dat bij één en dezelfde wortel van klanknabootsende aard geregeld werkwoorden en zelfstandige naamwoorden naast elkaar bestaan met een bepaalde reeks van betekenissen. De oudste betekenis van bijvoorbeeld een vrouwelijk zelfstandig naamwoord dat op zo'n

verklankende wortel teruggaat is ‘vormeloos lichaam’, bijvoorbeeld *prut* en *prak*. De verdere begripsontwikkeling bij die zelfstandig naamwoorden kan dan naar verschillende kanten zeer ver van de oorspronkelijke betekenis gaan afwijken. Toch meent Van Lessen dat men het recht heeft het in die ver uiteenlopende opvatting nog als hetzelfde woord te beschouwen. Zij is zich bewust van de gevaren die het opereren met klanknabootsende wortels met zich meebrengt. Daarom stelt zij hoge eisen aan deze benaderingswijze. Van een klanknabootsing bij een zelfstandig naamwoord waarvan de wortel uit een eenvoudige samenvoeging van medeklinkers en een klinker bestaat en dat in een reeks van primitieve betekenissen staat, mag eerst dan sprake zijn, wanneer daarnaast een werkwoord voorkomt waarvan hetzelfde kan worden vermoed, bijvoorbeeld *pg-* ‘pogen’, *peg-* ‘pin’ en *pig-* ‘big’.

Invloed

In haar artikelen in het *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde* en in vele artikelen in het WNT heeft Van Lessen zich diepgaand met etymologie en klanknabootsing beziggehouden. Vooral met betrekking tot die klanknabootsing is zij vernieuwend geweest en heeft zij anderen als Heeroma en Kruyskamp uitgedaagd.

De invloed van Van Lessen op de lexicografie van het Nederlands is groot geweest. Allereerst heeft zij de stopzetting van het WNT weten te voorkomen. Indirect heeft dat grote gevolgen gehad voor alle commerciële (hand)woordenboeken die het WNT als legger gebruikten. Maar daarnaast heeft haar heldere systematische geest de vierde en vijfde generatie redacteuren tot de hantering van een homogener lexicografisch concept gebracht. Dit heeft geleid tot superieure beschrijvingen van de geschiedenis van woorden waarbij het accent vooral op de ontwikkeling van de betekenis lag.

P.G.J. van Sterkenburg
[januari 2004]

Voornaamste geschriften

Woordenboek der Nederlandsche Taal: *Plezier-Quoyer, Rede-Reden*. 1931-1951.

Samengestelde naamwoorden in het Nederlands. Groningen-Den Haag, 1928.

‘Klanknabootsing als taalvormend element’. In: *TNTL* 55 (1936), p. 241-262; *TNTL* 57 (1937), p. 1-15; *TNTL* 61 (1942), p. 213-229; *TNTL* 62 (1943), p. 106-126; *TNTL* 66 (1949), p. 119-135.

‘Over possessieve samenstellingen met *af-, on-, ge-* en *aan-* en daarvan gevormde substantiva’. In: *TNTL* 59 (1939), p. 53-71.

‘Over namen van munten, in het bijzonder over *stuiver*’. In: *TNTL* 60 (1940), p. 49-68.

Belangrijkste secundaire literatuur

Beknopte bibliografie in Van Haeringen 1952.

C.B. van Haeringen: ‘Jacoba Hermina van Lessen’. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1950-1951. Leiden, 1952, p. 147-156.
P.G.J. van Sterkenburg: ‘Jacoba van Lessen (1897-1951) als etymologe’. In: A. Moerdijk, W. Pijnenburg en P. van Sterkenburg: *100 jaar etymologisch woordenboek van het Nederlands*. 's Gravenhage, 1990, p. 131-152.

Locatie archief

Geen Van Lessen-archief bekend

Locatie brievencollecties

Van Van Lessen bestaat een kleine collectie brieven in het archief van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden.

Leupenius, P.

Leupenius, Petrus * tussen 15 januari en 18 mei 1607 Colchester; † 15 januari 1670 Amsterdam, predikant en taalkundige.

In november 1622 werd Petrus Leupenius (ook wel Leupen of Lupe) als student in Leiden ingeschreven. In 1633 werd hij als predikant beroepen in 's-Hertogenrade, in 1637 in Hattem en in 1642 in Amsterdam. Hij heeft een drietal werken gepubliceerd; in elk ervan heeft hij aandacht besteed aan de Nederlandse taal.

Ontwikkeling en karakterisering

De geessel der sonden (1651) bevat een ‘Aanspraak tot den bescheiden leeser’ van Leupenius' hand, waarin hij zich heeft gekeerd tegen het gebruik van leenwoorden in het Nederlands. Uit dit voorwoord blijkt tevens dat Leupenius zich terdege rekenschap gaf van de wijze waarop hij zijn moedertaal (‘daar bysonderlijk op te letten staat’) spelde: hij verontschuldigt zich bij de lezer ervoor dat zijn spelling hier en daar afwijkt van wat gebruikelijk is, maar voegt daaraan toe dat hij daar argumenten voor heeft die hij eventueel wil wisselen.

Aanmerkingen op de Neederduitsche taale (1653) is geheel aan het Nederlands gewijd, een taal ‘die wy alle eerbiedigheid schuldig syn’. Het boek heeft niet de pretentie een volledige spraakkunst te bieden; daar heeft de auteur zich niet toe in staat geacht. Leupenius levert slechts kanttekeningen bij grammaticale geschriften van voorgangers.

Zijn grondregel voor de spelling is dat deze zich naar de uitspraak richt. Een lange klank heeft hij daarom steeds met een dubbel teken aangeduid (*taafel*), een korte met een enkel (*kasteel*, maar ook *manier*). De regel van de gelijkvormigheid gaat deze basisregel te boven, zodat *gron**t*** (uitspraak) *gron**d*** wordt vanwege *gron**d**en*, zoals *dach* (uitspraak) *dag* wordt vanwege *dagen*; in dat laatste woord wordt een enkel vocaalteken gebruikt omdat dat ook in het enkelvoud zo is. Ook *gesel* wordt *gesell* op grond van *gesellen*, maar *bevel* blijft *bevel*.

Leupenius' woordsoortenleer bevat, vergeleken met die van zijn voorgangers, enkele vereenvoudigingen. Tot de *naamen* behoren bij hem, naast de zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden, ook de voornaamwoorden en de lidwoorden, tot de *werkwoorden* ook de deelwoorden, die in navolging van de klassieke grammatici tot Weiland (1805) gewoonlijk als een aparte woordsoort werden beschouwd. De overige woorden werden verenigd tot *bywoorden*. Slechts drie naamvallen heeft Leupenius onderscheiden omdat het Nederlands ‘niet meer dan drie veranderingen’ heeft.

In 1654 plaatste de katholieke Joost van den Vondel een *Noodigh berecht over de Nederduitsche misspellinge* achter de uitgave van *Lucifer*. Hierin viel hij de ‘gansch ongerymde en overtollige misspellinge’ aan van de predikant Leupenius, zonder overigens diens naam te noemen. Vooral tegen het gebruik van een dubbel teken ter aanduiding van de lange klank in open lettergreep (*vaader*, *gesleepen*) kwam Vondel in het geweer. Niet alleen wist Leupenius via de kerkenraad de verdere opvoering en de uitgave van *Lucifer* te verbieden, in *Naaberecht gedaan op J. v. Vondelens Noodigh berecht* (1654) heeft hij fel uitgehaald naar Vondels spellinginzichten en diens argumenten tegen zijn spelling. De polemiek werd tot in de achttiende eeuw door auteurs van taalkundige geschriften het Nederlands betreffend, gememoreerd.

G.R.W. Dibbets
[mei 2004]

Voornaamste geschriften

De geessel der sonden (1651).
Aanmerkingen op de Neederduitsche taale (1653).

Belangrijkste secundaire literatuur

Caron, W.J.H.: Petrus Leupenius, *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale en Naaberecht, uitgegeven, ingeleid en toegelicht*. Groningen, 1958.
Dibbets, G.R.W.: ‘Leupenius' taalkunde en zijn boekenkast’. In: *Voortgang, jaarboek voor de Neerlandistiek* 18 (1999), p. 113-128.

Locatie archief

Er bestaat geen Leupenius-archief.

Locatie brievencollectie

Er is geen collectie Leupeniusbrieven.

Lindemans, Jan

Lindemans, Jan * 2 juli 1888 Opwijk; † 14 september 1963 Laken, naamkundige en kenner van de West-Brabantse geschiedenis, taal en volkskunde

Jan Lindemans werd geboren te Opwijk in Vlaams-Brabant als tweede van elf kinderen in een vooraanstaande familie, die grote verdiensten had verworven in het onderwijs in West-Brabant. Hij kreeg zijn eerste onderricht aan het internaat-externaat waarvan zijn vader directeur was. Van 1901 tot 1905 volgde hij de klassieke humaniora aan het Klein Seminarie te Mechelen. Vervolgens studeerde hij van 1905 tot 1909 Germaanse Filologie aan de Katholieke Universiteit van Leuven. In 1911 promoveerde hij in Leuven tot Doctor in de Germaanse Filologie op het literair-historische proefschrift *Het natuurgevoel bij Vondel*. Na zijn studies keerde Lindemans terug naar zijn geboortestreek. Van 1909 tot 1920 was hij als leraar werkzaam aan de ouderlijke school te Opwijk. In 1919 werd hij benoemd tot directeur van het Rijks Hoger Normaal Instituut voor Landbouwhuishoudkunde in Laken en in 1921 tot docent voor o.m. wijsbegeerte en methodenleer aan de Rijkslandbouwhogeschool te Gent. Beide ambten zou hij tot aan zijn pensionering uitoefenen. Zijn wetenschappelijk werk kwam tot stand naast zijn beroepsbezigheden als directeur en docent.

Lindemans was niet alleen wetenschapper en pedagoog, hij was ook een gedreven organisator. In 1911 richtte hij het regionale tijdschrift *Eigen Schoon* op, waarvan

hij tegelijk bestuurder, beheerder en hoofdredacteur was. In dit tijdschrift, gewijd aan de lokale geschiedenis, de oudheidkunde, de volkskunde en de taalkunde van West-Brabant, publiceerde Lindemans zijn eerste bijdragen over de toponymie van West-Brabant. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verscheen het tijdschrift niet. Tussen 1919 en 1925 verschenen bij drukker Maurits Sacré vier jaargangen van een nieuw tijdschrift *De Brabander*, dat als de voortzetting van Lindemans' initiatief moet worden beschouwd. In 1925 werden beide publicaties samengevoegd onder de titel *Eigen Schoon en De Brabander*. Dit tijdschrift werd, met Lindemans als redactiesecretaris, het orgaan van de in 1925 door hem opgerichte heemkundekring 'Geschied- en Oudheidkundige Kring van West-Brabant', in 1937 verruimd tot 'Geschied- en Oudheidkundig Genootschap van Vlaams-Brabant', waarvan Jan Lindemans decennialang de bezieler was.

Lindemans' wetenschappelijke en andere verdiensten werden in ruime kring erkend. Hij ontving diverse eretekens van de Belgische regering en werd benoemd tot lid van o.m. de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis (1923), de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie te Brussel (1926), de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (1939) en de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden (1945).

Jan Lindemans stichtte een gezin met Maria van Nuffel uit Boom, met wie hij in 1920 was gehuwd.

Ontwikkeling en karakterisering

Jan Lindemans heeft zich op velerlei gebieden verdienstelijk gemaakt. Zijn bibliografie telt 797 titels: merendeels bijdragen van beperkte omvang, waarin diverse onderwerpen uit de naamkunde, de lokale geschiedenis, de oudheidkunde, de dialecten en de volkskunde behandeld worden.

Lindemans' voornaamste werk betreft echter de toponymie van West-Brabant, waarvoor hij vanaf het begin wetenschappelijke belangstelling toonde.

Al in zijn bijdrage *West-Brabantse plaatsnamen: I. De plaatsnamen uitgaande op -ghem en -inghen,* die in de eerste jaargang van het door hem opgerichte tijdschrift *Eigen Schoon* (1911) verscheen, wordt de toon van zijn werk gezet: Lindemans wilde aan de hand van de plaatsnamen de geschiedenis van zijn geboortestreek schrijven, aantonen hoe zij ontgonnen werd en hoe de bewoning, de landbouwuitbating en het wegennet er zich ontwikkeld hebben. Daartoe heeft hij vooreerst de toponymie van zijn geboortestreek grondig bewerkt. In 1930 verscheen zijn omvangrijke *Toponymie van Opwijk*, uitgegeven als eerste werk in de reeks 'Nomina Geographica Flandrica, Monographieën' van het Leuvense Instituut voor Naamkunde. Deze toponymische monografie is opgesteld volgens een beproefd model, dat Lindemans' interdisciplinaire aanpak van de plaatsnaamkunde illustreert: het alfabetisch geordend verklarend glossarium van historische en hedendaagse plaatsnamen vormt het voornaamste deel, maar wordt verruimd met een geografische en historische schets van de gemeente, een thematische indeling van het materiaal naar de topografie, een schets van het dialect, een overzicht van Opwijkse persoonsnamen, en wetenswaardigheden uit de lokale geschiedenis en oudheidkunde.

Ook in Lindemans' latere monografieën wordt het West-Brabantse plaatsnamenmateriaal in zijn geografische en historische context geplaatst. Tussen 1931 en 1952 publiceerde Lindemans in de reeks 'Toponymica: Brabantse

plaatsnamen' van het Instituut voor Naamkunde toponymische monografieën over de gemeenten Alsemberg, Anderlecht, Baardegem, Beersel, Beert, Beigem, Bekkerzeel, Drogenbos, Dworp, Bellingen, Bogaarden en Borchtlombeek. De serie monografieën werd in 1952 afgesloten met de *Toponymie van Asse*, nr. 5 in de reeks 'Nomina Geographica Flandrica. Monographieën'.

Gaandeweg ontwikkelde Lindemans een meer synthetische kijk op bepaalde toponymische problemen. Op deze ontwikkeling wijzen o.m. bijdragen als *Over eenige niet specifieke toposuffixen in plaatsnamen* (1928), *De planten in de Zuid-West-Brabantse toponymie* (1931), *Migratie van plaatsnamen en Siedlungsgeschichte* (1939) en vooral zijn bijdragen die later gebundeld werden als *Toponymische verschijnselen geografisch bewerkt* (1940, 1946, 1954). Hierin komt hij tot een synthese van zijn studie naar toponymische bestanddelen die veelvuldig voorkomen in België en Noord-Frankrijk zoals *akker, kouter, veld, beemd, meers, meet, heem, zele, hove* enz. Hij brengt de geografische verspreiding van deze bestanddelen op kaart en verklaart hun verspreiding, niet alleen in relatie tot de bodemgesteldheid, maar ook als de neerslag van de Frankische kolonisatie van onze gewesten.

Vanaf 1935 ontwikkelde Jan Lindemans meer belangstelling voor de persoonsnamen, waarvan het onderzoek in Vlaanderen destijds minder goed was uitgebouwd dan de studie van plaatsnamen. Ook de persoonsnamenstudie moest volgens hem gebaseerd worden op een systematisch onderzoek van oude attestaties. Die overtuiging bracht hij in praktijk in bijdragen als *Plaats- en persoonsnamen in oude cijnsboeken. Proeve van bewerking naar het renteboek der St. Baafsabdij te St.-Lievens-Houtem (XVde eeuw)* (1941) en *Brabantse persoonsnamen in de XIIIe en XIVe eeuw* (1947).

Tijdens de oorlogsjaren publiceerde Lindemans in het tijdschrift *Nieuw Vlaanderen* een lange reeks artikelen over Vlaamse persoonsnamen, in het bijzonder over de namen van Germaanse oorsprong. De meeste van deze bijdragen werden gebundeld in het boek *Bijdragen tot de geschiedenis en de beteekenis van de Vlaamsche persoonsnamen*. Eerste Reeks. (1944), waarin voor het eerst een uitgebreid onderzoek van onze voornamen werd ondernomen. Hoewel het Lindemans' bedoeling was om een breed publiek te informeren over de geschiedenis en de betekenis van de Germaanse voornamen, is het boek ook in wetenschappelijk opzicht van belang. Want niet alleen wordt de etymologische betekenis van de bestanddelen van de Germaanse persoonsnamen toegelicht, maar ook de geschiedenis en de geografische verspreiding van de naamvormen door de eeuwen heen, de neerslag van deze voornamen in toponiemen en in familienamen, de verscheidenheid van vleivormen, van afleidingen en samenstellingen, van dialectische varianten en equivalenten uit andere taalgebieden krijgen rijkelijk aandacht. Door de ruime opzet ervan, die de grenzen van de antroponymie overschrijdt, is het boek een waardevol instrument voor wie de Vlaamse doop- en familienamen wil bestuderen.

Invloed

Lindemans heeft een aanzienlijke invloed gehad op de wetenschappelijke bestudering van de Vlaamse plaats- en persoonsnamen, in de tijd toen de naamkunde als wetenschap nog in de kinderschoenen stond. Puttend uit zijn eigen rijke onderzoekservaring, wees Lindemans jongere onderzoekers de weg in

methodologische studies als *Kleine Leidraad bij de studie der plaatsnamen* (1924), *Hoe maak ik mijn stamboom op*? (1941) en *Op zoek naar methode bij de studie van familienamen* (1947). Lindemans wees er hierin op dat plaats- en persoonsnamen enkel terdege verklaard konden worden indien men beschikte over oorspronkelijk archivalisch materiaal, en men deze historische attestaties verbond met feiten uit de regionale geschiedenis en met de lokale uitspraak van de namen.

Maar zijn belangrijkste verdienste is de introductie van de cartografische methode in de toponymie, zoals die tot uiting komt in de reeks *Toponymische verschijnselen geografisch bewerkt* (1940, 1946, 1954). Hij had terecht ingezien dat het niet volstond om een toponiem etymologisch te duiden, maar dat ook de verspreiding van toponymische bestanddelen in ruimte en tijd onderzocht dient te worden, waarbij bovendien rekening moest worden gehouden met de huidige betekenis en uitspraak van de woorden in de volksmond.

Aan de hand van de verspreiding van de *-inga-* en de *heem*-namen, de *kouter*-namen, van verschillende benamingen van het grasland en het bouwland en van de *zele-* en *hove*-namen in België en Noord-Frankrijk schetste Lindemans een beeld van de Germaanse kolonisatie van onze gebieden. Zijn theorieën hierover, sterk geïnspireerd door G. Kurths werk over de Germaans-Romaanse taalgrensvorming, worden momenteel niet meer gevolgd, maar de geografische en chronologische stratificatie van de belangrijkste toponymische bestanddelen in België en Noord-Frankrijk is door Lindemans ook cartografisch op definitieve wijze vastgelegd.

[Ann Marynissen
september 2006]

Voornaamste geschriften

Toponymie van Opwijk. Nomina Geographica Flandrica, Monographieën I. Brussel, 1930.
Geschiedenis der Gemeente Opwijk. Brussel, 1937-1939.
Brabantse Plaatsnamen: Alsemberg, Anderlecht, Baardegem, Beersel, Beert, Beigem, Bekkerzeel, Drogenbos, Dworp, Bellingen, Bogaarden, Borchtlombeek. Toponymica II, 1-12, 1931-1952.
Toponymische verschijnselen geografisch bewerkt. Deel I: *De -heemnamen en -ingeformaties. De kouternamen*. Nomina Geographica Flandrica, Studiën V, 1. Brussel 1940. Deel II: *De namen van het bouwland en van het grasland*. Nomina Geographica Flandrica, Studiën V, 2. Brussel, 1946. Deel III: *De -zele en -hovenamen*. Nomina Geographica Flandrica, Studiën V, 3. Brussel, 1954.
Bijdragen tot de geschiedenis en de beteekenis van de Vlaamsche persoonsnamen. Eerste Reeks. Turnhout, 1944.
Toponymie van Asse. Nomina Geographica Flandrica. Monographieën V. Brussel, 1952.

Belangrijkste secundaire literatuur

De bibliografie van Dr. Jan Lindemans tot 1951 werd samengesteld door Rob Roemans: ‘Bibliographie van Dr. Jan Lindemans’. In: *Album Dr. Jan Lindemans*. Brussel, 1951, p. 24-80 en aangevuld tot 1958 door de redactie in *Eigen Schoon & De Brabander* 41 (1958), p. 323-325. Lindemans' publicaties van na 1958 zijn vermeld in de *Jaarboeken van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*.

Lindemans kreeg twee maal een feestbundel aangeboden: in 1951 naar aanleiding van het veertigjarig bestaan van het tijdschrift *Eigen Schoon & De Brabander* en in 1958 naar aanleiding van zijn zeventigste verjaardag:

Album Dr. Jan Lindemans. Brussel, 1951.

Feestnummer Dr. Jan Lindemans, speciaal nummer van *Eigen Schoon & De Brabander* 41 (1958).

H. Draye: ‘Jan Lindemans (Opwijk, 2 juli 1888 - Laken, 14 september 1963).’ In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1967 (1967), p. 142-149. Zie ook:
https://www.dbnl.org/tekst/_jaa003196701_01/_jaa003196701_01_0030.htm
en
http://www.maatschappijdernederlandseletterkunde.nl/mnl/levens/66-67/lindemans.htm

L. De Man: ‘In Memoriam Dr. Jan Lindemans.’ In: *Eigen Schoon & De Brabander* 46 (1963), p. 361-365.

J.L. Pauwels: ‘In Memoriam Dr. Jan Lindemans (1888-1963).’ In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie* 38 (1964), 33-38.

V.F. Vanacker: ‘Herdenking wijlen Dr. Jan Lindemans.’ In: *Jaarboek van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* 1965, p. 304-310.

Locatie archief

Lindemans' onuitgegeven gebleven toponymisch materiaal over West-Brabantse gemeenten, dat hij in 1962 afstond aan het Leuvense Instituut voor Naamkunde, wordt bewaard in het archief van dit Instituut. Ook het antroponymisch materiaal dat hij verzameld had met het oog op het schrijven van de geschiedenis van de bijbels-christelijke persoonsnamen, berust in het archief van het Leuvense Instituut.

Loey, A. van

Van Loey, Adolphe * 14 juli 1905 Elsene (Brussel); † 6 maart 1987, Sint-Jans-Molenbeek (Brussel), linguïst en filoloog die zich vooral met historische taalkunde, dialectologie, naamkunde en Middelnederlands bezighield.

De geboren en getogen Brusselaar Van Loey studeerde van 1923 tot 1927 Germaanse Filologie aan de Vrije Universiteit te Brussel, waar hij de doctorstitel verkreeg met een *Studie van de Nederlandse plaatsnamen te Elsene en Ukkel* (bekroond door de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde). Hij werd kort daarop leraar in het Koninklijk Atheneum van Elsene. De titel van Speciaal Doctor behaalde hij op 30 juni 1936 met een dissertatie *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de 13de en 14de eeuw*, die door de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie werd uitgegeven.

In 1936 werd Van Loey part time docent aan de Vrije Universiteit Brussel, in 1939 full time docent en in 1941 Gewoon Hoogleraar. Tijdens zijn hele loopbaan doceerde hij vakken die met de historische taalkunde van het Nederlands, de dialectologie en de Middelnederlandse filologie te maken hadden; in het begin ook nog zgn. *altgermanistische* colleges (Gotisch, Oudhoogduits), die later door anderen werden overgenomen. In 1974 werd hij Emeritus Hoogleraar.

Van Loey had een bijzonder druk, succesrijk en eervol wetenschappelijk en academisch leven. Hij werd in vele landen als spreker en/of gasthoogleraar uitgenodigd en in allerlei wetenschappelijke commissies en genootschappen opgenomen. Een kleine greep ter illustratie: Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie (1935), Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden (1940), Redactiecommissie Nomina Geographica Neerlandica (1947), Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (1948), Académie Royale de Belgique (1950), buitenlands erelid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam (1958).

Van Loey was een innemende humanist die met iedereen het beste voor had en iedereen gunde wat hij als het hoogste goed beschouwde: te kunnen leven in een vrije en vrijdenkende wereld. De Vrije Universiteit Brussel was *zijn* universiteit, die hij beschouwde als de instelling bij uitstek ter verbreiding van zijn idealen, een fakkeldrager van het vrije denken.

Ontwikkeling en karakterisering

Van Loey publiceerde vooral over onderwerpen in verband met de Middelnederlandse filologie en de historische grammatica, fonologische en morfologische aspecten van Zuid-Nederlandse dialecten, de structuur en het gebruik van de Nederlandse

standaardtaal en de toponymie. Hij spreidde op al deze gebieden een enorme kennis tentoon maar wat hem uniek maakt is de manier waarop hij erin slaagde facetten van al deze subdisciplines op elkaar te betrekken en met elkaar te verweven.

Hij beschikte over een ontzaglijke hoeveelheid materiaal (het resultaat van doorgedreven archief- en excerpeerwerk) en hoewel dat altijd het uitgangspunt van zijn uiteenzettingen vormde, bleef hij nooit bij het incidentele en anekdotische staan, maar slaagde hij erin conclusies te formuleren en researchmethoden te ontwikkelen, die de filologie en de linguïstiek als geheel ten goede kwamen. Daaraan is het zeker te danken dat zijn wetenschappelijke faam ver de grenzen van ons taalgebied overschrijdt en dat is ook wat hem in staat stelde standaardwerken te schrijven over de Middelnederlandse spraakkunst en de historische grammatica van het Nederlands (zie onder).

Zijn uitstekende kennis van de internlinguïstische geschiedenis van de andere Germaanse talen en zijn *altgermanistische* belangstelling betrok hij ook altijd in zijn uiteenzettingen over de diachronische ontwikkeling van het Nederlands. Ook die comparatistische invalshoek is een van de typische kenmerken van Van Loeys werkwijze.

Ook tekstuitgave en tekstinterpretatie van Middelnederlandse geschriften was een geliefkoosde bezigheid van Van Loey. Wat literaire teksten betreft had hij een duidelijke voorkeur voor de *Reynaert* en *Esmoreit*, alsook voor de *Spiegel Historiael*-traditie. Zijn belangrijkste bijdrage op dit terrein bestond echter in het feit dat hij het gebruik van niet-literaire Middelnederlandse teksten voor de studie van de historische grammatica ingang deed vinden. Toen hij, in het begin van zijn carrière al, tot de vaststelling kwam dat betrouwbare edities van dergelijke teksten schaars waren, heeft hij er, samen met de historicus H. Obreen, in 1934 voor gezorgd dat *De oudste middelnederlandsche oorkonden* in een tot in de puntjes verzorgde diplomatische editie ter beschikking van de wetenschap werden gesteld.

Invloed

Kenmerkend voor Van Loey is de vrij unieke researchmethode die hij heeft ontwikkeld en zo succesvol zijn vele leerlingen en ook anderen heeft bijgebracht, dat ze nu gemeengoed is geworden. De studie van de hedendaagse dialecten, zo is het uitgangspunt, leert ons de structuur van het Middelnederlands beter te doorgronden. Daardoor wordt het mogelijk de taal van Middelnederlandse geschriften nauwkeuriger te analyseren, wat dan op zijn beurt weer meer leert over de grammatica van het Middelnederlands en dus de studie van de historische grammatica vooruithelpt. Waar teksten soms onnauwkeurig of onvoldoende voorhanden zijn brengt de studie van toponiemen vaak uitkomst. Als een virtuoos slaagde hij erin die zodanig te interpreteren, dat een zeer grote hoeveelheid gegevens aan het licht kwam. Dit op elkaar betrekken van al deze disciplines, gecombineerd met zijn aanzienlijk vermogen tot synthese bracht hem tot resultaten die niemand anders kon realiseren. Het heeft hem tot een wetenschapper gemaakt die op het hele terrein van de Nederlandse filologie nauwelijks zijn weerga kent en voor wie karakteristiek waren zowel de diversiteit van de vele terreinen die hij bestreek als de accuratesse, de fijne opmerkingsgave, de gestructureerde uitwerking, de verrassende en vernieuwende maar toch altijd tot verder onderzoek aansporende resultaten. Samen met zijn unieke materiaalverzameling van zorgvuldig gecontroleerde excerpten zijn dat de factoren

die ervoor hebben gezorgd dat hij, en alleen hij, in staat was de boeken te schrijven die niet alleen de standaardwerken op zijn gebied zijn geworden, maar tot op vandaag ook zijn gebleven. Zijn eruditie en zijn kunnen zijn zo indrukwekkend dat niemand zich totnogtoe aan nieuwe, up-to-date gebrachte edities van zijn Middelnederlandse spraakkunst of zijn historische grammatica heeft gewaagd. Het schrijven van nieuwe standaardwerken op deze gebieden zou, zo hebben vakgenoten al herhaaldelijk vastgesteld, door een groep van auteurs moeten gebeuren. Maar ook daar is totnogtoe niemand in geslaagd. Wie op het gebied van het Middelnederlands of van de interne taalgeschiedenis van het Nederlands wil werken kan er niet omheen: zijn voornaamste hulpmiddelen zijn door Van Loey geschreven.

Roland Willemyns
[oktober 2003]

Voornaamste geschriften

Standaardwerken:
Middelnederlandse Spraakkunst, deel I Vormleer. Antwerpen, De Sikkel, 1947 (9de druk 1980, Wolters-Noordhoff Groningen); deel II Klankleer. Antwerpen, De Sikkel, 1949 (9de druk 1980, Wolters-Noordhoff Groningen).
Schönfeld's Historische Grammatica van het Nederlands. Zutphen, Thieme, 1959 (8ste druk 1971).
Andere belangrijke publicaties in boekvorm:
Studie over de Nederlandsche plaatsnamen in de Gemeenten Elsene en Ukkel. Leuven, 1931.
Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de 13de en 14de eeuw. Tongeren, Michiels, 1937.
Middelnederlands Leerboek. Antwerpen, De Sikkel, 1947.
Enkele belangrijke en baanbrekende artikelen:
'De oudste middelnederlandsche oorkonden, voor onderwijs en eigen studie verzameld en naar het oorspronkelijk uitgegeven door H. Obreen en A. van Loey'. In: *Verslagen en Meededelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde 1934*, p. 329-471.
'Altniederländisch und Mittelniederländisch'. In: L.E. Schmitt (ed.): *Kurzer Grundriß der germanischen Philologie bis 1500. Band I: Sprachgeschichte.* Berlin, W. de Gruyter 1969, p. 253-287.
'Palatalisatie Mnl. en Zuidnl. uu, Mechels a: (met taalkaarten en vier bijlagen)'. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie XXV* (1961), p. 131-259.
'Geminatie'. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie XXVI* (1962), p. 83-101.
'Over westmnl. ê/ei (met taalkaart)'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde 1967*, p. 31-85.

Belangrijkste secundaire literatuur

Een lijst van Van Loeys publicaties (afgesloten op 15 maart 1973) is te vinden in:
'Publicaties van A. Van Loey'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 1972*, p. 392-398.
Er werd hem twee keer een Festschrift aangeboden, nl.
R. Jansen-Sieben, S. de Vriendt en R. Willemyns (red.): *Spel van Zinnen. Album A. van Loey*. Brussel, ULB, 1975 (naar aanleiding van zijn emeritaat).
R. Willemyns (red.): *Brussels Boeket. Liber Discipulorum A. Van Loey*. Brussel, VUB, 1985 (naar aanleiding van zijn tachtigste verjaardag).
Een 'In Memoriam A. van Loey' verscheen van de hand van R. Willemyns in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie LX* (1987), p. 15-21.
Een 'Herdenking' van dezelfde auteur in het *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 1988*, p. 147-149.

Locatie archief

Geen Van Loey-archief bekend.

Locatie brievencollecties

Geen brievencollecties bekend.

Lubbe, H.F.A. van der

Lubbe, Hendricus Franciscus Alphonsus van der *17 oktober 1911 Den Haag; † 27 oktober 1991 Rotterdam, taalgeleerde die zich vooral beziggehouden heeft met de beschrijving van woordgroepen in het Nederlands.

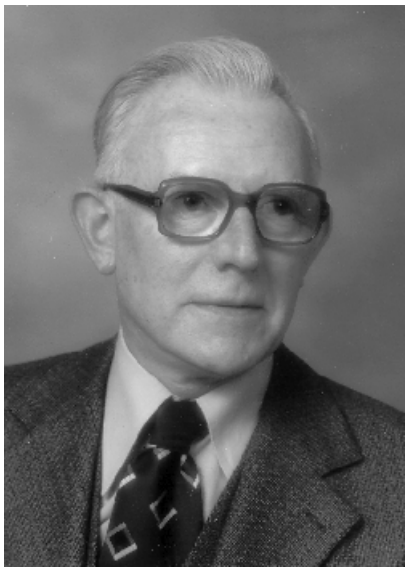

Van der Lubbe, het vierde kind uit een groot katholiek gezin, bezocht de lagere school van de broeders van Maastricht aan het Haagse Westeinde. Toen hij veertien was, ging hij naar het gymnasium te Venray. Zeven jaar later, op 7 september 1932, trad hij in de orde der Franciscanen te Slenaken in. Op 19 maart 1939, zevenentwintig jaar oud, werd hij te Weert tot priester gewijd. Hoewel Van der Lubbes hart meer uitging naar pastoraal werk, kreeg hij van zijn orde de opdracht Nederlands te gaan studeren. Hij begon deze studie in Leiden, waar hij ook Oudnoors studeerde bij prof. dr. J. de Vries, maar de oorlogsomstandigheden dwongen hem na twee jaar uit te wijken naar Utrecht. Zijn kandidaatsexamen legde hij af op 4 december 1942, zijn doctoraal op 3 november 1945. Als leraar Nederlands werkte hij achtereenvolgens in Venray (tot 1947) en in Rotterdam aan het St.-Franciscuscollege (tot 1958). Op vrijdag 23 mei 1958 promoveerde Van der Lubbe bij prof. dr. C.B. van Haeringen op het proefschrift *Woordvolgorde in het Nederlands*. Van 1958 tot 1961 was hij rector van het missiecollege te Katwijk. In augustus 1961 werd hij benoemd tot directeur van de St.-Martinus-hbs te Bolsward, die na de invoering van de Mammoetwet omgedoopt werd tot ‘Jan Brugmancollege’. In 1976 ging hij met pensioen.

Ontwikkeling en karakterisering

Van der Lubbe heeft zich vooral beziggehouden met de beschrijving van de woordgroepen in het Nederlands. Zijn proefschrift *Woordvolgorde in het Nederlands* is een typisch voorbeeld van structuralistische taalkunde. Uitgaande van een uitgebreid corpus komt de auteur tot een classificatie van Nederlandse woordgroepen. Het werk richt zich vooral tegen de *Structurele syntaxis* van A.W. de Groot, die tot 1962 hoogleraar Algemene Taalwetenschap te Utrecht was. Met name diens classificatie van woordgroepen in het Nederlands onderwierp Van der Lubbe aan een kritische bespreking. Opposities als ‘endocentrisch’ en ‘exocentrisch’, ‘predicerend’ en ‘niet-predicerend’ vormen de basis van Van der Lubbes indeling. Zelfstandignaamwoordgroepen als *het grote huis* zijn in deze termen ‘endocentrisch-niet-predicerend’, voorzetselgroepen als *in het huis* zijn ‘exocentrisch-niet predicerend’, terwijl een woordgroep als *Karel, de koning van Engeland* in de rubriek ‘endocentrisch-predicerend’ ondergebracht wordt.

Na dit proefschrift heeft Van der Lubbe tot aan zijn pensionering niet meer gepubliceerd, omdat zijn werk als leraar en rector in het katholieke onderwijs dat niet toeliet. Na zijn pensionering kreeg hij weer de tijd om zich aan de taalkunde te wijden. Hij heeft toen nog verscheidene belangrijke artikelen gepubliceerd, waaruit aan de ene kant bleek, dat hij de taalbeschrijving à la Chomsky en à la Paardekooper goed bestudeerd had, maar waaruit anderzijds duidelijk werd, dat hij ook deze vormen van taalbeschrijving met een zeer kritische blik volgde. In het algemeen kan men zeggen, dat Van der Lubbes argumentatie voor de interne structuur van woordgroepen alleen gebaseerd was op wat zichtbaar en hoorbaar is. Van abstracte begrippen als PRO (Chomsky) of schimonderwerp (Paardekooper) moest hij niet veel hebben.

Invloed

De invloed van Van der Lubbes werk is in de jaren zestig en zeventig aanzienlijk geweest. Zijn proefschrift was een groot succes, wat moge blijken uit het feit dat het in 1978 voor de vierde maal gedrukt werd. Vele neerlandici aan universiteit en MO-opleidingen hebben Van der Lubbes woordgroepsleer bestudeerd. Toch kan men niet zeggen, dat Van der Lubbe veel navolging gekend heeft. Dat kwam vooral door de opkomst van de transformationeel-generatieve grammatica halverwege de jaren zestig. Het werk van Van der Lubbe staat eigenlijk op het breukvlak van twee geheel verschillende linguïstische perioden: de structuralistische en de generatieve periode. *Woordvolgorde in het Nederlands* is op syntactisch gebied het indrukwekkende slotaccoord van de linguïstische stroming die in De Saussure en Bloomfield haar voornaamste inspirators had. De artikelen die Van der Lubbe na zijn pensionering het licht deed zien, werden gekenmerkt door een polemische toon, maar sloten te weinig aan bij de nieuwe inzichten die inmiddels in het brandpunt van de belangstelling stonden.

Maarten Klein
[januari 2004]

Voornaamste geschriften

Woordvolgorde in het Nederlands. Een synchrone structurele beschouwing. Assen, Van Gorcum, 1958. [Herdrukt in 1965, 1968 en 1978]
'De waarden van de vrijwillige armoede'. In: *De nieuwe taalgids* 73, 3 (1980), p. 234-238.
'Over echte en schijnbaar partitieve woordgroepen'. In: *Spektator* 11 (1981), p. 367-378.
'Een subjekts-genitief (lvm) bestaat niet'. In: *De nieuwe taalgids* 74, 6 (1981), p. 532-536.
'Het blijft spoken in de linguistiek'. In: *Forum der Letteren* 24, 2 (1983), p. 81-93.
'De structuur van de zgn. absolute *met*-constructie'. In: *De nieuwe taalgids* 78, 1 (1985), p. 6-17.

‘Structuur en interpretatie van de zgn. *om*-zinnen’. In: *Glot* 8, 1 (1985), p. 105-115.

Belangrijkste secundaire literatuur

Bibliografie in Klein 1994.
Maarten Klein: ‘H.F.A. van der Lubbe O.F.M. 17 oktober 1911 - 27 oktober 1991’. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1992-1993*. Leiden, 1994, p. 125-128.

Locatie Archief

Provinciaal Archief van de Nederlandse Minderbroeders (persoonsarchieven), Postbus 13009, 3507 LA Utrecht (tel. 030 - 232 40 80).

Maximilianus van Moerdijk O.F.M. Cap.

Maximilianus van Moerdijk O.F.M. Cap. * 12 oktober 1884 Moerdijk; † 28 oktober 1963 Oosterhout, is een schoolvoorbeeld van een kloostergeleerde. Als kapucijn schreef hij veel over Sint-Franciscus en allerlei aspecten van de (Middelnederlandse) geestelijke letterkunde. Daarnaast hadden Joost van den Vondel en het zeventiende-eeuwse toneel, en de dichter Guido Gezelle zijn belangstelling. Zijn publicaties ontstonden vaak uit de praktische onderwijssituatie van het kleinseminarie of de Katholieke Leergangen. Voor velen is hij, zo blijkt uit overgeleverde correspondentie, een vraagbaak geweest op het gebied van de catholica in het algemeen en de Middelnederlandse geestelijke letterkunde in het bijzonder.

Pater Maximilianus van Moerdijk, in de gemeente Moerdijk geboren als Petrus Josephus Maximiliaan van Dun, was de oudste van vijf kinderen. Zijn vader had een boerderij annex café. Piet volgde zijn humaniorastudies, een kloosterlijke gymnasiumopleiding, aan het seminarie van de paters in Langeweg. Bij zijn intrede in 1904 kreeg Piet van Dun zijn kloosternaam Maximilianus. In verschillende kloosters van de orde studeerde hij onder andere filosofie, theologie, moraaltheologie, eloquentia en pastoraal. In 1911 werd hij tot priester gewijd. In 1912 stuurden zijn oversten, c.q. de definitoren met aan het hoofd de provinciaal, hem voor de studie m.o.-Nederlands naar de Katholieke Leergangen in Den Bosch. Daar hebben Dr. H.W.E. Moller, een groot Vondelkenner, en de latere Nijmeegse hoogleraar L.C. Michels, een uiterst kritisch tekstinterpretator van Vondel en Huygens, de basis gelegd van zijn wetenschappelijke vorming. Al vanaf 1912, dus ver voor zijn afstuderen in 1916, gaf Maximilianus Nederlands en Latijn aan het kleinseminarie waar hij zelf gestudeerd had. Vanaf 1919 tot aan zijn dood was hij bovendien redacteur van het tijdschrift van de orde, *Franciscaans leven*, waarvoor hij ruim 140 artikelen schreef. Als bibliothecaris vormde Maximilianus de magere kloosterbibliotheek om tot een goed geoutilleerde studiebibliotheek. Van 1925 tot 1931 was hij directeur van het hiervoor genoemde kleinseminarie. Tussen 1939 en 1954 vervulde hij tal van bestuursfuncties binnen de orde. Vanaf 1944 tot 1954 volgde hij zijn studenten aan het kleinseminarie door oorlogshandelingen en de nasleep ervan naar allerlei verschillende onderkomens: Tilburg, Voorschoten en Oosterhout. Na een korte periode van opgelegde rust hervatte pater Max, zoals zijn medebroeders hem noemden, in 1955 zijn lessen. Tot de dag van zijn overlijden heeft deze geboren onderwijsman lesgegeven. Maar dat was niet zijn enige kwaliteit. Na de gedegen m.o.-opleiding heeft deze kapucijn zich mede door zelfstudie tot een wetenschapper met gezag ontwikkeld, vooral op het gebied van de geestelijke letterkunde.

Ontwikkeling en karakterisering

Aan het einde van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw werd het onderwijs aan seminaries veelal verzorgd door docenten uit eigen gelederen. Een studieraad hield in de gaten voor welke vakgebieden er vacatures zouden kunnen ontstaan. Zo werd Maximilianus in 1912 naar de Katholieke Leergangen in Den Bosch gestuurd om Nederlands te studeren.

Al in het tweede jaar van zijn opleiding, die hij in oktober 1916 succesvol zou afsluiten, zag een eerste publicatie van zijn hand het licht. Aan de bekende drukken en volledige handschriften van *Dboec van den houte* voegde pater Maximilianus een fragment van 192 verzen toe, overgeleverd op zes strookjes, afkomstig uit drie bladen die toen in de kloosterbibliotheek van de kapucijnen in Tilburg berustten. Van de tekst gaf hij een kritische editie uit; naar de handschriften en drukken vulde hij hier en daar onleesbare of niet overgeleverde tekst aan. Ook wees hij op verschillen tussen de nieuwe fragmenten en de bekende teksten. Op taalkundige gronden schreef hij de Tilburgse fragmenten toe aan een West-Brabander uit de vijftiende eeuw, die de tekst volgens hem opzettelijk heeft bekort. Hier al werd de werkwijze duidelijk die Maximilianus ook in de toekomst steeds weer zou hanteren, wanneer hij schreef over *Elckerlijc*, *Mariken van Nieumeghen* en Jacob van Maerlants *Sinte Franciscus Leven*, of over Vondels *Maeghdepalm* en *Lucifer*. Allereerst nam hij kennis van alles wat er over de tekst in het algemeen geschreven was, welke edities ervan waren; vervolgens verwonderde hij zich over tegenstrijdigheden, halve en foutieve verklaringen van passages en manco's in de kennis van de cultuurhistorische, meestal christelijke of specifiek katholieke, context. Op basis van zijn groot analytisch vermogen, zijn onvoorstelbare belezenheid, zijn gedreven en gerichte speurzin en zijn fenomenaal geheugen was pater Maximilianus in staat doorwrochte en goed gedocumenteerde artikelen te schrijven.

Naast de reguliere lessen verzorgde pater Maximilianus op het kleinseminarie van zijn kloosterorde een groot aantal zogenoemde zondagochtendlezingen. Daarin behandelde hij onder andere Vergilius, Ovidius en Horatius, en met name hun invloed op de Nederlandse cultuur in de zeventiende eeuw. In zijn lessen ‘Algemene Letterkunde’ kwamen Griekse tragedies, Dantes *Divina commedia*, toneelstukken van Shakespeare en Calderon, en romans en dichtbundels van auteurs uit alle delen van Europa aan de orde. Een aantal malen deden de Katholieke Leergangen een beroep op pater Maximilianus. Zo nam hij binnen een week in december 1919 voor een half jaar de colleges ‘Algemene literatuur’ en ‘Nederlandse literatuur’ over van Dr. Moller, die zich wegens ziekte uit alle bezigheden had moeten terugtrekken.

Ook als correspondent is pater Maximilianus van Moerdijk zeer actief geweest. Met ordebroeders wisselde hij informatie over alledaagse zaken uit. Met particulieren en instanties correspondeerde hij over jubilea, rouwverwerking, huwelijksproblematiek, met studenten over hun studie, over lezingen en (het beoordelen van) teksten. Intensief briefverkeer was er voorts met de uitgevers van zijn bloemlezing *Langs de vele wegen*. Ook met afzonderlijke wetenschappers onderhield hij kortere of langere tijd briefwisselingen: L.C. Michels, Kurt Ruh (franciscana in verband met *Bonaventura deutsch*), J. Deschamps (franciscaanse handschriften), O. Dambre (Guido Gezelle), Bonaventura Kruitwagen O.F.M. (praktische zaken in verband met wetenschappelijk bibliothecair leenverkeer) en W.G. Hellinga (editie *Sinte Franciscus Leven*).

Als recensent werd pater Maximilianus, ook al schuwde hij stevige kritiek niet, enorm gewaardeerd, omdat men altijd veel van hem kon leren. De grondhouding van waaruit hij beoordeelde, komt naar voren aan het slot van een bespreking van het

derde deel van W.A.P. Smits *Van Pascha tot Noach*: ‘Met dezelfde onbevangenheid als waarmee hij zich openstelde voor de opvattingen en verklaringen van anderen heeft hij zijn eigen inzichten voorgedragen. Wij hebben gepoogd in dezelfde geest onze kanttekeningen te maken.’ Van een werk besprak hij allereerst de opzet, de methode en de compositie. Wanneer een onderzoeker problemen signaleerde en zelf geen pasklare oplossingen bood, was dat een kolfje naar zijn hand: met kracht van argumenten droeg hij (andere) oplossingen aan en corrigeerde hij visies, of het nu ging om een voorstelling van Astarte bij Vondel, vroege bijbelcommentaren in gebruikte citaten of de relatie tussen menswording van Jezus en de zondenval in de ogen van Duns Scotus. Tot in het kleinste detail bestudeerde hij boeken en artikelen en voorzag hij ze van zijn kanttekeningen. In zijn eigen publicaties verwerkte hij op zijn beurt weer het commentaar van collega's.

Invloed

Pater Maximilianus van Moerdijk was in de eerste plaats kapucijn. Als redacteur van *Franciscaans leven* hield hij veel ordegenoten op de hoogte van wat er aan boeken en artikelen over Franciscus en zijn orde in binnen- en buitenland verscheen. Ook besprak hij recente literatuur die geschikt was voor hun spirituele vorming. Daarnaast maakte hij zich vanaf 1915 tot zijn dood in 1963 als leraar Latijn en Nederlands dienstbaar aan de vorming van jonge kapucijnen en droeg zo zijn steentje bij aan de emancipatie van de katholieken in Nederland. Zijn onderwijs was mede aanleiding voor het schrijven van ruim 210 publicaties in zo'n veertien binnen- en buitenlandse tijdschriften. Als correspondent en recensent was hij vele onderzoekers over de hele wereld van dienst met zijn uitgebreide kennis van zaken op theologisch, literair en (kunst)historisch gebied. Ook heeft hij te eigen bate menig wetenschapper bestookt met vragen, die niet zelden zouden leiden tot artikelen en zelfs boeken (*Mariken van Nieumeghen*, Franciscus, *Stabat Mater*, *Dies Irae*, Joost van den Vondel, Guido Gezelle). Als onderzoeker ging zijn hart uit naar de geestelijke letterkunde van de Middeleeuwen. Zijn belangrijkste wetenschappelijke publicatie is wel de editie van Jacob van Maerlants *Sinte Franciscus' Leven* (1954) geweest, mede op grond waarvan de Katholieke Universiteit van Nijmegen hem een eredoctoraat heeft verleend.

Marinus K.A. van den Berg
[augustus 2004]

Voornaamste publicaties

‘Dboec van den houte’, in: *Tijdschrift voor Taal en Letteren* 2 (1914), p. 38-48.
‘De auteur van het berijmde mnl. Franciscus' leven’, in: *Ons Geestelijk Erf* 21 (1947), p. 304-311.
‘De interpunctie in Maerlant's “Sint Franciscus' leven”’, in: *Leuvense Bijdragen* 39 (1949), p. 92-113.
‘Maerlant's Sint Franciscus' leven en zijn Latijns origineel’, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 66 (1949), p. 81-97.

‘Datering en herkomst van Maerlant's “Sinte Franciscus' Leven”’, in: *Leuvense Bijdragen* 41 (1951), p. 117-119.
‘Het handschrift van het oudste Nederlandse Leven van Sint Franciscus’, in: *Franciscaans leven* 35 (1952), p. 13-20, p. 53-60.
Sinte Franciscus leven van Jacob van Maerlant. Zwolle, 1954, 2 dln., Zwolse drukken en herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 7.
De middelnederlandse vertalingen van het Stabat Mater. Zwolle 1957. Zwolse drukken en herdrukken 18.

Belangrijkste secundaire literatuur

P. Julius O.F.M. Cap.: ‘In memoriam P. Maximilianus O.F.M. Cap. (1884-1963)’. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1964-1965,* Leiden 1965, p. 96-101.
Marinus van den Berg: ‘So ic best mach ende naest, salic hem volgen metterhaest. P. Maximilianus van Moerdijk O.F.M. Cap. (1884-1963)’. In: W. van Anrooij (e.a.) (red.): *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde. Studies voor Frits van Oostrom ter gelegenheid van diens vijftigste verjaardag*. Amsterdam 2003, p. 195-207, p. 281-282 en p. 314-315.

Locatie archief

Den Bosch, Archief paters kapucijnen, Nalatenschap Pater Maximilianus O.F.M. Cap.

Meertens, P.J.

Meertens, Pieter Jacobus * 6 september 1899 Middelburg; † 28 oktober 1985 Amstelveen, oprichter en directeur van de Bureaus voor Dialectologie, Naamkunde en Volkskunde van de KNAW (tegenwoordig Meertens Instituut). Gepromoveerd als Neerlandicus, maar vooral actief op het terrein van de volkskunde. Daarnaast publiceerde hij onder andere over dialectologie en naamkunde.

> Op woensdagmorgen 6 september 1899 ben ik te Middelburg geboren in het huis aan de Korendijk no. 59, waar mijn ouders het eerste jaar van hun huwelijk woonden. Mijn moeder heeft mij meermalen verteld, dat er tijdens mijn geboorte een hevig onweer woedde, en de vissen uit het water in de gracht vóór ons huis opsprongen. Ik ben niettegenstaande dit omen geen groot man geworden.

Op hoge leeftijd schreef Piet Meertens deze autobiografische passage. Ondanks dit blijk van bescheidenheid draagt vanaf 1979 een onderzoekinstituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen zijn naam: het (P.J.) Meertens Instituut, een instituut voor onderzoek en documentatie van Nederlandse taal en cultuur. Van dit instituut gaat de ontstaansgeschiedenis terug tot 1 juli 1930, toen Meertens aantrad als secretaris van de Dialectencommissie. Meertens heeft het door hem opgerichte dialectenbureau gaandeweg uitgebouwd tot een instituut waar de Nederlandse volkscultuur, dialecten en namenschat worden gedocumenteerd en bestudeerd. Dankzij zijn medewerker J.J. Voskuil heeft dit instituut een brede bekendheid gekregen als ‘Het Bureau’. Piet Meertens figureert in deze zevendelige roman als Meneer A.P. Beerta. Na vijfendertig jaar leiding gegeven te hebben, trad Meertens in 1965 af als directeur van de bureaus voor Volkskunde, Dialectologie en Naamkunde.

Ontwikkeling en karakterisering

Meertens studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Utrecht. Hij studeerde in 1924 (cum laude) af bij De Vooys op de Zeeuwse literatuur in de zeventiende eeuw. Dit was tevens het onderwerp voor zijn dissertatie die hij geruime tijd later, in 1943, verdedigde. Het proefschrift was getiteld *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*. De eerste zin van deze dissertatie (https://www.dbnl.org/tekst/meer035lett01/) geeft inzicht in de houding van Meertens ten opzichte van cultuur, volk en vaderland. Een houding die we ook tegenkomen in zijn andere activiteiten.

> In hoofdzaak zijn het overwegingen van locaal-patriottische aard geweest, die tot het ontstaan van dit boek aanleiding hebben gegeven. Geboren en getogen Zeeuw, uit een geslacht dat van vaderszijde geheel, van moederszijde voor de helft sinds drie eeuwen en langer in Zeeland gewoond heeft, heb ik mij van kindsbeen af in bijzondere mate aangetrokken gevoeld tot de geschiedenis van het land, dat mijn voorouders bewoonden, ‘'t vruchtbaer Zeeusche rijck, mijn lieve vaderland’, zoals Philibert van Borsselen het noemde, het land waar ik de eerste twintig jaar van mijn leven heb doorgebracht, en van het volk, waaruit ik ben geboren.

Wetenschappelijke invloed

Zijn voornaamste, wetenschappelijke belang lag echter niet in de letterkunde, maar in de organisatie van de documentatie en later ook van het onderzoek op de gebieden volkskunde, naamkunde en dialectologie. Meertens is niet de geschiedenis ingegaan als een groot onderzoeker. Zijn werk bleef in hoge mate beperkt tot het verzamelen en ordenen van gegevens. Maar daarin had hij dan ook bijzondere capaciteiten. Zo vormde hij reeds in 1931 een netwerk van circa 2000 correspondenten, die bereid waren een dialectvragenlijst in te vullen. Het doel was om een atlas te maken van de Nederlandse dialecten. In 1934 slaagde Meertens erin om met zijn organisatorisch talent ook het opstellen van een Volkskunde-atlas naar zich toe te trekken en het opgerichte Volkskundebureau aan het Dialectenbureau toe te voegen. Het werk aan beide atlassen leidde echter niet tot een spoedige publicatie van kaarten. Dit lag ten dele aan spanningen in de Dialectencommissie (Van Ginneken vs. Kloeke) en in de Volkskundecommissie (De Vries vs. Schrijnen). Meertens was betrokken bij het Comité van Waakzaamheid van Nederlandse intellectuelen tegen het nationaal-socialisme. Tijdens de Duitse bezetting kreeg Meertens te maken met een bijzondere interesse van nationaal-socialistische zijde voor de terreinen van de volkskunde en de dialectologie. Zij wilden hun ideeën over de oorsprong van een gemeenschappelijke Germaanse cultuur wetenschappelijk onderbouwen. Met steun van het bestuur van de Nederlandse Akademie van Wetenschappen (‘Koninklijke’ was in die tijd geschrapt) lukte het Meertens min of meer om de bureaus voor de *Wissenschaftseinsatz* te vrijwaren.

Na de oorlog werd door initiatieven van Meertens ook het Naamkundebureau opgericht. Meertens werd officieel directeur van de drie bureaus, die bestuurd werden door de Centrale Commissie voor Onderzoek van het Nederlands Volkseigen. In deze periode groeide het aantal personeelsleden van drie in 1945 tot rond de twintig in 1950. Tot zijn aftreden in 1965 bleef hij actief voor de organisatie die in 1969 omgedoopt werd tot Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde. In 1966 werd hij benoemd tot lid van de Afdeling Letterkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Maatschappelijke rol

Meertens was een ascetische, zuinige en hardwerkende man die zich niet alleen met wetenschap bezig hield. Hij was politiek geëngageerd, sociaal betrokken en overtuigd christen. Hoewel zijn ouders onkerkelijk waren, liet Meertens zich dopen als lid van de Nederlandse Hervormde Gemeente. Reeds in zijn studietijd gaf hij inhoud aan zijn christen-socialistische oriëntatie, en in 1934 werd hij lid van de Christelijk-Democratische Unie. Al vroeg keerde hij zich tegen het nazisme. In vele geschriften (o.a. voor de oorlog in *Lectuurgids* en na de oorlog in *De Vlam*) en op de radio (NCRV) gaf hij uiting aan zijn sociaal-christelijke overtuiging. Een schokkende gebeurtenis in het leven van Meertens was zijn arrestatie op 13 september 1940, niet vanwege zijn anti-nazistische standpunten, maar vanwege homoseksuele contacten met een minderjarige. Meertens heeft de beschuldigingen die toen tegen hem werden ingebracht altijd ontkend.

Ook na de oorlog bleef Meertens zich inzetten voor maatschappelijke kwesties, in woord en geschrift. De ruim 1500 publicaties tellende *Lijst der geschriften van dr. P.J. Meertens* is daar een getuige van. Op 8 januari 1975 werd Meertens getroffen door een hersenbloeding die leidde tot eenzijdige verlamming en afasie. Hij werd opgenomen in Het Zonnehuis in Amstelveen en communiceerde nog vrijwel uitsluitend via zijn ouderwetse Underwood schrijfmachine. Hij overleed daar op 28 oktober 1985.

Hans Bennis
[november 2003]

Voornaamste geschriften

(met E. Blancquaert): *Dialect-atlas van de Zeeuwsche Eilanden*. Met 150 kaarten. Reeks Nederlandse Dialect-atlassen, nr. 5. Antwerpen: De Sikkel, 1941.
Letterkundig Leven in Zeeland in de Zestiende en de Eerste Helft der Zeventiende Eeuw. Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel XLVIII, Nº. l. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1943.
Zeeuwse familienamen. Naarden: A. Rutgers, 1947.
(met M. de Meyer): *Volkskunde-atlas*. Delen I-IV. Amsterdam-Antwerpen: Standaard, 1959/1965/1968/1969.

Belangrijke secundaire literatuur

Lijst der geschriften van P.J. Meertens. 1919-1968. Met aanvullingen van J.J. Voskuil en M.L.C. van Zuylen. Ms. Meertens Instituut.
W. Pée: ‘Dr. P.J. Meertens en Zeeland’. In: *Taal en Tongval* XXXI 3-4 (1979), p. 129-142.
E. Braches (red.): ‘Meertens Levensbericht’. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. 1987-1988. Leiden, p. 197-227.
http://www.leidenuniv.nl/host/mnl/mnl/levens/87-88/meertens.htm
J.J. Voskuil: *Het Bureau*. 7 delen. Amsterdam: Van Oorschot, 1996-2000.

B. Henkes: ‘P.J. Meertens: een christen op zoek naar gelijkheid in verscheidenheid’. In: J. de Bruijn e.a.: *Een vreemde man, en die ons vreemd ontviel; liber amicorum voor E.W.A. Hensen (1950-1999)*. Amsterdam: Bas Lubberhuizen, 2000, p. 318-342.
P.J. Margry (red.): *P.J. Meertens van het Meertens Instituut*. Amsterdam: Meertens Instituut, 2002.

Locatie archief / brievencollecties

Collectie P.J. Meertens, Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
Archief van het Meertens Instituut (KNAW), Amsterdam.
De stem van Meertens valt te beluisteren op
http://www.meertens.knaw.nl/projecten/meertens.html.
De opname dateert uit 1934.

Meeuwesse, A.C.M.

Meeuwesse, Antonius Catharina Maria * 11 juli 1914 Heer; † 24 juni 1991 Nijmegen, letterkundig die vooral als criticus en als interpretator grote bekendheid verwierf in de jaren vijftig en zestig. Hij publiceerde een groot aantal artikelen over zeer verschillende Nederlandse en Vlaamse dichters en romanciers.

Karel Meeuwesse werd halverwege het tweede decennium van de twintigste eeuw geboren in Heer bij Maastricht, als oudste zoon in een echt katholiek gezin. Na hem kwamen nog vier zonen. Karel bezocht de eerste vijf klassen van de lagere school van ‘de broeders’ in Maastricht en deed de zesde klas bij ‘de fraters’ aan de Kromme Nieuwegracht te Utrecht. Hij volgde het middelbaar onderwijs aan het

Sint-Bonifaciuslyceum te Utrecht en behaalde in 1933 het einddiploma gymnasium A. In datzelfde jaar ging hij Nederlandse taal- en letterkunde studeren te Utrecht, waar prof. dr. C.G.N. de Vooys zijn leermeester was. Zijn doctoraalexamen legde hij op 7 juli 1939 af, met als bijvakken geschiedenis en Oudnoors. Behalve voor Nederlands behaalde hij een lesbevoegdheid voor geschiedenis. Hij huwde op 2 januari 1941 met Henriëtta Petronella Dullemond (1908-1980), die eveneens Nederlands had gestudeerd.

Karel Meeuwesse werd leraar Nederlands aan het Onze-Lieve-Vrouwelyceum te Breda, aan welke school hij verbonden bleef tot 1960. Vanaf 1 oktober 1946 was hij ook docent aan de Katholieke Leergangen te Tilburg, een taak die hij tot 1969 met veel enthousiasme vervuld heeft. Hij promoveerde in 1952 op het proefschrift *Jan Luyken als dichter van de Duytse Lier* bij prof. dr. W.A.P. Smit te Utrecht. In 1960 volgde zijn benoeming tot hoogleraar in de moderne Nederlandse letterkunde en in de algemene literatuurwetenschap aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

Ontwikkeling en karakterisering

Direct na de bevrijding van het Zuiden van Nederland komt de loopbaan van Karel Meeuwesse als literair criticus in een stroomversnelling. Op dinsdag 20 maart en 3 april 1945 sprak hij voor Radio-omroep 'Herrijzend Nederland' over het *Geuzenliedboek* dat door *Trouw* in de oorlog uitgegeven is. Kritische besprekingen van poëzie en proza van Jan Engelman, Maria Viola, Ed. Hoornik, J.C. Bloem en vele anderen, volgden elkaar snel op, onder meer in *Roeping* en *De Nieuwe Eeuw*. Kenmerkend voor Meeuwesse is wel zijn argumentatie 'op grond van de tekst', iets wat toen nog niet vanzelfsprekend was. P.N. van Eyck, wiens werk de jonge Meeuwesse in een *Roeping*-artikel besproken had, had veel sympathie voor deze aanpak: 'Inderdaad is het een eerste poging om mijn werk op, uit, om zichzelf te voelen en te begrijpen, -van uit zijn eigen kern dus, zoveel mogelijk zonder vooropgezette denkbeelden, en door een aandachtig volgen van zijn ontwikkelingsgang. U begrijpt dat het mij reeds daardoor sympathiek is.'

Als wetenschapper bereikt Meeuwesse een belangrijke mijlpaal met zijn proefschrift *Jan Luyken als dichter van de Duytse Lier* (1952). Men mag van zijn proefschrift nu, vijftig jaar later, denken wat men wil, het blijft een bewonderenswaardige voorbeeld van wat hij zelf in 1952 de psychologisch-esthetische methode noemde. Bij de herdruk ervan in 1977 omschrijft Meeuwesse zijn werkwijze als 'ergocentrisch', een term die zeker niet bezijden de waarheid is -hij interpreteert ook hier al vooral op grond van de tekst alleen, maar die eigenlijk niet past bij de uitvoerige beschrijving van de cultuur-historische achtergronden van Luykens *Duytse Lier*.

Naast deze dissertatie heeft Meeuwesse een groot aantal wetenschappelijke artikelen geschreven in *Roeping, Dietsche Warande en Belfort, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, De nieuwe taalgids* en andere bladen. Daaronder is er een aantal die men nu zeker 'klassiek' mag noemen, ook al is hun waarde door latere onderzoeksresultaten gereduceerd. Men denke aan zijn artikelen over Nijhoffs *Awater* en *Het uur u*, over de dichter Pierre Kemp, over Perks *Iris*, over Bilderdijk en over *Het Wilhelmus*.

Meeuwesses productie begon te stagneren toen de Nijmeegse universiteit te maken kreeg met langdurige studentenrevoltes. Een tweede oorzaak van die stagnatie was Meeuwesses steeds groter wordende perfectiedrang. Artikelen die een ander allang

gepubliceerd zou hebben, bleven voltooid en wel in zijn portefeuille. Een boek over Leopold, waarvoor hij het materiaal eigenlijk al in het begin van de jaren zestig verzameld had, en het grote werk over Nijhoff, dat hij in opdracht van de Jan Campert-stichting zou maken, voldeden blijkbaar niet aan de hoge eisen die hij zich nu stelde en bleven ongepubliceerd.

Invloed

Vanaf de jaren vijftig tot de jaren zeventig is de invloed van Meeuwesses publicaties aanzienlijk geweest. Zijn werk over Jan Luyken en zijn interpretaties van Nijhoffs werk lokten veel discussie uit en oogsten in brede kring veel lof. Als redacteur van onder meer *De Nieuwe Eeuw* (1945-1954), *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1965-1979), *Dietsche Warande en Belfort* (1968-1991) en *Spiegel der Letteren* (1968-1991) bepaalde hij mede wat in deze bladen goed genoeg was om opgenomen te worden. Zijn samen met J.C. Brandt Corstius en C.G. de Bruin geschreven middelbare-schoolboeken hebben velen ingewijd in de Nederlandse literatuurgeschiedenis.

Hij heeft zich altijd bijzonder ingezet voor de uitwisseling van cultuur tussen Nederland en Vlaanderen, zowel door zijn publicaties (Gezelle, Paul van Ostaijen, Streuvels, Walschap) als door bestuurlijk werk (met name voor de Taalunie). Op uitnodiging heeft Karel Meeuwesse in België vele malen lezingen en gastcolleges gegeven. Meeuwesse was ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw en werd in België benoemd tot commandeur in de Kroonorde van België. Bovendien was hij buitenlands erelid van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde te Gent.

Na 1980 verbleekte zijn ster, onder meer door publicaties van collega-onderzoekers over Jan Luyken en Nijhoff die Meeuwesses analyses van hun werk onhoudbaar maakten. Meeuwesse had er moeite mee dit te zien als de normale gang van zaken in de wetenschap en het ontbrak hem in deze latere fase van zijn leven bovendien aan kracht en creativiteit om zijn opponenten van repliek te dienen. Een blijk van waardering voor zijn bijdrage aan het vak vindt men in de huldebundel met de zeer toepasselijke titel *Op grond van de tekst* (1983).

Maarten Klein
[november 2003]

Voornaamste geschriften

Jan Luyken als dichter van de Duytse Lier. Diss. Utrecht. Groningen, Djakarta: J.B. Wolters, 1952.
Muziek en taal. Over poëzie en poëtiek van Martinus Nijhoff en Paul van Ostaijen. Oratie 19 mei 1961. Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 1961.
‘Perks *Iris*’. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* LXXXII (1966), p. 37-77.
‘De interpretatie van het literair werk’. In: *Annalen van het Thijmgenootschap* 57, nr. 1, december 1969, p. 15-27.

Gezelles Albumblaren. Uit de voorgeschiedenis van de bundel Gedichten, Gezangen en Gebeden. Antwerpen-Utrecht: Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel, 1974

Belangrijkste secundaire literatuur

Beknopte bibliografie in Maarten Klein: 'Antonius Catharina Maria Meeuwesse, Heer 11 juli 1914 - 24 juni 1991'. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1991-1992*. Leiden: Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1993.
Maarten Klein: *Uit de nalatenschap van prof. dr. K. Meeuwesse*. Nijmegen: Antiquariaat Verzameld Werk, 1991.
M. Janssens: 'In memoriam Prof. Karel Meeuwesse, buitenlands erelid'. In: *Jaarboek van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1993), p. 154-155.

Locatie archief

Geen archief bekend

Locatie brievencollecties

Geen brievencollecties bekend

Meijer, L.

Meijer, Lodewijk * 1629 Amsterdam; † 1681 Amsterdam, geneesheer, wijsgeer, lexicograaf, toneelschrijver, regent van de Amsterdamse schouwburg en een der oprichters van het kunstgenootschap *Nil volentibus arduum*.

Het frontispice dat in 1669 voor de eerste keer is opgenomen in *L. Meijers Woordenschat.* In een langwerpige zaal zijn langs de wanden vijf spreekgestoelten opgesteld, met op elk een spreker. Aan de voorzijde van iedere lessenaar staat welk vak wordt onderwezen. Van achter naar voor zijn het: Taalgeleerdheidt, Wysgeerte, Geneeskonst, Rechtsgeleerdheidt, Godsgeleerdheidt. Dit zijn takken van wetenschap waaruit termen met hun vertaling in de *Woordenschat* zijn opgenomen. Op het fries langs de zaalwanden is te lezen: 'Bastaardt Woor. Verouderde Woor. Konst Woorden', hetgeen verwijst naar de drie delen van het woordenboek. Twee zwevende geniën dragen een opengeslagen boek met als opschrift 'Woorden Schat'.

Lodewijk Meijer was afkomstig uit de welgestelde burgerij. Na de Latijnse school doorliep hij het Amsterdamse Athenaeum illustre. In de jaren 1654-1660 studeerde hij aan de Leidse universiteit, waar hij zowel in de wijsbegeerde als in de geneeskunde promoveerde. Meijer vestigde zich na zijn studie als geneesheer te Amsterdam. Hier sloot hij met Constantia Carret een huwelijk dat kinderloos bleef.

Al vroeg werd Meijer beïnvloed door zijn 13 jaar oudere halfbroer Alhardt Lodewijk Kók. Deze purist wilde de wetenschappen voor ieder toegankelijk maken door ze uit het Latijn te vertalen in het Nederlands. Bij dit streven sloot Meijer zich aan met de vertaling van een wijsgerig werk uit het Latijn, de *Medulla theologica.* Zijn puristische standpunt blijkt meer nog in zijn bewerkingen van de *Nederlandtsche woorden-schat* van Johan Hofman, een in 1650 anoniem verschenen bastaardwoordenboekje.

Veelsoortig is het werk dat Lodewijk Meijer tijdens zijn 52-jarig leven heeft verricht. Van beroep geneesheer, hield hij zich niet alleen bezig met wijsbegeerte en lexicografie, maar eveneens met dichtkunst en toneel, en schreef hij zelfs een grammatica om Italiaans te leren. Meijer was een ontwikkeld en belezen man met grote belangstelling voor de nieuwe ideeën van zijn tijd. Als die ideeën hem aanstonden trachtte hij ze te verspreiden en ingang te doen vinden, met een volharding die hem niet altijd in dank werd afgenomen.

Was Meijer aanvankelijk een vroom beoefenaar van de wijsbegeerte, uiteindelijk vormden toneelschrijfkunst en toneel zijn passie en pachtte hij de schouwburg om zijn doelstellingen op toneelgebied te verwezenlijken.

Ontwikkeling en karakterisering

Nadat Meijer voor zijn overleden halfbroer de vertaling van een wijsgerig werk uit het Latijn had voltooid en vervolgens zelf de gehele *Medulla theologica* van William Ames uit het Latijn had vertaald - in 1656 verschenen als *W. Amezes Mergh der ghódtgheleerdtheidt* - , verklaarde hij ronduit dat hij het vertaalwerk vervelend had gevonden en zo moeilijk dat hij niet van plan was daarmee door te gaan.

Meijers letterkundig werk wilde in deze eerste periode evenmin erg vlotten. Hij kwam niet veel verder dan het schrijven van gelegenheidsgedichten en van toneelstukken die ‘achter de bank’ bleven liggen, hoewel toch in 1658 *De looghenaar* nog werd gepubliceerd, een vrije vertaling van Corneilles *Le menteur*.

In 1654 verscheen Meijers eerste bewerking van de *Nederlandtsche woorden-schat*. Vier keer in totaal zou hij dit woordenboek herzien en aanvullen. Bevatte het boekje dat Hofman in 1650 uitgaf één deel met 3.700 artikelen, Meijers tweede uitgave van 1658 telde twee delen met 8.400 artikelen en zijn vierde bewerking van 1669, getiteld *L. Meijers woordenschat*, bestond uit drie delen met in totaal meer dan 17.000 artikelen. In Deel I gaf Meijer zuiver Nederlandse woorden voor bastaardwoorden, in Deel II voorzag hij konstwoorden, wetenschappelijke termen in Latijn of Grieks, van Nederlandse equivalenten en in Deel III verklaarde hij verouderde en ongewone woorden uit de moedertaal.

Al had Meijer niet het voornemen door te gaan met het vertalen van wijsgerige werk, toch bleef hij zich met de wijsbegeerte bezighouden. Tijdens zijn studie geneeskunde onderging hij de invloed van het Cartesianisme en eenmaal gevestigd in Amsterdam raakte hij bevriend met de beroemde Spinoza. Hij werd opgenomen in Spinoza's vriendenkring en werkte mee aan het publiceren van diens wijsgerig werk.

Van Meijer zelf verscheen in 1666 anoniem de opzienbarende *Philosophia S. Scripturae interpres*, een jaar later gevolgd door de anonieme vertaling *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture*. Dit werk, waarin aan de wijsbegeerte het hoogste gezag werd toegekend bij de verklaring van de Heilige Schrift, ontketende een storm van verontwaardiging, maar de auteur reageerde op geen enkele wijze.

Ondanks zijn bezigheden als geneesheer en zijn betrokkenheid bij wijsbegeerte en lexicografie, bleef het toneel Meijer trekken. Zijn kans kwam toen hij in 1665 regent werd van de Amsterdamse schouwburg. Van zijn hand verscheen in 1667 het *Ghulde vlies*, een toneelstuk ‘met konst- en vlieghwerken’, waarin op het toneel de wonderbaarlijkste zaken werden vertoond. Herhaaldelijk werd dit stuk uitgegeven en driemaal werd het opgevoerd voor de overheid. Een jaar later volgde de *Verloofde koninksbruidt*, een treurspel met een omvangrijke voorrede, waarin Meijer de voornaamste toneelwetten uiteenzette.

Aan de loopbaan van schouwburgregent kwam door onenigheid een einde. Als reactie hierop richtte Meijer samen met een aantal vrienden in 1669 een kunstgenootschap op, *Nil volentibus arduum*, dat net zoals de *Académie Française* in Frankrijk, taal en kunst, in het bijzonder de toneelschrijfkunst, in ons land wilde verheffen.

De jaren van Nil waren uiterst productief. Voor de wijsbegeerte had Meijer geen tijd meer en evenmin voor de lexicografie. Nu besteedde hij zijn aandacht aan schouwburg en toneelschrijfkunst. De Nil-leden hielden zich bovendien bezig met wetenschappelijk werk, waarbij zij vaak samen werkten aan eenzelfde project. Van Meijers hand alleen verscheen in 1672 anoniem de *Italiaansche spraakkonst*, een omvangrijke grammatica waarmee men Italiaans kon leren.

In 1677 werd Meijer voor de tweede maal schouwburgregent. Na allerlei problemen met de regenten der godshuizen, voor wie de schouwburgopbrengsten bestemd waren, pachtte hij samen met enkele vrienden zelf de schouwburg, om vrij te zijn in zijn doen en laten. Er werd een contract afgesloten voor drie jaar, maar Meijer stierf twee maanden later.

Invloed

Lodewijk Meijer was in het zeventiende-eeuwse Amsterdam een bekende figuur, die op verschillende terreinen van kunsten en wetenschappen werkzaam is geweest.

In de wijsbegeerte heeft Meijer zijn sporen nagelaten, echter meer nog door zijn vriendschap met Spinoza en door de steun aan diens werk dan door eigen publicaties.

Op het gebied van toneel en toneelschrijfkunst hebben de bemoeienissen van Meijer en de andere Nil-leden ertoe bijgedragen de ideeën van het Frans classicisme in ons land een grotere bekendheid te geven.

Invloedrijk is Meijer geweest als lexicograaf. Meijer was purist en meende dat men de moedertaal niet moest vervuilen met woorden van vreemde bodem. Hij gaf voor dergelijke 'bastaardwoorden' in de *Woordenschat* zuiver Nederlandse equivalenten ter vervanging. Bovendien was hij van mening dat de wetenschap beoefend behoorde te worden in de moedertaal en bood hij in het woordenboek Nederlandse woorden aan om de Latijnse, en soms Griekse, wetenschappelijke termen te vervangen. In de domeinen van de wetenschap waaruit de opgenomen 'konstwoorden' afkomstig waren, herkennen wij de interesses van de samensteller. In de eerste twee bewerkingen van Meijer waren de meeste nieuw opgenomen vaktermen afkomstig uit de wijsbegeerte, in de laatste twee uit geneeskunde en kruidkunde.

De *Woordenschat* was een belangrijk puristisch woordenboek, dat veel en langdurig is geraadpleegd. Na Meijer zou het werk nog zeven keer worden uitgegeven, tot in 1805 toe. Toch bevatte de twaalfde en laatste uitgave slechts 4000 artikelen meer dan de laatste bewerking van Meijer. Ondanks diverse herzieningen was het grootste gedeelte van dit lexicon - dat meestal *Meijers woordenschat* is genoemd - nog steeds van Meijer afkomstig.

Ike van Hardeveld
[30 juli 2003]

Voornaamste geschriften

Nederlandtsche woorden-schat. [Door J. Hofman. Bew. en uitgebr. door L. Meijer] Amsterdam, 1654.

Nederlandsche woordenschat. [Door L. Meijer] 2 dln. 1 bnd. Amsterdam, 1658.
Nederlandsche woordenschat. [Door L. Meijer] 2 dln. 1 bnd. Amsterdam, 1663.
L. Meijers woordenschat. Door L. Meijer. 3dln. 1 bnd. Amsterdam, 1669.

Belangrijkste secundaire literatuur

C.L. Thijssen-Schoute: 'Lodewijk Meyer en diens verhouding tot Descartes en Spinoza'. In: *Uit de Republiek der letteren*, p.173-194. 's-Gravenhage, 1967.
B.P.M. Dongelmans: *Nil volentibus arduum: documenten en bronnen.* Utrecht, 1982.
Ike van Hardeveld: 'De auteur van de Italiaansche spraakkonst'. In: *De zeventiende eeuw* 1997, p. 439-445.
Ike van Hardeveld: *Lodewijk Meijer (1629-1681) als lexicograaf*. Diss., Utrecht, 2000.
https://openaccess.leidenuniv.nl/retrieve/533/Hardeveld.pdf
Ike van Hardeveld: 'Het WNT en Meijers Woorden-Schat'. In: *Trefwoord*, 2002.
http://www.fryske-akademy.nl/trefwoord

Locatie verzameling gedichten

L. Meijer, *Verzameling van minnedichten, lof-, eer-, lijk-, en grafdichten, deels gedrukt, deels eigenhandig geschreven.* Universiteitsbibliotheek Leiden, Handschrift [Ltk no. 1043.]

Mierlo, J. van

Mierlo, Jozef van * 28 november 1878 Turnhout; † 30 mei 1958 Mortsel bij Antwerpen, Hadewijch-specialist en literatuurhistoricus, auteur van drie overzichten van de Middelnederlandse letterkunde en van talrijke artikelen over diverse middeleeuwse auteurs en teksten.

Jan Jozef van Mierlo, afkomstig uit een kroostrijk gezin van kleine middenstanders, trad na de voltooiing van zijn humaniora in het door de paters jezuïeten geleide Sint-Jozefscollege te Turnhout op achttienjarige leeftijd in bij de jezuïetenorde te Drongen (bij Gent). Na de bij de jezuïeten gebruikelijke herhaling van de humaniora (te Roehampton bij Londen) studeerde hij te Leuven filosofie (1901-1904) en Germaanse filologie (1906-1908). Onder de leiding van L. Scharpé promoveerde hij tot doctor met een proefschrift over de mystieke schrijfster Hadewijch (1910). Vanaf 1909 studeerde hij theologie te Innsbruck, waar hij in juli 1912 tot priester werd gewijd. Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog gaf Van Mierlo in diverse jezuïetencolleges les in de hoogste klassen van de humaniora. Tevens voltooide hij bij de jezuieten te Drongen zijn ‘professoraat’ (1919-1924). In 1925 werd Van Mierlo tot lector benoemd in de Geschiedenis van de Nederlandse letterkunde aan de *Facultés Notre Dame de la Paix* te Namen, waar hij les zou geven tot 1948. Zijn in 1928 gepubliceerde *Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche letterkunde* was de eerste literair-historische synthese waartoe dit hoogleraarschap aanleiding gaf. In 1930 verscheen daarvan een beknopte versie, die in 1933, bijgewerkt en verbeterd, opnieuw werd uitgegeven. In de onder hoofdredacteurschap van de Gentse professor F. Baur groots opgezette *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* werd de literatuur van de Middeleeuwen aan Van Mierlo toevertrouwd. Alleen het eerste deel van deze *GLN*, de twee banden met Van Mierlo's bijdrage, werd nog vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog gepubliceerd.

Ontwikkeling en karakterisering

Na een debuut dat veeleer in de richting van de moderne literatuurkritiek ging, met o.m. bijdragen over Henriëtte Roland Holst, Virginie Loveling en Stijn Streuvels, geraakte Van Mierlo via zijn doctoraal proefschrift geheel in de ban van Hadewijch en van de Middelnederlandse mystieke literatuur. Nadat hij in 1908 het proza (*Visioenen* en *Brieven*) en in 1910 de *Strofische gedichten* had uitgegeven, wijdde hij een hele reeks vaak polemische artikelen aan de kwestie van de identiteit van Hadewijch. Bij herhaling en met veel oratorische verve kwam hij op tegen de identificatie van Hadewijch met de in 1335 overleden Heilwijch Bloemards, een Brusselse poortersdochter die in Pomerius' levensbeschrijving van Ruusbroec verschijnt als de ketterin Bloemardinne, wier dwaalleer Ruusbroec zou hebben

bestreden. Aan de datering van Hadewijchs werk - volgens Van Mierlo niet later dan omstreeks het midden van de dertiende eeuw - wijdde hij naar aanleiding van deze discussie een tijd lang een groot deel van zijn wetenschappelijke aandacht. Maar spoedig verbreedde zich die aandacht ook tot de Middelnederlandse mystiek in het algemeen en de sociaal- en cultuurhistorische achtergrond ervan. Over het ontstaan en de vroegste geschiedenis van het begijnenwezen en van de ermee verbonden extatische beweging, Beatrijs van Nazareth (wier *Seven manieren van Minne* hij in 1926 in samenwerking met L. Reypens uitgaf) en Jan van Ruusbroec schreef hij talrijke baanbrekende opstellen. Vanaf 1927 publiceerde hij regelmatig over de religieuze letterkunde van de Middeleeuwen in *Ons geestelijk erf*, het tijdschrift van het Ruusbroec-genootschap te Antwerpen, dat hij in 1925 mee had helpen stichten. Zijn lectoraat te Namen noopte er hem verder toe ook aandacht te schenken aan de profane literatuur van de Middeleeuwen. Evenals zijn publicaties over Hadewijch hadden Van Mierlo's vele artikelen over Hendrik van Veldeke, *Van den vos Reynaerde, Elckerlyc*, Anna Bijns - om slechts zijn belangrijkste thema's te noemen - vaak een polemisch karakter.

Ten dele als reactie op het onbegrip van de Noord-Nederlandse literatuurhistorici Jonckbloet, Kalff en Te Winkel voor een aantal typische aspecten van de middeleeuwse cultuur, maar ook wel als gevolg van zijn flamingantische en clericale achtergrond, legde Van Mierlo in zijn onderzoek en zijn publicaties heel bewust de klemtonen op het ‘katholieke’ en het ‘Vlaamse’ in de Middelnederlandse literatuur. Veel van zijn werk schreef hij om te laten zien of te ‘bewijzen’ hoe heerlijk christelijk en hoe authentiek Vlaams die literatuur wel was, hoe ‘vroeg’, origineel of hoogstaand in vergelijking met de literatuur van de ons omringende landen. Zo dateerde hij bv. een groot deel van de zgn. voorhoofse epiek, maar ook de *Roman van Walewein* en *Van den vos Reynaerde* reeds in de twaalfde eeuw, de sproke van *Beatrijs* en de *Speghel der wijsheit* van Jan Praet nog in de dertiende eeuw, wat volgens de huidige consensus voor elk van die teksten een eeuw te vroeg is. Van Mierlo's inzet om via de literatuurgeschiedschrijving de eerbiedwaardige ouderdom, de autonomie en de authentieke kwaliteit van de ‘Vlaamse’ cultuur hoog te houden, wordt exemplarisch geïllustreerd door zijn herhaalde tussenkomst in de discussie rond het ‘Veldeke-probleem’. Tegenover steeds wisselende opponenten bestreed Van Mierlo keer op keer de (vermeende) ‘inlijving’ van de Limburgse dichter bij de Duitse literatuur en hield hij halsstarrig vast aan het bestaan van een ‘Nederlandse’ literaire traditie als voedingsbodem voor Veldekes werk.

Van Mierlo hanteerde bij zijn selectie en appreciatie van de middeleeuwse literatuur een door de ideologie van zijn tijd gekleurde nog ‘romantische’, maar ook vrij eigenzinnige esthetica. Authenticiteit, de herkenbaarheid van het ‘volle leven’ en de eeuwigheidswaarde van het schone stonden daarbij op de voorgrond. De grote chronologische tweedeling in een feodaal-ridderlijke en een patricisch-burgerlijke periode die Van Mierlo in de *Geschiedenis van de Oud- en Middenederlandsche letterkunde* van 1928 en de ervan afgeleide beknopte versies introduceerde, met Jacob van Maerlant als overgangsfiguur, loopt dan ook parallel met een esthetische waardebepaling: de periode vóór Maerlant krijgt de titel ‘het rijk der schoonheid’ mee, die na Maerlant de omschrijving ‘onder den invloed der didactiek’. In vergelijking met de van echte extatische beleving getuigende mystiek van Hadewijch ervaart Van Mierlo Ruusbroecs mystiek als cerebraal, mist hij in die latere mystiek de intensiteit en de levenskracht waarmee de pre-Maerlantiaanse Hadewijch hem meer weet te boeien. Benevens de didactiek deelde ook het lyrische genre in Van

Mierlo's afkeer van het niet-authentieke en té cerebrale. Aan de liederen van Veldeke, ‘deze hubse, hoofse liefdebeuzelarij voor elegante hoofse kringen’ heeft hij in verhouding tot diens epische werken dan ook nauwelijks aandacht besteed.

Invloed

Veel van de premissen die Van Mierlo's literairhistorisch werk hebben gestuurd, worden heden ten dage als niet langer relevant en voor een deel ook wel als ‘vooroordelen’ afgewezen. Toch bekleedt hij in de historiografie van de Middelnederlandse letterkunde een onvervangbaar belangrijke plaats. Met wat hij vanuit zijn opvoeding en zijn vorming als geestelijke aan kennis en belangstelling meebracht op het gebied van de theologie, de liturgie en de geschiedenis van de vroomheid heeft hij het vak doorslaggevende nieuwe impulsen gegeven. Dank zij hem kregen een aantal voorheen verwaarloosde auteurs en teksten de aandacht die ze verdienden, ook wist hij de ogen te openen voor de juiste inschatting en interpretatie van veel literaire feiten in hun oorspronkelijke (religieuze) context, op een ogenblik dat de tot dan hoofdzakelijk Noord-Nederlandse geschiedschrijving voor die typisch religieuze achtergrond weinig begrip had getoond. Veel van Van Mierlo's inzichten, veel van zijn vondsten en scherpzinnige interpretaties zijn ook vandaag nog geldig. Maar van blijvende betekenis is toch vooral zijn werk over Hadewijch. Als eerste heeft hij op een heldere wijze Hadewijchs mystieke leer uit haar geschriften gereconstrueerd en om zo te zeggen elke regel van haar oeuvre in het licht van die leer begrijpelijk gemaakt; ook heeft hij door zijn onderzoek van de historische achtergrond de figuur en het oeuvre van Hadewijch voor het eerst in een geloofwaardige context weten te plaatsen. Voor de huidige Hadewijchstudie zijn Van Mierlo's edities van Hadewijchs werken nog steeds onmisbare basisinstrumenten.

J. Reynaert
[20 augustus 2003]

Voornaamste geschriften

Hadewijch. Visioenen. Leuven, 1924 (deel 1, Tekst en commentaar) en 1925 (deel 2, Inleiding). (Leuvense Studiën en Tekstuitgaven).
Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche letterkunde. Antwerpen, 1928.
Beknopte geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche letterkunde. Antwerpen-'s-Hertogenbosch, 1930, 1933[2]. 1941[3], 1942[4], 1946[5], 1954[6].
De letterkunde van de Middeleeuwen tot omstreeks 1300. In: *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, red. F. Baur, deel l. Antwerpen - 's-Hertogenbosch, 1939, p. 23-307.
De Middelnederlandsche letterkunde van omstreeks 1300 tot de Renaissance. Antwerpen - 's-Hertogenbosch, 1940. (*Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, red. F. Baur, deel 2).
Hadewijch. Strophische gedichten. Antwerpen, 1942, 2 delen. (Leuvense Studiën en Tekstuitgaven).

Hadewijch. Brieven. Antwerpen, 1947, 2 delen. (Leuvense Studiën en Tekstuitgaven).
De letterkunde van de Middeleeuwen. Antwerpen - 's-Hertogenbosch, 1949, 2 delen. (Tweede herziene en vermeerderde druk van *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, red. F. Baur, delen 1 en 2).
Hadewijch. Mengeldichten. Antwerpen, 1952. (Leuvense Studiën en Tekstuitgaven).

Belangrijkste secundaire literatuur

Exhaustieve analytische bibliografie door R. Roemans tot 1939 in Roemans e.a. 1939; exhaustieve bibliografie tot 1956 in Roemans 1956. Verder J.B. Poukens & L. Dumoulin, 'Aanvulling bij de bibliografie van Prof. Dr. J. van Mierlo S.J. door Dr. Rob. Roemans'. In: *Jaarboek van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1959, p. 176-177.
R. Roemans e.a.: *Huldegarve E.P. Prof. Dr. J. Van Mierlo, S.J.* Vereeniging van Kempische Schrijvers, 1939.
R. Roemans: *Bibliografie van Prof. Dr. J. van Mierlo S.J.* Gent, 1956.
F. Willaert: 'De voordelen van vooroordelen'. In: *Literatuur* 6 (1989), p. 345-349.
C. de Borchgrave: *Eerst Vlaanderen voor Christus*. *De pionierstijd van het Ruusbroecgenootschap*. Averbode (2001), p. 187-210.
Geert Warnar: 'De studie van de geestelijke letterkunde tussen 1900-1950. Van Mierlo (1878-1958) en de anderen'. In: Wim van Anrooij, Dini Hogenelst en Geert Warnar (red.): *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 2003, p. 179-193.

Locatie archief

Archief der Vlaamse jezuïten in Heverlee: Doos P. Van Mierlo J. (Personenfonds), nr. 10. Voor verdere archivalia omtrent het Ruusbroecgenootschap, zie De Borchgrave 2001, p. 321-324.

Locatie brievencollecties

Archief en Museum voor het Vlaams Cultuurleven te Antwerpen: brieven door en aan J. van Mierlo in Map M 635 B en op andere locaties (op te sporen via: http://143.169.20.2/cgi-bin/Acgi?Cgi:WABS.1213.4.10); zie ook De Borchgrave 2001, p. 321-324.

Moltzer, H.E.

Moltzer, Henri Ernest * 20 mei 1836 Wassenaar; † 25 oktober 1895 Utrecht, taal- en letterkundige, hoogleraar in de Nederlandse taalkunde, letterkunde en geschiedenis in Groningen en Utrecht, initiatiefnemer van de Bibliotheek der Middelnederlandsche letterkunde, verzorgde uitgaven en studies op het gebied van de Middelnederlandse taal- en letterkunde, vooral van toneel. Hij liet een omvangrijke en waardevolle collectie boeken en handschriften op het gebied van de Nederlandse letterkunde na aan de Utrechtse Universiteitsbibliotheek.

Moltzer, zoon van een predikant, studeerde letteren en rechten in Leiden en promoveerde in 1862 op dezelfde dag tot doctor in beide studierichtingen. Hij werd in 1862 commies aan de Nederlandse bank, in 1864 leraar Nederlands en staatsinrichting in Haarlem. Aan het eind van datzelfde jaar werd hij in Groningen benoemd als hoogleraar in de Nederlandse taalkunde, letterkunde en geschiedenis. In 1882 ging hij als opvolger van Brill naar Utrecht. Enkele jaren nadat zijn vrouw gestorven was, maakte hij in 1895, gekweld door moedeloosheid en ziekte, een eind aan zijn leven. Zijn zoon schonk de Utrechtse Universiteitsbibliotheek in 1896 Moltzers grote boekenverzameling, waarmee deze bibliotheek een van de belangrijkste collecties op het gebied van de oudere Nederlandse taal- en letterkunde verwierf.

Ontwikkeling en karakterisering

Moltzer was een leerling van Matthias de Vries, die hij levenslang bleef bewonderen en in wiens voetsporen hij werkte. Toen hij in 1864 hoogleraar werd in Groningen, had hij behalve met zijn dissertatie weinig van zich laten horen. De benoeming van Moltzer, waarbij onder andere Jonckbloets kandidaat Van Vloten werd gepasseerd, leidde tot een verwijdering tussen Jonckbloet en De Vries. Ondanks dit onaangename begin van zijn loopbaan heeft Moltzer zijn ambt met gezag en toewijding vervuld. Hij hield zich bezig met taal- en letterkunde, van zowel de Middeleeuwen als de tijd daarna. Hij verzorgde kritische uitgaven van een aantal tot dan toe onuitgegeven of alleen in verouderde edities beschikbare Middelnederlandse werken, waaronder de *Floris ende Blancefloer* en de *Brandaan* naar een vijftiende-eeuws prozahandschrift. Het toneel had zijn voorliefde. Zijn belangrijkste werk is de uitgave van alle op dat

moment bekende Middelnederlandse wereldlijke en een aantal geestelijke toneelstukken in *De middelnederlandse dramatische poëzie* (1875). In de inleiding van dit werk verdedigde hij de opvatting dat het Middelnederlandse wereldlijke toneel onafhankelijk van het geestelijke was ontstaan.

Hoewel de Middelnederlandse letterkunde zijn belangrijkste werkterrein was, heeft Moltzer zich ook beziggehouden met historische taalkunde, met esthetica en met letterkunde van de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. In zijn inaugurele rede van 1865, *De nieuwe richting in de taalkunde*, pleitte hij voor het hanteren van een methode van onbevooroordeelde observatie, gebaseerd op de uitgangspunten van de natuurwetenschappen. Uit deze rede blijkt dat de historisch-vergelijkende grammatica in Nederland vaste voet aan de grond had gekregen. Op het gebied van de letterkunde na de Middeleeuwen verzorgde Moltzer uitgaven van Bredero's *Moortje* en *De Spaanse Brabander*. Een curiosum is zijn editie van de brieven van Willem en Onno Zwier van Haren, in zijn *Hareniana* (1876). In zijn nagelaten rede *Het kunstbegrip der Nieuwe Gids-school* spreekt hij zijn waardering uit voor veel van de literatuur van de tachtigers, maar verzet hij zich tegen de neiging tot onbegrijpelijkheid van de nieuwe literatoren. Naast deze werken schreef hij vele tijdschriftartikelen en recensies in verschillende tijdschriften. Hij was sinds 1885 lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen en buitenlands erelid van de Koninklijke Vlaamse Akademie.

Moltzer is een omzichtig en precies tekstuitgever, die zijn veranderingen ten opzichte van het handschrift nauwkeurig verantwoordt en die zijn inzichten weet te verwoorden in heldere, goed leesbare inleidingen. Zijn publicaties lijken in hoge mate gestuurd te zijn door wat hij tijdens zijn colleges behandelde. Als docent bereidde hij zich zeer goed voor en ging hij vriendschappelijk met zijn studenten om. Hij wordt gekarakteriseerd als een beminnelijk mens en een toegewijde vriend.

Invloed

Moltzer is vooral bekend gebleven door zijn collectie boeken en handschriften die na zijn dood aan de Utrechtse Universiteitsbibliotheek werd geschonken, de ‘Bibliotheca Moltzeriana’, indrukwekkend vanwege de omvang van meer dan 3000 banden en vanwege de hoge kwaliteit van het verzamelde. Daarnaast heeft Moltzer door zijn studies en tekstuitgaven de bestudering van de Middelnederlandse letterkunde bevorderd in een tijd dat het vak nog in de kinderschoenen stond. Als initiatiefnemer van de Bibliotheek van Middelnederlandsche letterkunde maakte hij de uitgave van Middelnederlandse teksten mogelijk en door zijn eigen edities kreeg de neerlandistiek de beschikking over betrouwbare teksten van alle toen bekende Middelnederlandse toneelstukken. Hij was zeer belezen en veelzijdig, maar heeft geen baanbrekend theoretisch werk verricht. Zijn belangrijkste bijdragen aan de neerlandistiek heeft hij geleverd als leermeester, als verzamelaar en als pleitbezorger voor de studie van de Middelnederlandse letterkunde.

Clara Strijbosch
[6 augustus 2003]

Voornaamste geschriften

De nieuwe richting in de taalkunde. Inaugurele rede RU Groningen. Groningen, 1865.
De Middelnederlandsche dramatische poëzie. Groningen, 1875. Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde 1, 3, 9, 13, 16.
Diederic van Assenede: *Floris ende Blancefloer*. Groningen, 1879. Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde 23.
Levens en legenden van heiligen; naar het Utrechtsche handschrift. I: Brandaen en Panthalioen. Groningen, 1891. Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde 45.
Het kunstbegrip der Nieuwe Gids-school. Nagelaten rede. (uitgeg. door M.N.J. Moltzer). Alkmaar, 1896.

Belangrijkste secundaire literatuur

Een beknopt overzicht van Moltzers geschriften is te vinden in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, red. P.C. Molhuysen e.a. Leiden, 1930. Dl. 8, kol. 1164-66.
Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, red. P.C. Molhuysen e.a. Leiden, 1930. Dl. 8, kol. 1164-66.
Jan Noordegraaf: 'Oorsprongsproblemen'. In: *Het is kermis hier. Lezingen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van Nederlands aan de Vrije Universiteit*. Red. Tieme van Dijk en Roel Zemel. Münster, 1994, p. 71-91 (over Moltzer als taalkundige).
Pierre Pesch: 'Collectie Prof. H.E. Moltzer'. In: *Handschriften en Oude Drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek. Samengesteld bij het 400-jarig bestaan van de bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1584-1984.* Red. K. van der Horst e.a.. 2e dr. 1984, p. 316-17 (met summiere opgave van oudere literatuur).

Locatie archief

In de Utrechtse Universiteitsbibliotheek bevindt zich de 'Bibliotheca Moltzeriana', Moltzers boekencollectie van meer dan 3000 banden, waaronder een aantal werken met aantekeningen van Moltzer, brieven van voornamelijk neerlandici aan Moltzer, en Moltzers mapjes met aantekeningen voor zijn colleges.

Locatie brievencollecties

Brieven aan Moltzer bevinden zich voornamelijk in de Universiteitsbibliotheek Utrecht (Hs 1876), brieven van Moltzer in de universiteitsbibliotheken van Leiden, Utrecht en Groningen en in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (zie CEN).

Muller, J.W.

Muller, Jacob Wijbrand * 14 juni 1858 Amsterdam; † 18 maart 1945 Leiden,
lexicograaf en filoloog, Reynaert-specialist

Jacob Muller stamt uit een doopsgezind milieu waarin cultuur en wetenschap een voorname rol speelden. Aanvankelijk voorbestemd om zijn vader Frederik Muller in de boekhandel op te volgen, mocht Jacob toch Nederlands studeren aan de Leidse universiteit. Hij legde zijn doctoraal examen af in 1881, tevens het jaar waarin hij trouwde. Vanaf 1882 werkte hij enige jaren als leraar op een Haarlems gymnasium. In deze periode is hij in Leiden bij Matthias de Vries gepromoveerd op het proefschrift *De oude en de jongere bewerking van den Reinaert. Bijdrage tot de critiek der beide Reinaert-gedichten* (1884). In 1888 werd Muller benoemd als redacteur bij het *Woordenboek der Nederlandsche taal*. In deze Leidse betrekking heeft hij veertien jaar gewerkt. In 1902 aanvaardde Muller aan de Utrechtse universiteit de leerstoel Nederlandse taal- en letterkunde. Het academisch onderwijs legde in de daarop volgende jaren - vanwege de uitgebreidheid van de leeropdracht - een groot beslag op zijn werkkracht. Na de dood van zijn vrouw (in 1911) en jongste dochter, solliciteerde hij in 1915 met succes naar de in Leiden vrijgekomen leerstoel voor Nederlandse taalkunde. Als opvolger van Verdam (met wiens dochter hij hertrouwde) had Muller meer tijd voor wetenschappelijk onderzoek, dat vooral historisch taalkundig en filologisch van aard was. Toen hij steeds meer last kreeg met zijn gezondheid besloot hij in 1924, vier jaar voor het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd (toen nog 70), zijn hoogleraarsambt neer te leggen. Toch heeft de emeritus in de twintig jaren die hem nog restten meer dan honderd artikelen gepubliceerd, ongeveer evenveel als tijdens zijn hele carrière als lexicograaf en hoogleraar tezamen. In het voorjaar van 1945 stierf Muller na een korte ziekte, zesentachtig jaar oud.

Ontwikkeling en karakterisering

Jacob Muller was een historisch taalkundige uit de filologische school van De Vries. Bij het *WNT* werkte hij aan de delen III-V. Een bekende woordstudie van zijn hand is die over ‘toneel’, een zestiende-eeuwse wisselvorm (met bijgedachte aan ‘tonen’) van het substantief ‘tanneel’: ‘estrade, tribune, getimmerte’ dat ontleend is aan het Oudfranse ‘tinel’: ‘plechtige bijeenkomst, hof, staatsie, receptie’ (1899). Veel waardering oogstte Muller met zijn bijdrage ‘Spreektaal en schrijftaal in het Nederlandsch’ (1891), waarin hij de (toenmalige) grote verschillen tussen beide verklaart met de hypothese dat de algemene schrijftaal in de Republiek geworteld bleef in de gevestigde schrijftraditie die van oudsher sterk gedomineerd werd door het Vlaams en Brabants, terwijl de beschaafde spreektaal zich gericht heeft naar het Hollandse dialect. Tot Mullers taalkundige studies uit de periode van zijn Leidse hoogleraarschap en emeritaat behoren onder meer: ‘Over ware en schijnbare gallicismen in het Middelnederlandsch’ (1920); ‘De uitbreiding van ons taalgebied in de zeventiende eeuw’ (1921; 1939[2]); ‘Bijdragen tot de geschiedenis onzer Nieuwnederlandsche aanspreekvormen’ en ‘De herkomst van je en jij’ (1926).

Met de Middelnederlandse dierenroman *Van den vos Reynaerde* heeft hij zich als filoloog zestig jaar beziggehouden. Zijn academisch proefschrift behandelde de tekstkritiek van *Van den vos Reynaerde* en de jongere omwerking en continuatie *Reynaerts historie* (1884). Na een omvangrijke studie over de taalvormen van beide gedichten (1887) en een uitgave van de op *Reynaerts historie* teruggaande Goudse prozadruk uit 1479 (1892), bezorgde hij samen met F. Buitenrust Hettema in 1903 een editie van *Van den vos Reynaerde* naar de enige complete redactie van de tekst uit het Comburgse handschrift van ca. 1400 (A). Maar Muller, die graag een kritisch gezuiverde tekst in het licht had willen geven, moest zich neerleggen bij de visie van Buitenrust Hettema, die een voorstander van een zo dicht mogelijk bij het afschrift blijvende, diplomatische tekstuitgave was. Het commentaardeel werd in 1910 door Buitenrust Hettema alleen bezorgd. Muller had in 1908, met wederzijds goedvinden, de medewerking beëindigd. Dat had te maken met de sensationele ontdekking van een veertiende-eeuws *Reynaert*-handschrift in de bibliotheek van Schloss Dyck bij Neuss in Rheinland-Westfalen (F). Reeds in 1889 was er in Duitsland een dubbelblad van een dertiende-eeuws handschrift van *Van den vos Reynaerde* boven water gekomen (E), maar met deze tweede complete redactie kreeg Muller een waardevol instrument in handen om de oorspronkelijke tekst van *Van den vos Reynaerde* te reconstrueren. Een kritische editie verscheen in 1914, de zogeheten *Critische Commentaar* in 1917. Enerzijds zijn, volgens Muller, hs. A waarschijnlijk en E vrij zeker nauwer verwant met F. Anderzijds zijn L (een bekortende Latijnse vertaling van *Van den vos Reynaerde*, vóór 1280 vervaardigd) en B (het handschrift met *Reynaerts historie*) waarschijnlijk onderling nauwer verwant. In de stamboom zijn er derhalve twee families AF(E) tegenover LB. Wanneer nu de varianten uit de diverse bronnen gedistribueerd zijn in dichotomieën als AFL x B, AFB x L, A x FBL of F x ABL, kan de stamboom de oorspronkelijke lezing objectief scheiden van de jongere. Bij dichotomieën als A x F - (LB zwijgen) of AF x LB is dat evenwel onmogelijk, en moet (subjectieve) interpretatie de doorslag geven. Muller weegt daartoe de onzekere varianten vers voor vers uitvoerig en expliciet. Om deze interpretatie zoveel mogelijk te kunnen objectiveren, en om de taalvormen afkomstig uit diverse bronnen te kunnen normaliseren, onderwerpt Muller klinkers, medeklinkers, vervoeging, verbuiging, eigennamen, wisselvormen, enclise, proclise, lexicologische verschillen, versbouw etc. aan een kwantitatieve analyse. Muller bleef

in de jaren erna overigens aan zijn kritische tekst schaven, tot in de derde druk van *Van den vos Reynaerde* (1944).

Invloed

Mullers lexicografische werk aan het *WNT* is uiteraard van blijvende betekenis. Een deel van zijn taalkundige publicaties wordt nog met vrucht geraadpleegd, ofschoon de historische taalkunde tegenwoordig een veel kleiner segment van de neerlandistiek beslaat dan in Mullers tijd. In het *Reynaert*-onderzoek vinden Mullers tekstgenetische hypotheses (o.a. over het dubbel auteurschap) niet veel medestanders meer. Niettemin is zijn *Critische commentaar* (1917) van groot methodologisch belang voor de tekstkritiek van Middelnederlandse werken, herbergt zijn *Exegetische commentaar* (1942) een schat aan subtiele taalkundige, literaire en historische verklaringen, en vormen zijn kritische edities van *Van den vos Reynaerde* in samenhang hiermee een filologisch monument.

A.Th. Bouwman
[oktober 2003]

Belangrijkste geschriften

'Tooneel en Houweel'. In: *TNTL* 18 (1899), p. 219-237.
'Eischen en bezwaren der wetenschappelijke lexicographie'. In: *Taal en Letteren* 9 (1899), p. 193-220.
Critische commentaar op Van den vos Reinaerde naar de thans bekende handschriften en bewerkingen. Utrecht, 1917.
Van den vos Reinaerde. Exegetische commentaar. Leiden, 1942.
Van den vos Reinaerde. Critisch uitgegeven. Derde opnieuw herz. en verm. dr. Leiden, 1944.

Belangrijkste secundaire literatuur

Uitvoerige bibliografie in Van Lessen 1945-1946.
J.H. van Lessen: levensbericht in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1945-1946, p. 27-56.
G. Karsten: *100 jaar Nederlandsche philologie. M. de Vries en zijn school*. Leiden, 1949, p. 207-215.
A.Th. Bouwman: 'Zestig jaar filologie. Jacob Wijbrand Muller (1858-1945)'. In: *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde*. Red. W. van Anrooij, D. Hogenelst & G. Warnar. Amsterdam, 2003, p. 137-149, p. 274-275, 307-309.

Locatie archief

De Universiteitsbibliotheek Leiden bezit delen van Mullers nalatenschap: in de negen banden tellende *Opuscula varia* (1507 B 19-27) verzamelde hij zijn overdrukken en verrijkte ze met correcties en aanvullingen in handschrift, krantenknipsels en ingevoegde brieven; stukken van en over Muller berusten onder signatuur LTK 2025, brieven van en aan Muller onder signatuur LTK 2018.

Locatie brievencollecties

Zie onder Locatie archief en vooral 289 brieven uit de jaren 1890-1937 aan W.L. de Vreese (Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 2998), en verder 113 brieven uit de jaren 1888-1920 aan F. Buitenrust Hettema (Leeuwarden, Prov. Bibl. Friesland, Hs. F.B.H. - Br.) alsmede 113 brieven uit de jaren 1888-1937 aan J. te Winkel (Den Haag, KB, 77 E 17-18).

Nakano Ryûho

Zie Shizuki Tadao

Nieuwenhuys, R.

Nieuwenhuys, Robert * 30 juni 1908 Semarang (Nederlands-Indië); † 7 november 1999 Amsterdam, letterkundige die met zijn boek *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden* (1972; derde herziene druk 1978) het fundament heeft gelegd voor de studie van de Indisch-Nederlandse letterkunde. De door hem samengestelde Indische fotoboeken vormen een visueel pendant van genoemd handboek.

Nieuwenhuys was de zoon van een volbloed Nederlander en een Indo-Europese moeder. Hij bracht zijn jeugd door in Batavia, waar zijn vader directeur was van het

befaamde Hotel des Indes. Naast zijn Javaanse lijfbaboe heeft het Indische milieu van zijn moeder zijn leven diepgaand beïnvloed. ‘Cultureel ben ik een Europeaan, maar emotioneel liggen vele stukken van mijn persoon in Indonesië’, schreef hij eens.

Nieuwenhuys doorliep de hbs in Semarang en volgde daarna in Nederland een MO-opleiding Nederlands. In 1935, terug in Indië en leraar, trouwde hij met Frieda van Bommel. Zij kregen drie kinderen van wie er een jong overleed. Vanaf eind 1940 doceerde hij Nederlandse letterkunde aan de Literaire Faculteit in Batavia. Niet alleen om zijn bezielende manier van lesgeven, maar ook om zijn progressieve politieke opvattingen was hij geliefd bij zijn Indonesische leerlingen. Van groot belang voor zijn literaire ontwikkeling was zijn kennismaking met E. Du Perron.

Na de Japanse kamptijd (1942-1945) repatrieerde hij met zijn gezin, maar midden 1947 keerde hij terug naar Batavia en werkte er op het Departement van Onderwijs. Belangrijk in die periode was zijn redactie van het op Indonesië gerichte maandblad *Oriëntatie*. In 1952 vertrokken hij en de zijnen definitief naar Nederland. Hij werd weer leraar, in Amsterdam. Daarnaast ontplooide hij tal van activiteiten op het terrein van de literatuur.

In 1963 trad Nieuwenhuys in dienst van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde in Den Haag (vanaf 1966 in Leiden). Daar werkte hij onder meer aan zijn *Oost-Indische Spiegel* dat in 1972 uitkwam. Het jaar daarop ging Nieuwenhuys met pensioen, maar hij bleef volop aan het werk. Vooral zijn fotoboeken trokken sterk de aandacht. In 1985 hoorde hij tot de oprichters van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde met haar tijdschrift *Indische Letteren*. Begin jaren tachtig kreeg hij de Constantijn Huygens Prijs voor zijn oeuvre; in 1984 werd hij eredoctor van de Leidse Universiteit.

Het verlies, in 1995, van zijn vrouw drukte zwaar op zijn laatste levensjaren. De geestkracht waarmee hij zich in die fase overeind hield was bewonderenswaardig. Helder van geest en onveranderd hartelijk bleef hij tot het einde toe in contact met de literatuur en zijn literatuurvrienden.

Ontwikkeling en karakterisering

Het was vooral Du Perron, die richting heeft gegeven aan Nieuwenhuys' loopbaan als letterkundige. Op diens aansporing ging hij het werk van P.A. Daum lezen. Daum, schreef hij later, ‘werkte iets in mij los’, ‘voerde mij *tempo doeloe* binnen: de tijd van mijn moeder toen ze nog een jong meisje was!’ Over deze Indische auteur publiceerde hij, in 1939, zijn eerste belangrijke essay; kort daarop bezorgde hij enkele van diens romans. Daum stond voor hem aan het begin van zijn belangstelling voor en bestudering van de Indische letterkunde. Die ontwikkeling weerspiegelde zich voor het eerst in het in Batavia verschijnende tijdschrift *De Fakkel* (1940-1941), waarin hij met zijn bijdragen nadrukkelijk aandacht vroeg voor de koloniale letteren.

Literatuur, vooral die over Indië, was een hartstocht van Nieuwenhuys. Na zijn vestiging in Nederland kreeg hij door zijn publicaties spoedig bekendheid. Onder de veelzeggende titel *Tussen twee vaderlanden* kwam in 1959 zijn eerste essaybundel uit. Een blijvende faam verwierf hij zich met zijn magnum opus *Oost-Indische Spiegel* dat de Indische literatuur beschrijft tegen de achtergrond van de Europese samenleving in de vroegere kolonie. Ook als prozaïst liet hij van zich horen: in 1954 verscheen *Vergeelde portretten. Uit een Indisch familiealbum* dat de sfeer van zijn jeugd oproept.

Autobiografisch is ook zijn veel later gepubliceerde novelle *Een beetje oorlog* (1979) over de Japanse bezetting van Indië.

Zowel in zijn literair-historische als 'creatieve' werk was Nieuwenhuys vóór alles verteller. 'Je n'aime pas la grande littérature. Je n'aime que la conversation écrite' was het aan Paul Léautaud ontleende motto dat hij meegaf aan zijn *Spiegel*. Met zijn zeer eigen parlando-stijl van schrijven verplichtte hij een talrijk en dankbaar lezerspubliek aan zich.

In zijn *Spiegel* en door bloemlezingen en tekstuitgaven heeft Nieuwenhuys een aantal - althans als stilisten - onbekende scribenten voor het voetlicht gebracht, zoals Johannes Olivier, F.W. Junghuhn en H.N. van der Tuuk. Hij is er om geprezen, maar ook om gekritiseerd vanwege de manier waarop hij hun werk bezorgde. Van mening dat men oudere geschriften 'pasklaar kan maken voor het tegenwoordige publiek' gaf hij zichzelf een vrijbrief deze naar eigen inzicht te 'moderniseren'. Hem werd eveneens een gebrek aan precisie in zijn eigen werk verweten. Zijn *Spiegel* bijvoorbeeld wordt algemeen erkend als een grensverleggende prestatie, maar schiet in feitelijk opzicht te kort. Nieuwenhuys was naar aanleg veel meer essayist en 'creatief' schrijver dan historicus. Het tijdrovende zoekwerk lag hem niet en voetnoten bij wat hij schreef vond hij onnodig. De op zijn wijze van werken geuite kritiek deed hij af als de muggenzifterij van de wetenschap. Niettemin stelde diezelfde wetenschap ook aan hem haar eisen. Hij wist het, maar kon er moeilijk mee overweg. Het is dit conflict dat hem zijn leven lang heeft achtervolgd en dwarsgezeten.

Naast de Indische literatuur fascineerden foto's uit het oude Indië hem. Het vijftal tussen 1961 en 1988 door hem samengestelde fotoboeken vormt een schitterende visualisering van de koloniale wereld van de jaren tussen 1860 en 1920. Nieuwenhuys beschouwde ze als het belangrijkste wat hij tot stand had gebracht.

Invloed

Vooral de *Spiegel* heeft een aanzienlijke invloed gehad, zowel op de belangstelling voor de Indische literatuur in het algemeen, als op de verdere bestudering daarvan. Voor velen betekende dit boek de ontdekking van het tropische avontuur in de Nederlandse literatuur, een op dat moment grotendeels nog onontgonnen gebied. Tal van publicaties zagen sinds de verschijning van dit handboek het licht, waaronder uitvoerige studies zoals dissertaties; aan verschillende Nederlandse maar ook buitenlandse universiteiten werd de koloniale en postkoloniale literatuur collegestof en kwamen ook anderstalige koloniale literaturen in beeld. Daarnaast ging het tijdschrift *Indische Letteren* een centrumfunctie vervullen voor hen die zich interesseren voor en bezighouden met de koloniale literatuur. Nieuwenhuys heeft kortom met zijn werk een rijke erfenis nagelaten, met een schat aan mogelijkheden voor de toekomst.

Gerard Termorshuizen
[november 2003]

Voornaamste geschriften

(Onder ps. E. Breton de Nijs) *Vergeelde portretten. Uit een Indisch familiealbum*. Amsterdam, 1954.
Tussen twee vaderlanden. Amsterdam, 1967.
Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden. Amsterdam, 1972.
Een beetje oorlog. Java 8 december 1941 - 15 november 1945. Amsterdam, 1979.
Baren en oudgasten. Tempo doeloe - een verzonken wereld. Fotografische documenten uit het oude Indië 1870 - 1920. Amsterdam, 1981.
Komen en blijven. Tempo doeloe - een verzonken wereld. Fotografische documenten uit het oude Indië 1870 - 1920. Amsterdam, 1982.
De mythe van Lebak. Amsterdam, 1987.
Met vreemde ogen. Tempo doeloe - een verzonken wereld. Fotografische documenten uit het oude Indië 1870 - 1920. Amsterdam, 1988.

Belangrijkste secundaire literatuur

Rob Nieuwenhuys; Leven tussen twee vaderlanden. Amsterdam, 1982 [De Engelbewaarder, no. 25] [liber amicorum met een vijftiental bijdragen].
Bert Paasman, Hans Teeuw, Gerard Termorshuizen en Peter van Zonneveld (red.): *Dertig vrienden over de fotoboeken van Rob Nieuwenhuys*. Amsterdam, 1998.
Gerard Termorshuizen: 'In memoriam Rob Nieuwenhuys, 30 juni 1908 - 7 november 1999'. In: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 158-2 (2002), p. 147-167.
Anneke Scholte: 'Bibliografie van Rob Nieuwenhuys'. In: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 158-2 (2002), p. 169-190 [supplement op Termorshuizen 2002].

Locatie archief

Letterkundig Museum, Den Haag.

Locatie brievencollecties

Een onderdeel van het archief-Nieuwenhuys in het Letterkundig Museum, Den Haag.

Ornée, W.A.

Ornée, Wilhelmus Anthonie (1921 - 1990). Taalkundige (16de-eeuws Nederlands), letterkundige (16de tot 18de eeuw, specialist klucht- en blijspelen) en tekstbezorger.

Wim Ornée werd op 26 mei 1921 te Groningen geboren. Evenals zijn grootvader en vader koos hij voor een loopbaan in het onderwijs. In 1940 behaalde hij het diploma gymnasium-bèta en in '41 slaagde hij voor het staatsexamen gymnasium-alfa, wat hem toegang gaf tot de studie Nederlands aan de universiteit in zijn geboortestad. Omdat hij tijdens de Duitse bezetting weigerde de loyaliteitsverklaring te ondertekenen, was hij genoodzaakt onder te duiken. Na het behalen van de doctoraalbul in 1948 gaf Ornée Nederlands aan het Baudartius Lyceum (thans Baudartius College) te Zutphen. Omdat hij graag met de jeugd optrok en van luchthartig toneel hield, redigeerde hij tal van toneelstukken, die door zijn leerlingen werden opgevoerd.

Naast zijn baan bij het Middelbaar Onderwijs gaf Ornée vele jaren les aan M.O.-opleidingen. Eerst aan die van de Noordelijke Leergangen en later aan die van de Gelderse Leergangen. [M.O.-opleidingen waren deeltijdstudies waarvan het A-diploma de weg opende tot leraar in de lagere klassen van het Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs en het B-diploma tot leraar ook in de hogere klassen ervan.]

Samen met N.C.H. Wijngaards schreef hij voor de docenten Nederlands aan het middelbaar onderwijs *Letterkundig kontakt* en getweeën stelden zij de bijbehorende *Letterkundige bloemlezing* samen.

In 1955 promoveerde Ornée in Groningen bij prof. dr. G.A. van Es op een taalkundig proefschrift tot doctor in de letteren en wijsbegeerte. In 1969 volgde zijn benoeming tot docent zeventiende-eeuwse literatuur aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (thans Radbouduniversiteit). Deze functie bekleedde hij tot 1984. Hij ontwikkelde zich in deze periode tot dé kenner van het Nederlandse klucht- en blijspel van de zeventiende en achttiende eeuw. Onder zijn regie voerden studenten binnen de universiteit en op een aantal middelbare scholen enkele kluchten en blijspelen op.

Wim Ornée wordt door zijn biograaf in het *Jaarboek van de Maatschappij* (1990-'91) getypeerd als ‘een gelovig en praktizerend lid van de Hervormde Gemeente, die echter op onorthodoxe wijze de waarden van de oecumene wist te waarderen’. Hij overleed op 12 april 1990 te Brummen.

Ontwikkeling en typering

Ogenschijnlijk is de overgang van taalkunde naar letterkunde het meest opmerkelijke in de wetenschappelijke ontwikkeling van Ornée. Wanneer we echter bedenken dat hij bij Van Es promoveerde op een proefschrift dat geheel binnen het kader van de stilistische grammatica van de Groninger School past, wordt deze overstap begrijpelijk. De taalkundige studies van dit wetenschappelijk paradigma berusten immers op analyse van schriftelijk taalgebruik, waarbij letterkundige teksten ruim en soms zelfs uitsluitend vertegenwoordigd zijn. Ornée's tweevoudige argumentering voor de keuze van zijn promotieonderwerp sluit hierbij aan. Ik citeer uit de ‘Inleiding’ van *De zin in het Nederlands proza en de poëzie van Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde. Een syntactisch-stilistische analyse* [Groningen 1955]. Het eerste argument is zeer persoonlijk en toont Ornée's dominante culturele en daarbinnen godsdienstige betrokkenheid: ‘[D]e figuur van Philips van Marnix, heer van St.

Aldegonde, politicus en krijgsman, letterkundige en theoloog, wiens pamfletten en brieven, satyren en lyriek, nog steeds tot de belangrijkste letterkundige producten behoren, die de zestiende eeuw heeft opgeleverd. Wat ons in deze staatsman, theoloog en dichter zozeer boeide, is wel voornamelijk, dat wij hier te maken hebben met een kunstenaar, die door het Bijbels Evangelie tot in de diepste vezelen van zijn ziel is geraakt, die dit nooit meer los heeft kunnen laten, en al zijn artistieke gaven heeft aangewend, om God te eren.' De taalkundige argumentatie komt pas op de tweede plaats: 'het absoluut ontbreken van een syntactisch-stilistische studie over de taal van de zestiende eeuw.' Dit terwijl er wel syntactisch-stilistische studies over het Middelnederlands en het Zeventiende-eeuws waren. In Marnix' werk vinden we z.i. - ook in taalkundig opzicht - de afsluiting van een oude periode en het begin van een nieuwe.

Ornée's dissertatie berust op een omvangrijk en naar genre divers corpus teksten van Marnix. Hij analyseerde en ordende het materiaal naar het voorbeeld van G.S. Overdieps *Zeventiende-eeuwsche syntaxis*. Gelet op het doel een brug te slaan tussen de syntactisch-stilistische studies uit vroegere en latere perioden, mogen we hier geen methodische vernieuwing verwachten. Deel I behandelt de vorm van de hoofdzin, deel II in hoofdstuk I de vorm en in hoofdstuk II de [redekundige] functie van de bijzin. In dit tweede hoofdstuk zijn de bijzinnen geordend naar het inleidende woord: een voegwoord, bijwoord of voornaamwoord. Bij wijze van complement heeft de auteur in de samenvatting van dit hoofdstuk de redekundige functie als eerste ordenend principe gekozen en het type bijzin naar het verbindingswoord als tweede principe. De stilistische samenvatting, waarmee de studie besluit, geeft een overzicht van de syntactisch-stilistische bijzonderheden per onderzocht fragment uit werk van Marnix.

De dissertatie van Ornée is een degelijke studie die een rijk inzicht in het taalgebruik van Marnix toont.

Ornée heeft zijn kennis van *Den Byenkorf der H. Roomsche Kercke* van Marnix opnieuw kunnen gebruiken bij het samenstellen van de bloemlezing voor Thiemes *Pantheon*-reeks. Hiervoor koos hij de fragmenten en schreef hij de inleiding, terwijl L. Strengholt de annotatie en woordverklaring voor zijn rekening nam. In dezelfde reeks, waarvan hij jarenlang redacteur was, bezorgde Ornée een aantal vernieuwde edities van Pieter Langendijks toneelwerk: *Het wederzyds Huwelyksbedrog, Krelis Louwen of Alexander de Groote op het poëetenmaal, Xantippe of het Booze Wyf des Filosoofs Sokrates beteugeld* en *De Zwetser*. Verder bezorgde hij in deze reeks een uitgave van Hoofts *Erotische gedichten* en van Vondels *Gijsbrecht van Aemstel*.

Bijzondere vermelding verdient *Van Bredero tot Langendijk. Een bloemlezing uit de Nederlandse kluchten van het begin van de zeventiende eeuw tot 1730* [Zutphen 1985], een werk dat Ornée met een aantal Nijmeegse studenten samenstelde. Zij konden bij hun werkzaamheden gebruik maken van de omvangrijke verzameling van vierhonderd [copieën van] kluchten uit de genoemde periode die Ornée had aangelegd.

Ornée maakt in zijn studies en edities van klucht- en blijspelen duidelijk, dat bij het beoordelen van een werk de tekst alleen niet de basis mag zijn. De tekst functioneert immers binnen de opvoering. Daar is het spel van de acteurs, waarvan de tekst de basis is, in wezen op de toeschouwers gericht. Ten aanzien van de klucht, die hij als een recreatief genre zonder moralistisch doel beschouwt, formuleert Ornée dit proces aldus: 'De acteur speelt daar voor en op het publiek, waarbij de tekst een middel is.'[*Handelingen van het 32ste Nederlands Filologencongres* 1974, 133].

Invloed

De invloed van Ornée's taalkundige dissertatie is beperkt. Op letterkundig terrein heeft hij de aandacht gevestigd op het klucht- en blijspel uit de zeventiende en achttiende eeuw. Naar zijn mening moet de tekst van een klucht- of blijspel beoordeeld en gewaardeerd worden als basis voor het spel tussen acteurs dat op het publiek gericht is. Deze opvatting, mede gebaseerd op zijn regisseurservaring, blijft van belang voor literatuurhistorici.

[Arjan van Leuvensteijn
september 2006]

Voornaamste geschriften

De zin in het Nederlands proza en de poëzie van Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde. Een syntactisch-stilistische analyse. Groningen 1955.
Letterkundig kontakt. Overzicht van de geschiedenis van de Letterkunde in Noord- en Zuid-Nederland. Zutphen 1968. [Samen met N.C.H. Wijngaards.]
Letterkundige bloemlezing. Zutphen 1969. [Samen met N.C.H. Wijngaards.]
De 'mof' in de Nederlandse blij- en kluchtspelen uit de 17de en 18de eeuw. Groningen 1970.
'Gezichtspunten bij de beoordeling van het zeventiende- en achttiende-eeuwse klucht- en blijspel'. In: *Handelingen van het 32ste Nederlands Filologencongres* 32 (1974).
'Het kluchtspel in de Nederlanden 1600-1760'. In: *Scenarium* 5 (1980), 107-121.
Van Bredero tot Langendyk: een bloemlezing uit de Nederlandse kluchten van het begin van de zeventiende eeuw tot 1730. Zutphen 1985.

Belangrijkste secundaire literatuur

Het levensbericht in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1990-1991 (130-134), geschreven door G.N.M. Wijngaards, is de belangrijkste bron voor onze kennis van Ornée's levensloop [ook op internet: www.leidenuniv.nl/host/mnl/mnl/levens/]. Verder zij nog vermeld www.dbnl.nl.

Locatie archief en brievencollecties

Er is mij geen archief en geen brievencollectie W.A. Ornée bekend.

Overdiep, G.S.

Overdiep, Gerrit Siebe *13 november 1885 Vries (Dr); † Groningen 12 december 1944, taalkundige en literatuurhistoricus.

Zijn vader, hoofdonderwijzer, was Fries, zijn moeder Groningse. In 1890 verhuisde het gezin naar Voorschoten. Zo raakte Gerrit al jong vertrouwd met taalverschillen. Na de hbs in Leiden deed hij staatsexamen gymnasium alfa. In 1905 begon hij zijn studie Nederlands aan de universiteit van Leiden. Zijn leermeesters waren J. Verdam en G. Kalff voor respectievelijk taal- en letterkunde, C.C. Uhlenbeck voor germanistiek en J.S. Speyer voor Sanskriet. Tussendoor haalde hij de akte MO-A Duits. In 1913 studeerde hij af en trouwde hij met Jeanne Sickenga, met wie hij drie zonen zou krijgen. Het paar ging tijdelijk in Leysin (Zwitserland) wonen, wegens Overdieps slechte gezondheidstoestand. Zijn hele leven heeft hij zich wegens zijn gezondheid in acht moeten nemen en met zijn mogelijkheden moeten woekeren. Behalve het bestuurslidmaatschap van de Fryske Akademy, vanaf de oprichting in 1938, heeft hij dan ook geen belangrijke nevenfuncties bekleed.

In 1914 promoveerde Overdiep cum laude bij Verdam op *De vormen van het aoristisch praeteritum in de Middelnederlandsche epische poëzie.* Deze dissertatie was baanbrekend als aanzet tot de Overdieps zogeheten stilistische methode. Hoewel Overdiep eerder genezen verklaard was, kon het gezin vanwege de Eerste Wereldoorlog pas in 1919 naar Nederland terugkeren. Hij was daarna leraar, onder meer in Apeldoorn. Hij publiceerde in die periode een nieuwe uitgave van de Middelnederlandse ridderroman *Ferguut* (1924), met een omvangrijke, op stilistische leest geschoeide en op exacte waarnemingen berustende inleiding. Hierin werden bepaalde vormen van taalgebruik stilistisch verklaard als stijlmiddelen in functie van het epische karakter van de tekst. In 1929 werd Overdiep benoemd tot hoogleraar aan de universiteit te Groningen, met als leeropdracht Nederlandse taal- en letterkunde en algemene taalwetenschap.

Ontwikkeling en karakterisering

Overdieps inaugurale rede *De stilistische methode in de Nederlandsche taal- en letterkunde* (1929) bevat een uiteenzetting van zijn wetenschappelijke opvattingen en een programma. Overdiep zette zich af tegen de historische methode in de

taalkunde, die alleen maar oog zou hebben voor geïsoleerde klanken en woorden van de taal als eigenstandig organisme. Steunend op nieuwe inzichten die mede voortkwamen uit de taalpsychologie, de taalsociologie en de fonologie, wilde hij komen tot een analyse en beschrijving van het Nederlands zoals dat reëel gebruikt werd en wordt, met aandacht voor klanken, woorden, zinnen én grotere tekstgehelen. Dan zou men pas echt inzicht verwerven in het functioneren van taal en in taalveranderingen. Van het Nederlands in zijn verschillende historische fasen, tot en met het heden, en in zijn verschillende gebruikerskringen, van dialect tot 'algemeen beschaafd', zouden beschrijvingen moeten worden gemaakt. Hieruit zouden standaarden moeten worden afgeleid. Afwijkingen hiervan zouden stilistisch, dat wil zeggen aan de hand van gebruikssituaties, moeten worden geïnterpreteerd. Niet de taal als abstract systeem, maar als gebruikt instrument was het belangrijkste voorwerp van studie. Met deze benadering zouden ook taalkunde en letterkunde - die tot verdriet van Overdiep steeds meer afzonderlijke vakgebieden waren geworden - als één vakgebied behouden kunnen en moeten blijven. De aantredende hoogleraar wekte veel enthousiasme bij zijn leerlingen.

De taak die Overdiep zichzelf en de neerlandistiek in het algemeen stelde, was natuurlijk immens. In het tijdschrift *Onze Taaltuin* (1932-1942), dat hij met de Nijmeegse hoogleraar J. van Ginneken had opgericht, publiceerde hij verdere pleidooien voor en staaltjes van toepassing van zijn methode. Van Ginneken was in zoverre een geestverwant dat hij zich intens met taalpsychologie en -sociologie had beziggehouden, maar hun samenwerking hield maar vijf jaar stand. De uitgave van Overdieps *Zeventiende-eeuwsche Syntaxis* (1931-1935) werd door de uitgever vóór voltooiing gestaakt. Zijn belangrijkste werk op grammaticaal gebied was zijn *Stilistische Grammatica voor het Moderne Nederlandsch* (1937). Postuum zou nog, als deel 1 van een stilistische grammatica van het Middelnederlands, de *Vormleer van het Middelnederlandsch der XIIIe eeuw* (1946) verschijnen.

Ook als dialectoloog verlegde Overdiep het accent van geïsoleerde klanken en woorden naar het syntactische geheel, waarin als het ware de dialectspreker te horen is. Hij relativeerde het belang van expansietheorieën als die van Kloeke en benadrukte het belang van autonome taalontwikkelingen. Zijn bekendste dialectstudie is *De volkstaal van Katwijk aan Zee* (1940).

Meer dan voorheen ging Overdiep zich in Groningen ook bezighouden met literatuur. Hij verzorgde nieuwe uitgaven van onder meer *De Historie van den vier Heemskinderen* (1931) en *Het Schilderboek van Carel van Mander* (met A.F. Mirande; 1936). In enkele detailstudies, zoals 'Over Potgieters litteraire vormen' uit 1935 en 'Over Vondels dichtkunst' uit 1937, kwam zijn stilistische methode, met vervlechting van taal- en literaire aspecten, beter tot haar recht dan in literair-historisch overzichtswerk. Overdiep werd door hoofdredacteur Fr. Baur in de redactie van de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden* gehaald. Voor deel I (1939) schreef hij een inleiding over 'Middelnederlandsche Taal en Stijl'. Verder redigeerde hij de delen III (1944) en IV (1948), gewijd aan respectievelijk de renaissance- en de barokperiode, en leverde hij hiervoor zelf ook aanzienlijke bijdragen.

Invloed

In artikelen van Overdiep klinkt niet zelden een polemische toon door ten aanzien van zijn vakgenoten. Met de meesten van hen had hij een ongemakkelijke verhouding.

Zij stonden kritisch tegenover de monopolistische theorieën van Overdiep en de resultaten daarvan. Bij de overvloed van materiaal in zijn publicaties vroeg men zich af op welke criteria de keuze daarvan berustte; bij alle waarnemingen miste men een consistente opbouw van het betoog en voldoende generaliserende conclusies. Enkele excellente leerlingen van Overdiep werkten volgens de stilistische methode verder. Dit geldt met name voor zijn opvolger G.A. van Es. Onder diens leiding verschenen ook een aantal dissertaties in dezelfde geest. Doelend op Overdiep en Van Es en hun leerlingen spreekt men van de Groninger school, die echter nadien geen consistent vervolg meer heeft gevonden. Uiteraard heeft ze wel, bij het verdwijnen van de historisch-kritische school van Matthias de Vries, zinvolle nieuwe mogelijkheden geopend om in de neerlandistiek onderzoek aan te pakken. Zelf heeft ze ook concrete en nuttige resultaten behaald, meer in de taalkundige dan in de letterkundige sfeer. In de literatuurgeschiedenis leverde zij nauwelijks nieuwe visies op.

M.C.A. van der Heijden
[23 januari 2006]

Voornaamste geschriften

De voornaamste geschriften zijn in de tekst genoemd. G.A. van Es bezorgde een representatieve keuze uit Overdieps werk in *Verzamelde opstellen over taal- en letterkunde,* 3 delen, Antwerpen, 1947-1948; deel 3 bevat zijn volledige bibliografie.

Belangrijkste secundaire literatuur

Herdenkingsartikelen:
Fr. Baur in: *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde 1945*, Gent, 1945, p. 85-95
J.H. Brouwer in: *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Groningen 1945,* Groningen, 1945, p. 43-47
J. Naarding in: *Drente* 16 (1946), p. 14-15.
G. Stuiveling: ‘Herinneringen aan professor dr. G.S. Overdiep’. In: *De Nieuwe Taalgids* 39 (1946) p. 18-20
G.A. van Es: ‘Inleiding’. In deel 3 van de *Verzamelde Opstellen* (zie hierboven), p. V-XVII.
M.C.A. van der Heijden: ‘Overdiep, Gerrit Siebe’. In: J. Charité en A.J.C.M. Gabriëls: *Biografisch Woordenboek van Nederland,* vierde deel. 's-Gravenhage, 1994, p. 374-375.

Archief en brievencollectie

Er zijn geen archief en brievencollecties bekend.

Pauw, N. de

Pauw, Napoléon de * 26 september 1835 Gent; † 8 april 1922 Gent, advocaat, neerlandicus en historicus die een zeer grote hoeveelheid edities van vaak onbekende Middelnederlandse traktaten en tekstfragmenten bezorgde. Daarnaast schreef hij veel over middeleeuwse genealogie, en over het Vlaamse middeleeuwse verleden.

Napoléon de Pauw was de zoon van de advocaat Napoléon Lieven Bernard de Pauw en Gabrielle van Huffel. Hij groeide op in het oude, nog uit de Middeleeuwen stammende Gent. Van 1846 tot 1854 was hij leerling van het Gentse *Athenée Royal*. In de hoogste klassen van dit atheneum was zijn leraar Nederlands J.F.J. Heremans, die veel invloed op De Pauw zou uitoefenen. Heremans was een vurig pleitbezorger van het gebruik van het Vlaams in zowel de beoefening van de wetenschappen als in de overige geledingen van het politieke, economische en culturele leven. De Pauw besloot om, in navolging van zijn vader, rechten te gaan studeren. Op 14 augustus 1860 promoveerde hij in Gent tot doctor in de rechten. Een reeks van aanstellingen als rechterlijk ambtenaar volgde. In 1868 huwde hij met Maria Schellekens. Uit hun huwelijk werd in 1883 één dochter geboren, Gabrielle. Vanwege zijn grote verdiensten werd hem door koning Albert op 15 november 1921 de titel van ‘baron’ verleend, kort vóór zijn dood op 8 april 1922.

Ontwikkeling en karakterisering

Naast zijn veeleisende werk in de magistratuur zag De Pauw zijn hele leven lang kans op allerlei manieren volop deel te nemen aan het maatschappelijk leven. Dit gold in het bijzonder voor díe gebieden die zijn belangstelling hadden opgewekt, zoals het Vlaamse verleden (en dan vooral de veertiende eeuw), de Middelnederlandse letterkunde, en de Waals-Vlaamse taalstrijd. Voor wat betreft de neerlandistiek leverde hij zijn meest pregnante publicaties binnen het raamwerk van zijn activiteiten voor de *Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde* (*KVATL*), waarvan hij vanaf het begin in 1886 tot aan zijn dood lid was.

Zijn genealogische naspeuringen brachten De Pauw al op jonge leeftijd ertoe de verschillende bibliotheken en stads- en rijksarchieven te bezoeken. Daardoor kwam hij regelmatig in aanraking met middeleeuwse handschriften, en werd zijn interesse voor deze periode verder aangewakkerd. Zijn belangstelling voor het Vlaamse verleden hing samen met het zoeken naar een eigen Vlaamse identiteit. De Pauw groeide op in een periode waarin de tegenstellingen tussen Walen en Vlamingen in het nog jonge land (België ontstond in 1830) bezig waren zich steeds sterker uit te kristalliseren. Beide groepen trachtten door het benadrukken van hun eigen taal en identiteit de greep op de nieuwe samenleving te versterken.

Van meet af aan speelde de historische taalkunde een belangrijke rol binnen de *KVATL*. De taal die de Vlamingen spraken was immers hét bindmiddel bij uitstek. Met de Academie verkregen zij een wetenschappelijk instrument, dat het mogelijk maakte de vroegste taalperiode van het Vlaams vanuit de ter beschikking staande bronnen grondig te bestuderen. Dit resulteerde in de eerste jaren na de oprichting van de Academie in een sterk historisch gerichte studie van het Middelnederlands, waarmee aansluiting werd gevonden bij ontwikkelingen in de studie naar de Middelnederlandse letterkunde in Nederland.

In het werk van De Pauw concentreren zijn literair-historische interesses zich voornamelijk rond enkele thema's en personages, onderwerpen die hij zijn hele werkzame leven trouw is gebleven. In de eerste plaats de persoon van Jacob van Artevelde. Daarnaast ging ook de geschiedenis van de stad Gent in de veertiende eeuw hem zeer ter harte en koesterde hij veel belangstelling voor genealogie. Verder had De Pauw een beroepsmatige interesse voor de middeleeuwse rechtsgeschiedenis in Vlaanderen. Ten slotte was hij erg betrokken bij de Middelnederlandse literaire teksten. Hij publiceerde onder andere over Diederic van Assenede, Willem van Utenhove, Jan van Boendale, de *Istory van Troyen*, de *Malagys*, de *Sydrac*, en talrijke Middelnederlandse gedichten van zeer uiteenlopende aard in *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten* (1893-1914).

Invloed

De Pauw was geen man van grote inzichten of syntheses. Hij liet dat graag aan anderen over. Hij beschouwde zijn edities als de bouwstenen waarmee de anderen hun literatuurgeschiedenissen mochten bouwen. Binnen deze beperkte doelstelling is De Pauw meer dan geslaagd. Juist materiaal dat nog niet uitgegeven was fascineerde hem. In zijn uitgaven bracht hij enorm veel materiaal bijeen dat tot dan verborgen lag in handschriften en oorkonden. Daartoe had hij in de loop der jaren een netwerk opgezet van lokale, Vlaamse maar ook buitenlandse archivarissen en bibliothecarissen die hem op de hoogte hielden van nieuwe vondsten. In sommige gevallen ging dit zover dat De Pauw een embargo over een fragment afriep, en het alleenrecht opeiste om de nieuwe tekst te publiceren. Want een zeer wezenlijke karaktertrek van De Pauw was dat hij niet alleen zoveel mogelijk teksten wilde editeren, maar ook *de eerste* wilde zijn die een onbekende middeleeuwse tekst ontsloot.

Eén van de grote discussiepunten binnen de neerlandistiek in de tweede helft van de negentiende eeuw was de vraag in hoeverre het verantwoord is in te grijpen in de tekst van het handschrift of de handschriften waarnaar je editeert. Neerlandici werden door deze kwestie af en toe in twee kampen verdeeld. Sommigen waren voorstander van een kritische editietechniek, waarbij veel in de tekst werd ingegrepen om, door

middel van vergelijking van de beschikbare handschriftelijke getuigen, zoveel mogelijk te komen tot de tekst zoals de auteur die geschreven had. Zij behoorden tot de editoriale traditie die zich in de negentiende eeuw binnen de germanistiek sterk had ontwikkeld. De Pauw behoorde tot diegenen, die dergelijke ingrepen veel te ver vonden gaan en die zich strikt wilden beperken tot de tekst in de handschriften zélf.

De wetenschappelijke waarde van de edities van De Pauw is naar huidige maatstaven op z'n best twijfelachtig. Zijn invloed is echter tot op de dag van vandaag groot doordat hij er zoveel maakte. Van heel veel weinig bekende Middelnederlandse teksten is nog steeds alleen de editie van De Pauw beschikbaar. Slechts weinigen kunnen zeggen dat ze 80.000 Middelnederlandse verzen hebben geëditeerd, en in veel gevallen ook nog als eerste.

Erwin Huizenga
[30 juli 2003]

Voornaamste geschriften

(met J. Vuylsteke) (ed.): *De rekeningen der stad Gent. Uitgegeven door de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde en geschiedenis, te Gent. Tijdvak van Jacob van Artevelde: 1336-1349.* 3 Dln. Gent, 1874-1885. [Deel 1: *1336-1339*; Deel 2: *1340-1345*; Deel 3: *1346-1349*].
(met E. Gaillard) (ed.): *Dit is die istory van Troyen van Jacob van Maerlant. Naar het vijftiendeeuwsche handschrift van Wessel van de Loe. Met al de Middelnederlandsche fragmenten diplomatisch uitgegeven.* 4 Dln.. Gent, 1889-[1902]. (Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, reeks 3, nr. 7.) [Dl. 1: 1889; dl. 2: 1890; dl. 3: 1891; dl. 4 (afl. 1 en 2): 1889; dl. 4 (afl.3): 1902].
Middelnederlandsche gedichten en fragmenten. [2 Dln. in 4 bnd.] Gent, 1893-1914. (Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, reeks 3, nr. 8.) [Deel 1: *Geestelijke en zedelijke gedichten.* [1 Dl. in 2 bnd.] Gent, 1893-1897. Deel 2: *Wereldlijke gedichten*. [1 Dl. in 2 bnd.] Gent, 1903-1914.]
Cartulaire historique et genealogique des Artevelde. Brussel, 1920.
Bouc van der audiencie. Acten en sentencien van den Raad van Vlaanderen in de XIVe eeuw. 2 Dln. Gent, 1901-1903. (Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, reeks 3, nr. 17.)

Belangrijkste secundaire literatuur

J. Vercoullie: ‘Lijkrede uitgesproken op 12 April 1921, op het graf van Napoleon, Baron de Pauw, werkend lid, oudbestuurder der Koninklijke Vlaamsche Academie’. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1922), p. 535-537.
H. van Houtte: ‘Le baron Napoléon de Pauw 1835-1922’. In: *La Commission Royale d'Histoire 1834-1934. Livre jubilaire composé à l'ocassion du centième*

anniversaire de sa fondation par les membres de la commission. Brussel, 1934, p. 229-232.
L. Willems: 'Levensschets van Napoleon de Pauw'. In: *Jaarboek der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde* 44 (1935), p. 126-143.
A. van Winckel: 'Napoléon de Pauw'. In: G. Baert (red.): *Gedenkboek De Vlaamse Conferentie der Balie van Gent 1873-1973*. Gent, 1974, p. 219-220.
G. Baert: 'Pauw, baron Napoléon de'. In: *Nationaal Biografisch Woordenboek*. Dl. 9. Brussel, 1981, p. 594-602.
E. Huizenga: 'De man van de *editio princeps*. Napoléon de Pauw (1835-1922)'. In: Wim van Anrooij, Dini Hogenelst en Geert Warnar (red.): *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 2003, p. 91-103.
Website: http://www.dbnl.nl/auteurs - Auteurs Negentiende Eeuw

Locatie archief

Geen De Pauw-archief bekend.

Locatie brievencollecties

Veel brieven bevinden zich in het Archief en Museum voor het Vlaams cultuurleven te Antwerpen. Enkele brieven en postkaarten van De Pauw aan Guido Gezelle bevinden zich in het Guido Gezelle-archief te Brugge. Volledige editie in: P. de Keyser: 'De legende van S. Werner. De uitgave van "Van Sente Waerneer" in het licht van de briefwisseling Nap. de Pauw-Guido Gezelle'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1963), p. [209]-255.

Prick, Franciscus Petrus Hubertus

Prick, Franciscus Petrus Hubertus * 30 januari 1867 Oud-Vroenhoven; † 18 juni 1926 Nijmegen, leraar moderne talen, polyglot en veelzijdig lexicograaf, vooral bekend door zijn bijdragen aan het woordenboekenfonds van uitgever Van Goor.

François Prick – zijn dubbele achternaam mat hij zich pas later aan – stamde uit een geslacht van landbouwers en bierbrouwers. Als oudste zoon in een kinderrijk boerengezin mocht hij doorleren aan de Rijkskweekschool te Maastricht, waar hij in 1886 de onderwijsakte verwierf. Als onderwijzer was hij werkzaam te Brussel, Heusden en Haarlem. Zijn belangstelling voor vreemde talen blijkt uit het behalen van de lagere onderwijsakten voor Frans (1886), Duits (1888) en Engels (1891). Met deze bevoegdheden vertrok hij in 1892 naar Oost-Indië, waar hij aanvankelijk betrekkingen vervulde aan particuliere onderwijsinstellingen. Een belangrijk moment in zijn leven was de kennismaking met de latere hoogleraar filosofie G.J.P.J. Bolland (1854-1922), toentertijd nog leraar Engels en Duits aan het Gymnasium Koning Willem III te Batavia. Toen deze in 1896 naar Leiden vertrok, werd Prick op zijn voorspraak in de toen ontstane vacature benoemd. Even eerder was hij op 11 april 1895 in het huwelijk getreden met de ruim acht jaar jongere Jacqueline van Wely (1876-1927). Uit dit huwelijk werden drie zoons geboren en uiteindelijk in 1916 nog een dochter. In 1904 vond de naamsverandering tot Prick van Wely plaats.

Prick benutte zijn eerste verlof in 1905 om te Gent bij Prof. H. Logeman (1862-1926) te promoveren op een ongepubliceerd proefschrift getiteld ‘De verschillende middelen ter aanduiding van graad en intensiteit in het Engelsch en het Nederlandsch vergeleken’. Op grond van zijn wetenschappelijke publicaties werd hij in 1910 verkozen tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. In 1914 kwam hij opnieuw naar Nederland, waar hij emplooi vond bij uitgever Van Goor. Van 1919 tot 1921 keerde hij kortstondig in zijn leraarsbaan te Batavia terug om zijn pensioenjaren vol te maken. In 1924 werd hij benoemd tot assistent voor het Engels aan de pas opgerichte Katholieke Universiteit te Nijmegen. In juni 1926 bezweek hij aan een ernstige ziekte.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

Een belangrijk onderwerp van studie werd het Nederlands zoals hij dat in Indië hoorde gebruiken. Eerste publicaties daarover werden breder uitgewerkt in het *Neerlands taal in ’t verre Oosten* (1906), dat in Nederland gunstig werd ontvangen en door Jac.van Ginneken geciteerd werd in zijn *Handboek der Nederlandsche Taal* (1913). Bij de woordenschat van deze taalvariant zocht hij ook de equivalenten in

het Duits, Frans en Engels. Een eerste proeve van deze lexicografische arbeid verscheen in 1903 als *Indische woorden en hunne equivalenten in de moderne talen*. In 1910 zag een laatste zeer sterk uitgebreide versie het licht onder de pretentieuze titel *Viertalig aanvullend Hulpwoordenboek voor Groot-Nederland*. Toegevoegd was een door Prof. H. Kern herzien etymologisch aanhangsel.

Al eerder had hij de aandacht in Nederland op zich gevestigd door zijn uitgebreid commentaar in het tijdschrift *Taal en Letteren* bij de afleveringen van F.A. Stoetts *Nederlandsche Spreekwoorden, Spreekwijzen, Uitdrukkingen en Gezegden* (1901). Zijn aantekeningen werden door Stoett voor de tweede druk (1905) dankbaar gebruikt.

In 1904 gaf hij in eigen beheer *Addenda en Corrigenda* uit, aantekeningen bij het door J.B. Wolters uitgegeven deel Engels-Nederlands (uitgave 1902) van de hand van K. ten Bruggencate (1849-1922). Plannen om Prick te betrekken bij het lexicografisch werk van J.B. Wolters leden uiteindelijk schipbreuk. Debet daaraan waren waarschijnlijk mede de denigrerende en aanmatigende uitlatingen over Ten Bruggencates woordenboek die Prick in de openbaarheid bracht.

Nadat Prick in 1914 in Nederland was gearriveerd, gebruikte uitgever Van Goor Pricks kennis en expertise om zijn reeks Kramers' woordenboeken zodanig op te waarderen, dat hij met vertrouwen de concurrentiestrijd met J.B. Wolters kon aangaan. Prick leverde allereerst een substantiële bijdrage aan de op stapel staande zevende druk (1915) van *Kramers' Duitsch Woordenboek*. In alle ernst ging hij bezig met *Kramers' Engelsch Woordenboek*, waarvan de achtste druk (1917-1919) ten opzichte van de voorgaande in omvang werd verdubbeld. Een verdere uitbreiding van dit werk verscheen in 1923 als *Engelsch Handwoordenboek*. De vervolgens uitgebrachte tiende druk (1926) van *Kramers' Engelsch Woordenboek* was daarvan een gereduceerde versie. In 1923 en 1925 publiceerde hij bewerkingen van de 2 delen van het *Fransch Handwoordenboek*. De daarnaast door hem nog voorbereide gereduceerde versie verscheen als elfde druk van *Kramers' Fransch Woordenboek* in 1927, een jaar na zijn vroegtijdig overlijden. Tot slot bewerkte hij de vijftiende (1917), zestiende (1919) en zeventiende (1926) druk van *Kramers' Woordentolk*, Van Goors goedlopend vreemdewoordenboekje.

Invloed

Binnen het woordenboekenfonds van Van Goor vestigde Prick de standaard. Zijn uitgangspunten waren dat in tweetalige woordenboeken geen benaderende omschrijvingen moeten worden gegeven maar exacte equivalenten, waarbij de twee helften van het tweetalig woordenboek onderling optimaal op elkaar afgestemd dienden te zijn. Zijn eigen maatstaf volgend, wees hij op onjuistheden en slordigheden in andermans werk. De scherpe toon van zijn kritiek bracht hem in conflict met Ten Bruggencate en Van der Wal, de auteurs van Wolters' *Woordenboek Engelsch* en ook met C.R.C. Herckenrath, de auteur van Wolters' *Woordenboek Fransch*. Met vele anderen, zoals de woordenboekauteurs K.R. Gallas, en I. van Gelderen, als ook de anglisten A.E.H. Swaen en R.W. Zandvoort had hij volstrekt normaal wetenschappelijk contact. In Engeland bezocht hij geregeld H.W. Fowler, de auteur van de befaamde *Concise Oxford Dictionary*, die hem in het voorwoord van de tweede druk bedankte voor zijn deskundige opmerkingen.

Zijn kennis van de Indische woorden werd te pas gebracht in de zesde druk (1907) van Koenens *Verklarend Handwoordenboek* en de vijfde druk (1914) van de *Grote Van Dale.*

Jan Posthumus
[januari 2010]

Voornaamste geschriften

Deze zijn in bovenstaande tekst genoemd.

Belangrijkste secundaire literatuur

R.W. Zandvoort: 'Levensbericht F.P.H. Prick van Wely'. In: *Handelingen van de Nederlandse Maatschappij der Letterkunde te Leiden en levensberichten harer afgestorven medeleden, 1926-1927*. Leiden, 1927, p. 102-109.
Jan Posthumus: 'F.P.H. Prick van Wely (1867-1926): een gedreven woordenaar (I). Levensloop en wetenschappelijke ontplooiing'. In: *Trefwoord* 12. *Jaarboek lexicografie 1997-1998*. 's-Gravenhage, 1998, p. 89-122. Ook in: Jan Posthumus: *Lexicografie in Nederland. Peilingen in de negentiende en twintigste eeuw*. Amsterdam, 2009, p. 117-151.
Jan Posthumus: 'F.P.H. Prick van Wely (1867-1926): een gedreven woordenaar (II). Prick als hoeder van de tweetalige lexicografie'. In *Trefwoord,* http://www.fryske-akademy.nl/trefwoord. maart 2003. Ook in: Jan Posthumus: *Lexicografie in Nederland. Peilingen in de negentiende en twintigste eeuw*. Amsterdam, 2009, p. 153-190.
Jan Posthumus: 'F.P.H. Prick van Wely (1867-1926): een gedreven woordenaar (III). Lexicograaf in dienst van Van Goor'. In: *Trefwoord*, http://www.fryske-akademy.nl/trefwoord, oktober 2003. Ook in: Jan Posthumus: *Lexicografie in Nederland. Peilingen in de negentiende en twintigste eeuw.* Amsterdam, 2009, p. 193-228.

Locatie archief

Er is geen Prick van Wely-archief. De copieboeken met de uitgaande correspondentie van Uitgeverij Van Goor over deze periode worden bewaard in het Streekarchief Hollands Midden te Gouda.

Locatie brievencollecties

Twintig brieven en briefkaarten aan F. Buitenrust Hettema bevinden zich in Tresoar, Leeuwarden. Een gering aantal brieven aan Bolland en De Vreese bevindt zich in

de UB van Leiden. De inhoud is, voorzover relevant, verwerkt in de artikelen van Posthumus.

Reichling, A.J.B.N.

Reichling, Anton Joannes Bernardus Nicolaas * 9 juli 1898 Nijmegen; † 25 mei 1986 Amsterdam, eerste hoogleraar Algemene Taalwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. Reichling werd bekend door zijn omvangrijke en diepgravende dissertatie *Het woord. Een studie omtrent de grondslag van taal en taalgebruik* (1935). Tijdens zijn hoogleraarschap (1946-1971) profileerde hij zich later vooral door zijn principiële en polemische stellingname tegen de post-Bloomfieldiaanse en de generatieve linguïstiek.

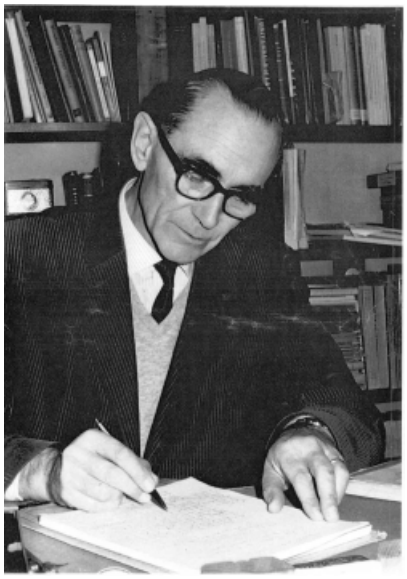

Reichling studeerde eerst korte tijd aan de Handelshogeschool te Rotterdam (nu Erasmus-Universiteit). In 1918 trad hij toe tot de Jezuïetenorde, waarbinnen hij filosofie studeerde te Oudenbosch (1921-1924). Vervolgens studeerde hij vanaf 1925 Nederlands in Utrecht.

Reichling was al vroeg begonnen met publiceren. Zijn vroegste werk betrof literaire en religieuze onderwerpen; naast artikelen verscheen in 1925 het boekje *Het Platonisch denken bij Boutens*.

De eerste taalkundige publicatie dateert uit 1933. Na het kandidaatsexamen in 1930 was Reichling tijdelijk leraar aan het St. Ignatiuscollege te Amsterdam. Na zijn doctoraalexamen (1932) en zijn promotie te Utrecht op het proefschrift *Het woord. Een studie onmtrent de grondslag van taal en taalgebruik* (cum laude, bij C.G.N. de Vooys, 1935) hervatte hij zijn theologische opleiding in Maastricht, die hij in 1938 afsloot na in 1937 tot priester te zijn gewijd.

In 1938 werd Reichling privaat-docent in ‘de theorie der taal, inzonderheid hoofdstukken uit de psychologie en de philosophie der taal’ aan de Amsterdamse Gemeente-Universiteit (later Universiteit van Amsterdam). Hij aanvaardde het docentschap met de openbare les *Over essentiële en toevallige grammatica-regels* (1939). Van 1946 tot 1968 was hij aan deze universiteit hoogleraar Algemene Taalwetenschap (tot 1951 buitengewoon hoogleraar, daarna gewoon hoogleraar). De titel van zijn intreerede luidde *Wat is algemene taalwetenschap?* (1947). Na zijn

aftreden in 1968 vervulde hij tot aan zijn emeritaat in 1971 nog een leeropdracht Taalfilosofie aan de Amsterdamse Centrale Interfaculteit.

Gedurende zijn hele loopbaan als hoogleraar was Reichling gezichtsbepalend binnen de Nederlandse linguïstiek. Buiten Nederland genoot hij enige bekendheid, o.a. doordat hij, samen met A.W. de Groot, in 1948 het nog steeds bestaande tijdschrift *Lingua* oprichtte, waarvan hij enige tijd redacteur was.

In 1949 trad Reichling uit de Jezuïeten-orde. Hij trouwde met Angèle Zufang en werd vader van drie kinderen.

Na een jarenlang durende ziekte overleed Reichling in 1986.

Ontwikkeling en karakterisering

Reichlings belangstelling voor de taalkunde is altijd gericht geweest op grondslagen-problematiek. Puur taal-descriptief werk heeft hij nooit verricht.

Aanvankelijk streefde hij, net als een aantal tijdgenoten (met name Karl Bühler en in Nederland Marinus Langeveld) een filosofisch-psychologische fundering van taalkundige begrippen na. De dissertatie *Het woord* is in feite één, per hoofdstuk stapsgewijs opgebouwde, definiëring van het begrip ‘woord’, in termen ontleend aan wat toen de ‘nieuwere psychologie’ heette: de fenomenologisch gekleurde Akt- en Gestalt-psychologie. Tegelijk verdedigde hij, evenals Bühler, met kracht het door De Saussure en andere structuralisten verdedigde principe van de autonomie van de taalkunde ten opzichte van andere wetenschappen.

Naast een precieze definitie van het woord-begrip, beoogde Reichling met *Het woord* overtuigende argumenten te geven ten gunste van het ‘primaat’ van het woord ten opzichte van de zin. In afwijking van veel tijdgenoten die het zins-primaat verdedigden, beschouwt Reichling het woord als de fundamentele notie, zowel m.b.t. het taalsysteem als m.b.t. het taalgebruik.

Na *Het woord* heeft Reichling geen omvangrijk werk meer geschreven, Ook het aantal publicaties in artikel-vorm is betrekkelijk beperkt gebleven. Inhoudelijk betreffen zij aanvankelijk vooral een nadere uitwerking of popularisering van de in *Het woord* verdedigde standpunten, met name t.a.v. de semantiek. In toenemende mate komt het zwaartepunt daarnaast te liggen op het kritisch analyseren van recente taalkundige benaderingen. Reichlings oordeel werd daarbij allengs negatiever. Van oudsher zette hij zijn eigen standpunt scherp en polemisch af tegen dat van anderen, maar globaal kon hij zich verenigen met de basisprincipes van het Europese structuralisme. Het post-Bloomfieldianisme van Harris en vooral Chomsky's generatieve grammatica vonden in zijn ogen echter geen enkele genade, met name vanwege hun a-semantische karakter.

Eén van Reichlings belangrijkste thema's was het onderscheid tussen taalgebruik en taalbeschouwing, waarbij hij, trouw blijvend aan de fenomenologische invalshoek, het taalgebruik zag als het fundament voor taalkundige analyse. Voor zijn denk- en schrijfstijl, die ook in zijn colleges nadrukkelijk naar voren trad, betekende dit een voor een grondslagentheoreticus buitengewoon grote aandacht voor zeer concreet, aan het dagelijkse Nederlandse taalgebruik ontleend voorbeeldmateriaal. Inhoudelijk betekende het dat hij kritisch stond tegenover allerlei zijns inziens slechts in de taalbeschouwing wortelende taalkundige onderscheidingen, met name die van de traditionele grammatica. Op dit punt wordt zijn visie gedeeld door zijn Leidse collega E.M. Uhlenbeck, met wie Reichling langdurig samenwerkte. Uhlenbeck ontwikkelde op basis van deze gedeelde inzichten de zgn. ‘lineaire methode’ van syntactische

analyse, waarbij wordt uitgegaan van de verbanden die de hoorder van een zin successievelijk legt tussen de waargenomen woorden.

Invloed

Reichling was een centrale figuur in de Nederlandse taalkunde van zijn tijd, meer door zijn persoonlijke contacten dan door zijn publicaties. Een aanzienlijk aantal taalkundigen is bij Reichling gepromoveerd, onder meer de latere hoogleraren Siertsema (1954), Cohen (1962), zijn opvolger Dik (1968) en Kooy (1971).

Van invloed in de zin van schoolvorming was geen sprake. Hoewel *Het woord* Reichling bekendheid gaf en het boek op velen indruk maakte, vond dit type grondslagen-onderzoek nauwelijks navolging. Vrijwel geen taalkundige deelde Reichlings brede filosofische scholing, en ook bood *Het woord* zelf, door zijn grillig-associatieve spreektalige stijl en zijn polemische uitweidingen, daarvoor te weinig houvast. Daarbij kwam dat de fenomenologische psychologie al snel op zijn retour was.

Wèl invloedrijk waren de definities en begripsmatige onderscheidingen (vooral op semantisch gebied) die Reichling -trouw aan zijn scholastische achtergrond- tijdens zijn loopbaan veelvuldig formuleerde, en die taalkundigen houvast boden, los van hun eventuele filosofische basis.

Reichlings felle anti-Chomkyanisme werkte in de jaren '60 polariserend binnen de Nederlandse, en met name de Amsterdamse taalkunde, waar Chomsky's ster snel rees. Reichlings gebrek aan descriptieve resultaten werkte in deze richtingenstrijd in zijn nadeel.

Sedert de jaren '80 is er een kleine Reichling-revival waarneembaar, met name in de cognitieve linguïstiek.

Els Elffers
[8 oktober 2003]

Voornaamste geschriften

Het platonisch denken bij P.C. Boutens: een poging tot verklaring van Boutens' wijsgeerig dichten. Maastricht, Leiter-Nijpels, 1925.

‘Enkele notities bij de syntakties-stilistische methode’. In: *De nieuwe taalgids* 27 (1933), p. 165-178 en p. 212-222.

Het woord. Een studie omtrent de grondslag van taal en taalgebruik. Nijmegen, Berkhout, 1935.

‘Het handelingskarakter van het woord’. In: *De nieuwe taalgids* 31 (1937), p. 308-321.

Over essentiële en toevallige grammaticaregels. Openbare les gegeven op 7 februari 1939. Groningen & Batavia, Wolters, 1939.

Wat is Algemene Taalwetenschap? Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de algemene taalwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. Groningen & Batavia, Wolters, 1947. Ook in *Verzamelde Studies* (1961), p. 7-23.

‘Taal als verkeersmiddel’. In: A.J. Westerman Holstijn e.a.: *Menselijke verstandhoudingsmiddelen. Vijf voordrachten t.g.v. het 6e Symposion der Sociëteit voor Culturele Samenwerking te 's Gravenhage*. Den Haag, Leopold, 1952, p. 76-85.
Verzamelde studies over hedendaagse problemen der taalwetenschap. Zwolle, Tjeenk Willink, 1961.
Das Problem der Bedeutung in der Sprachwissenschaft. Innsbruck, Sprachwissenschaftliches Institut der Leopold-Franzens-Universität, 1963.
(met Eugenius Uhlenbeck): ‘Fundamentals of syntax*’*. In: *Proceedings of the 9th International Congress of Linguists, Cambridge Mass., August 27-31, 1962*. Ed. by H.G. Lunt. 's Gravenhage: Mouton, p. 166-175.

Belangrijkste secundaire literatuur

Dik, Simon C.: ‘Anton Joannes Bernardus Nicolaas Reichling 9 juli 1898 - 25 mei 1986’. In: *Jaarboek 1987 Koninklijke Neerlandse Akademie van Wetenschappen*. Amsterdam etc., Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij, 1987, p. 95-103.
Uhlenbeck, Eugenius M.: ‘Anton Reichling, Nijmegen 9 juli 1898 - Amsterdam 7 juli 1986’. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1986-1987*. Leiden, Maatschappij der Nederlandse letterkunde, 1988, p. 110-120.
Voortgang, jaarboek voor de Neerlandistiek 14 (1994). Hierin opgenomen: bijdragen van Pierre Swiggers, Frank Vonk, Els Elffers, Saskia Daalder en Jan Noordegraaf aan het Reichling-symposium, gehouden te Amsterdam op 27 mei 1994. Amsterdam, Stichting Neerlandistiek VU; Münster, Nodus, 1994, p. 199-302.
Elffers, E.: ‘Biografie en vakgeschiedenis: Anton Reichling (1989-1986)’. In: *Voortgang, jaarboek voor de Neerlandistiek* 18 (1999). Amsterdam, Stichting Neerlandistiek VU; Münster, Nodus, 1999, p. 129-149.
Elffers, E.: ‘Reichling and De Groot: Two Dutch reactions to Bühler's *Organon-modell*’. In: *Historiographia Linguistica* XXXII (2005), p. 87-116
Elffers, E.: ‘Anton Reichling (1898-1986). Between phenomenology and structuralism’. In: *Bulletin Henry Sweet society* 45 (2005), p. 11-42

Locatie archief

Geen Reichling-archief bekend.

Locatie brievencollecties

Geen brievencollectie bekend.

Roches, Ja

Roches, Jan des gedoopt 1 mei 1740 Den Haag; † 20 mei 1787 Brussel, auteur van een *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst*, van een woordenboek Nederlands-Frans/Frans-Nederlands en van Nederlandstalige grammatica's van het Frans, Grieks en Latijn.

NIEUWE
NEDERDUYTSCHE
SPRAEK-KONST
DOÓR
J. DES ROCHES.
Derden Druk, oversien en verbetert
doór den Autheur.
NED. LETTERK.
TANTWERPEN,
By J. GRANGÉ, Stads-drukker en Boek-verkooper, op d'Eyer-merkt.

Des Roches werd gedoopt in 1740; als geboortejaar wordt ook wel 1735 genoemd, omdat het levensbericht dat de Brusselse Academie na zijn dood deed verschijnen, dat jaartal heeft. Zijn moeder, Louiza Rottev(r)el, was een dienstmeisje op de Spaanse ambassade. Zijn vader was vermoedelijk een zekere Desroches, een redacteur bij de *Gazette de Hollande*. In 1757 vertrok Des Roches vanuit Zuid-Holland naar Antwerpen, waar hij ondermeester werd. In 1761 werd hij ingeschreven in het schoolmeestersgilde en in 1765 kreeg hij de leiding over een school.

Zijn carrière nam een andere wending, toen hij meedeed aan prijsvragen van de in 1769 in Brussel opgerichte Société Littéraire. Des Roches won in 1769, 1770 en 1771 met Franstalige historische verhandelingen. Hiermee had hij zich in de kijker gespeeld: in 1773 werd Des Roches lid van de Académie impériale et royale des sciences et des belles lettres de Bruxelles, die uit de Société Littéraire was voortgekomen. In 1776 werd hij *secrétaire perpétuel* van de Académie. Verder was hij vanaf 1777 als secretaris van de Commission royale des études verantwoordelijk voor de hervorming van het onderwijs in de Zuidelijke Nederlanden. Die taak bracht hem in 1786 in Wenen, waar hij het onderwijssysteem wilde bestuderen, en waar hij bovendien door keizer Jozef II werd ontvangen.

Als verantwoordelijke voor het onderwijs had Des Roches er in 1777 voor gezorgd dat zijn *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* verplichte leerstof was op de nieuwe colleges. In 1779 en 1783 volgden zijn eigen *Grond-regels der Latynsche taele* en *Grond-regels der Grieksche taele*, beide bewerkingen van Franse voorbeelden. Intussen werkte Des Roches aan een historisch oeuvre. In 1782-1783 verscheen *Epitomes historiae belgicae libri septem* en postuum in 1787 *Histoire ancienne des Pays-Bas autrichiens*. Om deze werken wordt Des Roches wel beschouwd als de eerste geschiedschrijver van de Belgische natie.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

Des Roches is voor de neerlandistiek met name belangrijk vanwege de *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst*, waarvan de eerste druk waarschijnlijk in 1761 verscheen bij Grangé in Antwerpen. Er volgden vele (misschien wel tien) herdrukken in de tweede helft van de achttiende eeuw en in de eerste helft van de negentiende, niet alleen in Antwerpen, maar ook in Gent en Maastricht. De tekst bleef al die tijd nagenoeg ongewijzigd.

De eerste helft van de achttiende eeuw is in de Zuidelijke Nederlanden in taalkundig opzicht niet heel rijk te noemen. In 1700 was *Le parallele de la grammaire des deux langues françoise & flamende* van Jacques-François Van Geesdalle verschenen, een contrastieve grammatica Frans-Nederlands, waarin dus ook een grammaticale beschrijving van het Nederlands te vinden is. In 1713 publiceerde Gillis De Witte onder het pseudoniem E.C.P. (Egidius Candidus Pastor) het *Ontwerp van eene Nederduytsche spraek-konst*, een beknopte en sterk op de Noordelijke normatieve traditie georiënteerde grammatica. Een jaar later, in 1714, zag de eerste editie van Andries Stévens *Voorschrift-boek* het licht: een zedenleer voor het lager onderwijs, waarin de auteur ook enkele spellingskwesties aan de orde stelt; in de edities vanaf 1734 doet hij dat nog uitgebreider. Daarna is het taalkundig lang stil, voorzover we weten, totdat in Antwerpen rond het midden van de eeuw vlak na elkaar verschillende taalkundige werken verschijnen die de revitalisering van de Zuidelijke normatieve traditie markeren. Ten eerste is er de *Woôrden-schat, oft letter-konst* van de schoolmeester Jan Domien Verpoorten: de eerste druk stamt uit 1752, de tweede, sterk gewijzigde uit 1759 en de derde, daarbij aansluitende, uit 1767. In 1757 heeft ene P.B. dan *Fondamenten ofte grond-regels der Neder-duytsche spel-konst* gepubliceerd. Verpoorten en P.B. besteden wel aandacht aan morfologie, maar de belangrijkste onderwerpen zijn zonder meer spelling, klankleer en woordenschat. Met de *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* van Des Roches krijgt de gerevitaliseerde Zuidelijke traditie zijn eerste echte grammatica, wat wil zeggen dat de auteur, naast spelling en klankleer, ook min of meer afgeronde onderdelen over morfologie en syntaxis opneemt.

Des Roches' *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* is inhoudelijk te karakteriseren als een amalgaam van de Noordelijke normatieve grammatica uit de traditie van Arnold Moonen (1706) en Willem Sewel (1708, 1712) en de Zuidelijke normatieve traditie van E.C.P. (1713), Verpoorten (1752, 1759) en P.B. (1757), aangevuld met elementen uit ten eerste de Latijnse grammatica van Simon Verepaeus, toen de meeste gebruikte in de Zuidelijke Nederlanden, en ten tweede de Franse grammaticografie (bijv. Claude Buffier). De *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* is daarmee stevig ingebed in de gangbare grammaticale praktijken van de achttiende eeuw. Verder haakt Des Roches op allerlei punten aan bij de Zuidelijke schrijftraditie en in mindere mate bij het Noorden: hij hanteert normale Zuidelijke schrijfwijzen zoals *ae*, *ue*, *y*, *ey*, *uy*, hij heeft *den* als de nominatief van het mannelijke lidwoord, verkleinwoorden eindigen op *ken*. Bovenal propageert hij de zogenaamde accentspelling voor de zachtlange [e:] en [o:], die in gesloten syllabe <eé> resp. <oó> worden gespeld (*geéft*, *hoópt*) en in open syllabe <e> resp. <o> (*regen*, *kogel*) ofwel bij gelijkvormigheid <eé> resp. <oó> (*geéven*, *hoópen*). Des Roches baseerde zich voor deze spelling grotendeels op het werk van P.B. (1757), maar voegde ook eigen elementen toe. Ten slotte zij opgemerkt dat de *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* gekenmerkt wordt door enkele didactische procedés of ezelsbruggetjes om bijvoorbeeld zelfstandige

en bijvoeglijke naamwoorden te onderscheiden en om transitieve en intransitieve werkwoorden te onderscheiden.

Naast de *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* publiceerde Des Roches de al genoemde grammatica's van het Latijn en het Grieks en verder een *Nieuwe Fransche spraek-konst* (1763) en een *Nieuw Nederduytsch en Fransch woordenboek – Nouveau dictionnaire françois-flamand* (eerste druk 1769). Voor de Franse grammatica maakte hij ook gebruik van de Latijnse en Franse traditie. Het woordenboek gaat waarschijnlijk voor een flink deel terug op achttiende-eeuwse standaardwerken als die van Pierre Marin en François Halma.

Invloed

De invloed van Des Roches' *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* is groot geweest. De toen al gangbare Zuidelijke schrijfpraktijk (met *ae*, *ue*, *ey* etc.) werd erin gecodificeerd. Daarin waren onder anderen Verpoorten en P.B. hem voorgegaan, maar bij Des Roches geschiedt de codificatie in een 'echte' grammatica. Bovendien legde Des Roches voor het eerst de accentspelling vast in de vorm die de meeste bekendheid zou krijgen: met dezelfde spelling in open syllaben als in gesloten syllaben in geval van gelijkvormigheid, en met een accent aigu als het gebruikte accentteken. (Verpoorten koos voor de circonflexe en P.B. voor een gemengd systeem van circonflexe en aigu.) Het is mede hierom dat nog tot diep in de negentiende eeuw werd gesproken over de spelling-Des Roches, ook al had hij in de meeste opzichten niet meer gedaan dan de gangbare schrijfpraktijk vastleggen. De spelling-Des Roches had nog decennialang aanhangers en was een belangrijk concurrerend systeem voor de officiële spelling van Siegenbeek uit 1804.

De verbreiding van de spelling van Des Roches hangt samen met de verbreiding van zijn grammatica en van de vergelijkbare codificerende werken van Verpoorten en P.B. Verpoorten zorgde zelf voor herdrukken (1759, 1767). P.B.'s werk werd tot diep in de negentiende eeuw herdrukt, ook buiten Antwerpen. Maar vooral leefden P.B. en Des Roches voort in de grammatica's die in de latere achttiende eeuw zouden verschijnen, zoals die van Ballieu (^{1}1771) en Van Boterdael (^{2}1776), waarin op haast elke bladzijde de ideeën van P.B. en Des Roches te vinden zijn.

Gijsbert Rutten
[januari 2010]

Voornaamste geschriften

Nieuwe Nederduytsche spraek-konst. Antwerpen, 1761. Ed. J.M. van der Horst & J. Smeyers. Amsterdam & Münster, 2007.
Nieuwe Fransche spraek-konst. Antwerpen, 1763.
Nieuw Nederduytsch en Fransch woordenboek – Nouveau dictionnaire françois-flamand. Antwerpen, 1769.
Grond-regels der Latynsche taele. Brussel, 1779.
Grond-regels der Grieksche taele. Brussel, 1783.

Belangrijkste secundaire literatuur

J. Smeyers: *Taalkennis en Taaltoestanden in en rondom de 18e eeuwse Keizerlijke en Koninklijke Academie van Brussel*. Antwerpen, 1951.
J. Smeyers: *Vlaams taal- en volksbewustzijn in het Zuidnederlandse geestesleven van de 18de eeuw*. Gent, 1959.
T. Verschaffel: *De hond en de hoed. Geschiedschrijving in de Zuidelijke Nederlanden. 1715-1794*. Hilversum, 1998.
J. De Clercq: 'La question des langues et la réorganisation de l'enseignement secondaire dans les Pays-Bas autrichiens (1773-1794)'. In: *Meesterwerk* 17 (2000), p. 15-27. Zie http://www.peeterheynsgenootschap.nl/meesterwerk.htm.
J. De Clercq: 'La grammaire française de Jean des Roches'. In: P. Desmet, L. Jooken & P. Swiggers (red.), *The History of Linguistics and Grammatical Praxis*. Leuven, 2000, p. 131-171.
G. Rutten: 'De bronnen van Des Roches. Jan Des Roches' *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* (1761) en de taalgeschiedenis van de achttiende eeuw. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 125 (2009), p. 362-384.

Lopend onderzoek

Gijsbert Rutten bereidt een monografie voor over taalnormen en schrijfpraktijken in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw.

Roorda, T.

Roorda, Taco, * Britsum (Friesland) 19 juli 1801; † Leiden, 5 mei 1874, theoloog en taalkundige, grondlegger van de studie van het Javaans in Nederland.

Roorda studeerde theologie te Groningen (1818-1823) en oosterse talen te Leiden (1823-1824). Hij promoveerde in de theologie (Groningen 11 okt. 1824). Op 7 febr.

1825 verdedigde Roorda in Leiden een tweede dissertatie over een semitische tekst (Leiden 7 febr. 1825), waardoor hij zich tevens doctor in de letteren mocht noemen. Korte tijd was hij predikant (Lutjegast 1825, Burgwerd 1827) waarna hij in 1827 buitengewoon hoogleraar werd aan het Athaeneum Illustre in Amsterdam (Oosterse talen, Hebr. oudheden en O.T.), vanaf 1827 gewoon hoogleraar in de wijsbegeerte. Daarna werd Roorda hoogleraar in het Javaans aan de Rijksopleiding voor Ingenieurs en ambtenaren te Delft, met name in de Taal-, land- en volkenkunde voor Nederlandsch-Indië (1842). In 1864 verhuisde deze opleiding naar Leiden, waar de Rijksinstelling voor onderwijs in de Indische taal-, land- en volkenkunde zich verbond met de universiteit. Roorda werkte hier als hoogleraar in het Javaans tot zijn dood in 1874. Roorda wordt beschouwd als de grondlegger van de studie van het Javaans in Nederland en als de theoreticus van de logische analyse, zoals destijds de taalkundige beschouwing van de zin werd genoemd**.**

Ontwikkeling en karakterisering

Uit zijn loopbaan als predikant, zijn wetenschappelijke geschriften en zijn brieven blijkt dat Roorda meer belangstelling heeft voor de filosofie en de taalkunde dan voor de theologie en het predikambt. Als jong predikant studeerde hij behalve Arabisch ook Maleis. In zijn tweede gemeente, Burgwerd, kondigde hij reeds na twee maanden aan te vertrekken naar Amsterdam voor een hoogleraarschap.

In Amsterdam schreef Roorda voor zijn onderwijs een Hebreeuwse grammatica (1831-1833), gevolgd door een Arabische grammatica (1835). In 1834 werd Roorda's leeropdracht uitgebreid met de bespiegelende wijsbegeerte. Als uitwerking van zijn inaugurele voordracht publiceerde hij *Ontwikkeling van het begrip der philosophie*, waaruit blijkt dat hij zich liet inspireren door de jonge I.H. Fichte (1796-1879).

Aanvankelijk ontwikkelde Roorda zich tot een filosoof met een sterke belangstelling voor de metafysica - hierover publiceerde hij in *De Gids*. In *Zielkunde*, een uitwerking van zijn Amsterdamse colleges, ziet hij de psychologie als ‘wetenschap van het menselijk gevoel als fundament van de menselijke natuur’. Zoals gebruikelijk in zijn tijd ziet Roorda de rede als het van God gegeven licht. Deze rede verbindt hij met het menselijk taalvermogen: het zinnelijk denken is duister, het redelijk denken brengt via de taal het duistere aan het licht.

Tijdens zijn hoogleraarschap te Amsterdam maakte hij deel uit van het plaatselijke bestuur van het Nederlands Bijbel Genootschap. Met name de contacten met Java ten behoeve van een bijbelvertaling hadden zijn aandacht. Gaandeweg leerde hij zichzelf Javaans. Zonder dat Roorda ooit in Nederlandsch-Indië geweest was, ontwikkelde hij zich bestuurlijk en taalwetenschappelijk tot een autoriteit op het gebied van de studie van de talen van Indië.

Tijdens het werken aan zijn grammatica van het Javaans publiceerde Roorda *Over de deelen der rede* (1852, 1855, 1864), waarin hij aan de hand van het Nederlands zijn algemeen-taalkundige opvattingen uiteenzet. In tegenstelling tot de in zijn tijd moderne historisch-vergelijkende taalwetenschap kiest Roorda voor een filosofische, ahistorische benadering, de logische analyse.

Invloed

Roorda's invloed als theoloog en filosoof is bescheiden, zijn betekenis als taalkundige, met name als grondlegger voor de studie van het Javaans is zeer groot geweest. Zijn pionierswerk resulteerde immers in tekstuitgaven, een grammatica en in een woordenboek. Zonder twijfel vormden zijn eigenaardige benadering en zijn al te originele terminologie, die afweek van de taalkundige traditie, een rem op zijn invloed, ondanks de status van Roorda als geleerde.

Voor de Nederlandse taalkunde en de algemene grammatica, zoals men de linguïstische benadering die door Roorda werd gepropageerd noemde, is zijn betekenis zeer groot en breed. Hij was in Nederland de eerste die een duidelijk onderscheid maakte tussen een historische en een niet-historische taalbeschouwing maakte. Voor de discussie over het verschil tussen de schrijf- en de spreektaal en de spelling waren zijn opvattingen opzienbarend en baanbrekend.

Roorda's ahistorische opvattingen over de Nederlandse schrijf- en spreektaal werden dan ook bestreden door M. de Vries, zijn beoefening van het Javaans door H. Neubronner van der Tuuk, zijn logische analyse door L.A. te Winkel. Hoewel feitelijke kritiek op zijn plaats was en Roorda denken en taal, logica en taalkunde niet altijd onderscheidt, hadden zijn critici (met uitzondering van Te Winkel) weinig oog voor zijn modern-rationele benadering: de mens heeft een redelijk vermogen dat in de taal zichtbaar wordt. Daarom moeten er in de taal algemene categorieën zijn. Voor Roorda waren dat logisch-semantische categorieën, die hij zag als universeel. Overigens heeft de logische analyse grote invloed gehad op de traditionele zinsontleding in het onderwijs.

Begonnen als traditioneel orthodox theoloog in Groningen, blijkt hij na zich langdurig en intensief met taalwetenschappelijk onderzoek te hebben beziggehouden, een echte aanhanger van de moderne theologie.

Toen Roorda, een ‘stugge, stijfzinnige, magere en hoekige, maar in de grond beminnelijke man’ (aldus P.J. Veth) overleed, lag een vernieuwd en uitgebreid Javaans-Nederlands woordenboek voor de druk gereed

Lo van Driel
[2006]

Voornaamste geschriften

Vrijwel alle geschriften van Roorda zijn opgesomd in het lemma over Roorda in het *Biographisch woordenbook van protestantsche godgeleerden in Nederland*, dl. 6 (Kampen 2001), Uhlenbeck 1964 en Van Driel 1988. Hieronder volgt een selectie.

Ontwikkeling van het begrip der philosophie. Leeuwarden, 1835.

‘Over den tegenwoordigen toestand der philosophie in Nederland’. In: *Godgeleerde bijdragen* 17/5 (1844), p. 719-764.

Zielkunde, of beschouwing van den mensch als bezield wezen. Leeuwarden, 1849.

Over de deelen der rede en de rede-ontleding, of logische analyse der taal, tot grondslag voor wetenschappelijke taalstudie. Leeuwarden, 1852, 1855, 1864.

‘Verdediging der miskende Metaphysica’. In: *De Gids* 16/1 (1852), p. 137-148.

Javaansche grammatica, dl. I. Amsterdam, 1855.

‘Over het onderscheid tusschen spreektaal en schrijftaal, inzonderheid in onze moedertaal’. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Akademie Wetenschappen, afdeling Letterkunde*. I, p. 93-118. Amsterdam, 1856.
‘Bijlage tot beantwoording van de Heeren De Vries en Brill, op hun beoordeling van zijn tweede verhandeling: over het onderscheid tusschen schrijftaal en spreektaal, inzonderheid in onze moedertaal’. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Akademie Wetenschappen, afdeling Letterkunde*. III, p. 150-180. Amsterdam, 1858.
Verhandeling over het onderscheid en de behoorlijke overeenstemming tusschen spreektaal en schrijftaal inzonderheid in onze moedertaal; na de verhandelingen over dit onderwerp in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen uitgegeven. Leeuwarden, 1858.
Handleiding tot het onderwijs in de zinsontleding bij het lager onderwijs. Leeuwarden, 1858.
‘De vrijheid van den mensch in de bepaling van zijn wil, en de strijd tusschen determinisme en indeterminisme’. In: *De Gids* 23/2 (1859), p. 1-46.
‘De Nederlandse spelling’. In: *De Gids* 26/3 (1862), p. 38-80.

Belangrijkste secundaire literatuur

E.M. Uhlenbeck: *A critical Survey of Studies on the Languages of Java and Madura*. 's-Gravenhage, 1964.
L.F. van Driel: *De zin van de vorm. Roorda's logische analyse en de algemene grammatica*. Amsterdam, 1988.
C. Fasseur: *De indologen. Ambtenaren voor de Oost 1825-1950*. Amsterdam, 1993.
NNBW, II, p. 1230.
Enc. v. Ned. Indië, III, p. 460-461.

Locatie archief en brievencollecties

Er is geen archief bekend, enkele brieven zijn te vinden in de literatuur en via de CEN

Royen O.F.M, N.J.H.

Royen O.F.M., Nikolaus Jakobus Hubertus (naam binnen de Franciscaanse orde: Gerlach) *18 oktober 1880 Valkenburg; † 4 februari 1955 Utrecht, neerlandicus die vooral in de jaren dertig en veertig bekend werd om zijn pamfletten tegen de oude spelling van De Vries en Te Winkel en zich aansloot bij de opvattingen

van de beweging van ‘Taal en Letteren’ en de Kollewijnspelling van 1891, waarin de gesproken taal het primaat had.

Gerlach Royen trad in op 3 oktober 1898 in in de Orde van Sint Franciscus. Na het voltooien van theologische en filosofische studies werd Royen op 2 april 1905 tot priester gewijd. In 1911 ging hij naar Leiden en studeerde daar Nederlandse letteren. Hij hervatte zijn studie Nederlands te Leiden en behaalde zijn doctoraalexamen op 12 mei 1922. In 1925 voltooide hij zijn proefschrift over *De jongere veranderingen van het indogermaanse nominale drieklassensysteem* (Malmberg 1926), een samenvatting van zijn 1030 pagina's tellende werk *Die nominalen Klassifikations-Systeme in den Sprachen der Erde. Historisch-kritische Studie, mit besonderer Berücksichtigung des Indogermanischen* (Mödling bei Wien: Anthropos). Met de Nederlandse samenvatting promoveerde hij bij de Leidse antropoloog en ethnolinguist C.C. Uhlenbeck (1866-1951). In 1932 werd Royen benoemd tot buitengewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht met de inaugurele rede *Simplisme en dilettantisme*. Samen met Jan Gonda (1905-1989) volgde hij Willem Caland (1859-1932) op. Royen doceerde vergelijkende indogermaanse taalwetenschap en algemene taalwetenschap, Gonda de resterende vakken uit Calands leeropdracht: Oud-Perzisch, Avestisch en Sanskrit. In 1943 werd Royens hoogleraarschap omgezet in een ordinariaat vergelijkende en algemene taalwetenschap. In de tussentijd publiceerde hij veelvuldig over de Nederlandse spelling. In 1951 ging Royen met emeritaat, toen al verzwakt door kanker.

Ontwikkeling en karakterisering

In zijn promotieonderzoek naar de indogermaanse classificatiesystemen put Royen uit studies van zijn leermeester Uhlenbeck en uit die van tijdgenoten en 19de eeuwse taalvorsers als Jacob Grimm (1785-1863) en Wilhelm von Humboldt (1767-1835). Hij onderscheidt *een semantische benadering* van het geslachtsprobleem en een meer formele. De eerste gaat uit van de woordbetekenis met het doel de geslachtstoekenning in de verschillende talen te begrijpen. Deze indeling in bijvoorbeeld mannelijk en

vrouwelijk of levend en levenloos gaat uit van een voorlopige classificatie van hetgeen wij in de wereld aantreffen. De Duitse neogrammatici hebben zich hoofdzakelijk met *de formele kant van de classificatie* bemoeid. Het taalsysteem en de formele dwang van dit systeem speelt hier een belangrijke rol en niet zozeer de woordbetekenis. Het laatste zou volgens Uhlenbeck en zijn promovendus Royen ook tot etymologische problemen kunnen leiden: bestaat er eigenlijk wel zoiets als een oorspronkelijk geslacht van nomina? Royens benadering is een empirische. Hij wil inductief uit voorbeelden uit de verschillende talen die hij op het verschijnsel nominale classificatie onderzoekt een bepaalde regelmaat ontdekken. Uit zijn inductief of empirisch opgezette onderzoek komt hij tot algemene uitspraken over het grammaticale geslacht. Het inzicht in de voortdurende verandering hiervan geeft een beeld dat het persoonlijke (mannelijk en vrouwelijk) tegenover het onpersoonlijke (het onzijdige of neutrale) stelt. Vooral bij de onpersoonlijke geslachten ziet men dan verschuivingen, aangezien hier een duidelijke koppeling naar een natuurlijk of biologisch geslacht ontbreekt.

In twee kortere artikelen geeft Royen (1932; 1933) zijn opvattingen over de relatie tussen empirisch onderzoek en theorievorming weer. In de theorie wordt vaak in het licht van een nastrevenswaardige eenvoud (simplisme) de taalfeiten geweld aangedaan. Royen verwijst in dit verband naar het overnemen van het Latijnse casussysteem in de Nederlandse *Twe-spraack* van 1584. In zijn studie *Spraak en taal* stelt Royen het volgende: *Toch hangt taal, dat geestelik fonds, in wording en in voortbestaan, in ontwikkeling en verandering geheel af van de spraak. [...]. Het komt me intussen niet waarschijnlik voor, dat het eerste mensenpaar bij zijn schepping een afgerond uitgewerkt taalsysteem kreeg ingestort, en tegelijkertijd een daaraan beantwoordende geroutineerde spraakvaardigheid kreeg toebedeeld.*(Royen 1933: 159 e.v.). De gesproken taal moet in alle gevallen het uitgangspunt van taalonderzoek zijn en niet het abstracte taalsysteem. In dit licht moet men ook Royens studies over spellinghervorming zien. In 1891 had Roeland Kollewijn (1857-1942) een voorstel gedaan voor een vereenvoudiging van de Nederlandse spelling. Met name de opmerkingen over de grammaticale geslachten hebben Royens interesse. Zijn uitgangspunt is bij hervormingsvoorstellen: waarom zou je schrijven wat je in de gesproken taal niet meer hoort? Hij keert zich tegen uitzonderingen hierop.

Invloed

Royens belangrijkste werk is toch het vroege geweest, waarin hij uitvoerig inging op de indogermaanse classificaties van nomina. Zijn werk op het gebied van de spellinghervorming in de jaren dertig en veertig waren een uitvloeisel van de toenmalige discussie tussen de beide kampen, de meer schrijftaalgeoriënteerde groep rond Van Ginneken en de verdedigers van de Kollewijnspelling zoals Royen en De Vooys (1873-1955). Enige invloed had Royen op zijn ordebroeder Henricus Franciscus Alphonsus van der Lubbe O.F.M. (1917-1991) die op 23 mei 1958 promoveerde op een studie naar de *Woordvolgorde in het Nederlands. Een synchrone structurele beschouwing* (1958; ^{2}1965). Ook hier werd uitgegaan van het gesproken Nederlands

Frank Vonk

[6 augustus 2003]

Voornaamste geschriften

De jongere veranderingen van het indogermaanse drieklassensysteem. 's-Hertogenbosch, Antwerpen, 1926.
Die nominalen Klassifikations-Systeme in den Sprachen der Erde. Historisch-kritische Studie, mit besonderer Berücksichtigung des Indogermanischen. Mödling bei Wien, 1929.
Simplisme en Dilettantisme. Utrecht, Nijmegen, 1932.
'Spraak en Taal'. In: *Mededeelingen KNAW*, Deel 75, Serie A, No. 5 (1933), p. 157-182.
Pronominale problemen in het Nederlands. Tilburg, 1935.
Romantiek uit het Spellingtoernooi. Utrecht, Nijmegen, 1949.

Belangrijkste secundaire literatuur

J. Gonda: 'In Memoriam. Nicolaus Jacobus Hubertus Gerlach Royen 1880-1955'. In: *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Utrecht* (1954/5), p. 31-36.
C.B. van Haeringen: 'Herdenking van Gerlach Royen O.F.M. (18 Oktober 1880 - 4 Februari 1955)'. In: *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 1954/5*. Herdrukt in: --- (red.), *Gramarie. Keur uit het werk van zijn hoogleraarstijd*. Utrecht, (^{2}1976), p. 217-225.
H.F.A. van der Lubbe O.F.M.: *Woordvolgorde in het Nederlands. Een synchrone structurele beschouwing*. Assen, 1958 (1965^2).
F. Vonk: 'Gerlach Royen (1880-1955) über Sprachbeschreibung und Sprachnormierung. Das späte Werk'. In: Klaus D. Dutz / Kjell-Åke Forsgren (red..): *History and Rationality*. Münster: Nodus Publikationen (1996), p. 263-291.

Locatie archief

Materiaal omtrent de aanstelling is te vinden in het Rijksarchief te Utrecht en het Universiteitsarchief van de Universiteit Utrecht

Locatie brievencollecties

Niet bekend

Schaar, Johannes van der

Schaar, Johannes van der * 8 december 1912 Vlaardingen; † 29 augustus 1984 Vlaardingen, historisch taalkundige, naamkundige.

Van der Schaar groeide op in een onderwijzersgezin in Vlaardingen. Ook zelf werd hij leraar, en zijn werkzame leven lang is hij het onderwijs trouw gebleven. Hij bekleedde vanaf 1942 functies in het middelbaar onderwijs, onder andere als leraar (vanaf 1956) en conrector (1956-1969) van het Groen van Prinstererlyceum in Vlaardingen. In 1969 werd hij rector van de Scholengemeenschap Westland Zuid. Verder was hij docent Nederlands aan de Handelsavondschool in Vlaardingen en docent historische taalkunde en aanverwante vakken op de School voor Taal- en Letterkunde (nu Haagse Leergangen) te Den Haag (1956-1977). Een andere uitingsvorm van zijn betrokkenheid bij het onderwijs was zijn redacteurschap (1960-1969) van *Levende Talen*, het orgaan van de Vereniging van leraren in levende talen. Onderwijs en wetenschap waren daarin voor Van der Schaar samenhangende grootheden; in de door hem geredigeerde jubileumuitgave van dit tijdschrift uit 1961 stelt hij dat *Levende Talen* "een tweeledige taak [heeft], nl. voorlichting te geven op wetenschappelijk en didactisch gebied". En in een herdenkingsartikel over de School voor Taal- en Letterkunde uit 1965 citeert hij met instemming uit de grondslagen: "Het werk van de leraar is toegepaste wetenschap" maar ook: "Naast kennis en bekwaamheid in de vakken, die de leraar moet onderwijzen, is psychologisch en pedagogisch begrip van onderwijs geven onmisbaar". Hij was een geliefd docent en schoolleider die als deskundig, bescheiden en trouw werd gekarakteriseerd en over een grote werkkracht beschikte.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

De studie Nederlands die Van der Schaar in 1933 aanving, had als basis een diploma gymnasium-bèta (1930) en gymnasium-alfa (1936). In 1942 behaalde hij het doctoraaldiploma, met als bijvakken Spaans en Vulgair Latijn. Zijn belangstelling voor de naamkunde was toen al gewekt, en als onderwerp voor zijn promotieonderzoek koos hij de Hollandse voornamen en familienamen, een terrein waar nog weinig onderzoek naar was gedaan. Het materiaal bestond uit de bestaande verzamelingen van J.J. de Graaf en van de Fryske Akademy, aangevuld met een eigen collectie. Op 9 juli 1953 promoveerde hij cum laude in Leiden bij G.G. Kloeke. In het proefschrift getiteld *Uit de wordingsgeschiedenis der Hollandse doop- en familienamen* werd de naamgeving niet alleen als taalkundig maar ook als maatschappelijk en cultuurhistorisch fenomeen beschreven. Vooral het tweede deel, de taalkundige behandeling van de namen zelf, vond veel waardering; niet alleen om de taalhistorische vakkundigheid, maar ook omdat niet in de eerste plaats de (oorspronkelijke) betekenis centraal stond, maar vooral de naamgevingsmotieven, die licht werpen op de geschiedenis en cultuur van onze maatschappij. Het geplande register bij de dissertatie bleef uit. Wel verscheen een uitgave voor het grote publiek: het *Woordenboek van voornamen* (1964), dat door de alfabetische ordening goed toegankelijk was. Aan de voornamencollectie en de verklaringen bleef Van der Schaar steeds werken, onder andere op basis van door lezers en luisteraars geleverd namenmateriaal. Dit resulteerde in vele, steeds herziene en uitgebreide herdrukken van het voornamenboek. Sinds 2000 is het materiaal op het Meertens Instituut in

Amsterdam opgeslagen en toegankelijk via internet. Deze databank bevat 20.000 namen, waarvan er 2.000 door Doreen Gerritzen werden toegevoegd.

Naast naamkundige publicaties schreef en bewerkte Van der Schaar ook enkele schoolboeken, en verschenen er onderwijskundige artikelen en herdenkingsbijdragen van zijn hand, maar tot wetenschappelijk onderzoek op andere terreinen dan dat van zijn dissertatie is het niet gekomen.

Invloed

'Hoewel even oud als de plaatsnaamkunde, is de persoonsnaamkunde in nog veel hoger mate het uitverkoren jachtterrein van het dilettantisme gebleven', aldus M. Gysseling in 1977. Hij noemde daarbij het werk van Van der Schaar als gunstige uitzondering. Het is inderdaad de verdienste van deze naamkundige dat hij een degelijke basis heeft verschaft aan populaire voornaamkunde door van de Nederlandse voornamenschat verantwoorde etymologieën te geven, de rol van de betekenis te relativeren en de naamgeving als sociaal en cultuurhistorisch verschijnsel te onderzoeken en te beschrijven. Doordat het namenmateriaal werd ondergebracht bij het Meertens Instituut waar het beheerd, bewerkt en aangevuld wordt, en bovendien vrij toegankelijk is voor een breed publiek, is het naamkundig onderzoek van Van der Schaar van blijvend nut voor deskundigen en leken.

Marijke Mooijaart
[29 januari 2010]

Voornaamste geschriften

Uit de wordingsgeschiedenis der Hollandse doop- en familienamen. Assen, 1953.

'De Hollandse naamgeving in de middeleeuwen en haar maatschappelijke achtergronden'. In: O. Leys & J. van der Schaar: *Vlaamse vrouwennamen en Hollandse naamgeving in de Middeleeuwen: lezingen gehouden voor de Naamkunde-Commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op 24 Mei 1958*. Amsterdam, 1959.

Woordenboek van voornamen. Utrecht, 1964.

1ste druk 1964, 13de druk 1983 druk (Aula pocket).

Volgende drukken, ook steeds aangevuld en herzien, werden uitgegeven in de reeks *Prisma handwoordenboeken*: 1ste druk 1984, 11de druk 1998.

Hiervan is de 6de druk, Utrecht 1992, bewerkt door Doreen Gerritzen en J.B. Berns; deze werd ook genoemd 20ste druk (geteld vanaf 1ste druk 1964) of 1ste druk; de titel werd *Spectrum voornamenboek*.

De 13de druk hiervan werd in 2000 als *Prisma voornamenboek* uitgebracht, samengesteld door J. van der Schaar, bewerkt door Doreen Gerritzen. Utrecht 2000.

Van deze editie verscheen ook een cd-rom. Utrecht, 2000.

De druk uit 2000 was tevens de basis van de *Nederlandse Voornamen Databank* van het Meertensinstituut. (http://www.meertens.knaw.nl/voornamen/vnb/)
'Over diminutieven in het Middelnederlands'. In: J. van Bakel, C.C. de Bruin, J. Daan e.a.: *Studies voor Damsteegt. Aangeboden door bevriende vakgenoten ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 16 januari 1981*. Leiden, 1981.

Belangrijkste secundaire literatuur

H.A. Wage: 'Johannes van der Schaar Vlaardingen 8 december 1912 - Vlaardingen 29 augustus 1984'. In: *Jaarboek Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 1985, p. 59-82.
(http://maatschappijdernederlandseletterkunde.nl/levensberichten)

Locatie archief (voornamenmateriaal)

Meertens Instituut (KNAW), Amsterdam: 186 Collectie inzake voornamen (J. van der Schaar), 1959 – 1984

Schönfeld, M.

Schönfeld, Moritz * 9 februari Groningen; † 4 oktober 1958 's Graveland, naamkundige en historisch-taalkundige.

Moritz Schönfeld was de zoon van een leraar wis- en natuurkunde aan het stedelijk gymnasium te Groningen. Moritz zette de leraarstraditie voort: na zijn studie aan de Groningse universiteit (aanvang in 1898, doctoraal Nederlandse letteren in 1904) was hij leraar Nederlands en aardrijkskunde te Meppel (1905-1908) en te Tilburg (1908-1913) en daarna tot aan zijn pensionering (1945) aan het pas opgerichte

gemeentelijk gymnasium te Hilversum. Aan laatstgenoemde school was hij ook enige jaren waarnemend conrector.

Ontwikkeling en karakterisering

In 1906 promoveerde hij in Groningen op een proefschrift over oud-Germaanse volks- en persoonsnamen. Het is later omgewerkt en aangevuld tot het *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen nach der Überlieferung des klassischen Altertums bearbeitet* (Heidelberg, 1911). Dit is tot op heden een standaardwerk gebleven. In 1965 verscheen te Darmstadt een *Nachdruck.* Ook werkte hij van 1917 tot 1930 met een aantal lemmata mee aan *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (*uitgegeven door Georg Wissowa).

In 1921 verscheen de eerste druk van het werk waaraan zijn naam voor altijd verbonden zal blijven, de *Historiese grammatika van het Nederlands. Schets van de klank- en vormleer* (Zutphen, 1921). Van dit boek verschenen acht drukken, de laatste in 1970 (met een tweede oplage in 1980). Het had oorspronkelijk een didactisch doel: het was volgens het voorbericht van de 1e druk voor de studenten bedoeld als opstapje naar Francks moeilijke *Mittelniederländische Grammatik.* Van druk tot druk is het echter uitgedijd tot een omvangrijk handboek en naslagwerk met uitvoerige bibliografische aantekeningen; telde de 1e druk nog slechts 160 bladzijden, in de 8e zijn dat er 427 geworden. Het bevat zowel de klankleer als de vormleer (verbuiging en vervoeging, vanaf de 2e druk ook de woordvorming). Aan de hand van de opeenvolgende drukken kan men de ontwikkeling van de historische grammatica van het Nederlands op de voet volgen. Vanaf de vijfde druk (1954) werd de tekst door de Brusselse hoogleraar A.C.H.L. van Loey verzorgd; bij de vijfde druk was ook Schönfeld zelf nog betrokken. Vele generaties neerlandici hebben uit dit boek de historische grammatica moeten leren. Bij iedere volgende druk kostte dat meer moeite waardoor ‘Schönfeld’ niet alleen een beroemd maar ook een berucht boek geworden is. Voor onderzoekers is het echter nog altijd onmisbaar. Overigens verbond Schönfeld zijn naam ook nog aan een ander veel gebruikt leerboek, de *Nederlandse spraakkunst* van C.G.N. de Vooys (1e druk 1947), waaraan hij zijn medewerking verleende en waarvan hij de tekst na de dood van De Vooys voor nieuwe drukken herzag.

De meeste tijd die Schönfeld naast zijn schoolwerk overhield, zal hij wel nodig gehad hebben voor het verwerken van wat anderen over de historische grammatica te berde hadden gebracht. Toch leverde hij ook zelf van tijd tot tijd een bijdrage. In zijn eigen onderzoek is hij echter vooral naamkundige gebleven. Hoewel hij ook over persoonsnaamkunde bleef publiceren, is later vooral zijn toponymisch onderzoek van belang geworden. Het resulteerde in twee belangrijke inhoudsrijke naslagwerken: *Veldnamen in Nederland* (Amsterdam, 1949) en *Nederlandse waternamen* (Brussel, 1955).

Belangrijk was hij ook voor de organisatie van de naamkunde. Zo was hij lange tijd redacteur van de *Nomina geographica neerlandica* (NGN) en functioneerde hij in de naamkundecommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Vooral in de NGN publiceerde hij een aantal Forschungsberichte over de toponymie in Nederland en Vlaanderen.

In het jaar van zijn overlijden verscheen het Jaarboek van de Maatschappij van de Nederlandse letterkunde met de mededeling dat hij de wens te kennen had gegeven

dat er van hem geen levensbericht zou verschijnen. Op de tegenover liggende bladzij werd om hem toch te eren een portret van hem afgedrukt. Dit tekent de opvallende bescheidenheid van deze gezaghebbende geleerde. Mogelijk werd om eenzelfde reden ook geen herdenkingsrede in de Akademie (waarvan hij lid was) uitgesproken. Zijn bescheidenheid blijkt ook hieruit dat hij, ondanks zijn belangrijke aandeel in het boek, toch niet wilde dat hij op de titelpagina van de *Nederlandse spraakkunst* als tweede auteur werd genoemd. Wie kennis neemt van zijn werk, wordt getroffen door zijn grote kennis en zorgvuldigheid en door de enorme werkkracht waarmee hij het tot stand heeft gebracht.

Invloed

De belangrijkste invloed heeft Schönfeld uitgeoefend via zijn *Historische grammatica.* Van groot belang is het daarin opgenomen hoofdstuk over woordvorming dat voor vele morfologen een belangrijke bron van informatie was en is. Op naamkundig gebied is vooral zijn plaatsnaamkundig werk van invloed geweest.

Cor van Bree
[14 november 2003]

Voornaamste geschriften

Oe-relicten in Holland en Zeeland. Amsterdam, 1932. - Meded. van de Kon. Ned. Akademie, Afd. Lett., 73, A, 1.
'Ingvaeoons'. In: *De nieuwe taalgids* 39 (1946), p. 55-59.
'Friese relicten in het Gronings in het bijzonder in de toponiemen (iets over de verhouding van het Gronings tot het Fries)'. In: *Bijdr. en Meded. der Dialectencommissie van de Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam: Friezen, Saksen, Franken,* 10 (1947), p. 1-36.
'Hebben olla vogala...'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 76 (1958-59), p. 1-9.
Nagelaten opstellen. Studies op naamkundig gebied, onder red. van D.P. Blok, Amsterdam, 1959.

Belangrijkste secundaire literatuur

D.P. Blok: 'Bibliografie van het naamkundig werk van Dr. M. Schönfeld'. In: *Meded. van de Ver. voor naamkunde te Leuven en de comm. voor naamkunde te Amsterdam*, 31 (1955), p. 2-6.
S.J. Fockema Andreae: 'Dr. M. Schönfeld'. In: *Meded. van de Ver. voor naamkunde te Leuven en de comm. voor naamkunde te Amsterdam*, 31 (1955), p. 1-2.

S.J. Fockema Andreae: ‘Ter herinnering aan Dr. Moritz Schönfeld’. In: D.P. Blok (red.), *Nagelaten opstellen, Studies op naamkundig gebied.* Amsterdam, 1959, p. I-III.
C. van Bree: ‘Historische grammatica's van het Nederlands in historisch perspectief’. In: *Traditie en progressie. Handelingen van het 40ste Nederlands Filologencongres*, 's-Gravenhage, 1990, p. 135-150.

Locatie archief

Geen Schönfeld-archief bekend

Locatie brievencollectie

Zie CEN (voor brieven van Schönfeld in de UB Leiden)

Selm, B. van

Selm, Bert van * 3 april 1945 Delft; † 17 april 1991 Leiden, neerlandicus, boekhistoricus en bibliograaf.

Na zijn middelbare schooltijd aan de Europese school in Luxemburg studeerde Van Selm tussen 1964 en 1970 Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universteit van Amsterdam. Tijdens deze studie raakte hij onder de bekoring van geleerden als W.Gs Hellinga en H. de la Fontaine Verweij die hem inwijdden in de neo-filologie, de analytische bibliografie en de wetenschap van het boek. Hij was enige tijd student-assistent van Hellinga voor wie hij onder meer werkte aan het samenstellen van een overzicht van Nederlandse boekveilingen tot 1800. Hij studeerde af op

Bronnen voor de kennis van leven en werken van Peeter Heyns (1970), waarin hij boekgeschiedenis, bibliografie en neerlandistiek met elkaar combineerde.

Kort na zijn afstuderen trad hij in 1971 in dienst als bibliograaf bij de Vakgroep Nederlandse taal- en letterkunde van de Rijksuniversiteit Leiden, alwaar hij vanuit het niets een vakgroepsboekerij opbouwde. Aan deze Leidse vakgroep bleef hij de rest van zijn leven verbonden, aanvankelijk als vakgroepsbibliograaf, maar al heel snel functioneerde hij als universitair docent, en sinds 1988 als hoofddocent. Met name colleges op het gebied van de heuristiek van de neerlandistiek en de boekwetenschap behoorden tot zijn specialismen. In 1987 promoveerde hij cum laude op *Een menighte treffelijcke boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw.* Hij aanvaardde in december 1989 aan zijn alma mater een bijzonder hoogleraarschap in de geschiedenis van de boekhandel en uitgeverij vanwege de Dr. P.A. Tiele Stichting. Een van zijn laatste wapenfeiten betrof zijn Dankwoord, uitgesproken op 6 februari 1991 in de Koninklijke Bibliotheek, toen hij er voor zijn proefschrift de prestigieuze Menno Hertzberger-prijs ontving, een driejaarlijkse onderscheiding voor exceptioneel bibliografisch werk. Hoewel Van Selm door zijn vroegtijdige dood nimmer aan het uitspreken van een oratie is toegekomen, is zijn werk te beschouwen als één voortdurende programmatische beginselverklaring, waarin onmiskenbaar het systematisch bronnenonderzoek, de filologische nauwgezetheid en de bestudering van het (Nederlandse) boek in de context van zijn tijd als leitmotiven doorklinken.

Bert van Selm was getrouwd met Maja Ascher. Uit dit huwelijk zijn twee dochters geboren.

Ontwikkeling en karakterisering

De eerste periode van Van Selms werkzame leven staat vooral in het teken van de documentatie van de neerlandistiek. Ongetwijfeld draagt zijn werk als bibliograaf en bibliothecaris daartoe bij. Met name via het neerlandistische tijdschrift *Dokumentaal* waarvan hij sinds 1975 redacteur is, weet hij menige vakgenoot te wijzen op lacunes in diens bronnenonderzoek. In de door hem geëntameerde rubriek ‘Aanvullingen op...’ maakt hij diverse bibliografische ‘vondsten’ wereldkundig, waarin bij voortduring benadrukt wordt dat het systematisch exploreren van beschikbare nationale en internationale catalogi en andere bronnen tot de tweede natuur van de neerlandicus-onderzoeker zou moeten (gaan) behoren. Door zijn speurwerk en vondsten verrijkt hij niet alleen de *Reinaert*-, de Vondel-, de Hooft-, de Huijgens- en de Bredero-studie, maar ook het onderzoek naar genres als embleemboeken, woordenboeken, schoolboeken, populair proza en almanakken.

In een ‘Ontwerp van een beleid inzake de dokumentatie der Nederlandse letteren’, gepresenteerd als Nota van het Bestuur van de Werkgroep voor de documentatie der Nederlandse Letteren, maar vrijwel geheel van zijn hand, registreert en evalueert hij anno 1980 de stand van zaken. Tegelijkertijd inventariseert hij de lacunes en daarmee de wenselijkheid van nieuwe projecten. En aangezien de Werkgroep vooral een papieren bestaan leidt, zet van Selm zelf zijn schouders onder de verwezenlijking van zijn documentaire idealen. Op termijn weet hij diverse bibliografische projecten te realiseren, waaronder een database van boekhandelscatalogi en een bibliografie van *Amadis van Gaule*-romans (postuum verschenen) dan wel te entameren op het

gebied van almanakken, diverse literaire tijdschriften (LTN-reeks), kluchtboeken, et cetera.

De bij Hellinga geleerde analytische bibliografie combineert hij op den duur steeds meer met de verworvenheden van de Franse 'l'histoire du livre'-school en het Duitse boekhistorisch onderzoek. Hoewel hij zijn *fort* begin jaren tachtig nog niet helemaal weet te vertalen in een concreet project, blijkt achteraf de ontdekking van vele convoluten met boekveilingcatalogi in de Herzog Augustbibliothek in Wolffenbüttel - een door Van Selm nieuw leven ingeblazen bron - richtinggevend. Hij keert daarmee terug naar zijn tijd als student-assistent, naar het zogenoemde 'Apparaat Hellinga' (thans UBA), dat hij mede heeft vormgegeven. Ten vervolge hierop entameert hij een database waarin hij zoveel mogelijk beschrijvingen van gehouden boekveilingen onderbrengt. Het Leidse bedrijf IDC weet hij te interesseren voor de microfichering van de vele duizenden door hem opgespoorde boekhandelscatalogi tot 1800. Via deze catalogi komt zijn tweede belangstellingsgebied tot volle wasdom. Want hoewel het Nederlandstalige literaire boek aanvankelijk zijn voorkeur heeft, komt het boek als fenomeen, als motor in de cultuurgeschiedenis in het middelpunt van zijn belangstelling te staan. De productie, distributie en consumptie van teksten - van kranten en volksboeken tot almanakjes, liedboeken en kluchtboeken - komen steeds meer binnen zijn blikveld, mede geïnspireerd door buitenlandse geleerden als Paul Raabe, Henri-Jean Martin, Robert Darnton en Roger Chartier. Met name de vooraanstaande positie van de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw op het gebied van de (internationale) boekhandel zet Van Selm vol overtuiging op de boekhistorische kaart. Dat hij voor het achterhalen van de boekproductie, voor de manieren van boekdistributie alsmede bij reconstructie van het boekenbezit 'zijn' boekhandelscatalogi - dat onooglijke handelsdrukwerk in allerlei soorten en maten - tot onmisbare bronnen heeft weten op te waarderen, is een van zijn grootste verdiensten geweest. Ook internationaal heeft dit werk grote erkenning gekregen.

Invloed

De doorwerking van Van Selms methoden en technieken, van zijn opvattingen over de waarde van het boek en de plaats ervan in de cultuurgeschiedenis, is in menige boekhistorische, maar ook in neerlandistische studies zichtbaar geworden. Hoewel hij door zijn vroege overlijden nauwelijks heeft kunnen oogsten, heeft Van Selm onmiskenbaar school gemaakt. Boekhistorische publicaties zonder op zijn minst een literatuurverwijzing naar een Van Selm-publicatie zijn welhaast onmogelijk. Boekhistorici als Dongelmans, Salman en Keblusek zijn mede door hem gevormd. Hij was een bevlogen docent. Mede dank zij dit aanstekelijk onderwijs in Leiden, waarin enthousiasme, inventiviteit, een grondige aanpak en hard werken centraal stonden, is, zoals iemand het ooit uitdrukte, Van Selm bij een generatie studenten nog altijd onderhuids merkbaar. De colleges die hij als Tiele-hoogleraar in Amsterdam heeft gegeven, postuum gebundeld in *Inzichten en vergezichten* (1992), behoren, evenals zijn proefschrift, tot de klassieken van de Nederlandse boekwetenschap.

Te zijner ere opent de Leidse Opleiding Nederlandse taal en cultuur sinds 1992 haar academische jaar met de naar hem genoemde Bert van Selm-lezing.

B.P.M. Dongelmans
[1 oktober 2003]

Voornaamste geschriften

Een menighte treffelijcke boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw. Utrecht, 1987.
Postuum zijn verschenen:
Inzichten en vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel. Bewerkt en van noten voorzien door Hannie van Goinga en Paul Hoftijzer. Met een bibliografie van de auteur, samengesteld door Piet Verkruijsse. Amsterdam, 1992.
(samen met H.W. de Kooker): *Boekcultuur in de Lage Landen, 1500-1800. Bibliografie van publikaties over particulier boekenbezit in Noord- en Zuid-Nederland, verschenen voor 1991*. Met een voorw. van P.G. Hoftijzer. Utrecht, 1993.
De Amadis van Gaule*-romans. Productie, verspreiding en receptie van een bestseller in de vroegmoderne tijd in de Nederlanden.* Met een bibliografie van de Nederlandse vertalingen. Bezorgd en uitgeg. door Berry Dongelmans. Met medew. van Sylvia van Zanen en Elizabet Zeeman. Leiden, 2001 (SNL 9).
Het project *Book sales catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800*. Leiden, 1990-... wordt voortgezet door H.W. de Kooker en J.A. Gruijs.

Belangrijkste secundaire literatuur

Een uitgebreide bibliografie van de hand van P.J. Verkruijsse is te vinden in *Inzichten en vergezichten.* Amsterdam, 1992, p. 108-124.
Hannie van Goinga: ‘In memoriam Bert van Selm 1945-91’. In: *Quaerendo* 22 (1992), p. 83-88.
Frits van Oostrom: ‘Bert van Selm Delft 3 april 1945 - Leiden 17 april 1991’. In: *Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde* 1995-1996. Leiden, 1996, p. 142-150.
Ook op: http://www.leidenuniv.nl/host/mnl/mnl/levens/95-96/selm.htm
Karel Bostoen, Ludo Jongen (red.): ‘In memoriam Bert van Selm’. Speciaalnummer van *Meta, Mededelingenblad voor neerlandici* 25 (1990-1991), p. 92-122. Met aanvullingen in *Meta* 26 (1991-1992), p. 25-28.

Locatie archief

In de bibliotheek van Opleiding Nederlandse taal en cultuur (Leiden) bevinden zich vele schrijfblokken en stofmappen vol aantekeningen, veelal bevattend het materiaal dat gebruikt is voor zijn gepubliceerde artikelen en boeken. Dit archief is ongeordend. Correspondentie van en aan hem is vrijwel niet bewaard gebleven.

Zijn bibliotheek is op 24-25 november 1998 geveild bij Burgersdijk en Niermans te Leiden.

Shizuki Tadao

Shizuki Tadao * Nagasaki, Japan, 1760; † 1806 Nagasaki, Nederlandse tolk, vertaler van verscheidene Nederlandstalige werken in het Japans, auteur van een aantal invloedrijke werken over de structuur en talenschat van de Nederlandse taal.

Shizuki Tadao werd geboren als zoon van de familie Nakano, een familie van welgestelde kooplieden, die hem Chûjirô noemde. Als jongen werd hij geadopteerd, vermoedelijk wegens zijn aanleg voor talen, door de familie Shizuki, die Nagasaki al ruim honderd jaar voorzien had van een onafgebroken reeks tolken. In 1776 werd hij leerling-tolk, maar na slechts één jaar dienst nam hij ontslag, hernam de familienaam Nakano en produceerde verder, levend in afzondering, een aanzienlijk aantal vertalingen van Nederlandse werken, hoofdzakelijk over astronomie, alsmede een reeks taalkundige werken. Hiervoor gebruikte hij het pseudoniem Ryûho. Het is niet duidelijk waarom Shizuki zo snel afzag van een carrière als tolk, maar een van zijn volgelingen, Baba Sajûrô, meldt in een (Nederlandstalig) voorwoord van een later verschenen Nederlandse grammatica dat zijn meester ‘zeer zwak van gesteltenis’ was.

Ontwikkeling en karakterisering

Tegenwoordig is Shizuki het meest bekend om zijn publicaties op het gebied van westerse wetenschap, vooral om zijn *Rekisho shinsho*, een gedeeltelijke vertaling van John Keill's behandeling van de theorieën van Newton, *Inleidinge tot de Waare Natuur- en Sterrekunde* (1741). Zijn vertaalwerk noopte Shizuki er blijkbaar toe om zijn taalkundige expertise te verspreiden, en met behulp van een aantal Nederlandse grammaticaboeken schreef hij een serie werken die Numata heeft beschreven als een ‘revolutionaire verbetering van de studie der Nederlandse taal in Japan’.

Tolken en andere studenten van het Nederlands in Japan plachten woordenlijsten samen te stellen en vertalingen tot stand te brengen door de Nederlandse woorden een voor een te vertalen, en dan hun volgorde aan te passen aan de vereisten van het Japans. Shizuki, beinvloed door Japanse taalexperts zoals Ogyu Sorai en Motoori Norinaga, was, in eerste instantie met behulp van de beknopte uiteenzetting over grammatica in Pieter Marin's *Groot Nederduitsch en Fransch Woordenboek* (1720), de eerste die een structurele grammaticale methode toepaste op de studie van een buitenlandse taal in Japan.

In de taalkundige ontwikkeling van Shizuki Tadao zijn twee periodes te herkennen. Tijdens de eerste periode schreef hij twee werken, *Rangaku seizenfu* (*Studie van het Nederlands, opgedragen aan Ogyû Sorai*) en *Joshikô* (*Hulpwoordenboek*) genaamd. *Rangaku seizenfu* is een studieboek dat ontworpen is om gevorderde studenten van het Nederlands begrip bij te brengen van vertaalmethodes voor vervoegbare woorden. Hiervoor gebruikt Shizuki als voorbeeld twee werkwoorden, een overdrachtelijk en

een onoverdrachtelijk, en een bijvoeglijk naamwoord (waarvan een groot deel vervoegbaar is in het Japans), en past deze toe in een aantal grammaticale situaties, zowel in het Japans als in het Nederlands.

Joshikô is een naslagwerk dat grotendeels bestaat uit een lijst van zo'n 150 Nederlandse woorden die Shizuki zag als hulpwoorden, dat wil zeggen, behorende tot andere categorieën dan zelfstandige naamwoorden, bijvoeglijke naamwoorden en werkwoorden. Deze woorden worden toegepast in een aantal korte voorbeeldzinnen, die ook in het Japans weergegeven worden. Het merendeel van de voorbeelden in dit werk is afkomstig uit het *Groot Nederduitsch en Fransch Woordenboek* (1720) van Pieter Marin. Met behulp van schema's poogde Shizuki zelfs een systeem van universele kenmerken te ontwerpen dat van toepassing was op woorden en hun functies in het Nederlands zowel als het Japans.

Maar enige tijd later kreeg Shizuki de beschikking over een exemplaar van Séwel's *Nederduytsche Spraakkonst* (1708), waarschijnlijk het eerste volledige boek over de grammatica van een Europese taal dat Japan bereikte, en zeker het eerste dat Shizuki onder ogen kreeg. Als gevolg daarvan staakte hij zijn pogingen tot het verklaren van de structuur van taal en produceerde verder alleen nog maar gedeeltelijke vertalingen en samenvattingen van Séwel's boek. Onder de manuscripten uit deze periode bevinden zich *Ranbunpo shoji* (*Tijden in de Nederlandse grammatica*) en *Ryûho Nakano sensei bunpô* (*De grammatica van Meester Ryûho Nakano*). Geen van deze werken draagt een datum, maar het is waarschijnlijk dat *Joshikô* en *Rangaku seizenfu* vóór 1786 geschreven zijn, terwijl de werken die gebaseerd zijn op Séwel uit het begin van de negentiende eeuw stammen.

Invloed

Hoewel Shizuki een leven van afzondering leidde en geen van zijn taalkundige werken ooit werd gepubliceerd, werd zijn werk, herzien en verder ontwikkeld door zijn studenten en volgelingen. Maar terwijl zijn vroege werk zeer oorspronkelijk en van hoge kwaliteit was, was het zijn latere werk, gebaseerd op Séwel, dat de meeste invloed had. Het gevolg was dat westerse taalkundige begrippen en ideeën gebruikt werden voor de analyse en verklaring van de structuren van de Japanse taal zelf, hoewel die begrippen niet altijd van toepassing waren op de Japanse taal.

Shizuki creëerde ook een aantal Japanse woorden voor nieuwe begrippen, vooral op het gebied van taalkunde en wetenschap. Verscheidene daarvan zijn nu nog steeds in gebruik. Zo is bijvoorbeeld het Japanse woord voor zelfstandig naamwoord, *meishi*, een letterlijke vertaling van de twee afzonderlijke elementen van het woord ‘naam-woord’. Het Japanse woord voor zwaartekracht, *jûryoku*, is eveneens een directe vertaling van de Nederlandse elementen ‘zwaarte’ en ‘kracht’.

Shizuki's hoogontwikkeld academische inzicht in zowel de Nederlandse als in de Japanse taal stelde hem in staat westerse taalkundige begrippen in Japan in te voeren en die op de Japanse taal zelf toe te passen. Dit had op zijn beurt een langdurige invloed op de manier waarop de Japanners hun eigen taal analyseren, en op de manier waarop deze over de gehele wereld wordt geleerd.

Henk de Groot
[6 augustus 2003]

Voornaamste geschriften

Rangaku seizenfu, ca. 1785.
Joshikô, ca. 1785.
Ranbunpô shoji, ca. 1804.

Belangrijkste secundaire literatuur

T. Sugimoto: *Edo jidai Rangogaku no seiritsu to sono tenkai*. Tokyo, 1976.
M. Saito: *Nihon ni okeru Oranda-go kenkyû no rekishi.* Tokyo, 1985.
J. Numata: *Western Learning*. Tokyo, 1992.
H.W.K. de Groot: *Approaches to the Study of Dutch in Eighteenth Century Japan*. Christchurch, New Zealand, 1998.
Henk de Groot: 'Shizuko Tadao, innovator of Dutch language study in the 19th century Japan'. In: *Meesterwerk* 14 (januari 1999), p. 14-18.
Bewogen betrekkingen, 400 jaar Nederland - Japan. L. Blussé, W. Remmelink, I. Smits (red.). Leiden, 2000.

Locatie archief

Geen archief bekend. Manuscripten van Shizuki's werk zijn onder andere in het bezit van de Universiteiten van Tokyo en Kyoto.

Locatie brievencollecties

Geen brievencollectie bekend

Smit, W.A.P.

Smit, Wisse Alfred Pierre * 6 december 1903 Heumen; † 20 juni 1986 Utrecht, hoogleraar Universiteit Utrecht 1945-1968, was een van de belangrijkste literatuurhistorici op het gebied van de zeventiende-eeuwse Nederlandse literatuur van zijn generatie. Hij publiceerde met name op het gebied van de 17e-eeuwse Nederlandse literatuur.

W.A.P. Smit studeerde Nederlands in Leiden bij G. Kalff, J.W. Muller en Albert Verwey, van wie vooral de laatste invloed op hem heeft gehad. Enkele jaren na zijn afstuderen publiceerde hij kort na elkaar de poëziebundel *Feesten van het jaar* (1927), waarmee hij zijn naam vestigde als protestants dichter, en zijn proefschrift over de zeventiende-eeuwse protestantse dichter Jacobus Revius (1928). Zijn leven lang zou zijn geloof zowel richting geven aan zijn creatief als aan zijn wetenschappelijk werk.

In de zeventien jaar dat hij werkzaam was in het middelbaar onderwijs - eerst als leraar aan het Christelijk Lyceum te Bandoeng en vervolgens als directeur van de Gemeentelijke Middelbare Meisjesschool in Deventer - bleef hij op beide terreinen actief. Hij deed zowel eigen gedichten het licht zien - onder andere de clandestien verschenen lange oorlogsgedichten *Stedetroost* (1944) en *Dagboek onder het kruis* (1944) - als studies over en uitgaven van zestiende- en zeventiende-eeuwse dichters. Maar toen hij in 1945 benoemd was tot hoogleraar Nederlandse letterkunde was het met zijn dichterschap voorlopig afgelopen.

Als docent en als geleerde heeft Smit gedurende de drieëntwintig jaar van zijn hoogleraarschap een onuitwisbaar stempel gedrukt op de historische neerlandistiek. Van het tiental onder zijn leiding geschreven proefschriften zijn er verschillende gezaghebbend gebleken. Van zijn eigen studies maakten vooral die over Vondels tragedies en die over het Nederlandse zeventiende-eeuwse toneel school. Na zijn onverwachte afscheid in 1968, gevolg van een zware hartaanval, was het met zijn wetenschappelijke productiviteit allerminst gedaan, getuige de twee delen van zijn magistrale studie over het Nederlandse epos die daarna nog verschenen. Van het geplande derde deel kwam het echter niet meer. Tijdens zijn laatste ziekbed manifesteerde zijn dichterschap zich weer. Na zijn overlijden verscheen een keuze uit de toen door hem geschreven kwatrijnen onder de titel *Ontmoeting met de dood* (1987).

Smit werd voor zijn wetenschappelijke activiteiten geëerd met eredoctoraten van de universiteiten van Leuven (1966) en Johannesburg (1975) en met het erelidmaatschap van de Modern Language Association of America.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

Met zijn eerste wetenschappelijke publicaties bracht Smit twee vrijwel vergeten dichters voorgoed terug in de aandacht. Nog in de jaren dertig gaf hij in twee kloeke delen de *Over-ysselsche sangen en dichten* plus de naderhand daaraan toegevoegde poëzie van de Deventer dominee-dichter Jacobus Revius uit (1930 en 1935). In 1953 kwam hij, samen met W.L. Vermeer, met een editie in één band van twee dichtdundels van Jan van der Noot, *Het bosken* en *Het theatre*, bundels die vaak beschouwd worden als eerste manifestaties van de nieuwe renaissance-poëzie in de Nederlanden. Dienden deze publicaties vooral het behoud van ons culturele erfgoed, de studies die daarna volgden zijn veel fundamenteler van aard en hebben de grondslag gelegd voor de, principieel literatuurhistorische, wetenschappelijke bestudering van de literaire ontwikkelingen in het verleden. In tegenstelling tot wat in deze tijd veelal gebruikelijk was, onderzocht hij teksten en opvattingen binnen hun historische literaire en culturele context.

Dat begon al met de driedelige studie *Van Pascha tot Noah. Een verkenning van Vondels drama's naar continuiteit en ontwikkeling in hun grondmotief en structuur* (1956, 1959 en 1962). In die tijd werden Vondels tragedies veelal vanuit een a-historisch standpunt (J.G. Bomhoff, Peter King, Lieven Rens, K. Lanvik Johannessen), of vanuit een weliswaar historisch maar a-literair standpunt bekeken (W.Gs Hellinga). Smit daarentegen kwam met een grondige analyse van de literaire opvattingen van waaruit Vondel zijn stukken geschreven had, zoals onder andere de imitatio-aemulatio-opvatting en de klassieke ideeën over het drama zoals bestudeerd door geleerden als Daniël Heinsius, Hugo Grotius en G.J. Vossius. Daarnaast had hij ook meer aandacht voor de religieuze en moraal-filosofische inhoud van Vondels spelen dan de meeste literatuurwetenschappers van zijn tijd.

Maar het was toch vooral zijn oog voor de poëticale aspecten van de literatuur waarmee hij school maakte. Het meest invloedrijk in dat opzicht was wel de akademie-verhandeling *Het Nederlandse Renaissance-toneel als probleem en taak voor de literatuur-historie* (1964), waarin hij naast een gedegen weergave van de stand van wetenschap op dat gebied, een compleet nieuw onderzoeksprogramma van het zeventiende-eeuwse ernstige toneel presenteerde. Als meest indrukwekkende prestatie moet echter zijn studie over het Nederlandse epos worden beschouwd, *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850*, waarvan het eerste deel in 1975 en het tweede in 1983 verscheen. Het hele weerbarstige gebied van de Nederlandse epische literatuur, inclusief vertalingen, navolgingen en beïnvloedingslijnen, is hier op voorbeeldige wijze, zij het met vrijwel exclusieve aandacht voor de poëticale aspecten, in kaart gebracht.

Invloed

Smits invloed is groot geweest. Naast zijn eigen werk hebben ook de onder zijn leiding geschreven proefschriften het vak een ander aanzien gegeven. Genoemd moeten worden de dissertatie over Jan van de Noots *Das Buch Extasis* door de latere Leidse hoogleraar C.A. Zaalberg, die over de middelnederlandse ridderroman *De Wrake van Ragisel* door de latere Utrechtse hoogleraar W.P. Gerritsen en die over de rhetorische structuur van de Nederlandse funeraire poëzie door de latere Leidse hoogleraar Sonja F. Witstein. Maar ook buiten de kring van zijn eigen leerlingen vond zijn belangstelling voor de poëticale aspecten van de literatuur navolging. Dat gold met name voor de bestudering van het zeventiende-eeuwse toneel, in welk

verband de naam van de Amsterdamse literatuurhistorica Mieke B. Smits (zelf een leerling van Hellinga) genoemd kan worden. W.A.P. Smits grootste succes in dit opzicht was echter wel de oprichting van het Antwerpse Centrum voor de Studie van het Renaissancedrama - naderhand: UFSIA, Centrum Renaissancedrama -, dat zich ten doel stelt het door Smit in zijn akademie-verhandeling geschetste onderzoeksprogramma ten uitvoer te brengen.

De wijze waarop Smit de vraag naar de literair-historische ontwikkelingen centraal heeft gesteld in de historische neerlandistiek heeft de vakbeoefening op een hoger wetenschappelijk niveau gebracht. Door teksten te beschouwen tegen de achtergrond van expliciet geformuleerde contemporaine poëticale en rhetoricale richtlijnen, is hij ontsnapt aan de subjectiviteit die veel tekstinterpretaties kenmerkt. Bovendien levert het onderzoek van de ontwikkeling van poëticale opvattingen op zichzelf een bijdrage tot onze kennis van de ontwikkeling van het denken over literatuur als zodanig. Smit zelf heeft niet altijd de volle consequenties van zijn eigen opvattingen getrokken. De bewijsvoering in zijn charmante literair-biografische studie *Hooft en Dia* (1968) - berust meer op 'circumstantial evidence' dan strikt wetenschappelijk genomen wellicht aanvaardbaar is. Maar het is zeker voor een groot deel aan hem te danken dat binnen de historische neerlandistiek poëtica en rhetorica zo'n grote aandacht hebben gekregen.

Marijke Spies
[november 2003]

Voornaamste geschriften

De dichter Revius. Amsterdam, 1928.

Jacobus Revius, *Over-Ysselsche Sangen en Dichten*. Uitgegeven, met ongedrukte gedichten vermeerderd en van verklarende aanteekeningen voorzien door W.A.P. Smit. 2 dln. Amsterdam, 1930 en 1935.

Jan van der Noot, *Het Bosken en Het Theatre*. Inleiding en aantekeningen van W.A.P. Smit, met medewerking van W. Vermeer. Amsterdam, Antwerpen, 1953.

Het Nederlandse renaissance-toneel als probleem en taak voor de literatuur-historie. Amsterdam, 1964.

Hooft en Dia. Een onderzoek naar Hooft's verzen-bouquet van 1608-109 voor DIA, de identiteit van deze geliefde, andere verzen van Hooft voor haar en de implicaties van dit alles. Amsterdam, 1968.

Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850. 2 dln. Assen, 1975 en 1983. (3e dl. niet verschenen).

'De Deventer dichter Jan van der Veen, 1587-1659'. In: *Overijsselse portretten.* Jubileumbundel, uitgegeven t.g.v. de viering van het honderdharig bestaan van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. Zwolle, 1958, p. 13 e.v.

P.C. Hooft, *De Psalmberijmingen*. Commentaar W.A.P. Smit, met taalkundige medewerking van F.L. Zwaan. Amsterdam, 1961.

‘Aantekeningen bij het proza van Cats. Verslag van een mislukte verkenning’. In: P. Minderaa (ed.): *Aandacht voor Cats bij zijn 300-ste sterfdag.* Zwolle, 1962, p. 74-94.
‘État des Recherches sur Sénèque et les dramaturges hollandais’. In: Jean Jacquot (ed.): *Les tragédies de Sénèque et le théâtre de la Renaissance*. Études de P. Bacquet, G. Bullough, L.Dondone e.a. Paris, 1964, p. 221 e.v.
‘Rhijnvis Feith en de liefde van Julia’. In: *Dietsche Studies. Bundel aangebied aan prof. dr. J. du Plessis Scholz by geleentheid van sy vyf-en-sestigste verjaardag.* Kaapstad enz., 1965, p. 144 e.v.

Belangrijkste secundaire literatuur

Een bibliografie van Smits publicaties tot 1968, samengesteld door S.F. Witstein, treft men aan in: W.A.P. Smit: *Twaalf studies.* Met een lijst van zijn wetenschappelijke publikaties door S.F. Witstein. Zwolle, 1968. Een aanvulling tot 1987 in Vermeer 1987-1988.
Marijke Spies: ‘Vondel in veelvoud. Het Vondel-onderzoek sinds de jaren vijftig’. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 103 (1987), p. 235-269, m.n. p. 238-250.
W. Vermeer: ‘Wisse Alfred Pierre Smit’. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*. Leiden, 1987-88, p. 240-248.
http://www.leidenuniv.nl/host/mnl/mnl/levens/87-88/smit.htm
Spiegel der Letteren 44 (2002), nr.1. ‘Discussiedossier: Het Nederlandse rennaissancetoneel als probleem en taak voor de literatuurhistorie.’

Locatie archief en brievencollecties

Geen archief en brievencollecties bekend.

Smyters, A.

Anthoni of Anthonius Smyters * omstreeks 1545 Antwerpen; † tussen juli 1625 en februari 1626 Amsterdam, schoolmeester en schrijver van (school)boeken.

In onze kennis van het leven van Anthoni of Anthonius Smyters zitten allerlei witte vlekken. Uit de verschillende bronnen is het volgende bekend. Smyters, die tot de welgestelde Antwerpse burgers behoorde, was schoolmeester en gaf van 1566 tot eind 1584 in Antwerpen les, met een onderbreking in 1571. In dat jaar verbleef hij in het nabijgelegen Lier. Misschien was dat omdat de grond hem te heet onder de voeten werd: in deze periode kreeg hij namelijk tijdelijk een onderwijsverbod vanwege zijn hervormingsgezindheid. Kennelijk was hij gereformeerd, want later, in 1622,

bestemde hij bij testament een bedrag voor de armen van de Amsterdamse gereformeerde kerk. Smyters - de naam werd uitgesproken als Smieters, zo blijkt uit de doopakte van zijn dochter Anna uit 1571, waar de vader *Smiters* wordt genoemd - was lid van het Antwerpse schoolmeestersgilde van Sint-Ambrosius en in 1583-1584 was hij zelfs deken van dit gilde.

Nadat Antwerpen in 1585 door de Spanjaarden was bezet, vluchtten velen van het zuiden naar Noord-Nederland. In deze periode (wanneer is onzeker) voegde ook Smyters zich bij de stroom vluchtelingen. We weten niet waarheen hij ging, maar in 1590 duikt hij weer op: hij is dan onderwijzer in Hamburg en hij krijgt daar een zoon, Jan (Hans) Anthonisz geheten, die later net als zijn vader schoolmeester in Amsterdam wordt. In 1600 blijkt Smyters zich in Amsterdam gevestigd te hebben. Hier hield hij school en onderwees de jeugd, naar eigen zeggen, in goede zeden, Frans, de schrijfkunst, de rekenkunst en boekhouden. Smyters werd waarschijnlijk lid van de Brabantse rederijkerskamer Het Wit Lavendel te Amsterdam.

Ontwikkeling en karakterisering

Het oudste bekende werk van Smyters is geen gedrukt boek maar een handschrift. Het is een schrijfboekje getiteld *Een grondlyck formulaerboeck ende getrouwe onderrichtinge van mennigerleye geschriften. Te weten Latijnsch, Duytsch, Fransoisch, Italiaensch, ende meer andere*. Het is gedateerd 1585 en aanwezig in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.

Vóór 1600 schreef Smyters enkele Franstalige boekjes over rekenen en boekhouden, daarna publiceerde hij alleen nog in het Nederlands. In 1609, 1610 en 1612 verscheen een vierdelig rekenboekje, *Arithmetica, dat is de reken-konste*, een vertaling van een van zijn Franse boekjes.

Voor de neerlandistiek zijn de overige werken van Smyters interessanter. In 1612 verscheen bij Van Waesberghe in Rotterdam de vertaling (uit het Frans) *Esopus Fabelen* (er schijnt een eerdere druk bestaan te hebben uit 1604, maar die is verloren gegaan). In 1613 publiceerde Smyters, ditmaal te Amsterdam bij Nicolaes Biestkens, het *Schryfkunstboeck, daerinne gheleert worden velerley Nederlandsche, Italiaensche, Spaensche ende Hooghduytsche handt-gheschriften*, dat uit twee delen bestaat; het eerste deel werd in 1636 postuum herdrukt. En tot slot verscheen in 1620 bij Van Waesberghe *Epitheta, Dat zijn Bynamen oft Toenamen*. Volgens het *Nationaal biografisch woordenboek* is er in 1624 een herdruk van verschenen, maar die is niet meer te vinden. Dit zijn alle gedrukte boeken van Smyters die zich volgens de catalogi van de Koninklijke Bibliotheek in het openbare boekenbezit bevinden. Biografische werken noemen nog enkele werken van zijn hand, maar die zijn kennelijk verloren gegaan.

Invloed

Hoewel het tweede deel van het *Schryfkunstboeck* uit 1613 begint met een vrij lange, theoretische uiteenzetting over de spelling, heeft Smyters geen invloed op dit terrein uitgeoefend, omdat hij een traditionele speller was die zich verzette tegen allerlei nieuwerwetsigheden (zie Dibbets 1986). Zijn origineelste werk was de *Epitheta.* Dit

werk was een woordenboek met een puristisch doel, maar het was heel anders van opzet dan de bestaande puristische woordenboeken, zoals dat van Van den Werve. Terwijl alle puristische woordenboeken als ingang een vreemd woord (een bastaardwoord of een kunstwoord) bezaten, waren de ingangen van Smyters gewone Nederlandse woorden, die niet werden gevolgd door woorden die de ingang moesten verklaren of vertalen, maar door woorden die gecombineerd konden worden met de ingang. Zo vormt dit werk het eerste - en tot op heden enige - combinatorische woordenboek van het Nederlands. Daarbij heeft Smyters slechts twee woordsoorten opgenomen: zelfstandige naamwoorden en bijvoeglijke naamwoorden. De trefwoorden, ruim 2800 in getal, zijn altijd zelfstandige naamwoorden. Zij worden gevolgd door bijvoeglijke naamwoorden waarmee ze kunnen worden verbonden, door woorden waarmee ze kunnen worden samengesteld, en door synonieme zelfstandige naamwoorden. Zo is dit woordenboek tevens het eerste synoniemenwoordenboek in de Nederlandse taal. Pas in de negentiende eeuw verschenen er Nederlandse synoniemenwoordenboeken, terwijl een combinatorisch woordenboek van het Nederlands tot op heden niet bestaat. Daarmee was Smyters zijn tijd dus ver vooruit.

Nicoline van der Sijs
[april 2004]

Voornaamste geschriften

Een grondlyck formulaerboeck ende getrouwe onderrichtinge van mennigerleye geschriften. Te weten Latijnsch, Duytsch, Fransoisch, Italiaensch, ende meer andere, manuscript gedateerd 1585.
Esopus Fabelen, Van Waesberghe: Rotterdam, 1612.
Schryfkunstboeck, daerinne gheleert worden velerley Nederlandsche, Italiaensche, Spaensche ende Hooghduytsche handt-gheschriften, Nicolaes Biestkens: Amsterdam, 1613.
Epitheta, Dat zijn Bynamen oft Toenamen Van Waesberghe: Rotterdam, 1620.

Belangrijkste secundaire literatuur

K.J. Riemens: *Esquisse historique de l'enseignement du français en Hollande du XVIe au XIXe siècle*. Leiden, 1919.
C.G.N. de Vooys: 'De "Epitheta" van Anthoni Smijters'. In: *Verzamelde taalkundige opstellen* III, 113-117, Groningen, 1947, p. 113-117.
H.L.V. de Groote: 'De zestiende-eeuwse Antwerpse schoolmeesters'. In: *Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant* 50 (1967), p. 179-318.
G.R.W. Dibbets: 'Anthoni Smyters over de spelling van het Nederlands (A^{o} 1613)'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 102 (1986), p. 104-121.

Nicoline van der Sijs: *Het versierde woord. De Epitheta of woordcombinaties van Anthoni Smyters uit 1620*, hertaald en met een inleiding. Amsterdam, 1999.

Locatie archief en brievencollecties

Geen archief en brievencollecties bekend

Stevin, S.

Stevin, Simon * 1548 Brugge; † 1620, veelzijdig wiskundige en ingenieur met grote belangstelling voor het Nederlands; heeft met zijn Nederlandstalige wiskundige terminologie blijvend invloed gehad op de Nederlandse woordenschat.

Over de eerste dertig jaar van Stevins leven is weinig bekend. Hij werd in 1548 in Brugge geboren als buitenechtelijk kind van Kathelijne van der Poort, afkomstig uit een gegoede familie, en Anthuenis Stevin. Toen hij 28 jaar was, had hij een functie bij de financiële administratie van het Vrije van Brugge. Ook moet hij enige tijd werkzaam zijn geweest als boekhouder en kassier in Antwerpen. In 1581 staat hij in het bevolkingsregister van Leiden ingeschreven als woonachtig bij Nicolaas Stochius, rector van de Latijnse school. Hij had al enkele werken gepubliceerd (onder andere over boekhouden en interesttabellen), toen hij zich op 16 februari 1583 als student aan de Leidse universiteit liet inschrijven, twee maanden voordat prins Maurits dat eveneens deed. Stevin publiceerde werken op het gebied van de logica, meetkunde, rekenkunde, mechanica, hydrodynamica, vestingbouw en koppelde zijn wetenschappelijk onderzoek aan de praktijk (drainagewerken, molen- en sluizenbouw, vestingwerken en de bekende zeilwagen). Omstreeks 1593 trad Stevin in dienst bij prins Maurits en vervulde hij tegelijkertijd de functie van ‘ingenieur’ bij de Staten Generaal. Op 10 januari 1600 werd door prins Maurits op initiatief van Simon Stevin een ingenieursopleiding opgericht, die gelieerd was aan de Leidse universiteit. Dat

gebeurde met de uitdrukkelijke vermelding dat het onderwijs in het Nederlands zou plaatsvinden. Stevin was gehuwd met Katharina Craiy en had vier kinderen: Frederik (1612), Hendrick (1613), Susanne (1615) en Levina (?). Stevin overleed in 1620.

Ontwikkeling en karakterisering

Stevins studie van de exacte vakken ging samen met grote belangstelling voor zijn moedertaal, het Nederlands. Hij hanteert het Nederlands als wetenschapstaal (in plaats van het Latijn) en schrijft in zijn taalbeschouwingen aan het Nederlands verscheidene voortreffelijke eigenschappen toe. Zo wijst Stevin in zijn 'Uytspraeck van de weerdigheyt der duytsche tael' uit 1586 niet alleen op de hoge *ouderdom* van het Nederlands, maar ook op vier andere kenmerken. Dat zijn de aanwezigheid van een groot aantal *éénlettergrepige woorden*, het bijzonder *vermogen om samenstellingen en afleidingen te vormen*, de *geschiktheid als taal van de wetenschap* en de 'beweeglijkheid' van het Nederlands, dat wil zeggen het *vermogen om te overtuigen en te ontroeren*. De laatste twee kenmerken zijn functioneel, de eerste twee betreffen de taalstructuur.

Met die positieve houding ten opzichte van de moedertaal sluit Stevin aan bij ontwikkelingen in zijn tijd. Ook zijn de meeste kenmerken die hij noemt niet nieuw (zo was de veronderstelde ouderdom van het Nederlands een bekend geluid in de humanistische traditie), maar hij geeft er een eigen invulling en uitwerking aan. Dat geldt zeker voor de éénlettergrepigheid of monosyllabiciteit, die eerder in de *Twe-spraack* en bij Becanus is te vinden. Becanus wilde ermee aantonen dat het Nederlands de oudste en volmaakste taal is. De *Twe-spraack* hanteerde monosyllabiciteit als criterium om de oorspronkelijke echt Nederlandse woordenschat te bepalen: in gevallen als *faam - fama, lyn - linea, kroon - corona, form - forma, wyn - vinum, wal - vallum* zouden de Nederlandse woorden de oorspronkelijke zijn en niet de Latijnse. Stevin was het daarmee eens: hij nam aan dat de Romeinen woorden als *caes, beest, put, muer, recht, cael, graen, heer*, hadden verlengd tot *caseus, bestia, puteus, murus, rectus, calvus, granum, herus.*

Stevin maakte monosyllabiciteit tot één van de kernpunten van zijn taalbeschouwing en deed er iets nieuws mee: hij verzamelde statistisch materiaal om te bewijzen dat het Nederlands de eigenschap kortheid in hoge mate bezat. Hij stelde twee lijsten van Nederlandse monosyllabische woorden op. De eerste bevatte 742 werkwoorden zoals *Ic acht, blijf, denck, eer, eet, gheef, hoor, koop, lieg, neem*, *spreeck, tel, vrees* die staan tegenover 5 Latijnse werkwoorden en geen enkel werkwoord in het Grieks. De tweede lijst monosyllabische woorden (zelfstandige naamwoorden, adjectieven, voorzetsels etcetera) bevatte 1428 Nederlandse voorbeelden zoals *al, ampt, bed, bloot, bril, croon, dach, daet, de*, *duyf, ghi* etcetera, tegenover 158 Latijnse en 220 Griekse voorbeelden.

Monosyllabiciteit deed zich in Stevins tijd niet in alle dialecten voor: in het zuiden kwamen de varianten met *-e* voor en in Holland de varianten zonder *-e*. Stevin, hoewel geboren en getogen in het zuiden, heeft in zijn lijsten van monosyllabische woorden consequent de Hollandse varianten gekozen. Bovendien beschouwt hij het dialect van Noord-Holland als het beste Nederlands, omdat in dat dialect de monosyllabische woorden *vaar, moer, broer, zus* worden aangetroffen, die corresponderen met de bisyllabische woorden *vader, moeder, broeder, suster* in de overige dialecten.

De talrijke Nederlandse monosyllabische woorden konden, aldus Stevin, heel gemakkelijk samenstellingen vormen en zo was het Nederlands zeer geschikt om de werkelijkheid weer te geven. Afzonderlijke, enkelvoudige zaken dienden immers te corresponderen met monosyllabische woorden en complexe zaken met samenstellingen. Anders gezegd: eenvoud en complexheid in de natuur zouden corresponderen met eenvoud en complexheid in de taal. Het Nederlands heeft ook een zodanige woordvormingssystematiek dat nieuwe samenstellingen gemakkelijk zijn te begrijpen, zo betoogt Stevin. Het eerste element is namelijk de bepaling, het tweede de kern, wat geïllustreerd kan worden met voorbeelden als *putwater* - *waterput* en *jachthondt* en *hondjacht*.

Stevin meende dat het Nederlands bij uitstek geschikt was als taal van de wetenschap en hij heeft die overtuiging zelf in de praktijk gebracht: op een enkel vroeg werk na zijn al zijn wetenschappelijke geschriften in het Nederlands gesteld. Het gebruik van het Nederlands op de verschillende terreinen van de wetenschap plaatste wetenschappers voor het probleem van de *vaktermen*. Op het gebied van de wiskunde vonden veel door Simon Stevin gehanteerde Nederlandse termen navolging. Deels waren dat termen die al eerder in gebruik waren zoals *deelen* (dividere), *wortel* (radix), *aftrecken* (subtrahere), *drijhoeck* (triangulus), deels nieuwvormingen van Stevin zelf. Mogelijke nieuwvormingen van Stevin zelf zijn: *scherphouck* (acutus angulus), *schoensche sijde* (hypotenusa), *omtreck* (peripheria), *veelhouck* (polygonum), *everedenheyt* (proportio), *stelling* (propositio), *snijlijn* (secans linea), *raaklijn* (tangens linea), *meetconst* (geometria), *gront* (basis), *scheefrondt* (ellipsis), *wassende sne* (hyperbole), *brantsne* (parabola), *evewijdich vierhouck* (parallelogramum), *naelde* (pyramide), *houckmaet* (sinus), *raecklijn* (tangens), *seul* (cylinder). De wiskundige terminologie werd door tijdgenoten geaccepteerd en in woordenboeken opgenomen. Er zijn vaktermen die uiteindelijk niet geaccepteerd zijn zoals *naelde, seul* en *vergaren.* Veel termen komen echter tot op de dag van vandaag in het Nederlands voor: *middellijn, vlak, driehoek, kegel, vierkant, rechthoekig, omtrek, aftrekken, delen, wortel, meetkunde.*

Invloed

Stevins ideeën over taal hebben invloed gehad op tijdgenoten en latere generaties, vooral in Nederland, maar ook daarbuiten. Tot de Nederlandse voorbeelden van personen die vertrouwd waren met zijn denkbeelden, behoren onder meer de Zeeuwse literator en staatsman Johan de Brune de Oude, dominee Petrus Montanus, auteur van een opmerkelijke klankleer, de rechtsgeleerde Hugo de Groot en de grammaticus en wiskundige Christiaen van Heule. De Duitse grammaticus Schottelius nam Stevins ideeën over in zijn magnum opus *Ausführliche Arbeit von der Teutschen Haubtsprache* van 1663. Ook buiten de kring van literatoren en grammatici zijn de opvattingen van Stevin bekend geweest. In de Euclides-vertaling van een zekere Jacob Willemsz. Verroten, getiteld *Euclides Zes eerste boekken, Van de beginselen der Wiskonsten* (1633, Hamburg) bevindt zich een bijlage waarvan het grootste deel wordt gevormd door een hoofdstuk over de Nederlandse taal. Deze tekst kan als een treffend voorbeeld van Stevinreceptie worden beschouwd.

Marijke van der Wal
[juni 2003]

Voornaamste geschriften

Dialectike ofte Bewysconst. Rotterdam: Jan van Waesberge de Jonge 1621 (1e druk 1585, Leiden: Plantijn).
'Uytspraek van de Weerdigheyt der Duytsche Tael'. In *De Beghinselen der Weeghconst*, Leiden 1586. In facsimile afgedrukt in *The Principal Works of Simon Stevin*, dl. I, 's-Gravenhage 1955: 58-93.
Wisconstige Gedachtenissen, Leiden: Jan Bouwensz. 1608.
The Principal Works of Simon Stevin. Ed. Ernst Crone e.a., 5 vols, 's-Gravenhage: Swets & Zeitlinger, 1955-1966. Ook te vinden op: tudelft.nl/ned/bronnengids/tresor/gedigialiseerd_bezit/principal_works_van_simon_stev/principal_works_van_simon_stev_.html

Belangrijkste secundaire literatuur

B.C. Damsteegt: 'Simon Stevin: Taalspiegeling en taaldaad'. In: *Tussen intuïtie en weten. Zes grote denkers op het raakvlak tussen exacte en geesteswetenschappen.* Muiderberg, Coutinho, 1982, p. 27-46.
M. de Reu, G. vanden Berghe & G. van Hooydonk: *Simon Stevin 1548*-1620. Gent, Universiteitsbibliotheek, 1998.
M.J. van der Wal: 'Verrotens taalbeschouwing: een onbekend voorbeeld van Stevinreceptie'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 104 (1993), p. 328-347.
M.J. van der Wal: *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650.* Reeks Nederlandse cultuur in Europese context. Den Haag, SDU, 1995.
Jozef T. Devreese & Guido Vanden Berghe: *'Wonder en is gheen wonder'. De geniale wereld van Simon Stevin 1548 - 1620.* Leuven, Davidsfonds, 2003.

Locatie archief

Geen archief bekend.

Locatie brievencollecties

Geen brieven bekend.

Strengholt, L.

Strengholt, Leendert * 31 december 1930 Dordrecht; † 26 november 1989 Apeldoorn, literatuurhistoricus en filoloog. Publiceerde voornamelijk over Nederlandse letterkunde van de renaissance; Huygens-specialist; editeur van een aantal tekstedities.

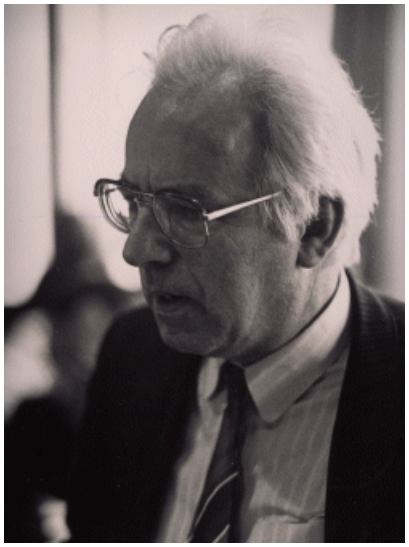

Strengholt, afkomstig uit een orthodox-gereformeerd milieu, behaalde in 1948 zijn hbs-diploma. Na een korte periode op een kantoor werd hij leerling-journalist bij een lokale krant in Dordrecht en studeerde daarnaast voor de akte Nederlands MO A, die hij in 1950 behaalde. Onmiddellijk na het vervullen van zijn militaire dienst werd hij, in 1953, leraar Nederlands aan de chr. MMS te Rotterdam. Tot 1968 zou hij aan deze school verbonden blijven, de laatste vijf jaar als onderdirecteur. Nadat Strengholt in 1955 ook de akte Nederlands MO B had behaald, begon hij te publiceren. Nog in datzelfde jaar verscheen zijn eerste artikel, ‘Van der Noot-notities’, in *De nieuwe taalgids*. Het werd het begin van een onafgebroken stroom publicaties.

In 1968 kreeg hij het verzoek om toe te treden tot de wetenschappelijke staf van de Subfaculteit Nederlands van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hoewel Strengholt de vereiste academische diploma's niet bezat, werd hij toch aangesteld als wetenschappelijk hoofdmedewerker, zij het onder de belofte de nodige examens zo snel mogelijk af te leggen. Hij deed het doctoraal examen Nederlandse taal-en letterkunde in 1971.

Begin 1976 werd hij benoemd tot lector. Nadat hij in december van dat jaar was gepromoveerd op het proefschrift *Huygens-studies: bijdragen tot het onderzoek van de poëzie van Constantijn Huygens*, volgde per 1 januari 1977 zijn benoeming tot hoogleraar Oudere Nederlandse Letterkunde tot 1770 aan de Vrije Universiteit. In december van dat jaar aanvaardde hij zijn ambt met de oratie *Dromen is denken: Constantijn Huygens over dromen en denken en dichten*.

Strengholt trad in 1959 in het huwelijk met Ada van Keulen. Uit dit huwelijk werden vier kinderen geboren, twee dochters en twee zoons. Naast zijn functies als leraar, wetenschappelijk hoofdmedewerker en hoogleraar bekleedde hij tal van functies op kerkelijk en maatschappelijk gebied.

Ontwikkeling en karakterisering

Een overzicht van Strengholts geschriften laat zien dat hij zich vanaf zijn eerste wetenschappelijke publicaties sterk heeft gericht op het genre lyriek, in het bijzonder op poëzie van dichters van protestantsen huize. Zijn eerste artikelen zijn sterk filologisch gericht, maar vanaf het moment dat hij zich begon te verdiepen in de poëzie van Jacobus Revius, plaatste hij diens werk in een breder literairhistorisch kader. Uit al zijn publicaties treedt hij naar voren als een scherpzinnig lezer met een groot gevoel voor de fijne nuances van de poëzie, als een geleerde met een uitzonderlijk geheugen voor teksten en als iemand die zich bij voorkeur richtte op interpretatie-problemen.

Al vrij snel na zijn eerste publicaties werd Strengholt door de Utrechtse hoogleraar dr. W.A.P. Smit benaderd met het verzoek om voor de reeks Klassieken uit de Nederlandse Letterkunde een teksteditie voor te bereiden van Rotgans' treurspel *Eneas en Turnus.* Deze editie verscheen in 1959 en werd gevolgd door tekstuitgaven van Vondels *Joseph in Dothan* (1962) en *Adonias* (1963) en van Rotgans' *Scilla* (1966) in dezelfde reeks klassieken.

Op de Vrije Universiteit richtte hij zich vanaf het begin diepgaand op de bestudering van het werk van Constantijn Huygens. De confrontatie met deze poëzie en de kennismaking met hulpwetenschappen als manuscriptologie en analytische bibliografie resulteerden in 1974 in een model-uitgave van Huygens bundel *Heilighe Daghen* uit 1645. Met deze editie demonstreerde Strengholt dat hij zich alle facetten van het vak eigen had gemaakt. Twee jaar later bundelde hij zijn artikelen over de poëzie van Revius onder de titel *Bloemen in Gethsemané* en vulde deze aan met een nieuwe, fijnzinnige studie, onder dezelfde titel, over Revius' gedicht ‘Bloedige Sweet’. Uit deze bundel blijkt zijn congenialiteit met de poëzie van Revius. Met zijn dissertatie *Huygens-studies* liet hij zien dat hij zich had ontwikkeld tot een Huygens-specialist.

In de dertien jaren van zijn hoogleraarschap aan de Vrije Universiteit kwam Strengholt tot volledige ontplooiing als literatuurhistoricus, al was de filoloog nooit ver uit de buurt. De publicaties volgden elkaar op in hoog tempo, waarbij zeker tot het jaar 1987 de volle nadruk lag op het werk van Huygens dat hij, in het spoor van zijn proefschrift en oratie, op allerlei manieren verkende en interpreteerde. Uitgangspunt daarbij was altijd weer: terugkeer naar de bronnen, Huygens' handschriften. Als geen ander wist hij hun geheimen te ontraadselen. Dat blijkt niet alleen uit artikelen en studies, maar ook uit zijn tekstedities van werk van de dichter. Ook richtte hij zich veelvuldig op het werk van figuren uit de kringen rond Huygens. Strengholts werk heeft er in sterke mate toe bijgedragen dat aan het eind van de twintigste eeuw de persoon van Constantijn Huygens, zijn werk, zijn omgeving en zijn uitstraling scherp zijn gemarkeerd.

Strengholts Huygens-studie vond haar hoogtepunt, en min of meer ook wel haar eindpunt in zijn betrokkenheid bij de Huygens-herdenking in 1987. In de openingslezing van het congres dat de Werkgroep Zeventiende Eeuw wijdde aan de herdenking van Huygens' driehonderdste sterfdag formuleerde hij een aantal desiderata en wees hij op lacunes in het onderzoek. Ook bepleitte hij een meer interdisciplinaire aanpak van het Huygens-onderzoek met als doel uiteindelijk tot een totaalbeeld te komen dat alle materiaal biedt voor de toekomstige biografie van de dichter.

De sterke concentratie op Huygens belette hem niet zich ook bezig te houden met het werk van andere zeventiende-eeuwse dichters als Hooft, Vondel, Bredero, Cats, de zusjes Anna Roemers en Maria Tesselschade Visscher en anderen. Dit alles

resulteerde in nieuwe interpretaties, nauwkeuriger dateringen, retouches aan leven en werk van dichters, meer inzicht in hun poëticale opvattingen, introductie van onbekende dichters, etc.

In Strengholts oeuvre valt een aantal constanten op:

- Sterke concentratie op het werk van dichters van protestantse, resp. orthodox-calvinistische signatuur.
- Een groot deel van het werk bestaat uit correcties van het werk van voorgangers. Zijn kritisch vermogen en zijn gevoel voor interpretatie werkten dat in de hand. Diezelfde kwaliteiten verklaren ook zijn wantrouwen in literaire mythes. Bij het minste wantrouwen zette hij alle gegevens opnieuw op een rij en trok hij zijn eigen conclusies, die afweken van bestaande opvattingen.
- Al zijn werk vertoont een didactische opzet: zijn studies en artikelen zijn glashelder en zonder jargon geschreven. Zijn werk demonstreert alle stadia van literairhistorisch onderzoek.
- Veel van zijn werk bevat een impliciet pleidooi voor de waarde van de zeventiende-eeuwse letterkunde en cultuur en is er op gericht die onder de aandacht van een breed publiek te brengen.

Als beoefenaar van de literatuurwetenschap baseerde hij zich, als gelovig christen, bewust op bijbelse normen. Vanuit die invalshoek wees hij in bepaalde opzichten de receptietheorie af, omdat die niet de dichter of zijn werk centraal stelt, maar de lezer en daarmee, in Strengholts ogen, subjectief is. Als literatuurhistoricus zocht hij de ‘waarheid’, ook in de tekstinterpretatie. Die dient gericht te zijn op de betekenis van de tekst in zijn cultuurhistorische context met inachtneming van de bedoelingen van de auteur.

Invloed

Strengholts betekenis ligt vooral in zijn aandeel aan de continuïteit en vernieuwing van het Huygens-onderzoek aan de Vrije Universiteit. Ook heeft hij heldere lijnen uitgezet voor voortgezet onderzoek. Het meest direct valt zijn invloed te bespeuren in de proefschriften van zijn drie Huygens-promovendi, die hij geen van allen tot het eind heeft kunnen begeleiden: A. van Strien, *Constantijn Huygens Mengelingh* (1990), T.L. ter Meer, *Snel en dicht. Een studie over de epigrammen van Constantijn Huygens* (1991) en A.M.Th. Leerintveld, *Leven in mijn dicht. Historisch-kritische uitgave van Constantijn Huygens' Nederlandse gedichten (1614-1625)* (1997). Naast anderen zijn het vooral deze geleerden die de fakkel van het Huygens-onderzoek hebben overgenomen en voortgezet.

H. Duits
[november 2003]

Voornaamste geschriften

Constantijn Huygens, *Heilighe daghen*. Ingeleid en toegelicht door L. Strengholt. Amsterdam, 1974.

Bloemen in Gethsemané: verzamelde studies over de dichter Revius. Amsterdam, 1976.
Huygens-studies: bijdragen tot het onderzoek van de poëzie van Constantijn Huygens. Amsterdam, 1976. Ook verschenen als proefschrift Amsterdam V.U.
'Lezend in Hoofts briefwisseling'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 94 (1978), p. 211-235; 95 (1979), p. 167-176; 96 (1980), p. 289-298.
Jacobus Revius, *Het Hoghe Liedt Salomoms*. Met inleiding en toelichting door L. Strengholt. Houten, 1986. Christelijk erfgoed 1.
Een lezer aan het woord. Studies van L. Strengholt over zeventiende-eeuwse Nederlandse letterkunde. Onder redactie van H. Duits, A.M.Th. Leerintveld, T.L. ter Meer en A. van Strien. Amsterdam etc., 1998.

Belangrijkste secundaire literatuur

Een complete bibliografie van Strengholts wetenschappelijk werk is te vinden in H. Duits e.a. (red.): *Een lezer aan het woord. Studies van L. Strengholt over zeventiende-eeuwse Nederlandse letterkunde.* Amsterdam etc., 1998, p. 308-326.
H. Duits: 'L. Strengholt (31-12-1930 - 26-11-1989), literatuur-historicus en filoloog'. In: *Voortgang, jaarboek voor de Neerlandistiek* XI (1990), p. 3-21.
H. Duits: 'Leendert Strengholt'. Levensbericht in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1990-1991*. Leiden, 1992, p. 144-159.

Locatie archief

Geen archief Strengholt bekend

Locatie brievencollecties

Geen brievencollecties bekend

Stuiveling, G.

Stuiveling, Garmt *21 december 1907 Stroobos (Fr.); † 11 mei 1985 Hilversum, literatuurhistoricus en letterkundige.

Vanuit het Friese Buitenpost, waar zijn vader onderwijzer was, bezocht Garmt de middelbare school in Groningen. Hij behaalde het diploma hbs-B, deed vervolgens staatsexamen gymnasium-alfa en studeerde van 1927 tot 1932 Nederlandse taal- en letterkunde, ook te Groningen. Zijn leermeesters waren de taal- en letterkundigen A. Kluyver en G.S. Overdiep en de historicus I.H. Gosses. Ook liep hij college bij de hoogleraren G. Heymans en L. Polak. Deze twee atheïstische wijsgeren bevestigden Garmt, die uit een ‘rood nest’ kwam en buitenkerkelijk opgroeide, in zijn humanistische levensovertuiging. Als student al werd hij lid van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij. Ook sloot hij zich aan bij de Sociaal-Democratische Studentenclub - hij werd hiervan voorzitter - en de Socialistische Kunstenaarskring. Hij was drankbestrijder en pacifist. In zijn studentenjaren publiceerde hij de brochures *Het vraagstuk van de vrede* (1929) en *De studenten en het militaire vraagstuk* (1931). Stuiveling raakte in de ban van de socialistische dichters Gorter, Henriëtte Roland Holst en Adema van Scheltema. Hij droeg bij aan de door Roland Holst samengestelde bundel socialistische gedichten *Tijdsignalen* (1929). Twee jaar later kwam zijn eerste eigen bundel uit: *Elementen* (1931). In 1932 studeerde hij cum laude af.

Ontwikkeling en karakterisering

Garmt Stuiveling was een zeer actieve, productieve en veelzijdige werker, een geboren docent en begenadigd spreker. In de tijd dat hij als gewetensbezwaard dienstplichtige werkte op het Centraal Bureau voor de Statistiek, schreef hij ook zijn proefschrift *Versbouw en rhythme in den tijd van '80*, waarop hij in 1934 cum laude promoveerde bij Overdiep. Het berustte grotendeels op statistisch onderzoek. Het jaar daarop trouwde hij met jonkvrouwe Mathilde van Vierssen Trip; zij hebben een zoon en drie dochters gekregen.Van 1935 tot 1958 was hij leraar aan Het Nieuwe Lyceum te Hilversum. In deze stad zou hij voorgoed blijven wonen. In 1939 werd hij tevens privaatdocent in de geschiedenis der Nederlandse Letteren sedert 1880, aan de universiteit te Utrecht, op voordracht van de Utrechtse hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde C.G.N. de Vooys. In 1946, toen hij gepasseerd werd als diens opvolger, stopte hij met zijn docentschap. Vier jaar later werd hij aan de universiteit van Amsterdam hoogleraar taalbeheersing, in 1956 tevens hoogleraar Nederlandse

letterkunde. In 1972 ging hij met emeritaat, maar hij bleef publiceren, vooral tekstuitgaven.

Na zijn debuut verschenen nog enkele dichtbundels, waarin taalvirtuositeit en verstechniek opvallen. Hij schreef literatuurkritieken voor onder meer *Tijd en Taak*, waarvan hij van 1932 tot 1940 de literaire rubriek verzorgde, *Het Boek van Nu* en *Nieuw Vlaams Tijdschrift.* Van laatstgenoemde twee tijdschriften was hij respectievelijk van 1947 tot 1962 en van 1952 tot 1983 ook redacteur. In de periode 1945-1950 had hij de leiding van de gesproken-woord-uitzendingen van de VARA-radio. Zelf kon hij als spreker uiteenlopende gezelschappen boeien, van scholieren tot vakgeleerden. Ook in Vlaanderen trad hij veel op en had hij als spreker groot aanzien, mede om zijn zeer verzorgd taalgebruik. In 1965 werd hij eredoctor van de universiteit te Gent.

Niet alleen op zijn vakgebied was Stuiveling altijd druk bezig, ook daarbuiten, gedreven door een grote maatschappelijke betrokkenheid. Hij was een bekend pleitbezorger van het humanisme als levensbeschouwing. Zijn *Erasmus. Spel van het humanisme* (1936) werd in Rotterdam opgevoerd. Tien jaar later zou hij betrokken zijn bij de oprichting van het Humanistisch Verbond, waarvan hij jarenlang bestuurslid en spreekbuis was, onder andere via de radio. Met John Pront richtte hij in 1936 het Kunstenaarscentrum voor Geestelijke Weerbaarheid op, dat kunstenaars aanspoorde zich te keren ‘tegen het geweldsgeloof van deze tijd’, in contact trad met buitenlandse kunstenaars en demonstratieve congressen organiseerde. Na de bevrijding in 1945 was Stuiveling lid van de Raad van Beroep voor de zuivering bij de radio. In deze tijd was hij ook, tot 1962, lid van de gemeenteraad voor de Partij van de Arbeid. Tussen 1957 en 1972 was hij voorzitter van de Vereniging van Letterkundigen. Onder zijn voorzitterschap werd deze vereniging ook een echte vakbond. Stuiveling leverde grote bijdragen aan de totstandkoming van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, de Bibliografie van de Nederlandse Taal- en Literatuurwetenschap en - als voorzitter van het Multatuligenootschap - het Multatuli Museum in Amsterdam. Ook was hij jarenlang lid en bestuurslid van de Algemene Conferentie der Nederlandse Letteren, een voorloper van de Nederlandse Taalunie. Zijn alomtegenwoordigheid wekte respect, maar ook wel eens irritatie of spotlust. Cees Buddingh schreef op hem het grafschrift: ‘Het leven is blijvend verarmd, want hier ligt Stuiveling, Garmt’. Cornelis Veth tekende een veelzeggende karikatuur (C. Veth, *Vijftig jaar Nederlandse letterkunde in dertig karikaturen,* 1980).

Stuiveling was de eerste hoogleraar taalbeheersing in Nederland sedert een eeuw en als zodanig een pionier. Zijn onderwijs in dit vak stond, facultatief, ten dienste van studenten uit alle faculteiten en was louter op de praktijk van het schrijven en het spreken in het openbaar gericht. Hij heeft op dit terrein weinig gepubliceerd, waarvan wel het belangrijkste was zijn vertaling en bewerking van een Duits werk van Maximilian Weller: M. Weller en G. Stuiveling, *Moderne Welsprekendheid* (1961). Als literair-historicus publiceerde hij echter talrijke studies en essay's, die bij elkaar het hele gebied van onze literatuurgeschiedenis bestrijken. Hij gaf hierin blijk van een scherp opmerkingsvermogen, pakte zijn onderwerpen probleemgericht aan en formuleerde bondig, spits en levendig, zonder of met een minimum aan vakjargon. Een grotere greep deed hij met *Een eeuw Nederlandse Letteren* uit 1943 (geantedateerd 1941), waarin hij de literatuur van Nederland en Vlaanderen tussen 1813 en 1920 als één geheel behandelde, niet naar personen maar naar tijdperken ingedeeld. Het boek heeft geen noten, literatuurlijst en dergelijke, is ook voor

niet-vakgenoten begrijpelijk geschreven en bevat heel eigen karakteristieken en visies.

Vanaf de zestiende druk (1939) af was Stuiveling medeauteur - voor de nieuwste letterkunde - van de *Historische Schets van de Nederlandse Letterkunde voor schoolgebruik en hoofdacte-studie*, door De Vooys geschreven en bij elke herdruk bijgewerkt. De zeventiende druk van 1942 zou Stuiveling na de bevrijding veel last bezorgen. Deze editie mocht pas verschijnen nadat aanpassingen waren aangebracht. Beide auteurs weerstonden de aandrang van de censuur het aantal te behandelen joodse auteurs onevenredig te beperken, maar ze voldeden aan de eis om van die schrijvers bij wie dit niet al in de voorgaande druk gebeurd was, alsnog hun joodse afkomst te vermelden. Ze hadden hiertegen geen bezwaar, zoals ze de uitgever uitdrukkelijk lieten weten, omdat ze hierin geenszins een diskwalificatie zagen. Dit betrof in Stuivelings hoofdstukken zes auteurs. Eén van hen beschuldigde in 1948 Stuiveling ervan hen hierdoor in gevaar te hebben gebracht. Een op Stuivelings verzoek optredende - onofficiële - Ereraad deed in 1955 uitspraak: Stuiveling had zich onvoldoende rekenschap gegeven van de mogelijke gevolgen voor de betrokken auteurs en dit was laakbaar, maar zijn goede trouw was boven elke twijfel verheven. De uitspraak van de Ereraad, die in alle beslotenheid werkte, maakte geen einde aan deze zaak. Vanaf 1959 dook ze van tijd tot tijd in de publiciteit op.

Literatuurgeschiedenis was voor Stuiveling een wetenschap ván, maar niet exclusief vóór specialisten. Ze diende zich te richten op alle geschriften met een esthetische component. Welke dit waren, bepaalde de wetenschapper zelf; in objectieve esthetische maatstaven geloofde hij niet. Zo objectief, precies en rationeel mogelijke ontleding en beschouwing moesten het inzicht in het literaire werk vergroten. Alle feiten van bijvoorbeeld stilistische, taalkundige, maatschappelijke en biografische aard waren hierbij belangrijk, evenals oorspronkelijke documenten en het in acht nemen van de juiste chronologie bij dit alles. De wetenschap diende vooroordelen en legendes op te ruimen.

In Stuivelings literair-historisch werk zijn drie brandpunten te onderscheiden. Het belangrijkste is gelegen in en rond het tijdperk der Tachtigers. In 1935, een jaar na zijn proefschrift, verscheen *De Nieuwe Gids als geestelijk Brandpunt.* Tekstuitgaven, documentenuitgaven, studies en bloemlezingen volgden betreffende Jacques Perk, Carel Vosmaer, Louis Couperus, Herman Gorter, Henriëtte Roland Holst, Willem Kloos en anderen. Verder hield hij zich zijn leven lang bezig met Multatuli/Eduard Douwes Dekker. In 1949 bezorgde hij de eerste uitgave naar het oorspronkelijke handschrift van *Max Havelaar,* de ‘nulde druk’. Vervolgens begon hij aan het uitgeven van de *Volledige Werken.* In de jaren 1950-1953 verscheen in de eerste zeven delen het literaire werk. De daaropvolgende delen bevatten brieven en andere documenten. Het geheel - 25 delen - werd pas in 1995 voltooid, tien jaar na Stuivelings dood**.** Tenslotte heeft Stuiveling gewerkt aan een nieuwe uitgave van het werk van Bredero. Hij leidde de redactie, verzorgde zelf de uitgave van *G.A. Bredero's boertigh, amoreus en aendachtigh groot lied-boeck* (3 delen; 1975-1983), bereidde de uitgave van Bredero's *Verspreid Werk* voor en leverde bijdragen aan andere onderdelen. Omdat hij de voorhanden documentatie onvoldoende vond voor een biografie, volstond hij met het samenstellen van een *Memoriaal van Bredero. Documentaire van een dichterleven* (1975).

Hoewel tegenwoordig de literatuur anders wordt benaderd - meer nadruk op het cultureel-maatschappelijk functioneren, minder op het esthetische aspect - zijn Stuivelings studies en essay's veelal nog om hun concrete inhoud de moeite van het

raadplegen waard. Ook de door hem of onder zijn leiding verzorgde tekstuitgaven vervullen nog een nuttige functie, al voldoen de meeste niet meer aan de eisen die men stellen moet aan wetenschappelijke tekstedities.

M.C.A. van der Heijden
[4 januari 2006]

Voornaamste geschriften

Deze zijn in de tekst genoemd. Zie verder de bibliografieën in *Weerwerk* (zie onder Secundaire Literatuur) en, betreffende het humanisme, in B. Gasenbeek: 'Garmt Stuiveling. Wegbereider van het Humanistisch Verbond'. In: *Het Humanistisch Archief* 2000.

Belangrijkste secundaire literatuur

A.M. Cram-Magré e.a. (red.): *Weerwerk. Opstellen aangeboden aan professor dr. Garmt Stuiveling (...)*. Assen, 1973; hierin vooral de bijdragen van G.W. Huygens: 'Stuivelings betekenis voor de studie der Nederlandse Letterkunde', p. 1-18; Ger Schmook: 'Stuiveling in Vlaanderen', p. 41-51 en 251; J. van de Raa-Eggink: 'Vakbond zonder vuist', p. 113-118; B. van de Velde: 'Rekenschap der bibliografie', p. 143-162 en 260-263; A. van Elslander: 'Prof. Garmt Stuiveling, doctor honoris causa van de Gentse rijksuniversiteit', p. 201-206 en 266; W. van de Velde-De Vries: 'Bibliografie (...)', 226-245 en 267.
G. Stuiveling: 'Taalbeheersing, een legendarisch vak'. In: *Ons Erfdeel* 25 (1982), p. 482-492.
M.J.G. de Jong: *Liever waarheid dan sensatie. Met een eerherstel voor Ed. Hoornik en andere slachtoffers van valse geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog,* Baarn, 1990, p. 61-79.
M.C.A. van der Heijden: 'Stuiveling, Garmt, literatuurhistoricus en literator'. In: J. Charité en A.J.C.M. Gabriëls (eindred.), *Biografisch Woordenboek van Nederland*, vierde deel. 's-Gravenhage, 1994, p. 482-485 (met opgave van meer literatuur).
A. Braet: 'Taalbeheersing: van de welsprekendheidsleer van Siegenbeek tot de communicatiekunde van Drop'. In: J.W. de Vries: *'Eene bedenkelijke nieuwigheid'. Twee eeuwen neerlandistiek. Hilversum,* 1997, p. 98-112 (hiervan speciaal p.105-107).

Locatie archief en brievencollectie

Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag.

Tollius, H.

Tollius, Herman * 18/28 (?) februari 1742 Breda; † 29 april 1822 Leiden. Tollius was hoogleraar aan verschillende universiteiten en bekleedde diverse functies in dienst van de stadhouderlijke familie. Als hoogleraar aan de toenmalige universiteit van Harderwijk verzorgde hij als eerste in het Nederlands colleges over de Nederlandse taal.

Herman Tollius werd geboren in Breda. Enige jaren na de dood van zijn vader vertrok hij met zijn moeder naar Leiden, waar hij de Latijnse school bezocht. Hoewel Tollius deze opleiding pas op 4 september 1758 afrondde, had hij zich al op 7 maart 1755 laten inschrijven als student in de letteren en in de rechten aan de universiteit van Leiden. Na zijn promotie in de beide rechten op 3 juni 1763 vestigde hij zich korte tijd als advocaat in Den Haag. In 1766 werd hij aan de universiteit van Harderwijk benoemd tot hoogleraar geschiedenis, welsprekendheid en Grieks. Na de dood van zijn eerste vrouw in 1776 – hij zou nog hertrouwen in 1778 en 1813 – maakte hij een studiereis naar Parijs. Tijdens zijn verblijf in de Franse hoofdstad werd hij in 1777 beroepen tot hoogleraar aan het Athenaeum Illustre in Amsterdam. Nadat hij in 1784 voor dit professoraat had bedankt, werd hij door erfstadhouder Willem V aangesteld tot leermeester van zijn drie kinderen. Toen de stadhouderlijke familie in januari 1795 naar Engeland vluchtte, nam Tollius de wijk naar Osnabrück en later naar Brunswijk. Van 1798 tot 1809 was hij belast met het beheer van de door de prins van Oranje gekochte Poolse gebieden. Op een wenk van koning Lodewijk keerde Tollius in 1809 naar Nederland terug, waar hij aan de universiteit van Leiden werd benoemd tot hoogleraar statistiek, diplomatie en vaderlandse geschiedenis. In 1812 verruilde Tollius deze leeropdracht voor een professoraat in het Grieks en – vanaf 1814 – in het Latijn. Beide talen onderwees hij tot aan zijn emeritaat, dat hem op 16 oktober 1815 werd verleend. Tollius overleed op 29 april 1822 in Leiden.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

Tijdens zijn studie aan de universiteit van Leiden sloot Tollius zich in 1758 aan bij het in 1757 door Hendrik Arnold Kreet (1739-1804) opgerichte studentengenootschap *Linguaque animoque fideles*, dat in 1761 werd omgedoopt tot *Minima Crescunt*. Tot

de taalkundige vertogen die Tollius voor de bijeenkomsten van dat genootschap vervaardigde, behoorden onder meer stukken over het suffix *-loos* en over de letter *-d* aan het eind van participia, die overigens nooit zijn gepubliceerd. In de herfst van 1758 wist Kreet zowel Herman Tollius als Frans van Lelyveld (1740-1785) ertoe te bewegen toe te treden tot de redactie van het door hem gestichte tijdschrift *Maendelyksche by-dragen ter opbouw van Neerlands tael- en dicht-kunde*. In de jaren 1761 en 1762 was Tollius de naaste medewerker van Van Lelyveld in de redactie van dit tijdschrift, waarvoor hij onder andere boekbesprekingen schreef en een aandeel leverde in daarin gevoerde discussies.

Als student volgde Tollius onder andere colleges bij de classici Tiberius Hemsterhuis (1685-1766) en David Ruhnkenius (1723-1798). Hemsterhuis had voor het Grieks een methode ontwikkeld waarin het begrip *analogie* centraal stond en waarmee het mogelijk was voor alle mogelijke kleinste klankcombinaties een grondbetekenis op te sporen, die zich bij uitbreiding ook in andere woorden openbaart. Tollius heeft zich ertoe gezet deze wijze van etymologiseren ook op het Nederlands toe te passen. Het resultaat van dit etymologisch onderzoek is de verhandeling ‘Proeve ener nieuwe wyze van afleiden uit de worteldeelen *ta’en, te’en, ti’en, to’en, tu’en*’. Naar zijn mening is hij erin geslaagd aan te tonen dat de beschreven etymologische methode afwijkt van die van Lambert ten Kate (1674-1731) en overeenstemming vertoont met die voor het Grieks. Later zou ook Henrik van Wijn (1740-1831) een poging wagen de Hemsterhusiaanse methode toe te passen op het Nederlands in een verhandeling over de wortels *pa’en, pe’en, po’en, pu’en*, maar dit stuk is nooit gepubliceerd. De invloed van de Schola Hemsterhusiana op de studie van het Nederlands kan gering worden genoemd.

Tollius’ taalkundige opvatting leren we het best kennen in de als manuscript overgeleverde *Proeve eener Aanleiding tot de Nederduitsche Letterkunst*, een bewerking van het collegedictaat dat hij als hoogleraar aan de universiteit van Harderwijk in 1773 voor de eerste maal had voorgelezen. Net als Ten Kate vindt Tollius dat een grammaticus geen nieuwe wetten mag maken. Bij het formuleren van taalregels moet een spraakkunstenaar volgens hem in de eerste plaats acht geven op geschriften die de overheid in druk heeft doen verschijnen, vooral op de Statenbijbelvertaling. In de tweede plaats dient een grammaticus zich te richten naar “het gebruik onzer deftigste schryvers”. In de derde plaats moet hij taalwetten zoeken in de uitspraak van de beschaafdste burgers. Was het op basis hiervan niet mogelijk vaste wetten op te stellen, dan moest men zich laten leiden door de regelmaat of analogie die te vinden was in oudere taalfasen of in aan het Nederlandse verwante talen.

Invloed

De betekenis van Herman Tollius op het terrein van de neerlandistiek is onder meer daarin gelegen dat hij de eerste hoogleraar in Nederland is geweest die in het Nederlands over de Nederlandse taalkunde college heeft gegeven. Hij achtte het van eminent belang dat juist aanstaande juristen en predikanten zich uitstekend in de moedertaal kunnen uitdrukken. Tollius volgde met zijn college het spoor van zijn voorganger aan de universiteit van Harderwijk: Meinard Tydeman (1741-1825); deze

gaf – zij het in het Latijn – in 1765 college over Adriaen Verwers (1654/5-1717) *Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, retorica* (1707), een in het Latijn geschreven grammatica van het Nederlands. Tydeman was van mening dat studenten niet alleen – vanwege hun beschavende en vormende werking – de klassieken maar ook de moedertaal moesten bestuderen. Deze diende gecultiveerd en met zorg onderwezen te worden om zodoende de roem van het Nederlandse volk te vergroten. Aan de universiteit van Franeker kreeg in 1790 de hoogleraar Grieks Everwinus Wassenbergh (1742-1826), toestemming om college te geven over de Nederlandse taal- en letterkunde, omdat kennis van de moedertaal zou leiden tot goede staatsburgers, terwijl aan het eind van de achttiende eeuw de predikant Matthijs Siegenbeek (1774-1854) aan de universiteit van Leiden werd benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de 'Hollandsche welsprekendheid'.

Het dictaat van Tollius' college vormde de grondslag voor de spraakkunst van het Nederlands die Tollius van plan was uit te geven onder de titel *Proeve eener Aanleiding tot de Nederduitsche Letterkunst*. Aan een dergelijke uitgave bestond behoefte, omdat Arnold Moonens (1644-1711) *Nederduitsche spraekkunst* (1706) in hoge mate traditioneel was, omdat de *Idea* van Verwer in het Latijn was geschreven en omdat Ten Kates *Aenleiding* (1723) en Balthazar Huydecopers (1695-1778) *Proeve van taal- en dichtkunde* (1730) strikt genomen geen grammatica's waren. Op verzoek van Frans van Lelyveld heeft Tollius het manuscript toegezonden aan enkele belangrijke leden van de in 1766 opgerichte Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden: Nicolaas Hinlópen, Meinard Tydeman en Ahasuerus van den Berg (1732-1807). Deze 'taelkundigste Heeren van Nederland' hebben de tekst op nauwgezette wijze van commentaar voorzien. Het bewaard gebleven manuscript van deze grammatica en deze opmerkingen verschaffen daardoor een goed beeld van de taalkundige kwesties die aan het einde van de achttiende eeuw in de belangstelling stonden en weerspiegelen daarmee de voor de achttiende eeuw kenmerkende schrijftaal-spraakkunst.

Roland de Bonth
[4 juni 2007]

Voornaamste (taalkundige) geschriften

Oratio qva demonstratvr etiamnvm svperesse in Graecis literis ex qvo graviores disciplinae decvs et praesidivm capere possint (inaugurale rede; Harderwijk, 1767).
Oratio, de Gerardo Johanne Vossio, grammatico perfecto (inaugurale rede; Amsterdam, 1778).
Apolloni Sophistae Lexicon Graecum Iliadis et Odysseae (Leiden, 1788)
Staatkundige Geschriften, betreffende eenige gewigtige gebeurtenissen in de Vereenigde Nederlanden, gedurende de jaren MDCCLXXXVI, MDCCLXXXVII, en vervolgens (3 delen; 's-Gravenhage, 1814).

Belangrijkste secundaire literatuur

C. Kruyskamp: ‘Een onuitgegeven spraakkunst uit de 18de eeuw’. In: *Nieuwe Taalgids* 47 (1954), p. 79-87.
J. Noordegraaf: ‘From Greek to Dutch. The Schola Hemsterhusiana and the Study of the Mother Tongue. A Few Remarks’. In: *Linguistics in the Low Countries: the Eighteenth Century*. Edited by Roland de Bonth & Jan Noordegraaf. Amsterdam / Münster, 1996, p. 33-56.
Herman Tollius: *Proeve eener Aanleiding tot de Nederduitsche Letterkunst.* Ingeleid en bezorgd door Roland de Bonth. Amsterdam/Münster, 2007. (Cahiers voor taalkunde, 26).
Levensberichten Maatschappij http://www.leidenuniv.nl/host/mnl/mnl/levens
http://www.parlement.com/9291000/bio/08895

Locatie archief

Stukken betreffende Tollius’ verblijf aan de universiteit van Harderwijk worden bewaard in het Rijksarchief in de provincie Gelderland, Arnhem.

Exemplaren van het dictaat dat Tollius aan de universiteit van Harderwijk heeft voorgelezen over de Nederlandse spraakkunst worden bewaard in de bibliotheek van de Katholieke Universiteit Brabant (KHS D 27 en KHS D 44) en in die van de Universiteit Leiden (LTK 28). Het origineel van de in 2007 bezorgde uitgave van de *Proeve eener Aanleiding tot de Nederlandsche Letterkunst* berust eveneens in Leiden (LTK 2021).

Locatie brievencollecties

Brieven van en aan Herman Tollius worden onder andere bewaard in de Leidse universiteitsbibliotheek en in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (zie de CEN).

Veenstra, F.

Veenstra, Fokke * 29 december 1906 Hardegarijp; † 26 februari 1997 Leeuwarden, literatuur-historicus en filoloog. Publiceerde, naast artikelen, enkele belangrijke studies op het gebied van de Nederlandse letterkunde van de Renaissance, met name over Hooft en Bredero, en edities van teksten van Bredero, Hooft en Spiegel.

Veenstra, opgegroeid in een vrijzinnig Fries milieu, werd aan de Rijkskweekschool te Groningen opgeleid tot onderwijzer, welk beroep hij daarna van 1927 tot 1939 uitoefende in zijn geboortedorp Hardegarijp. Naast zijn werk volgde hij de opleiding MO Geschiedenis, die hij in 1934 voltooide. Nadat hij vervolgens Staatsexamen A had gedaan, begon hij de studie Nederlandse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen. In 1941 legde hij het doctoraalexamen af.

Van 1939 tot 1941 was hij als onderwijzer verbonden aan een uloschool in Den Haag. Onmiddellijk na zijn doctoraalexamen maakte hij de overstap naar het middelbaar onderwijs en werd hij leraar Nederlands aan het Eerste Vrijzinnig Christelijk Lyceum in de hofstad. Bij deze school zou hij tot 1958 in dienst blijven, met een onderbreking van 1943 tot 1945 toen hij voor de Duitsers moest onderduiken in Friesland. Tijdens zijn onderduikperiode werkte hij aan een proefschrift, zodat hij al in 1946 aan zijn Alma Mater kon promoveren op het proefschrift *Bijdrage tot de kennis van de invloeden op Hooft*. De overstap naar de wetenschap kwam in 1958 toen hij wetenschappelijk hoofdmedewerker werd aan het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam. Zijn wetenschappelijke carrière vond haar bekroning in 1970 met de benoeming aan deze universiteit tot lector in de Nederlandse letterkunde van de Renaissance. Na zijn emeritaat in 1974 heeft hij zich een groot aantal jaren beziggehouden met de editie van H.L. Spiegels *Hert-spiegel*.

Sedert 1939 was Veenstra gehuwd met Greet Oostenburg.

Ontwikkeling en karakterisering

Hoewel Veenstra's wetenschappelijke carrière betrekkelijk laat begon, waren in kringen van de neerlandistiek zijn kwaliteiten niet onopgemerkt gebleven. Zijn proefschrift, zijn editie van Hoofts *Baeto* in 1954 en de publicatie van zijn lezing, in 1957, voor studenten van de School voor Taal- en Letterkunde in Den Haag over Hooft, waarin hij de neoplatonische achtergronden van diens spel *Granida* en van zijn lyriek aantoonde, hadden de aandacht getrokken van vakgenoten. Deze feiten maakten duidelijk dat Veenstra zich had ontwikkeld tot een Hooft-specialist. Dat bleek eens te meer met de publicatie van *Ethiek en moraal bij P.C. Hooft* (1968), een boek dat voor veel neerlandici een eye-opener werd. In deze studie demonstreerde

hij overtuigend hoezeer Hoofts werk was ingebed in een breed complex van contemporaine moraalfilosofische opvattingen. Daarmee haalde hij Hoofts werk definitief uit de eng nationale context waarbinnen het lange tijd was geïnterpreteerd.

Datzelfde deed hij enkele jaren later ook met het werk van Bredero. Garmt Stuiveling had hem betrokken bij zijn grote project om *De werken van Gerbrand Adriaensz. Bredero* uit te geven, dat in 1968 van start ging. Als in 1973 Veenstra's editie van Bredero's toneelspel *Griane* uitkomt, leidt hij die in met een diepgravende studie over 'Bredero en de situatie van de mens'. Hierin laat hij zien dat Bredero's mens- en wereldbeeld niet dat is van een eenvoudig volksdichter - zoals hij veelvuldig was gepresenteerd in de literatuurgeschiedenis - maar dat van een cultureel geschoold auteur die vertrouwd blijkt te zijn met het eigentijdse moraalfilosofische gedachtegoed.

Deze studies maken twee zaken duidelijk: Veenstra's vertrouwdheid met de klassieke en contemporaine moraalfilosofie in de meest brede zin èn zijn grondige kennis van de belangrijkste ontwikkelingen op zijn vakgebied, de literatuur van de Renaissance, in het buitenland. Voor Veenstra was 'terug naar de bronnen' een essentieel uitgangspunt. Hij bestudeerde de grote Europese denkers uit de zestiende en zeventiende eeuw, en hun klassieke voorgangers, in het origineel en maakte zich vertrouwd met hun ideeën. Voorts bestudeerde hij de belangrijkste binnen- en buitenlandse studies op dit terrein. Daarnaast was hij op de hoogte van de belangrijkste buitenlandse literairhistorische studies op zijn vakgebied, in het bijzonder die van Angelsaksische en Franse geleerden. Met al deze kennis toegerust, bestudeerde hij de zeventiende-eeuwse Nederlandse literatuur en kwam soms tot verrassend nieuwe interpretaties. De twintigste-eeuwse Shakespeare-filologie is bijvoorbeeld een belangrijke inspiratiebron geweest voor Veenstra's interpretatie van het werk van Hooft en Bredero. Zo leverde hij zijn eigen bijdrage aan de nieuwe wind die door de beoefening van de Nederlandse literatuurhistorie begon te waaien.

Veenstra's bijzondere belangstelling voor de moraalfilofische achtergronden van Nederlandse literatuur zal er toe hebben geleid dat de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen hem de opdracht verleende een editie voor te bereiden van Spiegels *Hert-spiegel* (1614), een van de meest ontoegankelijke teksten uit ons literair verleden. De editie kwam uit in 1994.

Als tekstediteur bewandelde Veenstra niet direct de gebaande wegen, maar toonde hij een eigenzinnige en onconventionele aanpak. Dat was niet zozeer het geval bij het vaststellen van de tekst, want daarbij stond voor hem voorop dat het de taak van de editeur is om een betrouwbare tekst te leveren met adequate annotaties en veelzijdig commentaar. In dat opzicht wijkt hij niet af van de aanpak van zijn vakgenoten. Maar de manier waarop hij zijn edities inleidt, verschilt nogal van die van zijn collega's. In zijn inleidingen gaat Veenstra de tekst als het ware blanco in en bouwt vervolgens een betoog op aan de hand van een aantal passages die voor hem de kern van de betreffende tekst vormen. Deze methode leidt zowel tot nieuwe en vaak verfijnde interpretaties van zo'n tekst als tot vernieuwende inzichten in de bedoelingen van de auteur. Dat daarbij zaken als literairhistorische situering, vormgeving en eerdere interpretaties van vakgenoten buiten beschouwing blijven, neemt hij als tekstediteur op de koop toe. Het spreekt vanzelf dat deze aanpak naast bewondering, ook kritiek van vakgenoten uitlokte.

Invloed

Directe invloed is veelal moeilijk aantoonbaar. Zo die er al is, zal het vooral een kwestie zijn geweest van het aanbrengen van een wetenschappelijke attitude bij enkele generaties studenten. Als docent aan het Amsterdamse Instituut voor Neerlandistiek heeft hij bijgedragen aan de vorming van een generatie literatuurhistorici, die bekend is geworden als ‘de Amsterdamse school’. Indirect heeft zijn werk zeker invloed gehad, maar dan samen met dat van enkele andere prominente literatuur-historici. Als we het literairhistorisch onderzoek van de Nederlandse letterkunde van de Renaissance van de laatste decennia van de twintigste eeuw overzien, kunnen we vaststellen dat dit sedert de jaren zestig nieuwe wegen is ingeslagen. De basis daarvoor hebben drie geleerden met hun werk gelegd: W.A.P. Smit, Sonja Witstein en Fokke Veenstra. De ongeëvenaarde ontwikkeling van het onderzoek met daarin het accent op poëtica, retorica en ideeënwereld bouwt voort op hun studies. De grote belangstelling voor het laatste aspect mag zeker worden gezien als een vrucht van Veenstra's studies.

H. Duits
[november 2003]

Voornaamste geschriften

Bijdrage tot de kennis van de invloeden op Hooft. Assen, 1946. Proefschrift R.U.G.

P.C. Hooft, *Baeto*. Ingeleid en met aantekeningen voorzien door F. Veenstra. Zwolle, 1954. Zwolse drukken en herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 11.

‘Hooft: enkele aspecten van de levens- en wereldbeschouwing der renaissance’. In: *Geestelijke achtergronden bij enkele grote schrijvers. Zes lezingen*. Gehouden door J.C. Opstelten, H. Wagenvoort, F.L.R. Sassen e.a. Den Haag, 1958, p. 81-106. Lezingen gehouden voor de School voor taal- en letterkunde te 's-Gravenhage 10.

Ethiek en moraal bij P.C. Hooft. Twee studies in renaissancistische levensidealen. Zwolle, 1968. Zwolse reeks van taal- en letterkundige studies 18.

G.A. Bredero, *Griane*. Ingeleid en toegelicht door F. Veenstra. Met fragmenten uit het volksboek van Palmerijn. Culemborg, 1973. De werken van Gerbrand Adriaensz. Bredero.

H.L. Spiegel, *Hert-Spiegel*. Uitgegeven naar het hs., met inleiding, commentaar en aantekeningen door F. Veenstra. Hilversum, 1992.

Belangrijkste secundaire literatuur

Bibliografie in Duits e.a. 1986; aangevuld in Duits 2002.

M.B. Smits-Veldt: ‘Een fraaie geest in 't Kabinet der Muzen. Een beschouwing over het werk van dr. F. Veenstra’. In: H. Duits, A.J. Gelderblom, M.B.

Smits-Veldt (red.): *Eer is het lof des deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. F. Veenstra.* Amsterdam, 1986, p. 9-17.
Marijke Spies: 'Mijn meesters: F. Veenstra'. In: *Literatuur* 18 (2001), p. 232-233.
H. Duits: 'Fokke Veenstra'. Levensbericht in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 2000-2001.* Leiden, 2002, p. 115-128.

Locatie archief

Geen Veenstra-archief bekend

Locatie brievencollecties

Geen brievencollecties bekend

Verdam, J.

Verdam, Jakob *22 januari 1845 Amsterdam; † 19 juli 1919, filoloog (vooral de tekstkritiek beoefenend) en lexicograaf op het gebied van het Middelnederlands.

Jakob Verdams leven speelde zich voornamelijk af in Amsterdam en Leiden. Hij werd in Amsterdam geboren in het gezin van een tabakshandelaar. Na het vroegtijdig overlijden van zijn ouders werd hij opgevoed door zijn grootvader en vijf tantes, bij wie hij een gelukkige en onbezorgde jeugd beleefde ondanks zijn verlamde rechterarm. Hij begon zijn studie letteren in Leiden in 1865. Na zijn kandidaatsexamen (1868) was hij van 1869-1878 leraar klassieke talen aan het Leids gymnasium. In 1872 promoveerde hij bij Matthias de Vries op het proefschrift *Tekstcritiek van Middelnederlandsche schrijvers*. Een jaar later werd hij met succes door Eelco Verwijs benaderd met de vraag of hij samen met hem het *Middelnederlandsch woordenboek* (*MNW*) wilde redigeren waarvoor het De Vries steeds aan tijd ontbrak. In 1878 werd Verdam aan de universiteit van Amsterdam benoemd tot hoogleraar

‘Nederlandsche taal- en letterkunde en de oude talen en letterkunde der Germaansche volken’. Na het overlijden van Verwijs in 1880 zette Verdam het werk aan het *MNW* alleen voort; de eerste aflevering verscheen in 1882. In 1890 verscheen zijn voor een breed publiek geschreven *De geschiedenis der Nederlandsche taal*, dat een succes werd en enkele herdrukken beleefde onder de wat voorzichtiger titel *Uit de geschiedenis der Nederlandsche taal*. Verdam verruilde Amsterdam voor Leiden in 1891, om aldaar zijn leermeester De Vries als hoogleraar op te volgen. Hij liet zich in 1907 overhalen tot het schrijven van het *Middelnederlandsch handwoordenboek*, dat in 1911 verscheen. Het is Verdam net niet gelukt om het *MNW* nog zelf te voltooien; bij zijn dood in juli 1919 bleek de kopij klaar te liggen tot en met ‘weigerlike’.

Ontwikkeling en karakterisering

Al tijdens zijn studie in Leiden raakte Verdam onder de invloed van Matthias de Vries, die hij altijd als zijn leermeester heeft beschouwd. In verschillende opzichten heeft hij het werk van De Vries voortgezet: als tekstediteur, als filoloog en als lexicograaf, en als hoogleraar op de Leidse leerstoel. Het eerste tastbare bewijs is Verdams proefschrift over *Tekstcritiek van Middelnederlandsche schrijvers*. Onder tekstkritiek verstond hij het verbeteren van fouten in Middelnederlandse teksten. Het doel was om de tekst van de oorspronkelijke auteur te reconstrueren. De opzet van de hoofdstukken van Verdams proefschrift is vrijwel een kopie van de structuur die De Vries hanteerde in zijn in 1856 verschenen *Proeve van Middelnederlandsche taalzuivering. Voorbereidende opmerkingen over de aanstaande uitgave van een Middelnederlandsch Woordenboek* en waarnaar Verdam ook aan het begin van zijn eigen werk verwijst. Deze structuur van korte, essayistische hoofdstukjes waarin de mogelijke herkomst of etymologie van een woord wordt uitgewerkt, hanteerde Verdam daarna voor een lange reeks van korte bijdragen aan de wetenschappelijke tijdschriften, met name aan *TNTL*. Het is het type artikel dat ook door veel lexicografen in (en ook na) Verdams tijd werd geschreven. Het is dan ook niet vreemd dat Verwijs al in Verdams vroegste werk de lexicograaf herkende en hem in 1873 vroeg om samen met hem het *Middelnederlandsch Woordenboek* te redigeren. De Vries was daar al wel aan begonnen, maar liet het werk aan het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* prevaleren boven dat van de oudere periode. Verwijs en Verdam verdeelden vervolgens de te excerperen Middelnederlandse werken en begonnen met het aanleggen van hun materiaalverzameling van fiches met vindplaatsen en de bijbehorende citaten voor het woordenboek.

Het woordenboek had als doel de ontluikende studie van het Middelnederlands naar een hoger plan te tillen. Deze studie stond nog in de kinderschoenen en in deze periode was er vooral behoefte aan betrouwbare tekstedities. Er waren al wel edities gemaakt in de eeuw daarvoor, maar over de kwaliteit daarvan waren mensen als Verdam, De Vries en Verwijs slecht te spreken. In die edities troffen zij woorden aan in een vorm of met een verklaring die naar hun inzichten helemaal niet bestond. Om die reden legden zij zich zelf toe op het uitgeven van betere edities en op het opsporen van dergelijke ‘spookwoorden’ (of *monstra horrenda*). Van deze woorden moest voorkomen worden dat ze als materiaal zouden dienen voor nieuw te schrijven grammatica's en andere taalkundige handboeken en zo tot verkeerde informatie in die handboeken zouden leiden (en die op hun beurt weer tot fouten in daarop

gebaseerde studies zouden voeren). Het Middelnederlands woordenboek nu was voor Verdam en Verwijs de verzamelplaats waar alle resultaten van de spokenjacht en van de nieuwe betrouwbare tekstedities bijeenkwamen en een nieuwe bloei van de studie van het Middelnederlands konden inluiden.

En zo gebeurde het. Voor de eerste afleveringen baseerden ze zich op het concept zoals De Vries dat in zijn eigen afleveringen, van ‘A’ tot en met ‘Anxene’ had gebruikt. Wel konden ze na jaren excerpeerarbeid het aantal trefwoorden uitbreiden en brachten ze verbeteringen aan. Toen Verwijs in 1880 overleed, had hij meegewerkt aan de letter ‘a’ en een deel van de ‘b’ bewerkt. De eerste aflevering zag het licht in 1882 en verscheen op de namen van Verwijs en Verdam. Dat Verdam Verwijs' naam erbij heeft gezet en bovendien als eerste, heeft hij uitgelegd door te wijzen op de enorme materiaalverzameling die Verwijs had meehelpen opbouwen en op het feit dat Verwijs degene was die Verdam tot het lexicografische werk had overgehaald. De laatste aflevering, geredigeerd door F.A. Stoett, verscheen in 1929.

Invloed

In zekere zin stond al het werk van Verdam in dienst van het *MNW*. Zijn doel ermee is ook bereikt. Toen het woordenboek was voltooid, zijn er nog enkele delen aan toegevoegd; daaruit blijkt hoezeer het in een behoefte voorzag. In het tiende deel van het *MNW* heeft W. de Vreese een lijst met 23.600 emendaties opgenomen onder de titel *Tekstcritiek van J. Verdam*, waarin dat wat de lexicograaf in de woordenboekartikelen had verwerkt ook via een ingang op tekstniveau opgezocht kan worden. Het tiende deel bevat verder de Bouwstoffen - de lijst met gebruikte afkortingen voor de geraadpleegde Middelnederlandse teksten met de belangrijkste gegevens over die teksten - verzorgd door W. de Vreese (A-F) en G.I. Lieftinck (G-Z); het is gedateerd 1927-1941. In 1952 volgde nog een elfde deel van de hand van A. Beekman, waarin terminologie uit het dijkwezen e.d. werd verklaard.

Het woordenboek heeft de medioneerlandistiek - zowel de taalkunde als de letterkunde - een grote dienst bewezen. Het is nu nog steeds het belangrijkste woordenboek voor onderzoekers van de Middelnederlandse letterkunde en van de historische taalkunde. Er worden wel fouten in gevonden, maar dat gebeurt juist omdat er nieuw onderzoek wordt gedaan en het woordenboek daar nauw bij betrokken wordt. En dat is precies waar Verdam op hoopte. Wat opvallender is, is dat het *MNW* nog steeds zo'n grote waarde heeft. Het beste bewijs daarvoor is de *cd-rom Middelnederlands* die in 1998 is verschenen. Deze schijf bevat het hele woordenboek, dat nu op nog meer manieren en veel sneller te gebruiken is dan de papieren versie, en bevat daarnaast nog eens een grote hoeveelheid Middelnederlandse *teksten*. En deze combinatie heeft inmiddels een impuls gegeven aan nieuwe soorten onderzoek.

Karina van Dalen-Oskam
[oktober 2003]

Voornaamste geschriften

Tekstcritiek van Middelnederlandsche schrijvers. Diss. Leiden, 1872.

Die spiegel der sonden. Vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde uitgegeven door J. Verdam. Eerste deel. De berijmde tekst naar het Munstersche handschrift. 2 Dln., Leiden, 1900. Tweede deel. Inleiding. De prozatekst naar het Oudenaardsche handschrift. Woordenlijst. Leiden, 1901.
Middelnederlandsch handwoordenboek. Den Haag, [1911]; Onveranderde herdruk en van het woord sterne af op nieuw bewerkt door C.H. Ebbinge Wubben. Den Haag, 1932.
'Een en ander over en uit het Middelnederlandsch Woordenboek'. In: *Verslagen en Mededeelingen der koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal en Letterkunde* 1913, p. 365-385.
Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal. Vierde druk herzien door F.A. Stoett. Zutphen, 1923.
(met E. Verwijs): *Middelnederlandsch Woordenboek*. 10 Dln. 's-Gravenhage, 1885-1952. Dl. 9 voltooid door F.A. Stoett. Dl. 10 (Tekstcritiek van J. Verdam en bouwstoffen) 1e gedeelte (A-F) door W. de Vreese; 2e gedeelte (G-Z) door G.I. Lieftinck. Ook opgenomen op: *Cd-rom Middelnederlands. Woordenboek en teksten.* Den Haag/Antwerpen, 1998.

Belangrijkste secundaire literatuur

J.W. Muller: 'Levensbericht van J. Verdam'. In: *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en levensberichten harer afgestorven medeleden 1919-1920.* Leiden, 1920, p. 76-128.
J. Noordegraaf: *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw.* Dordrecht, 1985.
S. Corbellini en K. van Dalen-Oskam: 'Een gelukkig mensch. Jakob Verdam (1845-1919)'. In: W. van Anrooij, D. Hogenelst en G. Warnar (eds): *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde. Studies voor Frits van Oostrom ter gelegenheid van diens vijftigste verjaardag.* Amsterdam, 2003, p.105-120, 271-272, 304-305. Zie ook de bijbehorende digitale publicatie van J. Verdam: 'Iets over tekstcritiek'. In: *De taal- en letterbode* 5 (1874), p. 128-136 (http://www.dbnl.nl/tekst/verd003iets01/).

Locatie archief

De Universiteitsbibliotheek Leiden bezit een verzameling wetenschappelijke aantekeningen bij onder andere Middelnederlandse fragmenten (LTK 1737-61A, 1774-75). De afschriften en excerpten van en aantekeningen op de handschriften zijn op bewaarplaats ontsloten in de *BNM* (zie http://bnm.leidenuniv.nl/).

Er is geen archief van J. Verdam bekend.

Locatie brievencollecties

Brieven van de hand van Verdam bevinden zich in de bibliotheek van de Universiteit Leiden, Universiteit van Amsterdam, Universiteit Utrecht, Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, Tresoar te Leeuwarden. Brieven aan Verdam zijn vooral te vinden in de bibliotheek van de Universiteit Leiden; de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag bezit een viertal brieven (CEN).

Verdenius, A.A.

Verdenius, Andries Anton * 7 maart 1876 Drachten; † 18 oktober 1950 Arnhem, historisch taalkundige en filoloog.

A.A. Verdenius werd op 7 maart 1876 te Drachten geboren. Zijn vader was daar hoofd van een lagere school. Andries was de tweede van vijf broers die alle de opleiding tot onderwijzer aan de Rijkskweekschool te Groningen hebben gevolgd. Hij behaalde de hoofdakte en enkele talenaktes en legde het staatsexamen af om toegang tot een letterenstudie te verkrijgen. Van 1901 tot 1904 studeerde hij Nederlandse letteren en geschiedenis onder leiding van de hoogleraren Te Winkel, Boer en Brugmans aan de Universiteit van Amsterdam. Na het behalen van het kandidaatsexamen stapte Verdenius van het lager onderwijs over naar het middelbaar onderwijs. Hij studeerde naast zijn dagelijks werk weer verder bij Te Winkel en Boer en slaagde in 1907 cum laude voor het doctoraal diploma.

In 1917 promoveerde Verdenius ‘met lof’ op Jacob van Maerlants *Heimelijkheid der heimelijkheden*. C.R. de Klerk nodigde hem uit om tot de staf voor de WB-editie van de werken van Vondel toe te treden. Verdenius volgde prof. dr. F.A. Stoett in 1933 aan de Universiteit van Amsterdam op. Zijn programmatische inaugurele rede, gehouden op 3 oktober 1933, droeg als titel *Bredero's dialectkunst als Hollandse reactie tegen Zuidnederlandse taalhegemonie.*

Willem Kloos en Lodewijk van Deyssel ontvingen in 1935 een eredoctoraat van de Universiteit van Amsterdam, waarbij Verdenius de laudatio uitsprak. In het Vondeljaar 1937 verleende dezelfde universiteit aan de Vondelkenners De Klerk en Molkenboer een eredoctoraat, dat zij uit handen van Verdenius ontvingen.

Verdenius leed aan een oogziekte, hetgeen zijn werken zeer bemoeilijkte. De operaties brachten hierin geen verbetering. Hij overleed te Arnhem op 18 oktober 1950.

Ontwikkeling en karakterisering

De historische taalstudie en vooral de tekstinterpretatie (filologie) hadden Verdenius' voorliefde. In samenwerking met J.D. Meerwaldt bezorgde Verdenius de volgende vertalingen door Vondel: Sofokles' *Koning Edipus* (WB-editie dl. 8 1935), Euripides' *Ifigenie in Tauren*, Euripides' *Feneciaensche of Gebroeders van Thebe* en Sofokles' *Hercules in Trachin* (WB-editie dl. 10 1938). Naast de bovengenoemde Vondeluitgaven verdient Verdenius' editie van P.C. Hoofts *Granida, naar het Amsterdamse handschrift uitgegeven* [Zutphen 1940] in de Pantheon-reeks vermelding.

De belangrijkste wetenschappelijke bijdragen van Verdenius werden ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag herdrukt in de bundel *Studies over zeventiende eeuws. Verspreide opstellen en aantekeningen* [z.p. 1946]. De bundel opent met een opgave van Verdenius' publicaties tot en met 1944. Hierop volgen vier groepen artikelen. ‘I. Tekst- en woordverklaring’ opent met de inaugurele rede en bevat verder vooral detailstudies over Bredero-teksten. Van de afdelingen ‘II. Klankgeschiedenis’ en ‘III. Grammaticale problemen’ zijn vooral de artikelen over de *j*-pronomina van belang. In afdeling IV is een vijftal ‘Syntactische problemen’ samengebracht.

Verdenius' populair-wetenschappelijke taal- en cultuurbeschouwingen, die in *De Telegraaf* en in *Onze Taal* waren verschenen, werden in *In de Nederlandse taaltuin* [Amsterdam, Brussel 1943] gebundeld. Enkele herdrukken volgden. De derde druk uit 1946 was ‘vermeerderd’ met een aantal bijdragen uit *De Gids*. De auteur stelt zich ten doel ‘bevattelijk te zijn voor de leek, en hem enig inzicht te geven in het leven der taal, inzicht dat de voorwaarde is voor liefde.’ Daarbij gaat hij niet prescriptief te werk, want zijns inziens doet men de leek te kort ‘door hem eenvoudig-weg voor te schrijven: zò moet het zijn.’ (resp. blz. 10 en 9 van de derde druk uit 1946). In deze thematisch geordende bundel treffen we naast een afdeling ‘Onderwerpen uit de grammatica van het hedendaags Nederlands’ een afdeling ‘Uit de zeventiende-eeuwse cultuur en literatuur’ aan. Verder bevat deze bundel vlot geschreven beschouwingen onder andere op het terrein van de geschiedenis van het Nederlands, van het purisme en het vreemde woord.

Invloed

In Verdenius' wetenschappelijk werk zijn taalkundige beschouwing en tekstanalyse communicerende vaten. Hij is geen taalkundig theoreticus die nieuwe vergezichten opent, en ook geen schrijver van handboeken die de in het verleden gegaarde kennis overzichtelijk samenbrengt, maar een dienstvaardig arbeider in de hof van de zeventiende-eeuwse taal en literatuur, die zich met liefde op het detail richt. Daarmee is zijn invloed gemarkeerd. De annotaties in de edities van literaire werken waar hij aan meewerkte, geven blijk van een scherp taalkundig inzicht. Zijn traditioneel-descriptieve grammaticale en semantische studies berusten op citaten uit toneelteksten, waarbij hij graag het (quasi-gesproken) Hollands van Bredero in

het licht stelt. Zijn liefde voor de geschiedenis van het Nederlands en voor de volkse cultuur van de Gouden Eeuw probeerde hij over te dragen op een breed publiek.

Arjan van Leuvensteijn
[22 juni 2005]

Voornaamste geschriften

Alle in de tekst genoemd

Belangrijkste secundaire literatuur

De belangrijkste bron voor secundaire literatuur over A. A. Verdenius is de levensbeschrijving door A. Zijderveld in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1950-1951, 201-203 [ook op internet: www.leidenuniv.nl/host/mnl/levens/]. Verder zij nog vermeld www.dbnl.nl voor een opgave van werken in deze database waar Verdenius aan heeft meegewerkt.

Locatie archief en brievencollecties

Er is mij geen Verdenius-archief of -brievencollectie bekend.

Verwer, A.P.

Verwer, Adriaen Pietersz. * 1654/55; † 31 maart 1717 Amsterdam, geleerde doopsgezinde koopman die de taalstudie op Newtoniaanse leest wilde schoeien en in die zin als voorloper beschouwd kan worden van taalkundigen als Lambert ten Kate, Balthazar Huydecoper en Adriaan Kluit.

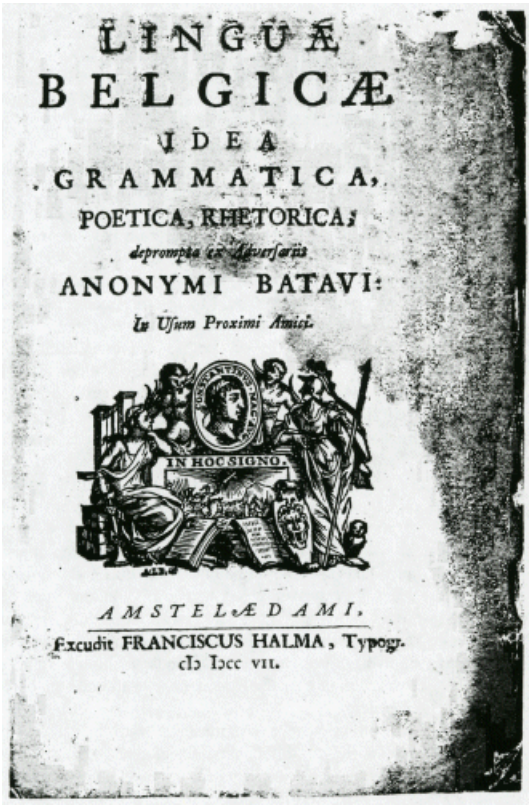
LINGUÆ
BELGICÆ
IDEA
GRAMMATICA,
POETICA, RHETORICA;
deprompta ex Adversariis
ANONYMI BATAVI:
In Usum Proximi Amici.
IN HOC SIGNO
AMSTELÆDAMI,
Excudit FRANCISCUS HALMA, Typogr.
cIↃ IↃcc VII.

Adriaen Verwer, zoon van de doopsgezinde koopman Pieter Adriaensz. Verwer, werd in Rotterdam geboren in een tijd dat er in doopsgezinde kringen volop sprake was van onderlinge twisten. Het milieu waarin hij opgroeide werd gekenmerkt door een hoge mate van tolerantie. Zijn vader maakte deel uit van de zogenaamde ‘Erasmiaanse vriendenkring’, een wijdvertakt netwerk van personen die zich bezighielden met theologische, filosofische, politieke en literaire onderwerpen en zich beijverden voor het terugdringen van de tegenstellingen die door de godsdiensttwisten waren ontstaan; ook Verwer zelf werd al snel opgenomen in dit culturele en intellectuele circuit. In de koopmanspraktijk bekwaamde hij zich in het zeerecht en hoewel hij vermoedelijk niet universitair geschoold was, verwierf hij zich al op jonge leeftijd internationale faam op dit gebied. In 1680 vestigde hij zich als koopman in Amsterdam. Hier mengde hij zich in de filosofische debatten die vooral draaiden om de denkbeelden van Spinoza. In 1683 publiceerde hij *'t Mom-aensicht der Atheistery afgerukt door een Verhandeling van den aengeboren stand der menschen*, een weerlegging van Spinoza's opvattingen. In de jaren na 1687 voelde hij zich in het bijzonder aangetrokken door de inzichten van Isaäc Newton en correspondeerde hij met Britse geleerden uit de ‘Newtonian circle’; zijn aandacht ging in deze tijd vooral uit naar de theologie en de wiskunde. In 1698 verscheen zijn *Inleiding tot de Christelyke Gods-geleertheid*, een geloofsapologie. Ook de taalkunde had zijn belangstelling; hij maakte deel uit van een linguïstisch gezelschap, waartoe zijn vriend en leerling Lambert ten Kate en - waarschijnlijk - Tiberius Hemsterhuis (1685-1766) behoorden, en publiceerde een aantal taalkundige geschriften. In 1711 trad hij voor het laatst in de openbaarheid met *Nederlants See-rechten; Avaryen; en Bodemeryen*, een rechtskundig werk dat in de achttiende eeuw nog drie keer zou worden herdrukt.

Ontwikkeling en karakterisering

Zijn opvattingen over taalkunde heeft Verwer allemaal onder pseudoniem in het licht gegeven. Zijn eerste taalkundige werk is de in het Latijn geschreven *Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica* (Schets van de Nederlandse taal. Grammatica, poëtica, retorica.), die in 1707 in Amsterdam verscheen. Het grondidee in de opvattingen van Verwer is het uitgangspunt dat de taal in oorsprong een regelmatig systeem is. In de loop van de tijd is die regelmaat door het gebruik van de taal voor een gedeelte verloren gegaan en daarom benadrukt Verwer, dat het van groot belang is om de taal vanuit de oorsprong te kennen; dat betekent dat de taalstudie zich dus expliciet op het verleden moet richten en vanuit de taalhistorie moet proberen een verklaring voor de verschijnselen te vinden. Hij wijst er bovendien op, dat het object van de taalkunde de algemene taal moet zijn en niet de literaire. Hiermee keert hij zich tegen de opvattingen van Arnold Moonen (1644-1711), die zich in zijn anderhalf jaar voor de *Idea* verschenen *Nederduitsche spraekkunst* (1706) juist had gebaseerd op het taalgebruik van Vondel en Hooft. Volgens Verwer wordt de literaire taal echter gekenmerkt door allerlei dichterlijke vrijheden en die belemmeren het zicht op de oorspronkelijke regelmaat. Een grammatica die uitgaat van de literaire taal kan dus nooit zicht bieden op de ware eigenschappen van de taal; ze beschrijft hooguit een kunstmatige regelmaat of blijft steken in een opsomming van woorden en woordvormen. In Verwers optiek mag de onderzoeker zich op geen enkel moment baseren op eigen voorkeuren of inzichten; hij moet uitsluitend uitgaan van de taalfeiten. Moonen schreef in zijn ogen een grammatica waarin onderscheidingen en regelmaten waren aangebracht die niet in de algemene taal te vinden waren en dus niet op de taalwerkelijkheid berustten. Dat levert een aantal kunstmatige regels op, die niet algemeen genoeg zijn en veel uitzonderingen kennen. Nadrukkelijk kiest Verwer voor een inductief-empirische benadering van de taalstudie, waarbij de algemene taal het uitgangspunt is.

In de jaren 1708-1709 heeft Verwer zijn opvattingen over taal en taalkunde in een drietal brieven toegelicht en uitgewerkt. In de eerste heeft hij onder meer de geschiedenis van het Nederlands verdeeld in vier perioden; de periode waarin de taal nog vrijwel volledig regelmatig was, plaatste hij in de vroege Middeleeuwen.. Verwer was daarmee een van de eersten die taalkundige aandacht vroeg voor het Middelnederlands. In de tweede brief gaat Verwer in op de spelling van de vocalen; hij onderbouwt zijn betoog nadrukkelijk met taalhistorische argumenten. Hij wijst erop, dat de spelling de algemene taal moet weergeven, de taal van het hele taalgebied dus en niet die van een bepaalde regio of stad, en daarmee keert hij zich tegen de voortschrijdende taalhegemonie van Amsterdam en Noord-Holland; hij pleit er bijvoorbeeld voor om een aantal klankonderscheidingen die in het Noord-Hollands en Amsterdams van zijn tijd niet meer werden gehoord in de spelling tot uitdrukking te laten komen. Verwers derde brief verschijnt in 1709. Verwer verweert zich in deze *Brief aen den Heere Adriaen Reland* tegen de kritiek die Arnold Moonen had op de *Idea*; hij gaat hierbij vooral in op de methodologische grondslagen van de taalstudie.

In de methode van Verwer ligt de nadruk op het vinden van algemene regels. Hoe meer verschijnselen door een regel worden beschreven, hoe beter. Om die algemene regels te kunnen opstellen, moet de onderzoeker eerst op empirisch-inductieve wijze gegevens verzamelen, rubriceren en classificeren, en in regels verantwoorden; om de regels te veralgemeniseren moet hij empirisch gefundeerde hypothesen opstellen en die moeten vervolgens ook weer zorgvuldig empirisch worden getoetst. Dit proces

herhaalt zich telkens, want uiteindelijk gaat het om zo universeel mogelijke regels die inzicht bieden in de regelmaat van het taalsysteem.

Het benadrukken van het empirisch-inductieve uitgangspunt en de opeenvolging van deducties en empirische verificatie is het kenmerk van de methode van de Engelse natuurkundige Isaäc Newton (1643-1727). Verwer bewonderde Newton, was goed op de hoogte van diens inzichten en liet zich ook in zijn theologische opvattingen uitdrukkelijk leiden door de inzichten van de Engelse geleerde. Verwer past Newtons methode toe op de taalkunde en staat daarmee aan de basis van een wezenlijk nieuwe benadering van de taalstudie in de achttiende eeuw.

Het doel van de taalstudie is het achterhalen van de oorspronkelijke regelmaat; dat houdt niet in, dat Verwer ervoor pleit om die regelmaat opnieuw aan te brengen in het taalgebruik van zijn tijd. Hij onderscheidt een *usus analogus*, waarin de regelmaat bewaard is gebleven, en een *usus anomalus*, die van de regelmaat afwijkt. In eerste instantie moet de taalgebruiker weliswaar uitgaan van de regelmaat, maar als het huidige gebruik daarvan afwijkt moet hij dat gebruik volgen. Het vastleggen daarvan is voorbehouden aan de overheid; die heeft volgens Verwer haar verantwoordelijkheid genomen en het algemene gebruik vastgelegd in de taal van de Statenbijbel (1637).

Invloed

Met de door hem gepropageerde aanpak introduceerde Verwer de ‘Newtoniaanse methode’ in de beoefening van de taalkunde van de achttiende eeuw; zijn leerling Lambert ten Kate zou deze methode op indrukwekkende wijze uitwerken en toepassen. Verwer stond hiermee aan de basis van een ontwikkeling in de taalkunde die oog kreeg voor de taalverschijnselen zelf, die zich afkeerde van bedachte of gewenste onderscheidingen en zich uitsluitend wenste te baseren op feiten. De taalkundige grootheden uit de achttiende eeuw - Lambert ten Kate en Balthazar Huydecoper - danken hun roem vooral aan de door hen toegepaste empirisch-inductieve methode en de letterkundige genootschappen uit de tweede helft van de eeuw traden methodologisch nadrukkelijk in hun voetsporen. In die genootschappen was de waardering voor Verwer groot; hij werd gezien als degene die het ware Nederlands tot object van de taalkunde had gemaakt en als gids en voorloper van Ten Kate en Huydecoper. Voor de *Idea* bestond dan ook grote belangstelling en rond 1759 vertaalde Adriaan Kluit het werk in het Nederlands; tot publicatie ervan is het in de achttiende eeuw niet gekomen. Wel verscheen in 1783 een tweede druk, bezorgd door E. van Driel.

Igor van de Bilt
[30 juli 2003]

Voornaamste geschriften

Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica; deprompta ex Adversariis Anonymi Batavi: In Usum Proximi Amici. Amsterdam, 1707. Een Nederlandse

vertaling van de tweede druk (1783) verscheen in 1996 (zie Verwer 1783), de vertaling van Kluit in 2000 (zie Verwer 2000).
'Brief, door den ongenoemden Schryver der Idea, of Schetse der Nederduitsche Spraekkunst, aen den Heere David van Hoogstraten'. In: *Boekzaal der geleerde Weereldt van May en Juny* 1708, p. 524-556.
'Brief, door den ongenoemden Schryver der Idea Grammatica, &c. ofte Schetse der Nederduitsche Taelkunst aen den Heere David van Hoogstraten over de echte Nederduitsche Vocaelspellinge'. In: *Boekzaal der geleerde Weereldt van September en October* 1708, p. 353-379.
Brief aen den Heere Adriaen Reland, professor der oostersche talen in de Academie tot Utregt, vanden Schryver der linguae Belgicae Idea Grammatica; & c. tot rekenschap vande Aenmerkingen vanden Heer Arnold Moonen op dezelve Idea; en van 't richtig Nederduitsch, zoo als door onze Hooge Overheidt gebruikt is in Hare nieuwe overzetting des Bybels. Utrecht, 1709.
De brieven van Verwer verschenen in 2002 in druk (zie Verwer 2002).

Belangrijkste secundaire literatuur

Jan F. Vanderheyden: 'Adriaan Verwer. Verwer in de geschiedschrijving en over de geschiedenis van het Nederlands. Verwer en Zuid-Nederland'. In: *Verslagen en mededelingen Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* 1957, p. 617-671.
B.H.D. Hermesdorf: 'Adriaen Verwer (1655-1717) en de *Ordonnance de la Marine* (1681)'. In: *Rotterdams Jaarboekje* 7e reeks, 5e jrg (1967), p. 227-261.
L.F. van Driel: 'Eene geauctoriseerde tale. Adriaen Verwer, koopman, jurist en taalliefhebber'. In: *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek* XIII (1992), p. 121-143.
Adriaen Verwer: *Schets van de Nederlandse taal. Grammatica, poëtica en retorica*. Naar de editie van E. van Driel vertaald door J. Knol. Met een fotomechanische herdruk van Anonymus Batavus' *Idea Linguae Belgicae grammatica, poetica et retorica*. Bezorgd door Everhardus van Driel, Leiden 1783. Bezorgd door Th. A. J. M. Janssen, J. Noordegraaf. Amsterdam, 1996.
Adriaen Verwer: *Letterkonstige, dichtkonstige en redekunstige schetse van de Nederduitsche tale*. Uit het Latijn vertaald door A. Kluit naar de editie-1707. Bezorgd en ingeleid door Igor van de Bilt & Jan Noordegraaf. Amsterdam, 2000.
Adriaen Verwer: *'Daer moet maer naerstig gelezen worden.' Brieven over taalkunde (1708-1709)*. Ingeleid en bezorgd door Igor van de Bilt. Amsterdam, 2002.
Rienk Vermij: 'The formation of the Newtonian philosophy: the case of the Amsterdam mathematical amateurs'. In: *British Journal for the History of Science* 36 (2003), p. 183-200.

Locatie archief

Geen Verwer-archief bekend.

Locatie brievencollecties

Van Verwer zijn slechts enkele brieven bewaard gebleven (zie CEN).

Verwijs, E.

Verwijs, Eelco *17 juli 1830 Deventer; † 28 maart 1880, letterkundige en lexicograaf, voornamelijk op het gebied van het Middelnederlands.

De vader van Eelco Verwijs was predikant en Eelco was voorbestemd voor hetzelfde beroep. Zijn opleiding aan het Deventer Gymnasium vervolgde hij aan het Athenaeum in dezelfde stad, waar hij theologie studeerde en onder meer colleges volgde bij W.J.A. Jonckbloet. Aan de universiteit van Groningen studeerde hij aanvankelijk verder in de theologie, maar raakte in de ban van Matthias de Vries en toen deze in 1853 naar Leiden vertrok, volgde Verwijs hem. Daar promoveerde hij in 1857 bij De Vries op het eerste in het Nederlands geschreven proefschrift over een Nederlands letterkundig onderwerp, te weten de *Wapene Martijn* van Jacob van Maerlant. In 1858 werd hij docent in de nieuwe talen aan het gymnasium te Franeker; in 1862 werd hij benoemd tot archivaris-bibliothecaris van Friesland. In 1868 keerde hij terug naar Leiden om als redacteur mee te werken aan het ‘Nederlandsch Woordenboek’ (het *WNT*) dat De Vries had opgezet. In 1872 werd het duidelijk dat hij aan tuberculose leed. In 1873 stelde hij Jakob Verdam vanuit Menton voor om samen het werk aan het *Middelnederlandsch Woordenboek* te starten. In 1877 leek het beter te gaan met zijn gezondheid en werd hem de leerstoel in de Nederlandse taal- en letterkunde aan de universiteit van Amsterdam aangeboden. Een fysieke terugval noodzaakte hem dit aanbod af te slaan; de post werd nadien vervuld door Verdam. Een jaar later moest Verwijs om gezondheidsredenen Leiden verlaten; hij woonde daarna te Doorn en overleed in Arnhem.

Ontwikkeling en karakterisering

Verwijs is een van de levendigste figuren die de studie van de Middelnederlandse taal- en letterkunde heeft gekend. Zijn levensbeschrijvers - Verdam, Jonckbloet, en anderen na hen - wijzen steeds weer op zijn kritische blik, scherp oordeel, grote onafhankelijkheid in zijn opvattingen én op zijn levendigheid, gevoel voor humor, en zijn grote moeite om maat te houden in alles wat het (studenten)leven aangenaam kon maken. Juist door dat laatste heeft hij zich veel problemen op de hals gehaald, niet alleen fysiek, maar ook op sociaal vlak. Hij bracht zijn mening nogal eens op een erg directe, ook botte manier naar voren en dat leidde tot felle discussies. ‘Maar,’ zo formuleerde Verdam het, ‘hij verstond de kunst de dingen zoo geestig en zoo ongemeen te zeggen, dat men eerder dacht aan den vorm waarin het gezegd werd, dan aan hetgeen werd gezegd, en zoo ontwapende hij toorn of tegenkanting.’

Verwijs' flamboyante geest komt ook naar voren in zijn publicaties. Aan het begin van zijn wetenschappelijke carrière schreef hij over cultuurhistorische zaken voor een breed publiek, onder meer uitgebreid over Sinterklaas, en gaf hij een aantal belangrijke zeventiende-eeuwse teksten uit. Al gauw bepaalde hij zijn aandacht bij Middelnederlandse teksten. Zijn *Bloemlezing uit Middelnederlandsche dichters*, in eerste druk verschenen in 1858 (deel 1: Ridderpoëzie), 1959 (deel 2: Geestelijke en burgerlijke poëzie), 1863 (deel 3: Mengelpoëzie) en 1867 (deel 4: Woordenlijst en korte Middelnederlandsche Spraakkunst), is van groot belang geweest voor de ontwikkeling van het vakgebied in het opleiden van nieuwe onderzoekers. De Spraakkunst in het vierde deel is echter een blamage; Verwijs was duidelijk geen doorkneed taalkundige en daarvan was hij zich heel goed bewust. Hij zou zich voortaan naast het lexicografische werk tot letterkundige onderzoekingen beperken.

Zijn tekstuitgaven worden voorafgegaan door een sprankelende inleiding, zijn voorzien van aantekeningen bij de uitgegeven tekst en bevatten gewoonlijk een uitvoerig glossarium. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Verwijs de ‘eerste leerling’ van proto-lexicograaf De Vries was en redacteur bij het *WNT* werd naast De Vries en kort na het overlijden van L.A. te Winkel. Hij redigeerde de trajecten O-onderrichten, G-gekken en Gekken-gelegenheid.

Naast zijn werk voor het *WNT*, dat het Nederlands vanaf de zestiende eeuw beschrijft, was hij zeer actief bezig met het Middelnederlands. In 1873 begon Verwijs samen met Verdam met gericht excerpeerwerk voor wat het *Middelnederlandsch Woordenboek* (*MNW*) zou worden. Ondanks zijn ziekte bleef hij zeer actief. Bij zijn overlijden had hij de letter ‘a’ bewerkt en een deel van de ‘b’, en had hij een enorme hoeveelheid fiches gereedgemaakt ten behoeve van de rest van het alfabet. Dankzij Verdam wordt er nu nog steeds gesproken van ‘Verwijs & Verdam’; Verdam koos voor deze volgorde van auteursnamen vanwege de enorme materiaalverzameling die Verwijs had helpen aanleggen en vanwege het feit dat Verwijs degene was die Verdam tot het lexicografische werk had overgehaald. De eerste aflevering zag het licht twee jaar na Verwijs' dood, in 1882; de laatste, geredigeerd door F.A. Stoett (Verdam overleed in 1919, ter hoogte van het lemma *weigerlike*), in 1929.

Invloed

Verwijs is bij de vakbeoefenaars vooral bekend als lexicograaf, door het *MNW* (zie voor meer over het belang en de invloed van het *MNW* onder Verdam). Ook een aantal tekstedities van zijn hand is echter nog steeds van belang. Hier moeten vooral zijn editie van Jacob van Maerlants *Naturen bloeme* worden genoemd en het in samenwerking met De Vries tot stand gebrachte reuzenwerk *Spiegel historiael*, eveneens van Jacob van Maerlant. Deze uitgave in vier delen bevat een lange inleiding die van de hand van De Vries is, en de teksteditie zelf gaat vergezeld van uitvoerige verwijzingen naar de Latijnse parallelpassages in Maerlants brontekst. Dit is bij uitzondering een editie van Verwijs waarbij een glossarium ontbreekt; ook de woordverklaringen zijn beperkt. Volgens de inleiding is dat 'omdat in het Mnl. Woordenboek, door een van ons beiden bewerkt, en dat eerstdaags ter perse gaat, de Spiegel Historiael met bijzondere zorg is behandeld'.

Ook op een andere wijze heeft Verwijs invloed uitgeoefend, alhoewel het lang onduidelijk is geweest wat zijn precieze rol is geweest. De geestvolle medioneerlandicus, hooggewaardeerd feestganger, heeft voor verschillende vrienden onder de naam Eligius van het Oversticht gedichten in het Middelnederlands geschreven - dat was algemeen bekend. Maar onlangs is pas met kracht van argumenten aannemelijk gemaakt dat hij ook een belangrijke rol gespeeld heeft in de totstandkoming en in de wereld sturen van het roemruchte Oera Linda Bok, een oud Fries document waarin de Friezen een pracht van een voorgeschiedenis kregen, als erfgenamen van het gezonken Atlantis bijvoorbeeld, maar dat vrijwel onomstreden als een falsificatie wordt beschouwd. Jensma heeft aangetoond dat Verwijs de oorspronkelijke tekst van François HaverSchmidt heeft aangevuld en geredigeerd, en dat hij het door Cornelis Over de Linden gekopieerde manuscript via slinkse routes onder de aandacht van het (Friese) publiek heeft gebracht. Zijn medeplichtigheid aan deze uit de hand gelopen 'grap' is tekenend voor de persoonlijkheid van Verwijs.

Karina van Dalen-Oskam
[oktober 2003, gewijzigd januari 2005]

Voornaamste geschriften

Dit syn X goede boerden. 's-Gravenhage, 1861.
(met W. Bisschop): *Gedichten van Willem van Hildegaersberch.* 's-Gravenhage, 1870 [Reprint Utrecht, 1981].
Jacob van Maerlant's Naturen Bloeme. Groningen, 1872-1878 [Reprint 1980].
(met M. de Vries): *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael. Met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten, bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijc van Velthem.* [Van wege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden uitgegeven door --. Leiden, 1861-1879]. 4 Dln. [Reprint Utrecht, 1982].
(met J. Verdam): *Middelnederlandsch Woordenboek*. 10 Dln. 's-Gravenhage, 1885-1952. Dl. 9 voltooid door F.A. Stoett. Dl. 10 (Tekstcritiek van J. Verdam en bouwstoffen) 1e gedeelte (A-F) door W. de Vreese; 2e gedeelte (G-Z) door G.I. Lieftinck. Ook opgenomen op: *Cd-rom Middelnederlands. Woordenboek en teksten.* Den Haag/Antwerpen, 1998.

Belangrijkste secundaire literatuur

J. Verdam: ‘Levensbericht van Eelco Verwijs’ en ‘Lijst der geschriften van Dr. Eelco Verwijs’. In: *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en levensberichten harer afgestorven medeleden 1880.* Leiden, 1880, p. 75-116.
W.J.A. Jonckbloet: ‘Levensschets van Dr. Eelco Verwijs.’ In: *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, Amsterdam, 1881, p.1-13.
G. Jensma: *De gemaskerde god. François HaverSchmidt en het Oera Linda-boek*. Zutphen, 2004.
J. Noordegraaf: ‘De archivaris en de grammatica. Eelco Verwijs en zijn *Middelnederlandsche Spraakkunst* (1867)’. In: *Philologia Frisica anno 1999. Lêzingen fan it fyftjinde Frysk filologekongres 8, 9 en 10 desimber 1999*. Ljouwert, 2000, p. 204-224.
F. Lodder: ‘Strijd tegen de bent van letterknechtjes. Johannes van Vloten (1818-1883)’. In: W. van Anrooij, D. Hogenelst en G. Warnar (eds): *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde. Studies voor Frits van Oostrom ter gelegenheid van diens vijftigste verjaardag.* Amsterdam, 2003, p. 77-90, 264-268, 298-301.

Locatie archief

Er is geen archief van E. Verwijs bekend.

Locatie brievencollecties

Brieven van de hand van Verwijs bevinden zich voornamelijk in de bibliotheek van de Universiteit Leiden (waarvan de meeste aan Verdam waren gericht (18) en aan De Vries (164)) en het Tresoar te Leeuwarden; verder berusten er enkele in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam en in Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

Er zijn enkele brieven aan Verwijs te raadplegen in de bibliotheek van de Universiteit Leiden en in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag (CEN).

Vloten, J. van

Vloten, Johannes van * 18 januari 1818 Kampen; † 21 september 1883 Haarlem, veelzijdig taal- en letterkundige met een eigen(zinnige) visie op literatuur, geschiedenis en literatuurgeschiedenis. Hij verzorgde tal van tekstuitgaven van bekende en onopgemerkte auteurs. Deze ‘horzel in de pels’ was een geducht polemist.

Op 18 januari 1818 werd Johannes van Vloten geboren als zoon van Martha Johanna Spree en Willem van Vloten, predikant te Kampen. In 1835 ging hij naar Leiden om daar aan de theologische faculteit te studeren en promoveerde in 1843. Door de historisch-kritische bijbelstudie keerde hij zich af van het christelijk geloof. Hij was van 1843 tot 1846 leraar Frans en geschiedenis aan het Erasmiaans Gymnasium te Rotterdam. Een conflict met de schoolleiding gaf aanleiding tot zijn ontslag. Terug in Leiden leefde hij met name van zijn publicaties en studeerde daarnaast geschiedenis en letteren. In 1855 werd Van Vloten hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde en geschiedenis aan het Athenaeum te Deventer. In 1861 werd hij aldaar benoemd tot rector magnificus. Bij de overdracht van het rectoraat in 1867 sprak hij een rede uit, die nogal wat opschudding veroorzaakte, als gevolg waarvan de curatoren hem niet-eervol ontsloegen. In 1864 was Van Vloten al een leerstoel in Groningen ontgaan. Jonckbloet had hem als zijn opvolger voorgedragen, maar De Vries wist te bewerkstellingen dat zijn leerling Moltzer hoogleraar werd. Dit resulteerde in animositeit, waarbij Van Vloten geen gelegenheid voorbij liet gaan om De Vries te hekelen. In 1868 vestigde Van Vloten zich te Bloemendaal en was daar werkzaam als publicist. Hij was onder meer redacteur van het *Deventer Weekblad*; een veroordeling wegens laster ervoer hij als censuur en bijgevolg legde hij in 1872 zijn functie neer. Hij schiep zich in zijn tijdschrift *De Levensbode* (1865-1881) een eigen platform. In 1877 verhuisde hij naar Haarlem en daar stierf hij in 1883 na een korte ziekte.

Ontwikkeling en karakterisering

Van Vloten publiceerde vooral over theologie, filosofie, geschiedenis (in het bijzonder over de Opstand), taalkunde, letterkunde, liberalisme en kunstgeschiedenis. De enorme hoeveelheid publicaties laat zich niet alleen verklaren door het feit dat Van Vloten financieel afhankelijk was van zijn schrijversinkomsten. Hij had een veelzijdige interesse en was zeer betrokken bij maatschappelijke kwesties van allerlei aard. Tevens had hij de drang om publiekelijk te reageren op alles wat zijns inziens

bijval, aanvulling, rechtzetting of bestrijding behoefde. Hij was een geducht polemist, omdat hij niet alleen alle uitingen bestreed van wat hij voor kleingeestigheid, bekrompenheid en halfheid hield, maar daarbij vaak ook de persoon zelf niet ontzag. Hij polemiseerde met onder anderen Fruin, Busken Huet, Multatuli en Vosmaer. Van Vloten deed letterkundige studies het licht zien, hij schreef kritieken en hij verzorgde bloemlezingen en legio tekstedities. Op het gebied van de taalkunde leverde hij vooral bijdragen over woordverklaringen, woordafleidingen en woordvormingen, over taalzuivering en over de spelling van De Vries en Te Winkel. Ook schreef hij een schets van de wording en ontwikkeling van de taal, waarbij het Nederlands wordt bezien in samenhang met andere taalfamilies c.q. talen.

De wetenschap moet volgens Van Vloten niet alleen leiden tot de ontwikkeling van het verstand, zij heeft een hoger doel en wel de zedelijke vorming. De bestudering van de vaderlandse geschiedenis moet vaderlandsliefde aankweken, zonder dat ze evenwel mag leiden tot zelfingenomen afzondering. Onze geschiedenis is rijk aan gebeurtenissen en helden die ons moeten bezielen en tot navolging dringen, maar ze biedt ook lessen die ons moeten waarschuwen en afschrikken. De geschiedenis dient op een zodanig wijze aangeboden te worden dat wij ons inleven en ons betrokken voelen bij de ontwikkeling van het volk en deze wensen voort te zetten. Een volledig beeld van het volk waarvan wij deel uitmaken, kunnen wij echter slechts verkrijgen wanneer we de studie van de geschiedenis verbinden met die van taal en literatuur. Deze drie vormen een onlosmakelijk geheel. In een taal weerspiegelt zich de geest van een volk, in de letterkunde zijn karakterbeeld. Dankzij onze kennis van de taalgeschiedenis zullen wij het degelijke en krachtige van onze taal willen handhaven en alle aantasting van haar zuiverheid willen bestrijden; ons besef van ons zelfstandig volksbestaan zal erdoor versterkt worden. De taal is de ultieme waarborg voor de verstandelijke onafhankelijkheid van een volk. Wanneer dat zijn taal laat ontaarden en ten prooi laat vallen aan bederf, dan geeft het ‘openlijk blijk van zijn onverschilligheid en onwil zelfstandig te blijven voortbestaan’. Daarnaast resulteert goede beheersing van de taal in helderheid van gedachte. De studie van onze letteren tenslotte, ‘van hare oudste gewrochten af tot op die van het heden toe’, zal ‘reinen kunstzin in ons opkweeken en bevorderen’.

Van Vloten constateerde dat de invloed van de Kerk op de zedelijke ontwikkeling van de mens afnam en bijgevolg moest die van de kunst toenemen. Het is beslist niet zo dat de kunst ‘de min of meer bittere pillen van wijsbegeerte en zedeleer’ moet vergulden; de kunst ‘behoeft naar geen andere wetten dan die van 't schoon te luisteren’. Maar al mag de kunstenaar geen ander doel dan dat van de schoonheid nastreven, dit neemt niet weg dat het kunstwerk, onbedoeld, een veredelende uitwerking heeft bij de kunstminnaar op zedelijk gebied. Ter ontwikkeling van de kunstsmaak verzorgde Van Vloten een *Aesthetika* (1863-1865). In het hoofdstuk over de dichtkunst bespreekt hij onder meer de stijlfiguren, de metra en ‘de drie hoofdtakken der Dichtkunst’: het ‘Verhaal-, Lier- en Tooneeldicht’. Hij formuleert kwaliteitseisen, geeft aan wat wel en niet wenselijk of toelaatbaar is en hij geeft voorbeelden van goede toepassingen en van tekortschieten. Hij acht het evenwel onmogelijk esthetische normen op te stellen die van alle tijden zijn. Mede om die reden keerde hij zich tegen Jonckbloet en verweet hem onder meer dat hij in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* de esthetica normatief en absoluut toepaste. Van Vloten wil het literaire werk begrijpen door het te plaatsen in de eigen tijd en het waarderen op grond van de normen van die tijd.

Invloed

De invloed van Van Vloten is in academische kringen klein geweest. Zijn tekstuitgaven bevatten niet alleen vele fouten, maar voldeden ook niet aan de eisen die de filologie stelde. Zijn onafhankelijk oordeel - in het bijzonder zijn pleidooi voor een tijdgebonden benadering van literatuur, tegen de stroom van Jonckbloet en diens adepten in, evenals zijn afwijkende opvatting over Maerlants kosterambt op Voorne - vond weinig weerklank. Van vruchtbare discussies kon nauwelijks sprake zijn, met name omdat betrokkenen hun botsende visies doorgaans niet los konden maken van persoonlijke grieven. Moeilijk te bepalen is de invloed van zijn tekstuitgaven, bloemlezingen en zijn literatuurgeschiedenis op het lezende publiek in het algemeen en hbs-leerlingen in het bijzonder. Als enige letterkundige van zijn tijd zag Van Vloten de intrinsieke waarde in van het Middelnederlandse (religieuze) proza, dat ernstig veronachtzaamd werd. Met een bloemlezing trachtte hij dit proza als een volwaardig onderdeel van de Nederlandse literatuur onder de aandacht te krijgen, maar hij trok slechts de belangstelling van de kerkhistorici. Verschillende pogingen om volledige prozateksten uit de Middeleeuwen uit te geven mislukten, voornamelijk vanwege gebrek aan voldoende intekenaren. Hij hekelde herhaaldelijk de trage voortgang van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, maar ving bot met zijn voorstellen voor een versnelde procedure.

In Spinoza's werk vond Van Vloten de levensleer die zijn behoeften bevredigde. Hij gaf de stoot tot hernieuwd Spinoza-onderzoek, met name in Frankrijk, Duitsland en Nederland. Zijn interpretatie van Spinoza's leer werd overgenomen door de meeste modernisten, onder wie Multatuli. Van Vloten gaf direct en indirect de impuls voor het spinozistische element in het werk van onder meer de Tachtigers. In kringen van vrijdenkers wordt Van Vloten nog steeds geëerd.

Fred Lodder
[6 augustus 2003]

Voornaamste geschriften

Nederlandsch proza van de dertiende tot de achttiende eeuw, naar tijdsorde gerangschikt. Deel 1, *Verzameling van Nederlandsche Prozastukken, van 1229-1476, naar tijdsorde gerangschikt.* Leiden [enz.], 1851.
Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letteren. Tiel, 1865.
Zielkundig-historische inleiding ter algemeene en Nederlandsche taalkennis. Haarlem, 1871.
Jonckbloet's zoogenoemde Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, ten dienste van haar lezers getoetst en toegelicht. Arnhem, 1876.
Nederlandsche Aesthetika of leer van 't Schoon en den Kunstsmaak, naar uit- en inheemsche bronnen. Twee delen. Derde, herziene en vermeerderde uitgave. Schoonhoven, 1881-1882.

Belangrijkste secundaire literatuur

Een bibliografie van Van Vlotens werk is opgenomen in: M. Mees-Verwey: *De betekenis van Johannes van Vloten. Een bibliografie met inleiding*. Santpoort, 1928, p. 225-354. Een aanvulling daarop bevat F. van Vloten 1993, p. 115-117.
W. van Dooren: 'Van Vloten: "Nederlandsche Aesthetika"'. In: H. Krop en P. Sonderen (red.): *Tussen classicisme en romantiek. Esthetica in Nederland van 1770 tot 1870.* Rotterdam, 1993, p. 141-150.
Francisca van Vloten: *Een hartstochtelijk hemelbestormer. Johannes van Vloten in beeld*. Deventer, 1993.
Albert van Dort: 'Van Vloten en Jonckbloet. Over de tekortkomingen van een mijlpaal'. In: *Literatuur* 18 (2001), p. 342-346.
Fred Lodder: 'Strijd tegen de bent van letterknechtjes. Johannes van Vloten 1818-1883'. In: Wim van Anrooij, Dini Hogenelst en Geert Warnar (red.): *Der vaderen boek*. *Beoefenaren van de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 2003, p. 77-90.

Locaties archieven en briefcollecties

Stadsarchief en Athaeneumbibliotheek, Deventer
UB Amsterdam (collectie Albert Verwey)
Letterkundig familiearchief Van Vloten, Deventer
Collectie Francisca van Vloten, Deventer

Vollenhove, J.

Vollenhove, Joannes * 2 juni 1631 (o.s.) Vollenhove; † 14 maart 1708 (n.s.) Den Haag, predikant, dichter, taalkundige.

JOANNES VOLLENHOVIUS,
S.S. THEOLOGIÆ DOCTOR ET VERBI DIVINI IN
VLIELANDENSI PRIMUM, ZWOLLANA DEINCEPS,
ET HAGANA DENIQUE ECCLESIA PRÆCO.

Vollenhove, wiens vader jurist was en tot de magistraat van Vollenhove behoorde, heeft aan de hogescholen van Utrecht en Groningen theologie gestudeerd. In 1654 is hij predikant geworden van de Nederduits Gereformeerde Kerk in het Drentse

Vledder, in 1655 in Zwolle, in 1665 in Den Haag waar hij in 1705 met emeritaat is gegaan. Verzamelde gedichten verschenen onder de titels *Poëzy* in 1685/1686 (Rentier 1995) en *Kruistriomf en gezangen* (1750), terwijl uiteindelijk negentien van zijn preken onder de titel *De heerlykheit der rechtvaardigen* werden uitgegeven (1723). Verscheidene gedichten werden separaat gedrukt en een aantal van de preken uit de bundel van 1723 had al eerder het licht gezien. Andere poëzie is in handschrift bewaard gebleven (o.a. UB Leiden, sign. Ltk 1644), evenals de meeste van zijn honderden preken (Dibbets 2002).

Als dichter staat Vollenhove bekend als een epigoon, van Constantijn Huygens en Joost van den Vondel vooral. Al in zijn vroegste gedrukte gedicht, dat hij geschreven heeft als leerling van de Latijnse school van Kampen en dat onder de titel *Danck-segging ende gebedt voor ende om de vrede der christenheydt* is verschenen (1648), is de grote invloed van Huygens aangewezen (Strengholt 1976: 144-151), en ook Vondel klinkt in zijn oorspronkelijk werk en in zijn vertalingen vele malen helder door (zie bij voorbeeld Dibbets 1999: 21-23 en 2001: 294-302).

Een deel van zijn correspondentie is in de familie bijeen gebleven tot 1894; toen viel deze collectie uiteen. In een aantal brieven hebben correspondenten (onder wie Geeraerdt Brandt, David van Hoogstraten, Arnold Moonen, Jacobus Nylöe) Vollenhove over taalkundige kwesties, o.a. met betrekking tot de spelling, geconsulteerd. Zo heeft Nylöe in de tweede druk van zijn *Aanleiding tot de Nederduitsche taal* (1707) veel wijzigingen ten opzichte van de eerste druk van zijn boekje (1703) aangebracht op grond van Vollenhoves opmerkingen; deze aantekeningen zijn door Vollenhoves zoon Jacob ten behoeve van Nylöe genoteerd in een exemplaar van die eerste uitgave (thans UB Amsterdam, sign. 6 F 1).

In de bundel *Poëzy* heeft Vollenhove ‘Aan de Nederduitsche schryvers’ opgenomen (pp. 564-577), een leerdicht van 320 regels waarin we vele malen aan Vondel, met name aan diens ‘Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste’ (1650), worden herinnerd. Het gedicht was nog niet eerder in druk verschenen maar dateert zeker van enkele jaren eerder: Geeraerdt Brandt heeft het in een brief van 28 november 1684 ‘uw Roskam tegens de quaadtduitsch schryvers, spreekers en prekers’ genoemd.

‘Aan de Nederduitsche schryvers’ stelt een aantal concrete taalkundige problemen aan de orde waarmee de taalgebruikers, met name de schrijvers, naar de mening van de auteur, regelmatig werden geconfronteerd: verbuiging en woordgeslacht, pronominale aanduiding, vervoeging, afleiding, woordgebruik en woordvolgorde. Tot ver in de achttiende eeuw hebben Nederlandse schrijvers over taalkundige onderwerpen (o.a. Van Hoogstraten, Nylöe, Moonen) met grote instemming verwezen naar Vollenhoves tekst (Dibbets 1991).

G.R.W. Dibbets
[mei 2004]

Voornaamste geschriften

Poëzy (1686).
De Heerlykheit der rechtvaardigen (1723).

Belangrijkste secundaire literatuur

Strengholt, L.: *Huygens-studies*. Bijdragen tot het onderzoek van de poëzie van Constantijn Huygens. Amsterdam, 1976.
Dibbets, G.R.W.: *Vondels zoon en Vondels taal*. Joannes Vollenhove en het Nederlands. Amsterdam, 1991 (herziene uitgave: dbnl https://www.dbnl.org/tekst/dibb001vond01/
Rentier, J.: 'Handexemplaar van Vollenhoves *Poezy* teruggevonden'. In: *Dokumentaal* 24 (1995), p. 129.
Dibbets, G.R.W.: 'Zeventiende-eeuwse taal'. In: J. Berns e.a. (red.): *Weijnen tnegentig*. Een vriendenboek voor professor dr. A.A. Weijnen bij gelegenheid van zijn negentigste verjaardag. Schiedam, 1999, p. 19-26 (ook in G.R.W. Dibbets: *Taal kundig geregeld*. Een verzameling artikelen over grammatica's en grammatici uit de zestiende, de zeventiende en de achttiende eeuw. Amsterdam-Münster, 2003, p. 101-109).
Dibbets, G.R.W.: '"Heidnische Tapferkeit": gerechtfertigt, übersetzt'. In: A.P. Orbán en M.G.M. van der Poel (red.): *Ad literas*. Latin studies in honour of J.H. Brouwers. Nijmegen, 2001, p. 283-306.
Dibbets, G.R.W.: 'Joannes Vollenhove als dienaar des woords'. In: *Voortgang*, jaarboek voor de neerlandistiek 21 (2002), p. 7-46.

Locatie archief

Er is geen Vollenhove-archief.

Locatie brievencollecties

Veel brieven van en aan Vollenhove worden bewaard in de universiteitsbibliotheken te Amsterdam en Leiden en de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Een uitgave ervan is in voorbereiding.

Een groot aantal preken van Vollenhove wordt bewaard in het Gemeente-archief in Den Haag.

Vooys, C.G.N. de

Vooys, Cornelis Gerrit Nicolaas de * 26 mei 1873 Gouda; † 6 november 1955 Utrecht, hoogleraar in Utrecht van 1915 tot 1946, laatste hoogleraar op het terrein van de Nederlandse taal- én letterkunde. Hij was actief op zeer breed terrein van zowel de taal- als de letterkunde, omdat hij meende dat een goede leraar zich niet vergaand diende te specialiseren.

C.G.N. de Vooys werd in 1873 in Gouda geboren en bezocht na de hogere burgerschool het gymnasium. Op twintigjarige leeftijd ging hij Nederlands studeren in Leiden. Aan dezelfde universiteit promoveerde hij in 1900 bij J. Verdam op zijn studie *Middelnederlandsche legenden en exempelen*. Hij werkte achtereenvolgens in Rotterdam, Leeuwarden en Assen als leraar in het middelbaar onderwijs. Naast zijn baan aan het gymnasium in Assen gaf hij les aan een opleiding voor onderwijzers. Hieruit kwam zijn *Historische schets van de Nederlandsche letterkunde* (1908) voort, die later na samenwerking met G. Stuiveling *Schets van de Nederlandse letterkunde* ging heten en waarvan de 32ste druk (de laatste) in 1980 is verschenen.

Het werk aan de onderwijzersopleiding doordrong De Vooys van de noodzaak tot verbetering van het moedertaalonderwijs. Hij zette zich daarom in voor de vereenvoudiging van de spelling. In 1907 richtte De Vooys samen met de onderwijzer J. Koopmans het tijdschrift *De nieuwe taalgids* op. Onderwijsvernieuwing was het doel van het tijdschrift, dat leraren in contact wilde brengen met de wetenschap.

In 1911 verving De Vooys tijdelijk de afgetreden hoogleraar Van Helten aan de universiteit van Groningen tot de nieuwe benoeming rond was en hij bleef vervolgens als privaatdocent in de letterkunde van de 19de eeuw aan de Groningse universiteit verbonden. Van 1915 tot 1946 was hij werkzaam als hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde te Utrecht.

Ontwikkeling en karakterisering

Aan het begin van zijn wetenschappelijke carrière legde De Vooys zich toe op de bestudering van Middelnederlands proza: in 1900 promoveerde hij op *Middelnederlandse legenden en exempelen*, drie jaar later verscheen zijn editie van *Middelnederlandse Marialegenden*. Hij was daarmee de eerste die het cultuurhistorisch belang van Middelnederlands proza onderkende.

De Vooys respecteerde zijn leermeester Verdam, maar vond dat die zich te eenzijdig richtte op zijn werk aan het *Middelnederlandsch Woordenboek*. Zijn vriend en mentor J.H. van den Bosch hield hem voor: ‘Als je voor het onderwijs wat betekenen wilt, word dan geen specialist in het Middelnederlands!’ Die raad nam De Vooys ter harte. In 1906 verscheen de eerste van vele publicaties over Potgieter. Verder schreef hij onder andere over Busken Huet, Multatuli, Wolff en Deken en in zijn omvangrijke bibliografie zijn verschillende tekstuitgaven van Vondel en Bredero te vinden.

Al snel na zijn promotie wijdde De Vooys zich ook aan de taalkunde. De hervorming van de spelling was een dierbaar onderwerp. De Vooys vond het van groot belang de kloof te dichten tussen de kunstmatige en daardoor moeilijke schrijftaal en de gesproken taal van het volk. In een vergadering in 1907 van het 'Genootschap van leeraren aan Nederlandsche gymnasiën' verdedigde hij dan ook de stelling 'De gebruikelike Nederlandse spelling en schrijftaalverbuiging bemoeielikt het geven van goed taalonderwijs.' Zelfs na de spellingsvernieuwing in 1934 hield hij zich er nog mee bezig: 'De bezwaren tegen de nieuwe spelling weerlegd' (1936).

Een ander onderwerp van studie was de invloed van de omringende talen op de woordvoorraad van het Nederlands. Omdat De Vooys taalwaarneming boven taalwetgeving stelde, was hij tegen bewuste taalzuivering. Hij vond de invloed van vreemde talen juist een verrijking en wees er tevens op dat het Nederlands ondanks alle invloeden zijn eigen karakter behield. Hij bestudeerde oude grammatici zoals Pontus de Heuiter om na te gaan in hoeverre hun grammatica's prescriptief of descriptief waren.

In 1947 verscheen de eerste druk van zijn *Nederlandse spraakkunst*. De historische klankleer kreeg daarin niet veel aandacht. Interessanter vond De Vooys ontwikkelingen op gebied van woordvorming en woordbetekenis. Daarbij ging hij wel degelijk terug naar het verleden: in hedendaags taalgebruik treft men immers constructies aan die uit het verleden verklaard kunnen worden.

Typerend voor zijn persoon is dat De Vooys in de dertig jaar dat hij hoogleraar in Utrecht is geweest, geen 'school' heeft gesticht. Hij heeft het altijd belangrijk gevonden dat de persoonlijke voorkeur en talenten van zijn studenten tot uiting konden komen in plaats van de zijne. Tijdens zijn afscheidscollege in 1946 zei hij: 'Wanneer ik in mijn boekenkast de rij van meer dan vijftig Utrechtse proefschriften op het gebied van Nederlandse taal- en letterkunde zie staan, dan vervult mij een gevoel van grote voldoening, des te groter naarmate mijn eigen aandeel in dit werk geringer is geweest.' Hij stelde tevens vast dat het studieterrein van zowel de taal- als de letterkunde zodanig was toegenomen in omvang, dat hij overtuigd was van de noodzaak de leerstoel te splitsen. Wellicht was dit al wenselijk toen hij aantrad, maar zou hij zijn aandacht op één van beide terreinen hebben moeten richten, dan zou hij dat als verlies gevoeld hebben. Zijn omvangrijke en rijk geschakeerde oevre getuigt daarvan.

Invloed

De Vooys erkende in zijn afscheidsrede: 'Het toegeven aan veelzijdige belangstelling heeft een onmiskenbare schaduwzijde: wat in de breedte gewonnen wordt, doet vaak schade aan de verdieping.' Desondanks heeft De Vooys op de terreinen waarop hij zich begeven heeft, zijn sporen nagelaten. De spellingsvereenvoudiging waar hij met Kollewijn en anderen voorstander van was, is er gekomen, *De nieuwe taalgids*, door De Vooys opgericht in 1907, heeft tot in de jaren '90 bestaan en zijn *Schets van de Nederlandse letterkunde* (1908) en *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (1931) zijn jarenlang gebruikt in het onderwijs. Zijn historische benadering van literatuur is bovendien zeer actueel. De Vooys was van mening dat literair werk in samenhang met de eigen tijd en de samenleving bestudeerd diende te worden, een opvatting die, in tegenstelling tot nu, in de eerste helft van de 20e eeuw weinig gebruikelijk was. De 'school' die De Vooys tijdens zijn leven al niet heeft gesticht, is er na zijn dood

ook niet gekomen, maar elke neerlandicus - letterkundige, taalkundige of taalbeheerser - komt vroeg of laat met zijn werk in aanraking. Daarmee laat De Vooys de neerlandistiek een rijke erfenis na.

Corrie de Haan
[15 oktober 2003]

Voornaamste geschriften

Enkele publicaties van De Vooys, waaronder *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, zijn elektronisch te raadplegen via de DBNL.
Middelnederlandsche legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozaliteratuur en het volksgeloof in de middeleeuwen. Dissertatie Leiden. 's-Gravenhage, 1900.
Middelnederlandse Marialegenden vanwege de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde uitgegeven. I: Onser liever vrouwen miraculen (naar het Katwijkse handschrift). II: Inleiding - Verspreide Marialegenden - Aantekeningen. 2 dln. Leiden, 1903.
Wording en verwording van letterkundige taal. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, de 16de Oktober 1915. Groningen, 1915.
Herdenking en verantwoording. Afscheidskollege als hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op zaterdag 30 maart 1946. Groningen, 1946.
(met medewerking van M. Schönfeld): *Nederlandse spraakkunst*. Groningen, 1947.
Geschiedenis van de Nederlandse taal. 5e herz. dr. Groningen, 1952.
(met G. Stuiveling): *Schets van de Nederlandse letterkunde*. 32e dr. Groningen, 1980.

Belangrijkste secundaire literatuur

In de *Bundel opstellen van oud-leerlingen aangeboden aan Prof. Dr. C.G.N. de Vooys ter gelegenheid van zijn vijfentwintigjarig hoogleraarschap aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1915-16 october 1940* is een bibliogafie van 1900 tot 1940 opgenomen.
Een overzicht van het taalkundig werk tot 1954 is opgenomen in: C.B. van Haeringen: *Netherlandic language research: men and works in the study of Dutch*. 2e dr. Leiden, 1960.
F. Baur: ‘Hulde aan Prof. dr. C.G.N. de Vooys, Ter herdenking van 26 Mei 1943’. In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde* (1943), p. 697-725.
M. Schönfeld: ‘Herdenking van Cornelis Gerrit Nicolaas De Vooys (26 Mei 1873 - 6 November 1955)’. In: *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen* (1956), p. 296-309.

H. Pleij: ‘De Vooys, Letterkundige in deeltijd’. In: *Literatuur* 6 (1989), p. 341-344.
W.P. Gerritsen: *C.G.N. de Vooys en de explosie van de neerlandistiek*. Utrecht, 1995. (Adam Simons-reeks, 1).
C.B. van Haeringen: Levensberichten Maatschappij http://www.leidenuniv.nl/host/mnl/mnl/levens/55-56/vooys.htm.

Locatie archief

Geen De Vooys-archief bekend

Locatie brievencollecties

De Leidse Universiteitbibliotheek is in het bezit van brieven van en aan De Vooys. Het betreft brieven van C.G.N. de Vooys aan J.H. van den Bosch, J.J. Mak, J.W. Muller, C.W.H. Lindenburg, J. Verdam, W.L. de Vreese, J.B. Wolters, A. Zijdeveld. Brieven aan De Vooys zijn afkomstig van het Consulaat der Nederlanden in Gent, J.J. Mak, C.W.H. Lindenburg, J.B. Wolters.

In het artikel W. de Vreese-v.d. Poll: ‘De Vooys en De Vreese’. In: *Levende talen* (1956), p. 138-147. worden brieven van De Vooys aan De Vreese van de periode 1898-1933 samengevat.

Vreese, W.L. de

Vreese, Willem Lodewijk de * 18 januari 1869 Gent; † 10 januari 1938 Voorschoten, filoloog en codicoloog, vestigde als eerste en bij herhaling de aandacht op het grote belang van de handschriftenkunde voor de studie van de Middelnederlandse letterkunde.

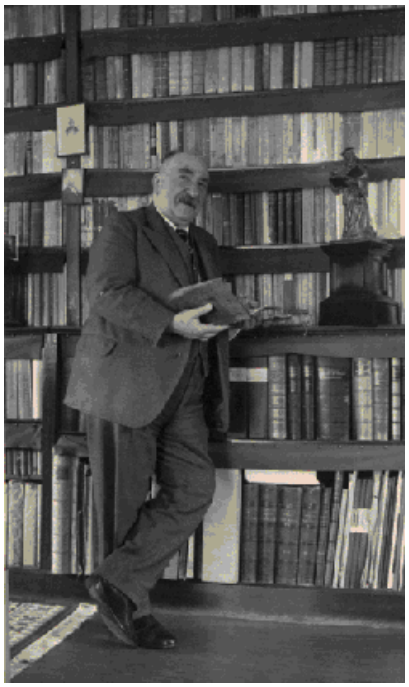

De Vreese werd geboren te Gent op 18 januari 1869. Hij groeide op in een gezin waar Vlaams werd gesproken. Na het lager onderwijs doorliep hij de gymnasiale afdeling van het Franstalige Athenaeum te Gent. In 1887 ging hij Nederlandse taal- en letterkunde studeren aan de Gentse Universiteit, waar hij in juli 1891 promoveerde op een proefschrift over Boendale. Een maand na zijn promotie trouwde hij met Julia Heye (1866-1951), met wie hij acht kinderen had.

In de periode 1891-1895 werkte De Vreese als redacteur van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (*WNT*) van De Vries en Te Winkel. Hij leverde een belangrijke bijdrage aan de uitbreiding van de bouwstoffen, vooral wat Vlaamse schrijvers betrof. Daarnaast verhinderde hij dat eigenaardigheden van het Zuid-Nederlands, die in het woordenboek een plaats verdienden, aan de opmerkzaamheid van de mederedacteurs zouden ontsnappen. In 1893 werd hij tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden benoemd. In december 1895 keerde hij terug naar Gent, waar hij in januari 1896 benoemd werd tot hoogleraar. Ondertussen bleef hij als corresponderend lid aan het *WNT* verbonden.

In 1896 werd De Vreese briefwisselend lid van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde te Gent en in 1902 zou hij als werkend lid worden toegelaten. In 1907 werd hij tot onderbestuurder en in 1908 tot bestuurder verkozen. Hij ontwierp het nieuwe reglement van de Academie, dat, na slechts geringe wijzigingen, in 1909 met eenstemmigheid aanvaard werd. In 1911 werd De Vreese benoemd tot hoofdbibliothecaris van de Gentse Universiteitsbibliotheek, waar hij o.a. leiding gaf aan de bewerking van de catalogus en een grootscheepse reorganisatie.

Wegens zijn politieke activiteiten gedurende de Eerste Wereldoorlog (zijn lidmaatschap van de Raad van Vlaanderen en zijn hoogleraarschap aan de met Duitse steun vernederlandste Universiteit te Gent) zag De Vreese zich tegen het einde van de oorlog genoodzaakt om uit te wijken naar Nederland. Hij werd bij verstek ter dood veroordeeld, onder meer op beschuldiging van hoogverraad. De Academie schrapte hem als lid. In 1919 werd hij benoemd tot bibliothecaris van de Rotterdamse Gemeentebibliotheek. Nadat zijn eerste huwelijk ontbonden was, hertrouwde hij in 1922 met de lerares Nederlands Wantje van de Poll (1889-1963). In 1930 werd De Vreese voorlopig en in 1931 definitief verkozen tot lid van de Commissie voor Taal-

en Letterkunde van de Maatschappij en daardoor automatisch lid van de redactie van het *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*. Onder De Vreeses leiding maakte de Rotterdamse Gemeentebibliotheek een enorme bloeiperiode door. Het wetenschappelijk karakter van de bibliotheek werd aanmerkelijk versterkt en dankzij De Vreese werd Rotterdam hét centrum voor de Erasmusstudie. In 1934 trad hij af; tot zijn grote teleurstelling had men kort daarvoor de pensioengerechtigde leeftijd teruggebracht van 70 naar 65 jaar. Hoewel hij binnen zijn vakgebied nog grote plannen had, liet zijn gezondheid hem in de steek en op 19 januari 1938 overleed hij te Voorschoten.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

De Vreese was een gedreven wetenschapper, die een enorme werkkracht tentoonspreidde. Hij stelde niet alleen aan zijn eigen werk, maar ook aan dat van anderen hoge wetenschappelijke eisen. Hij deinsde er niet voor terug om kritiek uit te oefenen op collega's en daarbij nam hij geen blad voor de mond.

Aanvankelijk ging de belangstelling van De Vreese vooral uit naar de lexicografische en historisch-taalkundige aspecten van het Middelnederlands. Uit zijn vroege werk blijkt daarnaast zijn flamingantisme. Zijn betekenis voor de Vlaamse Zaak ligt niet zozeer op het politieke vlak, maar kwam voornamelijk tot uitdrukking in zijn strijd voor een algemeen beschaafde omgangstaal in Zuid-Nederland. Nog als student publiceerde hij in het tijdschrift *Nederlandsch Museum* een reeks artikelen onder de titel 'Zuidnederlandsche taal- en letterkundige wetenschap', waarin hij aanvankelijk kritiek leverde op *Jan Boendale, ook geheten Jan de Clerc; zijn leven, zijne werken en zijn tijd* van Hipoliet Haerynck uit 1888, maar uiteindelijk ook op de uitgaven uit het zuiden in het algemeen. Vele daarvan waren volgens hem het werk van goedwillende amateurs van wie het werk echter niet het vereiste wetenschappelijke niveau bezat. Behalve een gebrek aan kennis demonstreerden deze uitgaven ook een gemis aan paleografisch en codicologisch inzicht. De Vreese zag dan ook een belangrijke taak weggelegd voor de Vlaamse Beweging. Het stuk vormde de aanloop tot zijn proefschrift *Boendale Studiën*.

De Vreeses flamingantisme kwam ook duidelijk naar voren in zijn strijd voor taalzuivering in het algemeen en het vermijden van onnodige gallicismen in het bijzonder. Hij was er vast van overtuigd dat de culturele wederopleving van zijn volk afhankelijk was van de kennis en het correct gebruik van de eigen taal.

De Vreese baarde opzien met zijn inzending op een prijsvraag van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde uit 1892 waarin werd gevraagd een verhandeling te schrijven over de klank- en vormleer in de werken van Jan van Ruusbroec. De Vreeses verhandeling werd met goud bekroond en bevatte onder meer een studie over 39 Ruusbroec-handschriften, waaronder veel handschriften die tot dan toe onbekend of in elk geval ongebruikt waren gebleven.

Waarschijnlijk vormde voor De Vreese het opsporen en beschrijven van Ruusbroecs handschriften de basis die uiteindelijk zou leiden tot zijn levenswerk: de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (*BNM*), een indrukwekkend documentatieapparaat over Middelnederlandse handschriften en Latijnse middeleeuwse handschriften uit de zuidelijke en noordelijke Nederlanden. Het apparaat omvatte uiteindelijk ongeveer 11.000 beschrijvingen van handschriften, die merendeels door De Vreese zelf zijn vervaardigd. Bij deze kerncollectie behoren diverse indices en verzamelingen van foto's en bandwrijfsels. Met deze opzet beoogde De Vreese een grondige vernieuwing

van de Middelnederlandse filologie, als basis voor een betere kennis van het Middelnederlands en voor meer betrouwbare tekstedities. Hoewel hij zelf een uitgave van zijn *BNM* in kaart- of boekvorm nastreefde, is het nooit zover gekomen. De ruim tweehonderd publicaties die De Vreese op zijn naam bracht, staan bijna allemaal in het teken van de *BNM*. Vaak betreft het onuitgegeven Middelnederlandse teksten of onbekende fragmenten van reeds gepubliceerde teksten, de verklaring van moeilijke Middelnederlandse woorden en informatie over belangrijke Middelnederlandse schrijvers en scriptoria.

Om de lotgevallen van elk handschrift te kunnen achterhalen, onderzocht De Vreese één voor één de veilings- en prijscatalogi die in Brussel, Gent, Den Haag, Leiden en Amsterdam bewaard werden. Het inventariswerk van De Vreese werd bemoeilijkt, doordat in alle landen van Europa Nederlandse handschriften voorkomen. In de periode 1902 tot en met 1912 ondernam hij verschillende 'ontdekkingstochten' door Europa, op jacht naar handschriften.

De Vreese kondigde zijn grootscheepse onderneming voor het eerst in het openbaar aan tijdens het tweede Nederlandsche Philologen-Congres te Leiden in 1900. In zijn voordracht 'Over Middelnederlandsche Handschriftkunde in verband met Taal- en Letterkunde' uitte hij stevige kritiek op collega-neerlandici, omdat zij nauwelijks oog hadden voor de mogelijkheden van de handschriftenkunde. Het gevolg hiervan was dat er een stilstand dreigde te ontstaan in de studie van het Middelnederlands. Volgens De Vreese was slechts een klein deel van de handschriften benut, hoofdzakelijk de handschriften met berijmde wereldlijke teksten. Voor het proza, voor de talloze stichtelijke en devote teksten bestond veel minder aandacht. Bovendien was veel van het materiaal waarop men tot dan toe het onderzoek had gebaseerd naar het oordeel van De Vreese onbetrouwbaar, met alle gevolgen voor de uitkomsten van dergelijk onderzoek. Er waren editeurs die de handschriften niet goed konden lezen, omdat zij niet of nauwelijks over paleografische en codicologische kennis beschikten. Soms schoot zelfs de kennis van het Middelnederlands als taal tekort. De Vreese was een voorstander van diplomatische (in plaats van kritische) uitgaven.

Invloed

De Vreeses belangrijkste bijdrage aan de neerlandistiek was zijn onderzoek ten behoeve van zijn *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*. Een groot deel van zijn leven stond in het teken van het verzamelen van informatie over handschriften. De grootse opzet van het project verhinderde echter de voltooiing ervan. Na zijn dood werd de *BNM* door de Nederlandse overheid aangekocht en ondergebracht in de Universiteitsbibliotheek Leiden, waar het apparaat zich in de onmiddellijke nabijheid van de indrukwekkende collectie handschriften van de Universiteitsbibliotheek en de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde bevindt. Het apparaat wordt er sindsdien beheerd en maakt deel uit van de afdeling Bijzondere Collecties. Inmiddels is ongeveer tweederde van de gegevens in de kaartenbakken ingevoerd in een voor iedereen toegankelijke elektronische database (raadpleegbaar via http://bnm.leidenuniv.nl). Nog steeds wordt de *BNM* geraadpleegd door onderzoekers die informatie zoeken over o.a. de handschriften die zijn overgeleverd, de personen die betrokken waren bij de productie van de handschriften en over de bezitters vanaf de middeleeuwen tot heden. Maar ook voor informatie over auteurs en teksten kan men in de *BNM* terecht.

Als tekstbezorger heeft De Vreese de neerlandistiek grote diensten bewezen. Zijn leven lang heeft hij zich met verontwaardiging verzet tegen slordige tekstuitgaven die het gevolg zijn van gebrekkige kennis van het Middelnederlands, onvoldoende bedrevenheid in het lezen van oud schrift en onbekendheid met de methoden van de taalwetenschap. Volgens hem behoort een tekst met de grootst mogelijke nauwkeurigheid afgeschreven te worden. Alleen de zuiver diplomatische editie dient bezorgd te worden. In zijn academische lezingen en verslagen vestigde hij steeds weer de aandacht van beoefenaars van de Nederlandse filologie op de richtlijnen voor en de noodzakelijkheid van goede tekstuitgaven. De Vreese heeft zich echter niet alleen met methodologische kwesties beziggehouden, maar ook met de tekstbezorging zelf. Zijn eerste proeve van bekwaamheid vormde de berijmde epiloog uit de *Sidrac*-uitgave van 1496. Hierna bezorgde De Vreese nog tientallen andere tekstuitgaven.

Marjolein Gommers
[januari 2010]

Voornaamste geschriften

Uitvoerige bibliografie in Roemans 1950.
'Zuidnederlandsche taal- en letterkundige wetenschap'. In: *Nederlandsch Museum*, derde reeks, IV, 1890, dl. I, p. 53-80 en 285-320; dl. II, p. 5-49, 73-106 en 333-364; vierde reeks, I, 1891, dl. I, p. 1-2-123, 212-230 en 329-349.
Gallicismen in het Zuidnederlandsch. Proeve van taalzuivering. Gent, 1899.
De handschriften van Jan van Ruusbroec's Werken. Gent, 1900-1902. 2 dln.
'Over Middelnederlandsche handschriftkunde in verband met taal- en letterkunde'. In: *Taal en Letteren* 10 (1900), p. 337-348.
'Het Woordenboek der Nederlandsche Taal en de critiek in Zuid-Nederland'. In: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie* 1902, p. 59-213.
'Nogmaals het Woordenboek der Nederlandsche Taal en de critiek in Zuid-Nederland'. In: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie* 1902, p. 541-613.
'Over eene Bibliotheca Neerlandica Manuscripta'. In: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie* 1902, p. 205-250.
'Sint Augustinus in het Middelnederlandsch. Uit de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta'. In: W.S. Jurgens (red.): *Miscellanea Augustiniana: gedenkboek samengesteld uit verhandelingen over S. Augustinus bij de viering van zijn zalig overlijden vóór 15 eeuwen, CDXXX-MCMXXX*. [S.l.]: Uitgegeven door de P.P. Augustijnen der Nederlandsche Provincie, 1930.
'De verstrooiing onzer handschriften en oude boeken over den aardbodem'. In: *Bibliotheekleven* 16 (1931), p. 199-222.
'Paradox over den grooten nood der Nederlandsche philologie'. In: *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* 1932-1933, p. 30-61.

Belangrijkste secundaire literatuur

R. Roemans: *Het werk en de betekenis van Prof. Dr. Willem de Vreese*. Antwerpen, 1950.
P.J.H. Vermeeren: *De Bibliotheca Neerlandica Manuscripta van Willem de Vreese.* Utrecht, 1953. (Proefschrift UvA.).
J.A.A.M. Biemans: 'Over de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta van Willem de Vreese. Drie bijdragen aan de geschiedenis van de medioneerlandistiek en de Middelnederlandse handschriftenkunde'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 105 (1989), p. 249-280.
J. Biemans: 'Over een Vlaams geleerde en zijn levenswerk. Willem de Vreese en de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta'. In: *Literatuur* 6 (1989), p. 93-101.
G. Warnar: 'Het boek als bundel. Willem de Vreese en de studie van de Nederlandse letterkunde in de handschriftencultuur van de late Middeleeuwen'. In: P.G. Hoftijzer, K. van Ommen, G. Warnar en J.J. Witkam (red.): *Bronnen van kennis: wetenschap, kunst en cultuur in de collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek*. Leiden, 2006, p. 221-229.

Locatie archief

De *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* is sinds 1939 ondergebracht in de Universiteitsbibliotheek Leiden. De complete documentatie bevindt zich in twee kasten met handschriftbeschrijvingen, geordend op bewaarplaats en signatuur. De tekstuele en codicologische gegevens van deze beschrijvingen zijn genoteerd op fiches en geordend in diverse kaartsystemen (o.a. auteurs en trefwoorden, kopiisten en bezitters, scriptoria en librijen).

Locatie brievencollecties

Een groot deel van de wetenschappelijke correspondentie van Willem de Vreese (vooral na 1918) werd in 1981 door de Leidse Universiteitsbibliotheek verworven; andere belangrijke bewaarplaatsen voor delen van zijn correspondentie zijn de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, de Universiteitsbibliotheek van Gent en het Letterenhuis in Antwerpen.

Zie ook CEN.

Vries, Jan Pieter Marie Laurens de

Vries, Jan Pieter Marie Laurens de * 11 februari 1890 Amsterdam; † 23 juli 1964 Utrecht, Germanist, volkskundige, lexicograaf, etymoloog, godsdiensthistoricus.

Jan de Vries was zoon van een hoofdonderwijzer. Hij studeerde van 1909-1913 Nederlands en Germanistiek aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde in 1915 te Leiden bij R.C. Boer op *Studiën over Faerörsche balladen*

(Haarlem, 1915). In 1914 werd hij opgeroepen voor militaire dienst, in 1919 zwaaide hij af als reserveofficier onder de wapenen en werd leraar Nederlands te Arnhem. In 1920 bracht hij met een stipendium vier maanden te Oslo door, waar hij kennis opdeed van het Fins. In de jaren ’20 bewoog De Vries zich in anti-democratische kringen. In 1926 volgde hij C.C. Uhlenbeck op en werd te Leiden hoogleraar in het Gotisch, het Angelsaksisch, de vergelijkende grammatica der Indogermaanse talen, het Middelhoogduits en in het algemeen de oude talen en letterkunde van de Germaanse volken. In 1929, 1934 en 1939 bekleedde hij het voorzitterschap van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en van 1932-1938 trad hij op als hoofdredacteur van de *Winkler Prins Encyclopaedie*. De Vries nam in 1934 het initiatief tot de oprichting van de Interuniversitaire Commissie ter Voorbereiding van een Volkskundeatlas, een commissie die in 1940 werd opgeheven. Inmiddels was hij in 1937 voorzitter geworden van de International Association for Folklore and Ethnology, in 1938 benoemd tot lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen en in datzelfde jaar voorzitter van de Volkskunde-commissie van de Akademie. Tijdens de Tweede Wereldoorlog nam De Vries zitting in besturen van met de Duitse bezetter collaborerende organen als het Letterengilde en de Kultuurkamer (vice-president). In 1943 werd hij begunstigend lid van de Germaansche SS in Nederland. In september 1944 vluchtte hij met zijn gezin naar Leipzig, werd uiteindelijk in hechtenis genomen en van 1946-1948 geïnterneerd. De Leidse universiteit ontsloeg hem, de Maatschappij en de Akademie schrapten hem als lid. In 1948 veroordeelde het Tribunaal van de naoorlogse Bijzondere Rechtspleging hem wegens collaboratie met de vijand tot een hechtenis gelijk aan de periode van voorarrest. Van 1948 tot 1955 was hij leraar Nederlands aan het lyceum in het afgelegen Oostburg. Vanaf 1957 tot aan zijn dood leefde hij in Utrecht.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

Over zijn mobilisatietijd tijdens de Eerste Wereldoorlog schreef De Vries onder het pseudoniem Jan van Loveren de roman *Een enkeling in de massa* (Haarlem, 1918), zijn naam als wetenschapper vestigde hij in 1923 met zijn boek over *De Wikingen in de lage landen bij de zee* (Haarlem, 1923). Samen met de dichter Jan Greshoff schreef hij in 1925 een *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (Arnhem, 1925). De Vries trachtte in de jaren ’30 en later de folklore een meer empirische basis te verschaffen. Hij publiceerde over sprookjes – die volgens hem in het verlengde van mythen gezien moesten worden –, waarover in 1954 zijn belangrijkste studie verscheen, *Betrachtungen zum Märchen, besonders in seinem Verhältnis zu Heldensage und Mythos* (Helsinki, 1954). Populariserend was zijn boek *De Germaansche oudheid* (Haarlem, 1930), waarvan in 1941 een herziene druk verscheen onder de titel *De Germanen*. In 1935 en 1937 verschenen in Hermann Pauls *Grundriss der germanischen Philologie* de twee delen van De Vries’ *Altgermanische Religionsgeschichte* (Berlijn, 1935-1937) over Germaanse mythologie (herziene uitgave 1956-1957). In dit wetenschappelijke standaardwerk knoopte hij aan bij Georges Dumézils ‘idéologie tripartie’. Nog voor de oorlog vertaalde De Vries de *Edda* (Amsterdam, 1938), die talloze herdrukken beleefde. (In 1954 volgde de vertaling van het *Nibelungenlied* (Antwerpen, 1954).) In het eerste bezettingsjaar schreef De Vries *Naar een betere toekomst* (Amsterdam, 1940). In de oorlog publiceerde hij in nationaalsocialistische bladen over Germaanse goden en runen. Hijzelf meende in 1948 met deze artikelen ‘een onverantwoord dilettantisme’ tegen

te zijn gegaan. Er is geopperd dat De Vries' leeropdracht en bewondering voor de (oud-)Germaanse wereld hem ontvankelijk maakten voor bepaalde nationaalsocialistische ideeën, zonder dat hij de ideologie doorgrondde of zich daarvan distantieerde. De Vries zou een nostalgisch verlangen hebben gehad naar de gemeenschap zoals de Teutonen die hadden gekend. De Vries' naoorlogse isolement heeft zijn wetenschappelijke productie geenszins gefnuikt. Hij schreef drie etymologische woordenboeken: het inmiddels gedateerde *Altnordische Wörterbuch* (Leiden, 1961); het populariserende en vaak herdrukte *Etymologisch woordenboek* (Utrecht, 1958), dat een voorzet vormde tot het grote *Nederlands etymologisch woordenboek* (Leiden, 1965), waarin hij onder meer teruggreep naar de substraattheorie. Na de dood van De Vries voltooide F. de Tollenaere dit laatste werk (1963-1971).

Invloed en evaluatie

De Vries was een initiatiefnemer, een bevlogen organisator, een gedreven popularisator én volgens Fockema Andreae (1962-1963: 311) een 'outstanding scholar' wiens werk vóór, tijdens en na de oorlog een duidelijke continuïteit vertoont. Niet alles binnen zijn enorme wetenschappelijke productie wordt evenwel gekenmerkt door zorgvuldige acribie en nauwgezetheid. Desalniettemin blijven vooral zijn synoptische werken van waarde. De Vries heeft geen school gemaakt. Wellicht komt dit doordat hij geen theorieën heeft ontwikkeld, of is het, zoals Kylstra (1990: 114) opmerkt, te wijten aan het feit dat hij zich baseerde op wetenschappers van wie de ideeën ter discussie stonden of die inmiddels vergeten zijn (Dumézil, Jost Trier, Hans Kuhn), of kwam het doordat zijn naam te besmet was geraakt.

Gerrold van der Stroom
[januari 2010]

Voornaamste geschriften voor zover hierboven nog niet genoemd

Traditie en persoonlijkheid in de Oudgermaansche epische kunst. Arnhem, 1926. (Inaug. rede.)
Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse plaatsnamen. Utrecht, 1962.
Kleine Schriften, hrsg. von K. Heeroma & A. Kylstra. Berlin, 1965. (Incl. bibliografie.)

Belangrijkste secundaire literatuur

S.J. Fockema Andreae: 'Jan de Vries (1890-1964)'. In: *Onoma* 10 (1962-1963), p. 311-313.
D.P. Blok: 'In memoriam J. de Vries (1890-1964)'. In: *Mededelingen Naamkunde Leuven* 40 (1964), p. 137-139.
P.J. Meertens: 'Jan de Vries'. In: *Volkskunde* 65 (1964), p. 97-113.

A.D. Kylstra: ‘Jan de Vries (1890-1964)’. In: *100 jaar etymologisch woordenboek van het Nederlands*, red. A. Moerdijk e.a. ’s-Gravenhage, 1990, p. 93-114.
Barbara Henkes: *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948*. Amsterdam, 2005, p. 121-193.
Willem Hofstee: ‘The Essence of Concrete Individuality. Gerardus van der Leeuw, Jan de Vries, and National Socialism’. In: *The Study of Religion under the Impact of Fascism*, red. Horst Junginger. Leiden, 2008, p. 543-551.

Locaties archief en brievencollecties

Geen archief en brievencollecties bekend.

Vries, Jan Willem de

Vries, Jan Willem de * 14 december 1937 Amsterdam; † 12 december 2008 Sassenheim, breed georiënteerd taalkundige met als speciale aandachtsgebieden: morfologie, sporen van het Nederlands in de Indonesische woordenschat, het Nederlands van buitenlanders. Hoogleraar te Leiden.

Jan de Vries, die zijn loopbaan startte als onderwijzer en eindigde als hoogleraar, bleef zijn hele leven een echte onderwijsman. Hij begon als onderwijzer op een basisschool, behaalde zijn MO-A diploma Nederlands en stapte over naar de kweekschool waar hij leraar Nederlands werd, terwijl hij zijn studie voortzette met een opleiding MO-B. In 1967 ging hij door met de universitaire studie Nederlandse taal- en letterkunde in Leiden. Zijn bijvakken waren Algemene Taalwetenschap en Indonesisch, dat laatste op aanraden van E.M. Uhlenbeck, de hoogleraar Algemene Taalwetenschap en Javaans. Eveneens op diens advies ging hij kort na zijn afstuderen, in 1969, naar Indonesië waar hij de afdeling Nederlands aan de Universitas Indonesia in Jakarta mede oprichtte. De rest van zijn leven zou hij nauw verbonden blijven met het Indonesisch en Indonesië, alsmede met de internationale neerlandistiek, die hij in tal van functies diende.

Toen hij, door gezondheidsproblemen gedwongen, in Nederland terug kwam, kreeg hij een aanstelling bij de vakgroep Algemene Taalwetenschap, waar hij in 1975 bij Uhlenbeck promoveerde op de *Lexicale morfologie van het werkwoord in modern Nederlands*. Bij de vakgroep Algemene Taalwetenschap werkte hij twaalf

jaar, tot hij in 1985 in een deeltijdaanstelling (0,3) hoogleraar Nederlandse taalkunde werd aan de vakgroep Nederlands, naast C. van Bree die van 1983 tot 1997 het hoogleraarschap Historische Taalkunde en Taalvariatie vervulde.

Zijn hoofdtaak, met een 0,7 aanstelling, werd de oprichting van een nieuwe, unieke vakgroep Dutch Studies, waarin buitenlandse studenten een opleiding in de Nederlandse Taal en Cultuur konden volgen. In 1990 ging hij helemaal over naar die vakgroep als hoogleraar met volledige taak in 'de Nederlandse taalkunde, in het bijzonder met betrekking tot de relatie tussen het Nederlands en andere talen'. Hij nam afscheid in 2001.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

Zijn wetenschappelijke loopbaan startte De Vries als morfoloog. In zijn proefschrift geeft hij een gedegen beschrijving van de mogelijkheden die er in het Nederlands bestaan om de woordklasse van het werkwoord uit te breiden. Afleiding op basis van substantieven (*bemannen*), adjectieven (*verzwakken*) en verba (*ontlopen*), en samenkoppeling (*afkijken*, *opwarmen*), leveren, samen met impliciete transpositie (*kaarten*), een aanzienlijk aantal procédés op, die door De Vries worden onderscheiden in productieve en improductieve. Wat de theorie betreft bouwt hij voort op werk van Uhlenbeck, en de dissertatie van Schultink (1962), maar met verrassend nieuwe inzichten en accenten. Zo heeft volgens De Vries vanwege de niet-absolute, maar geleidelijke grens tussen productiviteit en improductiviteit het formuleren van woordvormingsregels geen zin. De lexicale morfologie onderscheidt zich volgens hem van de syntaxis, omdat ze zich bezig houdt met het grensgebied van lexicon en grammatica, van het idiosyncratische en het systematische bepaalde, en vereist derhalve een ander soort beschrijving.

Daarbij sluit aan zijn overtuiging dat de taalsystematiek zich openbaart in het taalgebruik. Hij had oog voor taalvariatie en de daaruit voortvloeiende mogelijkheid van taalverandering. Met het werk van Labov liet hij al in het begin van de jaren zeventig studenten kennismaken, en wel in de vorm van een gezamenlijk onderzoek naar het wegvallen van de slot-*t* aan het woordeinde in Leiden (*gezich* i.p.v. *gezicht*). Hij ontwikkelde zich tot een breed taalkundige, die ook een leerboek voor het Gotisch schreef, en samen met collega en foneticus Vincent van Heuven een aantal artikelen over de invloed van fonische factoren op de begrijpelijkheid van buitenlanders.

Een hoofdgebied in zijn wetenschappelijk werk is de aanpassing van Nederlandse leenwoorden in het Indonesisch. Daarin combineerde hij zijn kennis van de morfologie en zijn gerichtheid op het taalgebruik en taalcontact: hoe heeft woordontlening effect op het morfologisch systeem van een taal? Vooral de invloed van het Nederlands op het Indonesisch is hem altijd bezig blijven houden. In 2007 verscheen een uitvoerige inventarisatie van leenwoorden in het Indonesisch, met daarin zijn bijdrage over Nederlandse leenwoorden, zo'n veertig procent van de leenwoorden die aan Europese talen zijn ontleend.

Heel graag schreef hij ook voor een breed publiek. In zijn oratie, in 1986, getiteld *Nederlands in vreemde mond*, zei Jan de Vries: 'We zouden ons aan onze verantwoordelijkheid tegenover de gemeenschap waarvan we deel uitmaken, onttrekken, als we wat wij weten, uitsluitend richten tot vakgenoten. Dit geldt in het bijzonder voor de resultaten van ons onderzoek. Veel ervan, zelfs van taalkundig onderzoek, leent zich voor publieke diffusie. Het is mede de taak van de neerlandicus bevindingen op een zodanige wijze te vertalen, dat het onderwijs, de media, de

overheid, kortom de maatschappij waarin wij leven, ervan de vruchten kan plukken'. Als zijn belangrijkste, of in elk geval zijn liefste werk beschouwde hij zelf *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands*, verschenen in 1993, dat vele drukken beleefde (zesde druk 2003). Dit boek over de historische, geografische, sociale en culturele aspecten van het Nederlands schreef hij samen met collega Roland Willemyns en publicist Peter Burger.

Invloed

In zijn oratie gaat De Vries ook in op de meningsverschillen tussen descriptivisten en theoretici, zo typerend voor het toenmalig taalkundige klimaat in Leiden. Het was en bleef zijn overtuiging dat er maar één discipline taalkunde is, waarin theoretische reflectie en taaldescriptie niet zonder elkaar kunnen.

Deze houding, samen met een brede kennis en belangstelling maakte hem een succesvol promotor, niet alleen op het gebied van de taalpolitiek of de morfologie, maar veelal in samenwerking met anderen, ook op dat van de fonetiek, de syntaxis, de lexicologie en de taalbeheersing. Ook in zijn wetenschappelijk onderzoek was de Vries een veelzijdig en vakbekwaam neerlandicus die op veel terreinen publiceerde en anderen inspireerde; naast de al genoemde terreinen hield hij zich ook bezig met de positie van het Nederlands in de wereld en de geschiedenis van de neerlandistiek.

De grootste invloed zal De Vries gehad hebben met zijn proefschrift over de morfologie van het Nederlandse werkwoord: er is op dat terrein sindsdien geen monografie, artikel of handboek verschenen dat niet schatplichtig is aan zijn presentatie van de feiten en de verantwoording daarvan.

Ariane van Santen
[januari 2010]

Voornaamste geschriften

Voor een bibliografie (tot 2000) zie:

Selectieve bibliografie van Jan W. de Vries (zonder artikelen in kranten of weekbladen), tot 2000. In: *Kerven in een rots. Opstellen over Nederlandse taalkunde, letterkunde en cultuur, aangeboden aan Jan W. de Vries bij zijn afscheid als hoogleraar Dutch Studies aan de Universiteit Leiden.* Red. Berry Dongelmans, Josien Lalleman & Olf Praamstra. Stichting Neerlandistiek Leiden. SNL Reeks nr. 7, 2001, p. 271-279.

[- e.a.] 'De slot-t in consonantclusters te Leiden. Een sociolinguïstisch onderzoek'. In: *Forum der Letteren* 15 (1974), p. 235-250.

Lexicale morfologie van het werkwoord in modern Nederlands. Leiden 1975.

[- red.] *'Eene bedenkelijke nieuwigheid'. Twee eeuwen neerlandistiek*. Hilversum 1997.

Niet alleen voor paarden. Nederlands: de groei van de standaardtaal, de positie in Europa en de wereld, recente veranderingen. Leiden 1999.

[-] met Roland Willemyns & Peter Burger: *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands*. Amsterdam 1993. 6e druk 2003.

Jones, Russel (general editor), C.D. Grijns & Jan W. de Vries (eds.): *Loan-Words in Indonesian and Malay.* Leiden, 2007.
'Ontlening van Nederlandse afleidingen in het Indonesisch'. In: *Woorden wisselen. Voor Ariane van Santen bij haar afscheid van de Leidse universiteit*. red. Ronny Boogaart e.a. Stichting Neerlandistiek Leiden. SNL Reeks nr. 20, 2009, p. 135-141.

Belangrijkste secundaire literatuur

Josien Lalleman: 'In memoriam prof. dr. Jan Willem de Vries (14 december 1937 - 12 december 2008)'. In: *Neder-L* 0901.16, 21 januari 2009.
Marja Kristel: 'In memoriam Jan W. de Vries 1937-2008'. In: *Internationale neerlandistiek* 47 (2), mei 2009, p. 81.
Ariane van Santen: *Levensbericht*. Te verschijnen in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 2008-2009*.

Locatie archief en brievencollecties

Niet bekend

Vries, Wobbe de

Vries, Wobbe de * 11 maart 1863 Oksword; † 6 februari 1942 Groningen, Gronings taalkundige en dialectoloog, die teruggetrokken leefde en een aantal belangrijke werken op het gebied van syntaxis en morfologie publiceerde in het programmaboekje van het plaatselijk gymnasium. Kreeg wijdere bekendheid door zijn verzet tegen Kloekes expansietheorie, en door enkele postuum uitgegeven naamkundige werken.

De boerenzoon Wobbe de Vries bezocht in Zuidhorn de Franse school en in de stad Groningen achtereenvolgens het gymnasium en de universiteit, waar hij van 1883 tot 1889 Nederlandse Taal- en Letterkunde studeerde, en in 1895 bij W.L. van Helten *cum laude* promoveerde op een beschrijving van *Het vocalisme van de tongval van Noordhorn*. De Vries was toen leraar in Maastricht, maar het jaar daarop keerde hij terug naar Groningen waar hij de rest van zijn loopbaan leraar Nederlands was aan het gymnasium. Een briljant docent wordt hij door ooggetuigen (zijn leerling M. Schönfeld en zijn zoon Hendrik) niet genoemd: daarvoor was hij te bescheiden en te introvert, en in 1923 kon hij om gezondheidsredenen met vervroegd pensioen. De Vries wordt algemeen gekarakteriseerd als een 'stil geleerde', die weinig naar buiten trad, noch om onderzoek te verrichten (hij werkte op zijn studeerkamer of op het archief), noch om zijn onderzoek aan de man te brengen. Ook was hij uiterst kritisch op zichzelf en op anderen, wat leidde tot een wat ontoegankelijke, zakelijke en beknopte schrijfstijl. Maar zijn legendarische kennis (hij maakte studie van meer dan twintig talen) en strengwetenschappelijke instelling brachten hem toch het verdiende respect van zijn collega's, toen hij in 1939 als eerste taalkundige de meesterschapsprijs van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde ontving. Na zijn overlijden verzorgde zijn neef, de Groninger hoogleraar G.S. Overdiep, de publicatie van enkele nagelaten werken, waarbij hij De Vries als 'geniale onderzoeker op het gebied der Nederlandse en der Germaanse taalwetenschap' karakteriseerde. De Vries was getrouwd (in 1894) met zijn nicht Frouwktje Kornelia Opten en kreeg drie zoons, Rendert, Hendrik (de bekende dichter), en Herman.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

Als student wilde De Vries zich toeleggen op het Indo-Europees, maar hij beperkte zich uiteindelijk tot twee terreinen waarop hij een absolute meester genoemd mag worden: de dialectologie van het Gronings (en omstreken), en de syntaxis en morfologie van de Nederlandse omgangstaal. In beide gevallen ligt De Vries' interesse bij de authentieke, levende taal: het dialect vs. de standaardtaal, het gesproken vs. het geschreven Nederlands. Bij zijn proefschrift over het Noordhorns maakt De Vries dan ook vrijwel uitsluitend gebruik van zijn eigen *native speaker* oordelen. Zijn aandacht is dan al gegrepen door het vraagstuk van de indeling van de Groningse dialecten, en de afbakening van de Nedersaksische en Friese elementen in het Gronings. Voor de indeling blijken de diminutiefsuffixen van belang, een onderwerp dat De Vries zijn hele leven niet losgelaten heeft: het komt terug in zijn belangrijke studie *Iets over woordvorming*, in zijn naamkundige werk, en in zijn discussie met Kloeke over de Hollandse Expansie. Over de status van het Noordhorns concludeert De Vries dat het een zuiver Nedersaksisch dialect is. Hij beschrijft hoe de klinkers van het Noordhorns systematisch verschillen van die van het gebied rond Grootegast, enkele kilometers naar het westen. Over deze verschillen suggereerde Kloeke later dat ze het gevolg zijn van een sterker gevoelde Hollandse Expansie in het gebied rond Grootegast, zeer tot ongenoegen van De Vries, die erop reageert met zijn artikel 'Is *uu* voor *oe* Holland in- en uitgevoerd?' (1927), wat de toon zet voor een langdurige discussie. In dit verband laat De Vries ook enkele originele bijdragen op het gebied van taalcontact en taalverandering het licht zien, o.a. over de lotgevallen van het Fries als substraattaal in West- en Noordoost-Nederland. De Vries' productie is in deze periode vaak een reactie op werk van anderen (vooral Kloeke, maar ook N. van Wijk, J.J. Salverda de Grave, A.A. Verdenius, C.B. van Haeringen, en anderen).

Daartegenover staan een aantal volstrekt originele studies op het gebied van de morfologie en syntaxis van het Nederlands, en dan met name de Nederlandse spreektaal. Het betreft hier de drie monografieën *Dysmelie: opmerkingen over syntaxis* (1910-1911), *De typen der mededeeling: opmerkingen over syntaxis* (1914), en *Iets over woordvorming* (1920-1921), die als bijlage bij het jaarlijkse programmaboekje van het gymnasium in zeer beperkte oplage verschenen, en een meer toegankelijke reeks artikelen in de *Nieuwe Taalgids* en het *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*. Deze werken komen voort uit de praktijk van het onderwijs, en geven blijk van onvrede met de traditie van de schoolgrammatica, die naar de mening van De Vries te weinig aansluiting vond bij de wetenschappelijke taalstudie. In enkele artikelen bespreekt De Vries concrete vraagstukken van de syntactische analyse van het Nederlands, en in de drie monografieën zet hij zich aan een systematische inventarisatie van de syntaxis en morfologie van het gesproken Nederlands. Hoewel hier de nadruk ligt op een catalogisering van de gegevens, zijn de werken zeer rijk aan originele observaties en theoretische voorstellen, die door de obscure status van de geschriften nog lang niet ten volle zijn benut. De Vries schreef ook een originele studie over ontlening (*Het oneigene*, 1925) en publiceerde tal van korte artikelen op etymologisch gebied. Aan het eind van zijn leven legde hij zich meer toe op de naamkunde, wat leidde tot enkele postuum verschenen werken op het gebied van de plaats- en persoonsnamen van de noordelijke provincies.

Invloed

Hoewel vooraanstaande taalkundigen uit de twintigste eeuw (als De Vooys, Van Haeringen, en Weijnen) veelal blijk geven van een goede bekendheid met het werk van De Vries, lijkt van directe beïnvloeding alleen sprake te zijn geweest bij zijn neef, de Groninger hoogleraar G.S. Overdiep; beide taalkundigen hadden tenminste een gelijkaardige belangstelling voor het gesproken Nederlands. Van zijn voornaamste werken is alleen *Iets over woordvorming* door een latere bewerking en herdruk breed toegankelijk gemaakt. De Vries heeft wel, via zijn discussie met Kloeke, een merkbaar stempel gedrukt op de dialectgeografie en op de studie van de historische fonologie en morfologie van het Nederlands, met name in het werk van Hellinga, W.A.F. Janssen, en Pée.

Vanuit het huidige perspectief is met name het syntactische werk nog steeds opmerkelijk rijk. De Vries was geïnteresseerd in die aspecten van de taal die niet begrepen kunnen worden in termen van formele logica, en zette zich af tegen de heersende neiging de verschijnselen te persen in de mal van de klassieke grammatica. Zijn eigen methode, het Nederlands te beschouwen als een exotische taal en te analyseren vanuit een theoretisch gemotiveerd gezichtspunt, doet nog altijd modern aan.

Jan-Wouter Zwart
[december 2009]

Voornaamste geschriften

‘Opmerkingen over Nederlandsche syntaxis. I, Usurpaties.’ In: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal en Letterkunde* 29 (1910), p. 122-165.
Dysmelie: opmerkingen over syntaxis. Verhandeling behoorende bij het Programma van het Gymnasium der gemeente Groningen, 1910-1911 en 1911-1912.
De typen der mededeeling: opmerkingen over syntaxis. Verhandeling behoorende bij het Programma van het Gymnasium der gemeente Groningen, 1914-1915.
Iets over woordvorming. Verhandeling behoorende bij het Programma van het Gymnasium der gemeente Groningen, 1920-1921 en 1921-1922. Nieuwe editie verzorgd door C. Kruyskamp, Zutphen, 1972.
‘Opmerkingen over ontleding.’ In: *De Nieuwe Taalgids* 16 (1922), p. 19-35.
‘De verkleinuitgangen in de Nederlanden.’ In: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal en Letterkunde* 43 (1924), p. 105-122.
‘Is *uu* voor *oe* Holland in- en uitgevoerd?’ In: *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde* A63 (1927), p. 127-178.
‘De *uu*-expansie.’ In: *Leuvensche Bijdragen* 21 (1929), p. 33-69 en 92-113 en 22 (1930), p. 29-70 en 85-113.
Iets over verbreidheid en herkomst van het Fries en Enige opmerkingen op het gebied der Nederlandse Taalwetenschap. Assen, 1942.
Groninger plaatsnamen (bezorgd door G.S. Overdiep en Ph. Brouwer). Groningen, 1946.
Friese persoonsnamen (bezorgd door J.H. Brouwer en Y. Poortinga, register van M. Oosterhout). Assen, 1952.

Belangrijkste secundaire literatuur

M. Schönfeld: ‘Wobbe de Vries.’ In: *Handelingen en levensberichten van de Maatschappij voor Nederlandsche Letterkunde te Leiden* (1924), p. 156-161. https://www.dbnl.org/tekst/_jaa003194201_01/_jaa003194201_01_0021.php
S. Reker: ‘Wobbe de Vries.’ In: *Nieuwe Groninger Encyclopedie*, red. P. Brood, A.H. Huussen jr, J. van der Kooi, deel 3, p. 946. Groningen, 1999.
J. van der Vegt: *Hendrik de Vries: biografie*. Amsterdam, 2006.
J.W. Zwart: ‘Views from the closet: Wobbe de Vries (1863-1942).’ In: *Ontheven aan de tijd: linguïstisch-historische studies voor Jan Noordegraaf bij zijn zestigste verjaardag*, red. L. van Driel en Th. Janssen, p. 243-254. Münster/Amsterdam, 2008.

Locatie archief en brievencollectie

Een archief is niet bekend. Enkele brieven staan vermeld in de CEN.

Wage, H.A.

Wage, Hendrik Albert * 23 september 1911 Roosendaal; † 18 augustus 1997 Leiden, letterkundige met als specialisme de dichter P.N. van Eyck. Daarnaast publiceerde hij tal van artikelen op het gebied van de Nederlandse en andere West-Europese literatuur van de negentiende en twintigste eeuw.

Wage groeide, als jongste van zes kinderen, op in het Brabantse Roosendaal waar hij 'hervormd' werd opgevoed. Zijn vader werkte bij de Posterijen en Telegrafie, zijn moeder was Friezin. Toen hij 13 jaar oud was, verhuisde het gezin naar Den Haag waar Wage werd opgeleid tot onderwijzer. Tussen 1932 en 1942 gaf hij les aan openbare lagere scholen in Zaandijk, Den Haag, Oostzaan, Abbenes, Zeist en aan de Buitenschool in Dordrecht. In 1936 trouwde hij met de onderwijzeres Ditte van Dam. Uit dit huwelijk werd in 1938 een zoon geboren.

Vanaf 1942 woonde het gezin in Den Haag. Wage deed staatsexamen om toegang te krijgen tot de studie aan de universiteit in de faculteit der letteren en wijsbegeerte. Omdat hij door de Duitse bezetting zijn studie in Leiden niet kon beginnen, schreef hij zich in voor de opleiding MO-Nederlands aan de Haagse School voor Taal- en Letterkunde. Na de bevrijding, vanaf oktober 1945, studeerde Wage Nederlands aan de Leidse universiteit. Hier maakte hij kennis met de hoogleraar Nederlandse letterkunde P.N. van Eyck. Hij werd lid van het oudste Leidse literaire vakdispuut Literis Sacrum, waarvoor hij geregeld een spreekbeurt hield. In 1951 deed hij doctoraalexamen Nederlandse taal-en letterkunde met als bijvakken geschiedenis en pedagogie. Aan het Dalton-lyceum in Den Haag, waar hij inmiddels als tijdelijk leraar werkzaam was, kreeg hij nu een vaste aanstelling. In 1958 kreeg Wage een deelbetrekking aan de School voor Taal-en Letterkunde in Den Haag. Zijn benoeming als wetenschappelijk hoofdambtenaar in Leiden volgde in 1963. Vier jaar later, in 1967, promoveerde hij op het proefschrift *Dagend dichterschap. een onderzoek naar de ontwikkeling van de dichter P.N. van Eyck tot en met de Italiaanse periode*.

In 1975 verleende de Leidse Universiteit Wage eervol ontslag, omdat hij de benoeming tot rector van de Haagse School voor Taal- en Letterkunde had aanvaard, een functie die hij tot 1980 uitoefent.

Wage heeft als docent door zijn enthousiasme en betrokkenheid veel van zijn leerlingen en studenten geïnspireerd. Tijdens zijn werkzame leven en daarna heeft hij zich hartstochtelijk bezig gehouden met literatuur en literatuurwetenschap. Zijn vele artikelen getuigen van een grote belezenheid.

Ontwikkeling en karakterisering

Wage is in de neerlandistiek vooral bekend als kenner van het werk van de dichter P.N. van Eyck (1887 - 1954) en als bezorger van de briefwisseling tussen Van Eyck en Albert Verwey. In zijn dissertatie behandelt hij de ontwikkeling van Van Eyck tot en met 1915, de periode van 'dagend dichterschap'. Wage laat zien dat het dichterschap voor Van Eyck zowel middel als doel was. Middel omdat de dichter in zijn poëzie streeft naar contact met een andere, hoger geachte wereld, doel omdat de dichter, terwijl hij dicht, al in die wereld leeft. Poëzie wordt ritueel. Wage baseert zich op de Amerikaanse theoreticus Kenneth Burke, één der New Critics, die het aanvaardbaar vindt om bij de interpretatie van poëzie, behalve van de tekst zelf, gebruik te maken van gegevens buiten de tekst. Zo kunnen de tekstuele en de buitentekstuele gegevens elkaar aanvullen en leiden tot het uiteindelijke doel: het verstaan van de poëzie. Het veelvuldige gebruik dat Burke maakt van de filosofie, de sociologie, de psychologie en de theologie heeft Wage aangesproken. In 1967 schrijft hij een uitgebreid artikel over Burke in *Levende Talen* onder de titel 'Een antropologische visie op de literatuur: het werk van Kenneth Burke', dat in 1976 is herdrukt in de opstellenbundel *Waar zijn de Muzen gebleven?* In dit artikel licht hij de opvattingen van Burke toe met een reeks voorbeelden, meestal uit de Nederlandse literatuur.

Als bewonderaar van Burke distantieert hij zich van de in de jaren zestig wijdverbreide opvatting dat de literaire tekst autonoom zou zijn. Evenals de aanhangers van de close reading-opvatting vindt ook Wage dat een tekst grondig en onbevangen bestudeerd moet worden, maar zeker voor de dichter Van Eyck en zijn generatie acht hij informatie van biografische aard onmisbaar. In zijn dissertatie benadrukt Wage het pelgrimskarakter van Van Eycks vroege poëzie, een religieuze queeste naar de beleefde Eenheid in de dromen uit zijn kindertijd, toen de spanning tussen gevoel en intellect nog niet bestond. Wage betrekt bij zijn interpretaties ook ongepubliceerde gedichten en artikelen van de dichter.

Aan een vervolg over Van Eyck in de periode na 1915 is Wage niet toegekomen. Wel schreef hij nog een aantal opstellen waarvan vooral van belang is het artikel 'De principes van Van Eycks literaire kritiek', opgenomen in *Studia Neerlandica*, 1970, herdrukt in 1976.

In 1988 bezorgt Wage de *Briefwisseling P.N. van Eyck-Albert Verwey*, deel 1 (1904-1914), in 1995 gevolgd door het tweede deel (1914 -1919). Literair-historisch is deze zorgvuldig geannoteerde briefwisseling van groot belang. Vijftien jaar lang corresponderen beide auteurs over de functie van literatuur, over de koers van het tijdschrift *De Beweging,* over Nederlandse en buitenlandse dichters en over politiek. Geregeld zijn er heftige meningsverschillen tussen Van Eyck en de oudere 'mentor' Verwey, maar de vriendschap houdt stand, vooral dankzij een gedeelde visie op het belang van de poëzie.

Invloed

Hoewel de naam Wage bijna onlosmakelijk verbonden is met die van Van Eyck, is zijn invloed hiermee waarschijnlijk gering geweest. Zijn proefschrift en de uitgave van de briefwisseling zijn omvangrijke en welkome producten geweest, maar tot vernieuwing hebben ze niet geleid. De invloed van Wage ligt in de bezieling, de ernst en het enthousiasme waarmee hij zich bezig hield met literatuur, gekoppeld aan zijn grote didactische talent. Van invloed zijn geweest de talloze erudiete spreekbeurten die hij hield voor allerlei gezelschappen: Literis Sacrum, de Haagse Kring Modern Beraad, de Barchemse Woodbrookers, de Vestdijkkring en uiteraard de indringende lessen, colleges en werkgroepen voor zijn leerlingen en studenten. Twee thema´s leken hem bijzonder aan te gaan, het symbolisme en het mythische.

Literatuur had voor Wage een religieuze dimensie.

G. Marks-van Lakerveld
[6 augustus 2003]

Belangrijkste publicaties

Dagend dichterschap. Een onderzoek naar de ontwikkeling van de dichter P.N. van Eyck tot en met de Italiaanse periode. Leiden, 1967.
Waar zijn de Muzen gebleven? Leiden, 1976.
Briefwisseling P.N. van Eyck-Albert Verwey. ´s- Gravenhage, deel 1, 1988 deel 2, 1995. (Achter het boek, Nederlands Letterkundig Museum, XXIII en XXVII).
Zonder omwegen. ´s-Gravenhage, 1997.

Belangrijkste secundaire literatuur

H. Schultink en W. Blok: ‘Hendrik Albert Wage’. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1999 - 2000*, p. 140 - 146.

Locatie archief

Geen Wage-archief bekend

Locatie brievencollecties

Geen brievencollecties bekend

Wassenbergh, Everwinus

Everwinus Wassenbergh *25 september 1742 Lekkum; † 3 december 1826 Franeker, classicus en neerlandicus die behoorde tot de eerste generatie hoogleraren Nederlands. Als neerlandicus heeft hij zich beziggehouden met normatieve spraakkunst, welsprekendheid en met de historische ontwikkeling van de Nederlandse taal. Ook speelde hij een belangrijke rol bij de omstreeks 1800 opkomende studie van het Fries.

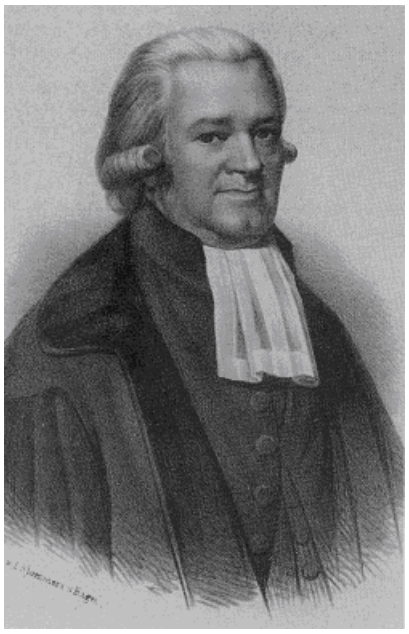

Wassenbergh was de zoon van Abraham Wassenbergh, predikant te Lekkum en Miedum, en Clarissa Maria Langenhert. Vanaf 1756 was hij leerling van de Latijnse school in Leeuwarden, waar zijn belangstelling voor de Griekse en Latijnse letterkunde werd gewekt. Wassenbergh studeerde vanaf 1761 aan de Universiteit van Franeker, o.a. Grieks bij L.C. Valckenaer. Hij volgde deze in september 1767 naar Leiden om zijn studie bij hem te kunnen voortzetten. Enige maanden later, in december 1767, werd hij als hoogleraar aan het Athenaeum te Deventer beroepen. Onder zijn studenten daar bevonden zich Herman Bosscha en Rhijnvis Feith. In Deventer doceerde hij Latijn, Grieks, geschiedenis en welsprekendheid, tot hij in 1771 als hoogleraar Grieks in Franeker werd benoemd. Op 25 oktober 1772 trouwde hij met de Amsterdamse Maria Ratelband; uit dat huwelijk werden een zoon, Hiëronymus (later rector van de Latijnse school), en een dochter, Clarissa Maria, geboren. Tot zijn dood toe was hij, hoewel in zijn laatste jaren 'kanondoof' geworden, verbonden aan de Universiteit, later het Athenaeum, van Franeker, waar hij Grieks doceerde, en waar hem in 1790 werd toegestaan les in de Nederlandse taal- en letterkunde te gaan geven. In de tijd dat er sprake was van opheffing van de universiteit van Franeker heeft hij zich ingespannen om de instelling voor Friesland te behouden.

Wassenbergh overleed in 1826. Hij is lid geweest van het Provinciaal Utrechts Genootschap, van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (vanaf 1781) en van het Koninklijk Nederlands Instituut.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

Wassenbergh was een vruchtbaar en veelzijdig auteur, die talloze genres heeft beoefend. Zijn vroegste (gelegenheids-)dichtwerk en oraties dateren van 1761/62; één van zijn laatste brieven dateert van oktober 1826. Als docent en onderzoeker is

hij van belang geweest voor de toenmalige studie van de talen waarin hij onderwees en / of schreef, namelijk voor het Grieks, het Latijn, het Nederlands en het Fries. Hij wordt tot de Schola Hemsterhusiana gerekend, tot de geleerden die in navolging van de achttiende-eeuwse classicus Tiberius Hemsterhuis naar vernieuwing van de studie van de Griekse taal en cultuur streefden, maar die tevens een scherp oog hadden voor het belang van de moedertaal. Ook Wassenbergh heeft de nodige initiatieven ontplooid ten behoeve van de studie van het Nederlands.

In zijn vroege jaren te Franeker schreef hij taalkundige observaties over het Nederlands en deed dit mede aan de hand van het werk van zijn 'taalhelden' Lambert ten Kate en Balthazar Huydecoper. Een en ander vond z'n neerslag in zijn *Aanmerkingen over den Oorsprong en verderen voortgang der Nederduitsche taale* (1780). Tien jaar later, op 27 februari 1790, vroeg Wassenbergh de curatoren van de Franeker Universiteit toestemming tot het geven van lessen in de moedertaal omdat zijn studenten die in onvoldoende mate beheersten. Op 18 augustus 1790 antwoordden de 'Mogenden' dat de hoogleraar 'geauthorizeerd' werd, om, met het ingaan van een nieuw academisch jaar een College invoegen en teneinde voorschreeven aan te leggen, en op te richten, opdat daardoor het heilzaam oogmerk hier in zo zigtbaar doorstraalende, de bevordering van de belangens der Academie; en het meeste nut van de studeerende Jeugd aan deselve mag worden bereikt, en daaraan voldaan.'

In 1797, in de 'Franse tijd', werd met het decreet 'tot herstel der Academie' van 9 juni de leeropdracht van Wassenbergh uitgebreid met Nederlandse taalkunde. Uit die tijd stammen zijn *Dictaten Nederduitsche taal- en letterkunde* (1797-1826), bestemd voor zijn colleges letterkunde, taalkunde en taalbeheersing. Zowel Wassenberghs *Dictaten* als de inhoudelijk daarmee overeenkomende *Verklaaring etc.* (ca. 1800) en *Opheldering en etc.* (1802), collegedictaten van zijn studenten, bevatten uitvoerige aanmerkingen en verklaringen bij de normatieve *Beknopte Nederduitsche Spraakkunst* (1793) van Lambertus van Bolhuis. Deze spraakkunst werd door Wassenbergh gebruikt als handboek voor zijn colleges in de 'Nederduitsche taal'. In zijn college taalbeheersing 'beoefende' hij de 'Uitwendige welsprekendheid' en gebruikte hij voor een dergelijk 'oreer-collegie' zijn *Inleidinge tot de Lessen over de Uitwendige Welsprekendheid* (1819). Hij liet zich voor deze lessen inspireren door de leer van de predikant Michel le Faucheur (1585-1657), de Amsterdamse hoogleraar Petrus Francius (1645-1704) en de Franse theoloog / schrijver François Fénelon (1651-1715).

Met zijn *Taalkundige by(ij)dragen tot den Frieschen tongval* I. St. (1802) en II. St. (1806) heeft Wassenbergh een bijdrage geleverd zowel aan de studie van het Nederlands als aan die van het Fries. In het eerste stuk (1802) volgt hij expliciet Hemsterhuis wanneer hij probeert te laten zien 'dat ook in onze Moedertaalen en de aanverwante Tongvallen' aangetoond kan worden 'dat er in het vormen der Woorden en het daarstellen eener Taalkundige Regelmaat acht moet gegeeven worden op het Verloop der *vijf Klinkletteren'*. Hij demonstreert dat onder meer aan de reeks *del*, *dal*, *dil* etc. en aan soortgelijke reeksen in het *Idioticum Frisicum.* In het tweede stuk van de bijdragen (1806) maakt Wassenbergh ons eveneens attent op dergelijke gevallen, via zijn noten bij *Nysgierige Iolle in Haitze-Iem*. Ook in paragraaf XLIX van de *Lessen aan de hand van de Beknopte Nederduitsche Spraakkunst* van Lambertus van Bolhuis (ca.1797-1826) geeft Wassenbergh voorbeelden van hetzelfde taalverschijnsel.

Voor het Fries geldt hij door zijn publicaties over de taal en de dichter Gysbert Japicx (1603-1666) als 'de man van de Wassenberghse Renaissance'. Al in 1790

kwam hij met plannen die in 1827 tot de oprichting van het Provinciaal Fries Genootschap hebben geleid.

Invloed

Tot zijn meest geraadpleegde werken behoren de *Verhandeling over de eigennamen der Friesen* (1774), de *Taalkundige by(ij)dragen tot den Frieschen tongval* I. St. (1802), II. St. (1806), en zijn vertalingen, o.a. die in de *Taalkundige by(ij)dragen* en die van de *Levens van Doorluchtige Grieken en Romeinen* (1789-1809), Tweede druk (1825-1829). Verder werden zijn redevoeringen besproken en geprezen, zoals die *ter nagedachtenisse aan Nicolavs Tholen*. Met zijn initiatief in 1790 om regelmatig colleges in de moedertaal te geven, heeft hij niet alleen de Franeker curatoren, maar ook die van andere universiteiten beïnvloed en daarmee het belang van vele studenten gediend. Wassenbergh zou wellicht het beste als een overgangsfiguur getypeerd kunnen worden.

Greetje Mantel
[januari 2010; gewijzigd september 2020]

Belangrijkste geschriften voor de neerlandistiek

Verhandeling over de eigennamen der Friesen: met ses bijlagen daar toe betrekkelijk en eene toelage van friesche spreekwoorden. Franeker, 1774.
Aanmerkingen over den Oorsprong en verderen voortgang der Nederduitsche Taale. Franeker, 1780.
De Levens van Doorluchtige Grieken en Romeinen, onderling vergeleeken / door Plutarchus; uit het oorspronkely(ij)k(e) Grieksch, geheel op nieuw, vert., en met zeer vele aantek. opgehelderd, Amsterdam, 1789-1809.Tweede druk: Dordrecht, 1825-1829 (co-vertaler H. Bosscha).
Dictaten Nederduitsche taal- en letterkunde. Ms. Franeker, ca. 1797-1826.
Verklaaring van Everwinus Wassenbergh Hoogleeraar in de Grieksche en Nederduitsche Taalkunde enz. te Franeker over de Beknopte Nederduitsche Spraakkunst opgesteld door
Lambertus van Bolhuis Praedicant te Groningen. Ms. Franeker, ca. 1800 (collegedictaat van een student van Wassenbergh).
Ophelderingen van De Nederduitsche Spraakkunst van L. van Bolhuis door Everw. Wassenbergh, Professor in de Grieksche en Nederduitsche taalen. Ms. Franeker, 1802 (collegedictaat van een student van Everwinus Wassenbergh).
Taalkundige by(ij)dragen tot den Frieschen tongval. Leeuwarden I. St., 1802; Franeker II. St., 1806.
Inleidinge tot de Lessen over de Uitwendige Welsprekendheid. Ms. Franeker, 1819.

Belangrijkste secundaire literatuur

W.B.S. Boeles: *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker.* 2 dln. Leeuwarden, 1878-1889.
Ph.H. Breuker: *Friese cultuur in het jonge Koninkrijk*. Leiden, 2001
E.G.A. Galama: Everwinus Wassenbergh en de Friese lexicografie. Leiden, 1965.
J. Noordegraaf: 'Het begin van de universitaire neerlandistiek Franeker 1790?' *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 2, no. 2 (1995), 43-53. (Herdrukt in: Jan Noordegraaf, *Voorlopig Verleden*.
Taalkundige plaatsbepalingen, *1797-1960.* Münster, 1997. 14-27).
E. Sjoer: 'Inleidinge tot de Lessen over de Uitwendige Welspreken[d]heid - College van de Franeker hoogleraar Erwinus Wassenbergh (1742-1826)'. *Meesterwerk. Berichten van het Peeter Heynsgenootschap* 8 (1997), 2-7.
E. Slijper: 'Wassenbergh, Everwinus'. *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek.* Dl. 4 (1918), 436-438.

Locatie archief en brievencollecties

De nalatenschap van Wassenbergh omvat talloze gedrukte werken en handschriften, waaronder een aanzienlijke verzameling brieven. Dictaten en andere manuscripten bevinden zich in het Fries Historisch en Letterkundig Centrum Tresoar, te Leeuwarden. Brieven zijn ook te vinden via CEN.

Weijnen, Antonius, Angelus

Weijnen, Antonius, Angelus * 28 december 1909 Fijnaart; † 9 februari 2008 Malden, areaallinguïst, dialectoloog, lexicograaf en etymoloog. Vooral werkzaam op het gebied van de structurele dialectologie, Europese taalgeografie, lexicografie, lexicologie en onomastiek.

Toon Weijnen werd geboren op 28 december 1909 in het West-Brabantse dorp Fijnaart als zoon van Petrus Jacobus Franciscus (Piet) Weijnen, afkomstig uit het Zeeuws-Vlaamse Hoofdplaat en Wilhelmina Jacoba Cornelia (Mien) Stoop uit het West-Brabantse Wagenberg. Toon was de oudste uit een diepgelovig katholiek gezin van vier kinderen. Zijn vader was hoofdonderwijzer van de katholieke lagere school in Fijnaart. Zijn belangstelling voor taal schreef Weijnen bij voorkeur toe aan het talent daarvoor van zijn moeder. Van zijn vader erfde hij een passie voor het onderwijs en het vermogen om hoofd- van bijzaken te onderscheiden.

In 1921 gaat Weijnen naar het gymnasium in Rolduc, de vanouds vermaarde katholieke kostschool. Daar doet hij in 1927 eindexamen om onmiddellijk daarna te beginnen met een studie Nederlandse taal- en letterkunde aan de vier jaar eerder opgerichte Rooms Katholieke Universiteit in Nijmegen. Literaire belangstelling gaf de doorslag voor die keuze. De Nederlandse taal- en letterkunde was in Nijmegen in handen van Jacques van Ginneken. In 1933 verwierf hij de eerste gouden erepenning die aan de universiteit werd uitgereikt, voor zijn inzending op een uitgeschreven prijsvraag, getiteld: *Een dialectgeographisch onderzoek naar de grens en eenige der belangrijkste verschillen tusschen het West- en Oost Noordbrabantsch dialect*.

Op 9 maart 1934 legt Weijnen zijn doctoraal Nederlands *cum laude* af en verwerft tegelijk de lesbevoegdheid geschiedenis. Het was crisistijd en van een betrekking was absoluut geen sprake. Op 8 juli 1937 verdedigt bij na onverkwikkelijke incidenten over de te volgen spelling met zijn promotor, Jacques van Ginneken, zijn proefschrift getiteld *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant, in aansluiting aan geographie, geschiedenis en volksleven*. In 1935 had hij intussen een benoeming als leraar Nederlands en geschiedenis aan het Norbertuslyceum in Roosendaal aanvaard. Daar werd hij ook conrector. In de jaren die volgen, komt een stroom van publicaties op gang. Het lerarenbestaan blijkt geen rem op de beoefening van de wetenschap. Twee boeken noem ik hier: *Betekenis en mogelijkheden der heemtaalkunde* en *De Nederlandse Dialecten*. In juli 1942 wordt hij door de bezetter in gijzeling genomen in Haaren. Dat duurt tot rond Kerstmis 1942. Dan volgt in 1945 zijn benoeming tot rector van het Norbertuslyceum en in mei 1946 die tot vast docent Nederlands aan de Rooms Katholieke Leergangen in Tilburg. Een groot aantal onderwijsboeken van zijn hand verschijnen nu: *De kunst van het vertalen. Beginselleer* (1946), *Wezen en waarde van het dialect* (1948), *Tweetaligheid* (1949) en *Zeventiende-eeuwse taal* (1952). Wetenschappelijke werken als *Dialectatlas van Noord-Brabant* in de *Reeks Nederlandse dialectatlassen (RND)* (1952) en *De dialecten van Noord-Brabant* (1952) zagen toen eveneens het licht.

In zijn Tilburgse tijd realiseert hij eveneens het standaardwerk dat zijn naam als dialectoloog definitief zal vestigen: *Nederlandse Dialectkunde.* In 1958 verschijnt de eerste en in 1966 de tweede vermeerderde druk. Het is een prachtige synthese waarin alles wat er toen bekend was over de Nederlandse dialectologie is samengebracht. Vol beslissende taalkaarten ook. Per 1 september 1958 wordt Weijnen benoemd tot gewoon hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, als opvolger van L.C. Michels, met als leeropdracht: “Nederlandse en Indogermaanse taalkunde”, in 1965 uitgebreid met: “Dialect- en naamkunde”. Vanaf 1973 wordt de leeropdracht vervolgens een soort alchemistische mengeling van: “Algemene, interlinguale en Nederlandse dialectkunde, alsmede de vergelijkende Indo-europese taalwetenschap”. Vruchten van Weijnens pen uit de periode van zijn hoogleraarschap zijn naast de systematische dialectwoordenboeken van de Brabantse en Limburgse

dialecten en de Europese atlas: *Het Schema van de klankwetten* (1968); *De oorzaken in de taalgeschiedenis* (1971) en *Schets van de geschiedenis van de Nederlandse syntaxis* (1971); *Het Algemeen beschaafd Nederlands historisch beschouwd* (1974) en in 1978 *Outlines for an interlingual European Dialectology.* In januari 1980 gaat hij met emeritaat. Dat betekent niet dat hij zijn stem niet meer laat horen. Integendeel. Achtereenvolgens verschijnen: *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten* (1991); samen met zijn dochter Mira *Ziektenamen in de Nederlandse dialecten* (1994); *Etymologisch dialectwoordenboek* (1996; tweede vermeerderde druk in 2003); *Oude woordlagen in de zuidelijk-centrale dialecten* (1999) en *Woordvorming in de Noordoostnederlandse dialecten* (2001). Pas op zeer hoge leeftijd gaat het wat minder goed met zijn gezondheid. In het najaar van 2007 verhuist hij naar het zorgcentrum Malderburch in Malden, waar hij op 9 februari 2008 overlijdt.

Weijnen was een traditioneel en in zijn verschijning aristocratisch geleerde, die zeker tot ver in de jaren zestig hiërarchisch dacht. Tegelijkertijd was hij een aimabel mens. Vijanden maakte hij niet en als hij ze had, dan had de ander hem tot *persona non grata* verklaard. Weijnen kon goed luisteren, oordeelde niet snel en veroordeelde nog minder. Hij was wel wat men tegenwoordig een bijtertje noemt. Als hij zich eenmaal in een onderwerp had vastgebeten, liet hij dat niet meer los. Hij kon goed het kaf van het koren scheiden en wist zich daardoor omringd door mensen met talenten. Weijnen was ook een emotionele man, zoals zo vaak bleek als hij over overleden vrienden uit het kamp in Haaren vertelde of als hij zijn overleden vrouw onderwerp maakte van gesprek. Hij kon ook heel streng zijn en afwijzen wat niet aan zijn normen voldeed. Een voortreffelijk organisator was hij. Dat talent gebruikte hij ook bij de opzet van nieuwe megaprojecten. Zonder enige reserve mag hij dan ook de geboren strateeg van de Nijmeegse dialectprojecten heten. Hij ontwierp de wetenschappelijke concepten, de structuur en de organisatie ervan, hij ontwierp de vragenlijsten en hij selecteerde zelf zijn mensen. Maar, hij begint niet alleen aan projecten, hij rondt ze ook af. Het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten (WBD)*, gestart in 1960 wordt afgerond in 2005; *het Woordenboek van de Limburgse Dialecten (WBL*), eveneens uit 1960 bereikt zijn voltooiing in 2008. Hij streeft niet alleen naar een eigen autonoom instituut, hij brengt de Nijmeegse Centrale voor Dialect en Naamkunde ook tot stand. Hij was inspirerend en stimulerend. In totaal heeft hij in Nijmegen 19 proefschriften tot een goed einde begeleid.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

Nieuwe theorieën heeft Weijnen niet ontwikkeld. Hij had de structuralistische opvattingen van de Praagse school en Trubetzkoy geleerd van Van Ginneken en hij heeft zich in dat paradigma altijd thuis gevoeld, misschien blijkt dat wel het meest in zijn *Taalgeografie en Interne taalkunde* van 1951. Maar ook in zijn oratie van 1958 heet het kristalhelder: “Als er echter één terrein is waar de vorm van het kaartbeeld tot zekerheid van verklaring leidt, is het het structuralisme”. Weijnen was veel meer de ontwerper van nieuwe benaderingen binnen dat structuralistische paradigma. Zo ontwierp hij in zijn proefschrift een dialectindeling die hij projecteerde tegen een ‘geografische, ethnologische en cultuurhistorische achtergrond’. Hij was een meester in het revitaliseren van de kansrijke onderdelen van Van Ginnekens erfenis. Dat maakte hem tot een wetenschappelijke bruggenbouwer. Als zodanig maakte hij van de dialectologie een zelfstandige wetenschap, voelde hij zich uitgedaagd door het interlinguale onderzoek, verbond hij de theoretische taalkunde

met de variatielinguïstiek, toetste hij de bruikbaarheid van het begrippensysteem van Von Wartburg en Baldinger op bruikbaarheid voor zijn systematische woordenboeken en bouwde hij in de *Atlas Linguarum Europae* voort aan de bevestiging of ontkenning van de hypothese van het substraat.

De lexicograaf Weijnen komt met zijn *Prisma Nederlands woordenboek* (eerste druk 1955-veertigste 2005) de verdienste toe dat hij een woordenboek bracht dat op de werktafel kwam van grote groepen moedertaalsprekers die nooit tevoren een woordenboek in hun bezit hadden. Dat was net als de encyclopedie tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw immers een elitair en kostbaar product dat allesbehalve gebruikt werd door vertegenwoordigers van alle standen. Hendrik Conscience (1812-1883) leerde met *De leeuw van Vlaanderen* zijn volk lezen. Weijnen bracht met zijn *Prisma Woordenboek* het woordenboek binnen handbereik van de grote massa (meer dan zeven miljoen exemplaren zijn ervan verkocht) en liet ze dat ook gebruiken.

Al in een stelling bij zijn proefschrift had Weijnen de alfabetische ordening van het dialectwoordenboek verworpen. Hij pleit voor een systematische ordening, omdat zodra men het dialectwoordenboek wil uitrusten met taalkaarten, de plaatsing daarvan alleen verantwoord is bij het begrip of de betekenis. Het classificatiesysteem dat Weijnen van meet af aan voor ogen stond, is niet linguïstisch, maar ontologisch. Hij had een absolute voorkeur voor een classificatie van de werkelijkheid en niet voor die van het lexicon. Hij geloofde absoluut niet in de algemene geldigheid van enig begrippensysteem voor de woordenschat. Daarom ook was hij het principieel oneens met het gedachtegoed van Hallig en Von Wartburg, zoals uiteengezet in 1952 in hun *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie.*

Invloed

Wat ik hier eveneens van de dialectlexicograaf Weijnen wil benadrukken, is dat zijn concept van het dialectwoordenboek school maakte. Tien jaar na de start van het WBD en het WLD is het Willem Pée die aan de universiteit van Gent begint met het *Woordenboek van de Vlaamse dialecten*. Het concept, de indeling en de microstructuur zijn identiek aan die van de Nijmeegse projecten. Ook het *Woordenboek van de Achterhoekse en Liemerse dialecten* heeft zich door Weijnen laten inspireren. “De woordenboeken uit de school van Weijnen moeten beschouwd worden als in hoge mate gestructureerde geografische inventarissen van woordgebruik. Het zijn atlassen en geen woordenboeken in strikte zin omdat je nu eenmaal geen betekenissen kunt beschrijven in een onomasiologisch woordenboek.” (Van Keymeulen passim, 2009).

Een echte vernieuwing van Weijnen is de indelingskaart van de Nederlandse dialecten op grond van het dialectbewustzijn van de dialectspreker zelf, de zogeheten pijltjesmethode. Aan de zegslieden van de dialectenquête van de Amsterdamse Akademie werd door hem gevraagd aan te geven welke dialecten in hun omgeving het meest overeenkwamen met dat van henzelf. Weijnen gaf vervolgens met pijltjes op een kaart aan met welke plaats of plaatsen dat het geval was.

Weijnen was een gedisciplineerde, snelle, misschien soms een iets te gehaaste wetenschapper met een fenomenaal geheugen. Die eigenschappen stelden hem in staat om standaardwerken samen te stellen waarin alles staat wat er op dat moment van zijn vak bekend was en die zo gezaghebbend werden dat we ze nog steeds gebruiken.

Piet van Sterkenburg
[januari 2010]

Voornaamste geschriften (voorzover niet genoemd in de tekst)

‘Het dialectwoordenboek’. In: F. de Tollenaere en A. Weijnen: *Woordenboek en dialect.* Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam 24 (1963), p. 34-52.
‘Leenwoorden uit de Latinitas stratigrafisch beschouwd’. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (Nieuwe Reeks) 1967, p. 365-480.
[met M. Alinei, e.a.] *Atlas Linguarum Europae, Introduction.* Assen, Amsterdam, 1975.
Algemene en Vergelijkende Dialectologie / General and Comparative Dialectology [Een verzameling studies van A. Weijnen, met inleiding, bibliografie en summeries in English bij gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag uitgegeven door A. Hagen en J. Kruijsen]. Amsterdam, 1975.
‘Herinneringen aan Jacques’. In: A. Foolen en J. Noordegraaf (red.): *De taal is kennis van de ziel.* Münster, 1996, p. 35-50.

Belangrijkste secundaire literatuur

K. Heeroma: *De Nijmeegse Nederlandistiek.* Rede gehouden in de aula van de R.K. Universiteit te Nijmegen bij het vierde lustrum van het gilde Achter ’t Vercken op 26 mei 1960. Assen, 1960.
Jan van Bakel: ‘Op Toon’, in: *Taal en Tongval* 21 (1969), p. 101-103.
Willem Pée: ‘Biografie van Prof. dr. A. Weijnen’ in: Joep Kruijsen (red.) *Liber Amicorum Weijnen. Een bundel opstellen aangeboden aan prof. dr. A. Weijnen bij zijn zeventigste verjaardag.* Assen, (1980), p. 1-7.
P.C. Paardekooper: Interview met professor Toon Weijnen. Ongepubliceerd. Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Leiden, 1993.
Ewoud Sanders: *De W lijkt ons niet zo’n heksentoer. De geschiedenis van de Prisma Woordenboeken 1952-1993*. Utrecht, 1993.
Jos Joosten: *Lijnen en breuken. Een kleine historische beschouwing over het Nijmeegs Instituut Nederlands.* Nijmegen, 1998.
Jan Berns: ‘A Tribute/Würdigung/Une appréciation Professor Toon Weijnen, Pioneer in Geolinguistics, Founder and first president of the *Atlas Linguarum Europae*’. In: *Dialectologia et Geolinguistica. Journal of the International Society of Dialectology and Geolinguistics* 10 (2002), p. 97-98.
Joep Kruijsen: ‘Bibliografie Prof. Dr. A.A. Weijnen’, in: *Jaarboek Veldeke 2007*. Roermond, (2008), p. 19-41.
Joep Kruijsen: ‘Levensbericht van Antonius Angelus Weijnen’. 2008.

Piet van Sterkenburg: ‘In memoriam Antonius Angelus Weijnen (1909-2008)’. In: *Taal en Tongval* 60 (2008), p. 1-10.
P.G.J. van Sterkenburg: ‘Antonius Angelus Weijnen’. In: *Jaarboek van de Nederlandse Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 2007-2008.* Leiden (2009), p. 176-191.
http://www.ru.nl/dialect en http://www.dialect.ruhosting.nl/weijnen.

Locatie archief en brievencollecties

Het papieren archief van Weijnen wordt door Joep Kruijsen en Har Brok in zijn geheel op het Meertens Instituut geplaatst en op dezelfde wijze raadpleegbaar als het taalkundig archief van Van Ginneken. Naast de boeken, die intussen zijn ingevoegd in de Meertenscollectie, is er een (betrekkelijk klein, ongeveer 2500 items) fichesarchief met gelokaliseerde dialectopgaven, verder een correspondentiearchief van bijna 2000 brieven en een manuscriptenarchief: ongeveer 150 verzamelmappen met collegedictaten, voordrachten, artikelen (ook niet-gepubliceerde), kaarten en allerhande aantekeningen. Die drie laatste onderdelen zijn door Joep Kruijsen in een filemakerbestand gezet zodat ze op veld doorzoekbaar zijn. Te zijner tijd zullen die filemaker-bestanden op het Meertensnet worden gezet. Van de archieven in het Meertens Instituut zijn de inhoudsopgaven op het net raadpleegbaar; iedere onderzoeker kan het materiaal zelf op het instituut raadplegen http://www.meertens.knaw.nl/archieven/.

Weiland, Pieter

Weiland, Pieter (Petrus) *Amsterdam 5 november1754; † Rotterdam 26 januari 1842, grammaticus en lexicograaf. Vooral bekend als degene die in regeringsopdracht een *Nederduitsche spraakkunst* (1805) heeft gepubliceerd. Zijn *Nederduitsch taalkundig woordenboek* (1799-1811) kan gelden als de voorloper van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. In combinatie met de spellingregeling uit 1804 van de Leidse hoogleraar Matthijs Siegenbeek (1774-1854) maakte Weilands spraakkunst vele decennia de officiële Nederlandse schrijftaalregeling uit.

In de jaren 1773-1779 studeerde Weiland theologie aan de Leidse universiteit. Het was de bedoeling, dat hij predikant in de Gereformeerde Kerk zou worden. In 1779 ging hij over naar de Remonstrantse Broederschap en na een korte periode van aanvullende studie werd hij daar predikant. Het grootste gedeelte van zijn ambtsperiode was hij werkzaam te Rotterdam. Theologisch behoorde Weiland tot de vrijzinnige vleugel van zijn kerkgenootschap. Hij was actief betrokken bij pogingen alle protestantse gemeenten in Nederland in één verbond samen te brengen. In de revolutiedagen van 1795 betoonde Weiland zich een vurig patriot. Een functie als minister ('agent') van Binnenlandse Zaken bleek hij in 1798 uiteindelijk niet te ambiëren.

Vanaf 1799 verscheen er een niet aflatende reeks geschriften op taalkundig gebied van zijn hand. Al dan niet in samenwerking met anderen publiceerde hij verscheidene, soms zeer omvangrijke woordenboeken. Toen hem in 1815 de functie van hoogleraar Nederlands te Utrecht werd aangeboden, wees hij dit aanbod om gezondheidsredenen van de hand. In toenemende mate visueel gehandicapt was hij genoodzaakt in 1825 met emeritaat te gaan. Daarna verschenen er geen nieuwe taalkundige werken van zijn hand.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

In zijn eerste studiejaar werd Weiland door het Haagse dichtgenootschap *Kunstliefde Spaart Geen Vlijt* uitverkoren als leerling-dichter; een groot dichter is hij echter nooit geworden. In dit milieu maakte hij waarschijnlijk voor het eerst kennis met de belangrijkste werken op het gebied van de Nederlandse taalkunde uit de achttiende eeuw. Zijn latere lidmaatschap van het Rotterdamse dichtgenootschap *Studium Scientiarum Genitrix* heeft hem ertoe genoopt zich te blijven bezighouden met de praktisch-normatieve taalkunde die in de kringen van de genootschapsleden beoefend werd.

Bij zijn theologiestudie kwam Weiland op verschillende manieren in aanraking met taalkundige probleemstellingen. De taalfilosofische en taaltheoretische beschouwingen die hij heeft leren kennen, hebben hem niet gebracht tot zelfstandige verhandelingen op dit gebied. De vernieuwingen op het terrein van de kanselwelsprekendheid in het laatste kwart van de achttiende eeuw (het veld winnen van de zogeheten 'Engelse methode', de 'methodus anglicana', waarbij de tekstinhoud eerst zakelijk werd verklaard en vervolgens voor stichtelijke doeleinden werd toegepast) en het werk van de vermaarde Schotse hoogleraar in de welsprekendheid Hugh Blair (1718-1800) lieten hem niet onberoerd. Ze stimuleerden hem in 1794 tot het uitgeven van een bundel preken, bedoeld als eerste deel van een – niet voortgezette – reeks.

Vanaf 1789 was Weiland lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Hij was dan ook op de hoogte van de mislukte pogingen van de Maatschappij om tot een algemeen Nederlands woordenboek te komen. In 1796 vatte hij dit plan weer op en kreeg toestemming om gebruik te maken van het inmiddels bijeengebrachte materiaal. Dank zij de 'stalen volharding' van de auteur, die slechts 'een gedeelte van dit groote ontwerp' wilde uitvoeren, zag het *Nederduitsch taalkundig woordenboek* (Amsterdam 1799-1811) in elf delen het licht. Het *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart* (1775-1786) van de gezaghebbende Duitse taalgeleerde J.C. Adelung (1732-1806) is bij dit werk een voorbeeld geweest. Weiland vervaardigde een Nederlands taalkundig beredeneerd

woordenboek, dat wil zeggen een woordenboek met taalkundige gegevens zoals woordgeslacht, meervoud, etymologie e.d. De ‘Inleiding’ die hij voor het eerste deel schreef, behelsde een uitvoerige uiteenzetting over spelling en woordleer en was voor een deel gebaseerd op Adelungs *Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache* (1782).

In 1801 kreeg Weiland van regeringswege de opdracht een Nederlandse grammatica op te stellen. Deze *Nederduitsche spraakkunst*, ‘uitgegeven in naam en op last van het Staatsbestuur der Bataafsche Republiek’ verscheen in 1805. Een bewerkte versie van de ‘Inleiding’ werd herwerkt tot het eerste gedeelte van de spraakkunst. Voor het tweede gedeelte, de syntaxis, deed hij opnieuw een beroep op Adelung, ditmaal ook op diens *Deutsche Sprachlehre* (1781). Een aantal paragrafen betreffende de zinsleer ontleende hij aan Blairs *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* (1783), een werk dat ook in het Nederlands vertaald was en mede daardoor in ons land grote bekendheid genoot.

De winst die Weiland boekte met zijn keuze voor Adelung, die hij (te) vaak op de voet volgt, was dat hij een betrekkelijk uitvoerige behandeling van de syntaxis gaf, en daarin ook de nodige aandacht schonk aan de zinsleer, wat een vernieuwing betekende ten opzichte van zijn voorgangers. Zinsdeelnoties zijn hier in principe aanwezig; de zinsleer is meer dan een woordverbindingsleer. Verder beperkt Weiland op grond van de vorm het aantal naamvallen tot vier. Ten slotte is hij degene op wie de thans nog gangbare indeling in tien woordsoorten terug te voeren is. Zijn spraakkunst, gebaseerd op het taalgebruik van ‘achtbare’ schrijvers, kan gelden als een typische representant van de normatief-kritische stroming in de Nederlandse taalkunde van de negentiende eeuw.

In 1812 verscheen van zijn hand een enkele malen herdrukte spellinggids. Met zijn *Kunstwoordenboek* (1824-1832), waarin een verklaring wordt gegeven “van allerhande vreemde woorden, benamingen, gezegden en spreekwijzen, die uit verschillende talen ontleend, in de zamenleving en in geschriften, betreffende alle vakken van kunsten, wetenschappen en geleerdheid voorkomen”, streefde Weiland een puristisch doel na, maar hij heeft daarbij een geheel eigen woordenbestand gemaakt en is niet te rade gegaan bij voorgangers. Het is dus geen slaafse navolging van Lodewijk Meijers veelvuldig herdrukte *Woorden-schat* uit de zeventiende eeuw.

Invloed

Door de officiële status die Weilands spraakkunst bezat - het werk was verplicht voor ambtenaren en op scholen -, is de invloed ervan zeer aanzienlijk geweest: voor het eerst was er in Nederland een algemeen aanvaarde schrijftaalregeling. De spraakkunst werd herdrukt, vertaald, nagevolgd en in allerlei vormen bewerkt ten dienste van het onderwijs. De ‘taalbeschouwing van Siegenbeek-Weiland’ (De Vooys) domineert in de eerste helft van de negentiende eeuw. De jaartallen van de herdrukken van de verschillende werken van Weiland bevestigen dat, en voor de spelling -Siegenbeek is het zonder meer duidelijk. Die wordt pas in de jaren zestig vervangen door het stelsel van De Vries en Te Winkel.

Met het verschijnen van de eerste aflevering van het WNT in 1864 kan Weilands *Nederduitsch taalkundig woordenboek* taalkundig als achterhaald beschouwd worden; tegen zijn grammatica waren al eerder bezwaren geuit. Maar uit de vragen die in

onderwijzerstijdschriften behandeld worden, blijkt dat zijn werk in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw nog frequent geraadpleegd werd.

Momenteel nog van belang is het *Kunstwoordenboek*, dat een goed beeld geeft van de vreemde woorden die aan het begin van de negentiende eeuw gangbaar waren of ingang vonden.

Jan Noordegraaf
[december 2009]

Voornaamste geschriften

Nederduitsch taalkundig woordenboek. 11 dln. Amsterdam 1799-1811. (Met J. van Convent en G. Bruining).
Nederduitsche spraakkunst. Amsterdam, 1805.
Handwoordenboek voor de spelling der Hollandsche taal. Den Haag, 1812.
Woordenboek der Nederduitsche synonimen. 3 delen. 's-Gravenhage 1821-1825. (Met G.N. Landré).
Kunstwoordenboek of verklaring van allerhande vreemde woorden, benamingen, gezegden en spreekwijzen, die uit verschillende talen ontleend, in de zamenleving en in geschriften, betreffende alle vakken van kunsten, wetenschappen en geleerdheid voorkomen. 's-Gravenhage, 1824. Supplement: 's-Gravenhage, 1832.
Verzamelde gedichten. Bijeengebracht en van aantekeningen voorzien door J. Noordegraaf. Leiden, 1976.

Belangrijkste secundaire literatuur

H.F. Wijnman: 'Pieter Weiland'. In: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Leiden, 1937. Deel 10, p. 1160. (www. dbnl.org).
A.J. Klijnsmit: 'Klank en teken bij Petrus Weiland'. In: *Studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde* onder red. van L. van Driel en J. Noordegraaf. Kloosterzande, 1982, p. 137-145.
J. Noordegraaf: *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*. Dordrecht & Cinnaminson, 1985.
Frans Claes s.j. en Peter Bakema: *A bibliography of Dutch dictionaries*. Tübingen, 1995.
SA. Vuyk: *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)*. Amsterdam, 1995.
Lo van Driel: 'Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw'. In: *Voortgang. Jaarboek voor de neerlandistiek* 25 (2007), p. 209-275.

Locatie archief

Er is geen archief bekend

Locatie brievencollecties

Brieven in CEN

Willems, Jan Frans

Willems, Jan Frans * 11 maart 1793 Boechout bij Antwerpen; † 24 juni 1846 Gent, Zuid-Nederlands literator, die zich door zelfstudie ontwikkelde tot filoloog en literair-historicus. Hij was een pleitbezorger voor het gebruik van de moedertaal in het openbare leven en groeide uit tot de vader van de Vlaamse beweging. Van onschatbare waarde is zijn werk als ontdekker en uitgever van Middelnederlandse dichtwerken.

Willems, afkomstig uit een kleinburgerlijk milieu, ging als twaalfjarige naar Lier waar hij lessen volgde in Latijn, zang en orgelspel, mogelijk ter voorbereiding op het kosterambt. Hij ontving er voorts onderricht ten huize van de aristocratische familie Bergmann, waar hij kennis maakte met de Duitse romantische vrijheidsidealen en zich principes van verdraagzaamheid en liefde voor de moedertaal eigen maakte. Hij sloot zich aan bij de Lierse rederijkers die hem leerden *refereynen* (reciteren) en toneelspelen. In 1807 debuteerde hij als dichter met een hekeldicht op de burgemeester van Boechout, door wie zijn vader wegens onvoldoende beheersing van de Franse taal was ontslagen. In 1809 trad hij als klerk in dienst van een Antwerps notariskantoor en klom op tot ontvanger der registratie (1821). Hij was een drijvende kracht achter de *Antwerpschen Almanach van Nut en Vermaek*, het orgaan van het Antwerpse onderwijzersgenootschap *Tot nut der jeugd*, waarin hij zijn dichtwerken publiceerde, veelal geschreven ter meerdere eer en glorie van het vaderland. Bij de nederlaag van de Fransen in 1814 zette hij zijn hoop ‘op de herstelling der Nederduytsche taal door

Willem I, prins van Oranje-Nassau'. In 1818 deed hij van zich spreken met het gedicht *Aen de Belgen*, waarin hij zich keerde tegen J.-B.-J. Plasschaert die zich in de *Observateur belge* negatief had uitgelaten over het gebruik van het Nederlands in het openbare leven. In 1829 verdedigde hij de taalpolitiek van Willem I in een open brief aan de leider van de Franstalige oppositie: *De la langue Belgique, Lettre de Jean-François Willems* […] *à M. Sylvain van de Weyer*. Redenerend vanuit het natiebegrip pleitte hij voor het Nederlands als nationale taal van België. Zijn pro-Nederlandse opstelling leidde na de Belgische onafhankelijkheid tot overplaatsing, feitelijk degradatie, naar Eeklo. Zijn faam als gezaghebbend taal- en letterkundige zorgde in 1835 voor zijn ambtelijk eerherstel als ontvanger der registratie te Gent.

Wetenschappelijke ontwikkeling en karakterisering

Met de verschijning van de *Verhandeling over de Nederduytsche Tael- en Letterkunde, opzigtelijk de Zuydelyke provincien der Nederlanden* (1819-1820/24), vestigde Jan Frans Willems zijn naam als taal- en letterkundige. Voor het eerst werd de ontwikkelingsgang van taal én literatuur in de Zuidelijke Nederlanden van de vroegste tijden af tot in de negentiende eeuw in onderlinge samenhang beschreven. De *Verhandeling* begint met een beschrijving van de naam, oorsprong en aard van het Nederlands en sluit af met een stuk *Over de Hollandsche en Vlaemsche schryfwyze van het Nederduytsch*. Het stuk over de spelling is te beschouwen als een aanpassing van de spelling-Siegenbeek van 1806, in die zin dat er recht wordt gedaan aan Zuidnederlandse eigenaardigheden. In 1841 aanvaardde men op het 'Taelcongres tot regeling van de spelling' een spelling op basis van het voorstel in de *Verhandeling*. Met de *Verhandeling* leverde Willems tevens een belangrijke bijdrage aan de introductie van de Nederlandse taalkunde in Vlaanderen. In zijn visie op taal sloot hij aan bij de romantische traditie die taal zag als een organisme dat door intrinsieke kenmerken verbonden is met het volk dat die taal spreekt.

Willems' naam is verbonden aan tientallen kritieken, verhandelingen, studies en tekstuitgaven. Hij legde verzamelingen aan van spreekwoorden, zedenlessen, vloeken, liederen en andersoortige kleinere teksten. Hij maakte studie van de geschiedenis van de boekdrukkunst in Antwerpen en werkte aan een inventarisatie van de oude Antwerpse straat- en plaatsnamen van voor de Franse tijd. Zijn studies verschenen, zo niet zelfstandig, in afleveringen van de reeks *Mengelingen van historisch-vaderlandschen inhoud* (1827-1833).

Na de onafhankelijkheid participeerde Willems volop in de beweging die werkte aan een nationaal cultureel leven en een nationale literatuur aanmoedigde, in de overtuiging dat het Vlaamse element het wezenlijke deel van de Belgische natie uitmaakte. In 1835 riep hij op tot actie: 'Laet u door noodlottige tyden en franschkweelende landgenooten niet afschrikken, de tyd naedert waerop onze vlaemsche nationaliteit met meer levendigheid het hoofd gaet opbeuren, weldra zal ik de gronden leggen tot een verbond van weldenkende vaderlanders'. Hij vond gehoor bij J.B. David (1801-1866), F.A. Snellaert (1809-1872), Ph. Blommaert (1808-1871), C. Ph. Serrure (1805-1872) en andere gekende figuren binnen de (medio)neerlandistiek. Het verbond zou aan de basis liggen van de Vlaamse beweging.

Samen met David richtte hij 1836 de 'Maetschappij tot bevordering der Nederduitsche tael- en letterkunde' op, bedoeld als tegenhanger van de Académie royale de Belgique. Van 1837 tot 1846 fungeerde hij als hoofdredacteur en belangrijkste auteur van het filologische en historische tijdschrift *Belgisch museum*

voor de Nederduytsche Tael en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands, dat vanwege de 'Maetschappij' uitgegeven werd.

Willems was de eerste of een der eersten die aandacht vroeg voor het werk van Anna Bijns, Hein van Aken, Jan de Weert, Jacob van Maerlant, Anthonis de Roovere, Jan Knibbe, Jan Dille en Augustijnken. Tot zijn belangrijkste grote tekstuitgaven behoren de *Reynaert* (1836), de *Slag van Woeringen* (eveneens uit 1836) en de *Brabantsche Yeesten* (1839). Met de uitgave van *Reinaert de Vos*, een omwerking van Grimms editie, die in 1834 verscheen, gaf Willems een belangrijke impuls aan de *Reynaert*-studie. In de *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* van Siegenbeek uit 1826 ontbrak het werk nog. Willems hoopte hiermee bij te dragen 'tot het doen herleven van eene zo dierbaere tael'. Met de *Reynaert*-editie brak Willems ook internationaal door.

Als filoloog verrichtte hij baanbrekend werk, al vertonen zijn tekstuitgaven de gebreken van het pioniersstadium. Hij wijzigde stilzwijgend in spelling of naamvalsuitgangen en bracht in grammaticale vormen en in de tekst zelf veranderingen aan. Het neemt niet weg dat hij een scherp oog had voor de eigenaardigheden van een handschrift of een tekst. Zo wees hij terecht het handschrift van de Voortzetter van de *Brabantsche Yeesten* als autograaf aan.

Willems deed voor vele periodes zelf alle onderzoek. Hij kon niet terugvallen op een institutionele bibliotheek van enige betekenis op het gebied van de Middelnederlandse letterkunde, maar diende de bronnen voor de studie ervan zelf bijeen te brengen. Hij liet een indrukwekkende verzameling na die na zijn dood door Snellaert werd gecatalogiseerd. De *Bibliotheca Willemsiana* telde circa 12000 banden gedrukte werken en 60 handschriften. Tot de topstukken behoorden de vroegveertiende-eeuwse en fraai uitgevoerde handschriften van *Der naturen bloeme* (Brussel, KB, 19545), de *Rijmbijbel* (Brussel, KB, 19545) en de Nederlandse vertaling van de *Roman de la rose* ('s Gravenhage, KB, KNAW XXIV).

Invloed

Van het eerste moment dat Willems van zich deed spreken, wist hij door te dringen tot het centrum van de letterkundige wereld. In 1819 werd hij verkozen tot lid van de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde te Leiden. In 1820 werd hij benoemd tot corresponderend lid van de Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut te Amsterdam. In 1830 kreeg hij erkenning van de academische wereld door de toekenning van een eredoctoraat in de wijsbegeerte en letteren vanwege de universiteit te Leuven.

Door de publicatie van de *Verhandeling* kwam hij in contact met tal van belangrijke letterkundigen van zijn tijd, in Zuid en Noord. Volgens Snellaert was Willems 'de roem beschoren de nederlandsche gewesten door tael en letterkunde aen elkander her aan te sluiten, en zoo het werk te helpen voltrekken waerin De Vries en Siegenbeek eene gaping gelaten hadden'. Tegenwoordig wordt het stuk gekritiseerd vanwege de neiging tot compilatie en onkritische inventarisatie, al is er ook waardering voor een meer onafhankelijke en objectieve beoordeling van fenomenen zoals de Reformatie.

Willems' uitvoerige correspondentie getuigt van zijn gezag als gerenommeerd filoloog van zijn tijd. De overgeleverde verzameling brieven telt 445 correspondenten, onder wie de geleerden J. Grimm en A.H. Hoffman von Fallersleben. Van het contact met Hoffmann von Fallersleben is een vrijwel volledige briefwisseling overgeleverd.

De correspondentie, die zich uitstrekt over de jaren 1836–1843, geeft inzicht in de methoden en verworvenheden van de Germaanse vakstudie in Zuid en Noord. Willems vormde de spil van een taal- en letterkundig netwerk in de Nederlanden en hij droeg met al zijn activiteiten in hoge mate bij aan de bewustwording van de intellectuelen in Vlaanderen van hun rijke verleden. Zijn grote verdienste is de ontsluiting van de Middelnederlandse letteren voor latere generaties. Daarnaast speelde hij een rol in de verspreiding van de Nederlandse literatuur in het Franse taalgebied.

Jeanne Verbij-Schillings
[februari 2010]

Voornaamste geschriften

Aen de Belgen. Aux Belges. Antwerpen: J.S. Schoesetters, 1818; https://www.dbnl.org/tekst/will028aenb01_01/index.php
Verhandeling over de Nederduytsche tael- en letterkunde, opzigtelyk de zuydelyke provintien der Nederlanden. 2 dl. Antwerpen, 1819-1824.
Historisch onderzoek naer den oorsprong en den waren naem der openbare plaetsen en andere oudheden van de stad Antwerpen. Antwerpen, 1828.
De la langue Belgique. Lettre de Jean Francois Willems[...] *à Sylvain Van de Weyer*. Brussel, 1829.
Mengelingen van historisch-vaderlandschen inhoud. (1827-1833). Antwerpen, 1827. Ook o.d.t. *Mengelingen van vaderlandschen inhoud*.
Over eenige oude Nederlandsche vloeken, eeden en uitroepingen. Gent, 1834.
Reinaert de Vos, Naer de oudste beryming. Eecloo, 1834.
Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des vaderlands. (1837-1846)
Le roman du Renard, traduit pour la première fois d'après un texte flamand du XIIe siecle. Brussel, 1837.
Oude Vlaemsche liederen met de zangwyzen van een groot getal derzelve. …, 1848.

Uitgaven

M. Rooses (ed.): *Keus uit de dicht- en prozawerken van Jan Frans Willems*. 2 dln. Dl. 1: 1812-1830; dl. 2: 1831-1846. Gent, 1873. (Uitgaven van het Willems-Fonds te Gent 74)
A. Deprez (ed.): *Brieven van, aan en over Jan Frans Willems: 1793-1846*. Brugge, 1965. 6 dl. (Werken uitgegeven door de Faculteit van de letteren en wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit te Gent, 141, 142-145, 146). Oorspronkelijk verschenen als proefschrift Gent 1964.

Belangrijkste secundaire literatuur

M. de Smedt: *De literair-historische activiteit van Jan Frans Willems (1793-1846) en Ferdinand Augustijn Snellaert (1809-1872).* Gent, 1984. (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Reeks VI, 114. Bekroonde werken). Ook verschenen als proefschrift Leuven 1977.
K. Hendrickx: 'De taalkundige activiteit van Jan Frans Willems, Willems' visie op het
ontstaan en de ontwikkeling van het Nederlands'. In: *Negentiende eeuw* 21 (1997), 4 (dec), p. 214-236.
A. Deprez : 'Willems, Jan F.' In: R. de Schryver: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*. Tielt, 1998, 3745-3750. Herz. versie van: Encyclopedie van de Vlaamse Beweging. Tielt e.a., Lannoo, 1973-1975.
A. Deprez, W. Gobbers, K. Wauters (red.): *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw*. 3 dl. Gent, 1999-2003.
J. Verbij-Schillings: 'Vaandeldrager van de studie van de Middelnederlandse letterkunde. Jan Frans Willems (1793-1846)'. In: *Der vaderen boek, Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde. Studies voor Frits van Oostrom ter gelegenheid van diens vijftigste verjaardag.* Onder redactie van W. van Anrooij, D. Hogenelst & G. Warnar. Amsterdam, 2003, p. 23-35, 256-257, 291-293.

Links

Levensberichten Maatschappij: http://www.leidenuniv.nl/host/mnl/mnl/levens/
https://www.dbnl.org/tekst/_jaa002184701_01/_jaa002184701_01_0002.php
DBNL: http://www.dbnl.nl/ ;
https://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=will028
https://www.dbnl.org/tekst/will028aenb01_01/index.php
https://www.dbnl.org/tekst/bran038biog01_01/bran038biog01_01_4545.php

Locatie archief en brievencollecties

Voor brieven zie CEN. Voorts heeft de Universiteitsbibliotheek Gent een uitgebreid archief waaronder 16 brieven.

Winkel, J. te

Winkel, Jan te (*16 november 1847; Winkel - † 31 mei 1927; Amsterdam)

Taal- en letterkundige, vooral bekend door zijn *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* en andere literairhistorische geschriften, die zich kenmerken door geringe persoonlijke waarde-oordelen en een streven naar

volledigheid en gedetailleerdheid. Geen familie van taalkundige L.A. te Winkel, zoals een hardnekkig misverstand wil.

Jan te Winkel, zoon van een predikant, bracht zijn jeugd door in Bennebroek en Rotterdam. In laatstgenoemde stad bezocht hij het Erasmiaans Gymnasium, waarna hij in 1866 aan de Leidse universiteit theologie en letteren ging studeren. Hoewel Te Winkel gegrepen was door de dicht- en toneelkunst en hij ook een neerlandistisch artikel publiceert, geïnspireerd door Matthias de Vries, mislukte hij volledig als student. In 1872 ging hij in Groningen studeren, ditmaal wel met succes: in april 1875 legde hij daar het doctoraal examen af. Bij Moltzer promoveerde hij al enkele jaren nadien, in 1877, op een studie over de Middelnederlandse dichter Jacob van Maerlant, *Maerlants werken, beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw*. Met deze vernieuwende studie vestigde Te Winkel zijn naam als historische letterkundige.

Na zijn promotie doceert hij Nederlands, Latijn en geschiedenis aan het gymnasium te Groningen. Gedurende zijn zestien Groningse jaren publiceert hij veel: taalkundige lesboekjes, boekbeoordelingen en wetenschappelijke artikelen, waarbij hij een breed neerlandistisch spectrum bestrijkt. Daarnaast vervaardigt hij enkele belangrijke edities van Middelnederlandse teksten (van *Torec, Moriaen* en *Esopet*). Een lidmaatschap van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde, een redacteurschap van het Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde en van de ‘Bibliotheek van Middennederlandsche letterkunde’ volgen.

In 1887 verschijnt de *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, opgezet als een geschiedenis van de Nederlandse literatuur van het begin tot Te Winkels eigen tijd, maar waarvan alleen het eerste kloeke deel over de Middeleeuwen is verschenen. Samen met zijn bijdragen over de geschiedenis van de Nederlandse taal en literatuur aan de *Grundriss der germanischen Philologie* (2^{e} druk, 1898) van Hermann Paul maakte dit indrukwekkende werk Jan te Winkel echter tot een geschikte kandidaat voor een professoraat.

In 1892 is het zover en wordt hij aan de Amsterdamse universiteit benoemd tot hoogleraar in de Nederlandse taal - en letterkunde en het Oudgermaans. Tot 1919, over de zeventig jaar oud, bleef hij die functie vervullen. Zijn hoogleraarschap staat in het teken van onderwijs, dat volgens oud-studenten weinig bevlogen was, en het werken aan zijn magnum opus, de *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, waarvan in 1908 het eerste deel verschijnt, maar dat pas na zijn dood in definitieve vorm het licht ziet (de tweede druk verschijnt in de jaren 1922-1927, het laatste deel bezorgd door Te Winkels leerling, P. Leendertz Jr.).

In de jaren 1910-1911 was Jan te Winkel rector magnificus van de Amsterdamse universiteit; daarnaast was hij lid van talloze genootschappen, van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, en buitenlands lid van de Koninklijke Vlaamse Academie en de Koniklijke Academie van België.

Karakterisering en ontwikkeling

Te Winkel heeft aan diverse gebieden uit de Neerlandistiek fundamentele bijdragen geleverd: de taalkunde, de dialectgeografie en de literatuurgeschiedenis. Te Winkel is evenwel voor alles literatuurhistoricus, waarbij zijn verdiensten vooral op het vlak van de studie van de Middelnederlandse letterkunde liggen. De karaktertrekken

daarvan zijn nooit wezenlijk veranderd en ze zijn al in zijn dissertatie over Maerlant aanwezig.

De daarin gehanteerde benadering is origineel en moet, evenals al Te Winkels letterkundige onderzoek, gezien worden als een correctie op het werk van zijn voorganger, W.J.A. Jonckbloet. Door Te Winkel wordt de dertiende-eeuwse dichter geplaatst tegen de achtergrond van de tijd waarin hij leefde. Hij duidt het innerlijk en de literaire productie van Maerlant als het resultaat van de invloed van allerlei omgevingsfactoren. Daarnaast wordt de studie bepaald door een streven naar encyclopedische volledigheid. Vernieuwend is tenslotte Te Winkels waardering voor Maerlants oeuvre, die samenhangt met zijn opvatting dat de literatuurhistoricus oudere literatuur niet dient te beoordelen volgens esthetische normen uit zijn eigen tijd, maar moet plaatsen in de tijd van ontstaan. Te Winkels ontzag voor Maerlant is groot. Hij verbeeldt hem als de wetenschapper die altijd op zoek is naar de waarheid en elke onjuiste voorstelling van het verleden vermijdt.

Te Winkel is vaak gekarakteriseerd als vertegenwoordiger van het positivisme, dit wegens zijn concentratie op de empirische gegevens. De feiten en de verbanden daartussen behoorden op een onpartijdige wijze weergegeven te worden. De nadruk die Te Winkel legt op de oorspronkelijke context waarin literatuur is ontstaan, hangt hiermee samen. In die context vindt hij immers de verklaringsgronden voor de literairhistorische verschijnselen. Deze benadering behoedt de letterkundige ook voor allerlei anachronistische waardeoordelen, waaraan volgens Te Winkel met name Jonckbloet zich schuldig had gemaakt, wiens werkwijze hij ‘critisch-aestetisch’ noemde. Overigens is het een misvatting om Jan te Winkel neer te zetten als iemand die geen oog had voor het esthetische element in de kunst. Integendeel, al vanaf zijn vroegste publicaties was hij geboeid door de schoonheid van literatuur en zocht hij naar een manier om die te onderzoeken, maar wel op een wetenschappelijke manier.

De *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* is de praktische toepassing van deze opvattingen op de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde. Gezien zijn positivistische instelling schenkt hij hierin veel aandacht aan de objectief waarneembare dimensie van een kunstwerk, zoals de technische en formele aspecten. Daarbij hanteert hij een indeling op basis van genres en chronologie; auteurs en stromingen zijn van ondergeschikt belang. Zelfs het oeuvre van zijn geliefde Maerlant bespreekt hij hierdoor gefragmenteerd. Van elk genre behandelt Te Winkel stuk voor stuk alle bekende representanten, van elke tekst volgen steevast omvang, datering, bron, auteur, en een samenvatting. De *Ontwikkelingsgang* wordt, evenzeer als al het andere werk van Te Winkel, bepaald door een immense gedetailleerdheid, een zeer zakelijke stijl, en aandacht voor de internationale oorsprong van genres. Vernieuwend aan de *Ontwikkelingsgang* is verder de waardering en belangstelling voor Middelnederlandse literatuur die in vroegere literatuurgeschiedenissen niet of slechts met minachting werd besproken. Niet alleen dichters uit de school van Maerlant zoals Boendale en Jan de Weert, maar ook alchemistische en medische literatuur komen bijvoorbeeld aan bod.

Invloed

De waarde van Te Winkels diverse wetenschappelijke oeuvre ligt globaal op drie terreinen. In de eerste plaats hebben veel van zijn publicaties tot ver in de twintigste eeuw in het universitaire onderwijs gediend als verplichte lesstof, niet alleen zijn

Ontwikkelingsgang, maar ook zijn *Geschiedenis der Nederlandsche taal* (1901). Generaties neerlandici zijn door deze geschriften gevormd. Voorts moet Te Winkels pionierswerk op het gebied van de dialectgeografie genoemd worden, een terrein dat hij als een van de eersten met taalkaarten en isoglossen heeft verkend. Zijn grote verdiensten liggen evenwel op een derde vlak, de literatuurgeschiedschrijving.

De receptie van Te Winkels literatuurhistorische werk is niet zonder reserves geweest. Zijn feitenkennis en volledigheid in de *Ontwikkelingsgang* maakten grote indruk op tijdgenoten, maar velen misten bevlogenheid en visie in de beschrijving van de Nederlandse letterkunde. Te Winkel had met name in de ogen van katholieke letterkundigen (Van Mierlo) de mystieke Middelnederlandse literatuur schromelijk tekortgedaan.

Ondanks die kritiek is het werk van Te Winkel van grote invloed op de neerlandistiek geweest. De *Ontwikkelingsgang* wordt vandaag de dag door literatuurhistorici nog steeds gebruikt als betrouwbaar naslagwerk. Juist het ontbreken van al te veel visie maakt Te Winkels werk immuun voor wisselende stromingen in letterkundig onderzoek. Het is de combinatie van feitelijkheid en volledigheid, niet gerangschikt volgens speculatieve, vooringenomen patronen die Te Winkels werken, zijn *Ontwikkelingsgang* en *Maerlants werken*, na al die jaren nog bruikbaar maakt. Aan het unieke feit dat eind twintigste eeuw van beide werken (inmiddels uitverkochte) herdrukken zijn verschenen, en uit een tentoonstelling gewijd aan zijn zijn leven en werk in 1985, blijkt Te Winkels populariteit.

Niet alleen als praktisch naslagwerk leeft Te Winkels werk voort. Ook op theoretisch vlak ziet men verwantschap tussen hem en hedendaagse benaderingen van oudere letterkunde. Zijn afkeer van ongefundeerde esthetische waardeoordelen en zijn aandacht voor teksten buiten de canon is bijvoorbeeld al decennia een constante in de hedendaagse medioneerlandistiek. Ook de historiserende, contextuele benadering die tegenwoordig in de historische letterkunde overheerst, ziet men reeds aangekondigd in Te Winkels proefschrift uit 1895 over Jacob van Maerlant en zijn tijd.

[Joost van Driel
juli 2006]

Voornaamste geschriften, voorzover niet genoemd in tekst

'De Perchevael en het Haagse Lancelothandschrift', in: *TNTL* 10 (1891), 164-174.

De wetenschap der schoonheidsgewaarwordingen. Haarlem 1911.

De Noordnederlandsche tongvallen. Atlas van taalkaarten. Leiden 1898-1901.

Een uitputtende bibliografie van Te Winkels werk biedt: Fuldauer, D., 'Prof. dr. Jan te Winkel 1847 - 16 november 1927'. In: *Het Boek* 6 (1917), 330- 369 en 16 (1927), 83-85.

Secundaire literatuur

Voornaamste literatuur genoemd in Van Driel 2003.

Joost van Driel: ‘Kalme gemoedsrust. Jan te Winkel (1847-1927)’. In: Wim van Anrooij, Dini Hogenelst en Geert Warnar (red.): *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie van de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 2003, p. 121-136.
A.G. van Hamel: ‘Levensbericht van Jan te Winkel 1847-1927’. In: *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en Levensberichten harer afgestorven Medeleden*1928, p. 146-167.
A. Kluyver: ‘Levensbericht van dr. J. te Winkel’. In: *Jaarboek Koninklijke Akademie van Wetenschappen* 1927-1928, p. 1-23.

Locatie archief

Te Winkel liet bij zijn overlijden een zeer gedetailleerd, persoonlijk archief na, met daarin onder meer zijn literaire werk, brieven en collegeaantekeningen. Dit Te Winkel-archief wordt bewaard in de Koninklijke Bibiotheek van Den Haag. Een inventaris biedt: J.J.M. Bos en N.J.P. van der Lof, *Inventaris van het archief van prof.dr. Jan te Winkel* (Den Haag 1984). In de Utrechtse Universiteitsbibliotheek worden de door Te Winkel verzamelde toneelstukken bewaard, beschreven in *Catalogus der verzameling tooneelstukken uit de nalatenschap van prof.dr. J. te Winkel* (Utrecht, 1938).

Locatie brievencollectie

Te Winkel-Archief, KB Den Haag, en Bohn-archief, UB Leiden.

Winkel, L.A. te

Winkel, Lam(m)ert Allard te * 13 september 1809 Arnhem; † 24 april 1868 Leiden, taalgeleerde die in samenwerking met M. de Vries de eerste wetenschappelijke spelling van het Nederlands ontwikkelde. Daarnaast publiceerde hij belangrijke artikelen op alle gebieden van de Nederlandse taalwetenschap.

Te Winkel, afkomstig uit een gezin van kleine middenstanders, werd opgeleid tot onderwijzer. Van 1827 tot 1837 was hij hulponderwijzer aan een kostschool te Geertruidenberg. Na een mislukte poging hoofd van een school te worden in Zaltbommel, vertrok hij naar Friesland om als huisonderwijzer bij de familie Sixma van Heemstra in dienst te treden. Hier studeerde hij met hulp van de rector van het gymnasium van Franeker klassieke talen. Tevens verdiepte hij zich intensief in de historische taalwetenschap. In 1851 werd hij benoemd tot leraar Nederlands aan het Stedelijk Gymnasium te Leiden. In dat jaar werd hij door M. de Vries gevraagd hem als redacteur ter zijde te staan bij de voorbereiding van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Met De Vries als promotor ontving Te Winkel in 1855 aan de Leidse universiteit het eredoctoraat in de Letteren. De subsidieregeling voor het *WNT* maakte het mogelijk dat hij in 1861 ontslag nam als leraar en zich volledig kon wijden aan het werk voor het Woordenboek en het ontwerp van de nieuwe spelling.

De ongetrouwde Te Winkel heeft met grote inzet zichzelf ontwikkeld. Als taalkundige is hij ook naast zijn werk voor het *WNT* buitengewoon actief geweest en wel in die mate dat een zekere eenzelvigheid of isolement volgens enige tijdgenoten het gevolg was.

Ontwikkeling en karakterisering

Te Winkel is in de neerlandistiek vooral bekend door zijn spellingsysteem. Reeds voordat hij in samenwerking met De Vries de spellingsprincipes voor het *WNT* vaststelde, was hij op dat terrein actief. Aanvankelijk nam hij veel over van wat door Siegenbeek op basis van de traditie was geregeld aan het begin van de eeuw. In de jaren 1860-1862 ontwikkelt Te Winkel volgens de inzichten van de historische taalwetenschap een consistent systeem op basis van het principe van de beschaafde uitspraak. Vervolgens past hij drie uitgangspunten toe: het principe van de gelijkvormigheid, van de analogie en van de etymologie. In een uitgebreide publicatie zette hij de spelling uiteen, formuleerde hij de regels en voor uitzonderingen en moeilijke gevallen stelde hij een woordenlijst samen. In België werd de spelling van De Vries en Te Winkel ingevoerd in 1864. In Nederland is de spelling door het onderwijs aanvaard in 1870. De ambtelijke wereld en de rechterlijke macht volgden later.

De taalkundige activiteit van Te Winkel beperkt zich echter niet tot de spelling van het Nederlands maar omvat een breed scala van onderwerpen, met name betreft zij de grammaticale descriptie. Hij begint reeds in 1837 met een concies geschreven publicatie ‘over het gebruik van de hulpwoorden *hebben* en *zijn*’. Nadat hij aan verschillende andere tijdschriften had meegewerkt (onder meer het *Nieuw Nederlandsch Taalmagazijn*) domineerde hij als redacteur het veel modernere, taalkundige tijdschrift *De Taalgids*.

Typerend voor Te Winkel is zijn opvatting over het verband tussen taal en werkelijkheid. Door middel van de taal schept de mens zich een innerlijke wereld, die de realiteit weerspiegelt. Alleen door de taal brengt hij zijn ‘kennis van de wereld’ tot bewustzijn. De taal heeft geen directe band met de werkelijkheid. Zij verwijst naar de voorstelling die de mens ervan heeft. De taal drukt uit hoe men denkt, niet hoe de werkelijkheid is. Het werk van H. Steinthal (1823-1899) moet voor Te Winkel van grote betekenis zijn geweest. Veel heeft hij direct van hem overgenomen en via Steinthal heeft hij opvattingen van anderen (bijvoorbeeld van Wilhelm von Humboldt 1767-1835) bestudeerd. Zo heeft Te Winkel zijn psychologische voorstellingstheorie overgenomen uit Steinthals *Grammatik, Logik und Psychologie* (1855).

Een gedachte is het resultaat van drie psychologische handelingen. De geest heeft een aanschouwing of voorstelling, die noemt men het onderwerp. De geest heeft een ander begrip en verbindt deze voorstellingen, of ontkent juist deze relatie. Deze verbinding van twee voorstellingen drukt de mens uit in de zin.

Aan een woord is een bepaald begrip verbonden dat in alle omstandigheden waarin het woord gebruikt wordt hetzelfde blijft. Daarom verandert het woord ook niet wezenlijk, hoe de buiging ook is. Bij het vormen van nieuwe woorden volgens bepaalde morfologische procédés (afleiding en samenstelling) is dat wel het geval. Daar is de ‘voorstelling’ zelf veranderd.

De taalkundige krijgt inzicht in de taal door vergelijking van woorden en uitdrukkingen. Daarbij stelt Te Winkel nadrukkelijk dat de grammaticus de tegenwoordige toestand van een taal onderzoekt. De resultaten van de historisch-vergelijkende taalwetenschap zijn bij dat onderzoek een middel. De historische taalbenadering en de filosofische taalbeschouwing ziet hij niet als een tegenstelling, maar zij behoren elkaar aan te vullen. De resultaten van de historische grammatica zijn bij de evolutie van de eigenlijke grammatica (de filosofische of algemene grammatica) achtergebleven.

Te Winkels belangstelling voor kwesties betreffende algemene taalwetenschap en zinsontleding is geactiveerd door lezing van Roorda's *Over de deelen der rede* (1852, 1855). In 1858 en 1859 wijdt hij twee publicaties aan dit werk, die neerkomen op een kritisch-theoretische en polemische uiteenzetting van zijn opvattingen aan de hand van Roorda's boek. In *De Taalgids* zet hij zijn onderzoek met belangrijke artikelen voort.

Invloed

In zijn publicaties in het *Nieuw Nederlandsch Taalmagazijn*, in de brochures tegen Roorda en de artikelen in *De Taalgids* heeft Te Winkel zich diepgaand met vragen betreffende de grondslagen van de taalwetenschap beziggehouden. Als grondbegrippen van de grammatica ziet hij: woord, zin, soorten der woorden, geslacht, getal, naamval, wijze, tijd, persoon, onderwerp, gezegde, koppeling, bepaling, beheersing en het

begrip van de grammatica zelf. Met betrekking tot vrijwel al deze begrippen heeft hij gepubliceerd. In andere publicaties houdt hij zich vernieuwend bezig met fonetiek.

De invloed van Te Winkel is waarschijnlijk groot geweest. Via Brill en rechtstreeks via *De Taalgids* moeten vele onderwijzers en leraren op de hoogte zijn geraakt van Te Winkels opvattingen. Hierbij komt nog dat Te Winkels taalkundige activiteit een breed spectrum besloeg: hij was uitstekend op de hoogte van de historisch-vergelijkende taalkunde, schreef vele etymologische studies en was een autoriteit op het gebied van de spelling. Het systeem dat bekend staat onder de naam 'spelling De Vries & Te Winkel' is in hoofdzaak het werk van Te Winkel. De taalkundige opvattingen van Te Winkel zijn genuanceerd en zijn opstellen zijn buitengewoon helder.

De heldere formulering, de descriptieve scherpte en zijn opvattingen over taalkundig onderzoek wijzen vooruit op de koerswijziging in de internationale linguïstiek omstreeks 1870. De diversiteit van zijn publicaties (lexiografie, spelling, fonetiek, filosofische taalbeschouwing, historisch taalonderzoek en grammaticale analyse) maakt hem tot een van de belangrijkste Nederlandse taalkundigen in de negentiende eeuw.

L. van Driel
[juli 2002]

Voornaamste geschriften

'Over het gebruik van de hulpwoorden *hebben* en *zijn*'. In: *Taalkundig Magazijn of gemengde bijdragen tot de kennis der Nederduitsche Taal* 2 (1837) 3, p. 313-328.

'Over de beteekenis van het woord naamval'. In: *Nieuw Nederlandsch Taalmagazijn* 2 (1855), p. 257-262.

'Over de tijden der werkwoorden'. In: *Nieuw Nederlandsch Taalmagazijn* 4 (1857), p. 111-135.

De Logische Analyse. Beschouwingen naar aanleiding van Prof. T. Roorda's Rede-ontleding of logische analyse der taal. I. Zutphen, 1858.

De Logische Analyse. II. *Antwoord op de bedenkingen van Prof. T. Roorda en Dr. Q. N. tegen het werkje, getiteld: Beschouwingen naar aanleiding van Prof. T. Roorda's Rede-ontleding of logische analyse der taal*. Zutphen, 1859.

'Onderwerpen uit de theorie der logische analyse. I. Prof. T. Roorda verdedigd tegen Dr. G.van Wieringhen Borski. Of onderzoek betreffende de vraag: bestaan er gezegden, bij welke geen onderworp denkbaar is?'. In: *De Taalgids* 2 (1860), p. 141-167.

'Over de noodzakelijkheid der toepassing van de stelling: een woord staat onmiddellijk alleen in betrekking tot eene voorstelling'. In: *De Taalgids* 2 (1860), p. 169-187.

'Onderwerpen uit de theorie der logische analyse. II. Kan het woordje *er* tot onderwerp van eenen zin uitmaken?'. In: *De Taalgids* 2 (1860), p. 217-238.

'Antwoord aan Prof. Dr. W.G. Brill op zijnen brief over de definitie van het werkwoord'. In: *De Taalgids* 3 (1861), p. 1-26.

'Nog iets over het begrip van het werkwoord'. In: *De Taalgids* 3 (1861), p. 26-39.

‘Onderwerpen uit de theorie der logische analyse. III. Over de onbruikbaarheid van het woord *hoofdwoord* als kunstterm in de logische analyse’. In: *De Taalgids* 3 (1861), p. 119-134.
De grondbeginselen der Nederlandsche spelling. Leiden, 1863.
‘Wat zoekt de etymologie? Wat heeft men te verstaan door den innerlijken vorm der woorden?’. In: *De Taalgids* 6 (1864), p. 210-217.
‘Over de wijzen en tijden der werkwoorden’. In: *De Taalgids* 8 (1866), p. 66-75.
Te Winkels artikelen in *De Taalgids* (1859-1867) zijn electronisch te raadplegen via de DBNL.

Belangrijkste secundaire literatuur

Beknopte bibliografie in Van Helvoort 1982 en Van Driel & Noordegraaf 1998.
J. van Helvoort: ‘Over L.A. te Winkel’. In: L. van Driel & J. Noordegraaf: *Studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde*. Kloosterzande, 1982, p. 174-193.
L. van Driel: ‘De taal drukt uit, hoe men denkt, niet hoe de werkelijkheid is. Een gesprek met de taalkundige en samensteller van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, Dr. L.A. te Winkel (1807-1868)’. In: *De nieuwe taalgids* 84 (1991), p. 137-149.
L. van Driel & J. Noordegraaf: *De Vries en Te Winkel. Een duografie*. Den Haag, 1998.

Locatie archief

Geen Te Winkel-archief bekend

Locatie brievencollecties

Van Te Winkel bestaat een kleine collectie brieven in de Universiteitsbibliotheek Leiden en in het archief van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden (zie CEN).

Witstein, S.F.

Witstein, Sonja Fortunette *22 mei 1920 Rotterdam; † 11 juli 1978 Alphen aan den Rijn, Renaissanciste, die met haar proefschrift getiteld *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance* (Assen 1969) definitief de klassieke retorica een plaats gaf in de Nederlandse literatuurgeschiedenis.

Als enig kind van een joodse vader en een moeder van Franse origine groeide Sonja Witstein op in Den Haag en later in Amersfoort, waar zij haar gymnasiumdiploma haalde. Zij was afkomstig uit een gegoed handelsmilieu; haar vader was textielkoopman. De boekenkast van haar moeder vormde haar al op jeugdige leeftijd tot een liefhebster van literatuur. Ten tijde van de jodenvervolging schreef ze in haar onderduiktijd *Bekentenis aan Julien Delande*, (1946, 2e druk 1986) dat buiten haar om na de oorlog uitgegeven werd. In *Mandarijnen op zwavelzuur* stelt W.F. Hermans vast, dat de novelle 'goed beschouwd oorspronkelijker' is dan *Bonjour Tristesse* van F. Sagan.

Met het laatste transport van 3 september 1944, waarin ook Anne Frank zat, werd Sonja Witstein met haar ouders naar het concentratiekamp Auschwitz gedeporteerd, waarvandaan ze als enige van het gezin terugkeerde. Ze ging in Utrecht wonen, waar ze vanaf 1 september 1945 neerlandistiek studeerde. Deze periode heeft G.L. Durlacher, die door een speling van het lot in het studentenhuis haar huisgenoot werd, beschreven in het hoofdstuk 'Sonja' in zijn verhalenbundel *Niet verstaan* uit 1995. Hij geeft een goed beeld van haar ook later nog in haar omgeving befaamde studie- en levensdiscipline. Van 1950 tot 1952 was Sonja Witstein bevriend met Anna Blaman, waarvan de in 1988 door Aad Meinderts uitgegeven brieven van Anna Blaman getuigen. Gedurende een jaar (van 1952 tot 1953) was ze lid van het hoofdbestuur van het COC; ze publiceerde in *Vriendschap* onder het pseudoniem Tine van der Velde ('de meest nietszeggende naam die ik kon bedenken'). Nadat Sonja Witstein o.a. in het *Amsterdams tijdschrift voor letterkunde*, *Proloog*, *Het Woord*, *Kompas der Nederlandse Letterkunde* en *Maatstaf* een aantal korte verhalen gepubliceerd had, liet ze na 1956 het creatieve werk definitief varen, naar eigen zeggen bij gebrek aan mentale geschiktheid daarvoor; ze sprak later van 'jeugdzonden'. Ze koos voor de wetenschappelijke neerlandistiek, en wel: de studie van de Renaissance.

Vanaf 1 december 1951 werd Sonja Witstein assistente in het vak Nederlandse literatuurgeschiedenis bij prof. dr. W.A.P. Smit. Op 25 januari 1952 legde ze het doctoraal examen af. Vanaf september 1954 vervulde zij naast haar assistentschap de functie van lerares Nederlands aan het Stedelijk Gymnasium te Utrecht. Twee jaar later, in september 1956, volgde haar aanstelling als wetenschappelijk ambtenaar aan het Instituut De Vooys voor Nederlandse taal- en letterkunde te Utrecht. Sedert september 1964 was zij verbonden aan het Instituut voor vergelijkend literatuuronderzoek te Utrecht, eerst als wetenschappelijk hoofdambtenaar en later als wetenschappelijk hoofdmedewerker. Op 10 januari 1969 promoveerde ze bij prof. dr. W.A.P. Smit op een studie over zeventiende-eeuwse funeraire gedichten, 'een persoonlijk voorkeur', zoals ze in de inleiding van haar proefschrift vermeldt. De

dood heeft haar altijd gefascineerd. Haar immer aanwezige beduchtheid voor vervolgingen bleek bijvoorbeeld bij haar vroegtijdige onderkenning van massamoorden zoals in Cambodja onder de Rode Khmer (1975-1979). Met ingang van 1975 werd zij benoemd tot hoogleraar Nederlandse letterkunde tot de Romantiek bij de vakgroep Nederlands van de toenmalige Rijksuniversiteit Leiden. Na een veel te kort maar niettemin invloedrijk hoogleraarschap overleed zij in 1978 op 58-jarige leeftijd.

Ontwikkeling en karakterisering

Witstein is veelal gekarakteriseerd als een vertegenwoordigster van de 'school van Smit' in die zin dat ze zich bezighield met het onderzoek van structuuranalyses op basis van historische vormgevingsprincipes. Deze karakteristiek geldt met name het eerste deel van haar werk. Na twee afzondelijke studies van bronnen en bewerkingswijzen, over Rodenburghs *Eglentiers Poëtens Borst-Weringh* (1964) en over *De verzencommentaar in 'Het Theatre' van Jan van der Noot* (1965) publiceerde zij een aantal artikelen waarin zij het belang van de klassieke retorica voor de zeventiende-eeuwse letterkunde aantoonde. In 'Menanders pleidooi' (1967) liet Witstein zien, dat aan de intrige van Cats een retorische schooloefening ten grondslag ligt, namelijk een der *Controversiae* van Seneca rhetor. Door middel van een analyse van de argumentele structuur demonstreerde ze de werking van het retoricale systeem, terwijl ze Cats' ethische opvattingen relateerde aan de nieuwe moraal-filosofische geschriften over het huwelijk, die vanaf de 16e eeuw gepubliceerd werden.

Haar dissertatie *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance* (Assen 1969) behandelt lijkdichten van Heinsius, Hooft, Huygens en Vondel, bezien tegen de achtergrond van de theorie betreffende het genre. Het theoretische eerste deel van haar dissertatie geeft een overzicht van de theorie over het lijkdicht vanaf de Romeinse keizertijd tot en met de Renaissance. De tekstinterpretaties van zeventiende-eeuwse gedichten in het tweede deel demonstreren ieder afzonderlijk een ander facet van de inherente retoricale opbouwprincipes, al naar gelang de eisen van het decorum. In haar artikel 'Aandacht voor de *Aenleidinge*' uit 1972, over de opbouw van Vondels poëtica, bracht zij het retorische patroon van de thesis aan het licht, namelijk de behandeling van een onderwerp van algemene aard.

In haar latere werk combineerde Sonja Witstein de studie van de historische vormgevingsprincipes (de retorica) en literaire opvattingen met de bestudering van moraal-filosofische opvattingen. Op dit laatste terrein zet zij het werk van de Amsterdamse lector F. Veenstra voort. Zowel in 'Het erotisch-ethische referentiekader in Bredero's *Stommen Ridder*, en de betekenis daarvan voor het handelingsverloop van dit spel' (1974) als in de kleine monografie *Bredero's Ridder Rodderick* (1975) over *Rodd'rik ende Alphonsus* polemiseerde zij met de opvatting van Kruyskamp over het verloop van de drama's in relatie tot de morele lering ervan. Zij toont aan, dat de wisselvalligheid van de fortuin, en de daaraan inherente eis tot matiging van de hartstochten, in de twee drama's centraal staan. In Hoofts *Achilles ende Polyxena* (1975) onderkent zij, dat niet de eenheid van handeling de tekst karakteriseert, maar de stijlkwaliteiten van *copia* en *varietas*, de volheid en gevarieerdheid van stof en behandeling. Beide artikelen over de held Achilles behandelen de ethische instructie van het publiek op het gebied van liefde, vriendschap en eer. In de studie van het

Frans-classicistische werk *Achilles* van Balthasar Huydecooper (1976) demonstreert zij de aanpassingen van het Homerische epos aan de eisen van de *doctrine classique*, zowel op het gebied van de opbouw als de hartstochtenexpressie.

Invloed

Het is Sonja Witsteins verdienste geweest, dat de retorica definitief een plaats gekregen heeft in de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Alleen al het theoretische eerste deel van haar dissertatie heeft, aldus haar Amsterdamse collega E.K. Grootes, onbedoeld bij gebrek aan materiaal op dit punt jarenlang de functie van waardevolle algemene inleiding op het terrein van de retorica vervuld. Inmiddels is op 1 januari 1993 aan de Universiteit van Amsterdam een bijzondere leerstoel in de geschiedenis van de retorica opgericht. Als eerste aanvaardde Sonja Witsteins leerling Marijke Spies deze leerstoel, voordat zij hoogleraar oudere Nederlandse letterkunde aan de Vrije Universiteit werd. Ook Antoine Braet, die Marijke Spies opvolgde als hoogleraar in de geschiedenis van de retorica, noemde in zijn oratie van 2001 de invloed van Sonja Witstein. Haar belangrijkste leerling uit Leiden, Ton Harmsen, droeg in 1989 zijn proefschrift *Onderwijs in de toneel-poëzy, de opvattingen over toneel van het Kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum* aan Sonja Witstein op. Haar colleges in Utrecht en later in Leiden getuigden in hun bijna exemplarische methodiek van weloverwogen aandacht voor de vorming van studenten. Twee jaar na haar dood verscheen er een bundeling van haar belangrijkste artikelen, met een inleiding van E.K. Grootes, samengesteld door twee Leidse leerlingen onder de titel *Een Wett-steen vande Ieught,* een titel die verwijst naar Huygens' karakteristiek van de professor.

Ellen Krol
[mei 2004]

Voornaamste geschriften

De verzencommentaar in 'Het Theatre' van Jan van der Noot. Utrecht, 1965.
Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance, enkele funeraire gedichten van Heinsius, Hooft, Huygens en Vondel, bezien tegen de achtergrond van de theorie betreffende het genre. Assen, 1969. Dissertatie Utrecht.
Bredero's Ridder Rodderick. Groningen, 1975. (De nieuwe taalgids cahiers, 4).
Een Wett-steen vande Ieught, Verzamelde artikelen van dr. S.F. Witstein, met een inleiding van dr. E.K. Grootes, samengesteld door Ton Harmsen en Ellen Krol. Groningen, 1980. (De nieuwe taalgids cahiers, 7).

Belangrijkste secundaire literatuur

E.K. Grootes: 'Inleiding'. In: *Een Wett-steen vande Ieught.* Groningen, 1980, p.1-16.

Levensbericht Maatschappij door Ton Harmsen 1992-1993

Locatie archief

Onbekend

Locatie brievencollecties

Onbekend

Zwaan, F.L.

Zwaan, Frederik Lodewijk * 8 oktober 1906 Jokyakarta; † 3 mei 1984 Alphen aan den Rijn, taalkundige en filoloog.

Zwaans vader was gereformeerd predikant, aanvankelijk in Jokyakarta (Nederlands-Indië), later in Den Helder, waar Zwaan in 1924 het hbs-diploma behaalde. Om Nederlands te kunnen studeren, bereidde hij zich zelfstandig voor op het staatsexamen klassieke talen en slaagde daarvoor in 1925. Hij schreef zich in aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, legde in 1932 het doctoraalexamen Nederlands af, trouwde en vertrok als leraar naar Semarang (Nederlands-Indië). In 1938 kwam het gezin met verlof naar Nederland. Zwaan besteedde zijn verlofperiode aan het schrijven van zijn proefschrift: *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst. Grammatische stukken van De Hubert, Ampzing, statenvertalers en reviseurs, en Hooft, uitgegeven, samengevat en toegelicht*. Kort na zijn promotie op 19 juni 1939 vertrok Zwaan opnieuw naar de archipel, ditmaal werd Medan zijn standplaats.

In 1942 brak in Indië de oorlog uit. Zwaan werd als krijgsgevangene te werk gesteld aan de Birmaspoorlijn. In 1945, terug uit gevangenschap, kreeg hij de opdracht in de Minahasa (Celebes) een hbs op te richten, waardoor de familie Zwaan pas in 1948 met verlof naar Nederland kon. Na het verlof vertrok Zwaan opnieuw naar de tropen, ditmaal als directeur van het Christelijk Lyceum in Bandung. De dreigende politieke situatie in Indonesië dwong hem in 1954 voorgoed naar Nederland terug te keren. Hij werkte enkele jaren als leraar aan het Christelijk Lyceum aan de Moreelsestraat in Amsterdam. Van 1954 tot zijn pensionering in 1974 doceerde hij aan de opleidingen voor de middelbare akten Nederlands A en B van de Vrije Leergangen te Amsterdam moderne en historische taalkunde en zeventiende-eeuwse en middelnederlandse tekstinterpretatie. Tussen 1959 en 1967 had hij bovendien een leeropdracht aan de Vrije Universiteit voor het geven van colleges zestiende- en zeventiende-eeuwse tekstinterpretatie. Buiten zijn officiële taken om gaf hij daarnaast colleges moderne taalkunde, omdat hij vond dat het curriculum aan de VU te eenzijdig historisch gericht was.

Na zijn pensionering woonde hij van 1975-1979 in Jeruzalem, kon daar niet aarden en keerde daarom terug naar Nederland. Zijn laatste woonplaats was Alphen aan den Rijn, waar hij op 3 mei 1984 overleed. Zwaan was een diepgelovig mens die zich verwant voelde met Constantijn Huygens door de wijze waarop deze zijn geloofsovertuiging in zijn poëzie uitdroeg.

Ontwikkeling en karakterisering

Zwaan, opgeleid als historisch taalkundige, had bijzondere belangstelling voor de wijze waarop het denken over spraakkunstige problemen in het Nederlandse taalgebied zich ontwikkelde. In zijn dissertatie wordt de worsteling zichtbaar van P.C. Hooft en andere in grammatica geïnteresseerde zeventiende-eeuwers met de problemen van de nog niet gestandaardiseerde Nederlandse schrijftaal. Na zijn benoeming aan de opleidingen voor middelbare akten Nederlands van de Vrije Leergangen te Amsterdam wordt zijn werk gekenmerkt door twee aandachtsgebieden: de vernieuwing van de traditionele grammatica en de grammaticale eigenschappen van oudere taal, het zeventiende-eeuws in het bijzonder. Beide aandachtsgebieden komen samen in de indrukwekkende reeks tekstuitgaven die hij tussen 1960 en 1984 alleen of in samenwerking met anderen verzorgde. Om de oude teksten voor de moderne lezer toegankelijker te maken, gebruikte hij in zijn taalkundig commentaar eigentijdse grammaticale begrippen.

De taalkundige publicaties van Zwaan hebben een polemisch karakter. Zij getuigen van zijn grote betrokkenheid bij de discussies over de vernieuwde inzichten in de grammatica van het Nederlands die kenmerkend zijn voor de groep taalonderzoekers rond A.W. de Groot. Het werk van Zwaan is daardoor te karakteriseren als gematigd structuralistisch. Typerend voor hem zijn de scherpzinnige taalanalyses en het zoeken naar criteria om het voorzetselvoorwerp als zinsdeel te definiëren. Van groot belang is zijn inzet om in aansluiting bij het werk van H.F.A. Van der Lubbe het problematische begrip ‘bepaling van gesteldheid’ grammaticaal te funderen en de bijbehorende terminologie te vernieuwen.

Tussen 1960 en 1968 werkte Zwaan mee aan de twee delen *Proeven van tekst en commentaar voor de uitgave van Hoofts lyriek*, voorbereidende tekstuitgaven voor een onderdeel van de grote Hooft-editie. Het project stond onder leiding van W. Gs

Hellinga. De tekstuitgave van de lyrische poëzie van Hooft moest de opvolger worden van de eerste uitgave naar de handschriften van Leendertz-Stoett aan het eind van de negentiende-eeuw. De bedoelde uitgave zag echter pas in 1994 het licht in een editie verzorgd door P. Tuinman en G.P. van der Stroom.

In aansluiting op het project verzorgde Zwaan ook de commentaren bij de brieven van Hooft die H.W. van Tricht uitgaf tussen 1976 en 1979.

Het grootste deel van Zwaans filologische oeuvre wordt echter gevormd door de tekstuitgaven van vrijwel alle belangrijke grote gedichten van Huygens. Hij trad bovendien veelvuldig in discussie met anderen, hetzij over de interpretatie van een woord, hetzij over een gedicht, zoals: *Op de dood van Sterre* (zie *Zwaanzinningheden* p. 59-62).

Alle teksten van Huygens zijn uitgegeven naar het handschrift en nauwgezet van commentaar voorzien. De commentaren omvatten woordverklaringen, syntactische informatie en waar nodig voor het tekstbegrip, de volledige vertaling van een zin of passage. In de inleiding van *Voet-maet, Rijm en Reden* (1969^2) motiveert Zwaan zijn wijze van commentaar leveren uit de behoefte zijn lezing te verantwoorden met het doel het de lezer mogelijk te maken diep in de tekst door te dringen.

Invloed

Door zijn dissertatie en de bijdrage uit 1957 aan de *Triviumreeks* over de spellingregels van Jacob van de Schuere (1612), heeft Zwaan belangrijk bijgedragen aan het beschikbaar maken van zeventiende-eeuwse grammaticale geschriften.

Zwaan behoort verder tot de Nederlandse taalkundigen die zich tussen 1945 en 1970 hebben ingezet om de traditionele grammatica te vernieuwen. Door de dominante invloed die de taaltheorie van Chomsky sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw ging uitoefenen, heeft hun werk echter na die tijd nauwelijks meer invloed uitgeoefend.

De tekstuitgaven van Zwaan maken de taal van enkele van onze grootste zeventiende-eeuwse auteurs toegankelijk voor de moderne lezer. Voor de zeventiende-eeuwse filologie is zijn werk daardoor van grote waarde.

E.M. Tol-Verkuyl, m.m.v. J. Malepaard
[6 augustus 2003]

Voornaamste geschriften

C. Huygens: Avondmaalsgedichten en Heilige Dagen. [Uitgegeven en toegelicht door F.L. Zwaan.] Zwolle, 1968.
Dagh-werck van Constantijn Huygens. Assen, 1973.
Zwaanzinnigheden, [o. red. J. Malepaard, E.M. Tol-Verkuyl, D.M. Bakker, e.a.]. Amsterdam 1974. In deze bundel zijn de belangrijkste opstellen over spraakkunst en tekstinterpretatie (1961-1974) bijeengebracht. Met een bibliografisch overzicht tot begin 1974. Amsterdam, 1974.
Constantijn Huygens' Hofwijck. [Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door F.L. Zwaan]. Jeruzalem, 1977.

Constantijn Huygens' Ooghen-troost. [Uitgegeven naar de autograaf en de drukken. Ingeleid en toegelicht door F.L. Zwaan]. Groningen, 1984.
Een volledig overzicht van Zwaans publicaties en van de reacties daarop zijn te vinden via https://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php3?id=zwaa004 , doorklikken op: bibliografische informatie BNTL

Belangrijkste secundaire literatuur

Er is geen secundaire literatuur over Zwaan bekend.